

ČETRNAESTA HERCEGOVAČKA OMLADINSKA BRIGADA

NOU BRIGADE

VOJNOIZDAVAČKI I NOVINSKI CENTAR
ARHIV HERCEGOVINE

Za izdavače
mr *Stevan STANOJEVIĆ*, pukovnik
Zulfikar DŽANKIĆ

Pomoćnik načelnika za izdavačku delatnost
Ivan MATOVIĆ, pukovnik

B i b l i o t e k a
RATNA PROŠLOST NARODA I NARODNOSTI JUGOSLAVIJE
Knjiga TRISTA TRIDESET PETA

Monografije
JEDINICA NOV I PO JUGOSLAVIJE
Knjiga STO DVADESET ŠESTA

UREĐIVAČKI ODBOR

Svetozar ORO, general-potpukovnik, predsednik; *Ali ŠUKRIJA*, dr *Petar KAČAVENDA*, dr *Vlado IVANOVSKI*, general-pukovnici: *Aleksandar JANIĆ*, *Rahmija KADENIĆ* i mr *Avgust VRTAR*; general-potpukovnici: *Fabijan TRGO*, *Veljko MILADINOVIĆ*, *Melodije KOTEVSKI*, *lika STOJŠIĆ*; pukovnici: *Zdravko KLANJŠČEK*, *Ahmet ĐONLAGIĆ*, *Petar VIŠNJIĆ*, *Radomir PETKOVIĆ*, *Antun MILETIĆ* i *Predrag PAVLOVIĆ*, dr *Slobodan BRANKOVIĆ*, potpukovnik i dr *Slavko VUKČEVIĆ*, major

Glavni i odgovorni urednik
Radomir ĐONDOVIĆ, potpukovnik

Urednik
Snezana TMUŠIĆ, profesor

Recenzenti
Ilija PERIŠIĆ, general-potpukovnik
Radomir PETKOVIĆ, pukovnik

Stručni redaktor
Rajko ŠARENAC, pukovnik

ČETRNAESTA
HERCEGOVAČKA
OMLADINSKA
NOU BRIGADA

Beograd, 1988.

ODBOR za obilježavanje revolucionarnog radničkog pokreta, NOB i socijalističke revolucije u Hercegovini

IZVRŠNI ODBOR

Džemal MUMINAGIĆ, predsjednik, Svetozar ORO, Rade GALEB, Ante RAMLJAK, Danilo BILANOVIĆ, Enver ĆEMALOVIĆ, Zulfikar DŽANKIĆ, Jure GALIĆ, Tidža KARABEG, Danilo KOMNENOVIC, Svetozar KOVAČEVIĆ, Vjekoslav KRIŽANOVIC, Bozo MADŽAR, Asini PERVAN, Ibro ŠATOR, Edin ČELEBIĆ, sekretar

Glavni i odgovorni urednik
Svetozar KOVAČEVIĆ

Uređivački odbor za monografiju o 14. hercegovačkoj
(omladinskoj) NOU brigadi

Mirko IGNJATIĆ, predsjednik, Rade GALEB, Ilija PERIŠIĆ, Vukašin SENIĆ, Mile VUKALOVIĆ, Veljko GERUN, Milosav KUNDAČINA, Asim PERVAN, Mirko SKENDER, Nevenka MIOŠIĆ-KUNDAČINA, Milan KNEŽEVIĆ, Dimitrije VUKOSAV, Jovanka EKMEĆIĆ-BRKIĆ, Ristan MARKOVIĆ

UDK 355.486(497.1 14. hercegovačka omladinska
NOU brigada

ČETRNAESTA hercegovačka omladinska NOU brigada. - Beograd :
Vojnoizdavački i novinski centar, 1988 (Beograd : Vojna štamparija). - 290 str. ; 24
cm. - (Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije ; knj. 335).
Monografije Jedinica NOV i PO Jugoslavije ; knj. 126)

Tiraž 2000 primeraka. - Str. 5-11: Predgovor / Rade Galeb,

a) Brigade u NOR-u - Četrnaesta hercegovačka (omladinska)

Monografija o 14. hercegovačkoj (omladinskoj) NOU brigadi je spoj monografskog dela i sećanja učesnika, te tako predstavlja na zanimljiv način rekonstruisan ratni put brigade od njenog osnivanja 4. septembra 1944. do 13. maja kada je brigada u Sloveniji završila svoj pobedonosni pohod. Dopunjena je prilozima: biografije narodnih heroja brigade, sećanje na proslavu u Ljubinju 1984. godine, priloge stampane u brigadnom listu »Omladinac« od 31. marta 1945, spiskovima boraca i komandnog sastava brigade. Dopunjena je i brojnim fotografijama i sa dve skice ratnog puta brigade.

Predgovor

Sve vrijeme svog nastanka i postojanja omladinski pokret u Hercegovini dijelio je sudbinu revolucionarnog radničkog pokreta Jugoslavije kao njegov nerazdvojan dio. U toku narodnooslobodilačkog rata i revolucije razvoj Saveza komunističke omladine Jugoslavije, a kasnije Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije je u najtešnjoj vezi sa djelovanjem Partije i razvojem ustanka i narodnooslobodilačke borbe (NOB).

Najgrublja periodizacija u razvoju omladinskog pokreta u Hercegovini u toku rata je:

1. od početka ustanka 1941. do juna 1942. odnosno povlačenja snaga NOVJ iz Hercegovine;
2. od juna 1942. do završetka pete neprijateljeve ofanzive i povratka jedinica NOVJ u Hercegovinu;
3. od završetka pete neprijateljeve ofanzive do 15. maja 1945. i oslobođenja naše zemlje.

Ako je u prvoj fazi periodizacije karakteristika omladinskog pokreta bilo stvaranje široke mreže skojevskih i omladinskih organizacija, pristupanje najširih slojeva seljačke, radničke i dačke omladine narodnooslobodilačkom pokretu, njeno masovno učešće u ustanku i borbama koje su vodili naši odredi i bataljoni, drugi period karakterističan je po diferencijaciji koja je sprovedena u pokretu, snažnom otporu najsvjesnijeg dijela omladine okupatorskom i četničkom teroru, velikim žrtvama koje je podnijela omladina i nanijetom žestokom udarcu omladinskom pokretu, Partiji i NOP u cjelini od neprijatelja i domaćih izdajnika u kome su se održale samo najsnažnije organizacije Partije i SKOJ-a.

Period poslije povratka 10. hercegovačke brigade u Hercegovinu, kada je došlo do plime NOB i sveopštег poleta u razvoju omladinskog pokreta, karakterističan je po obnavljanju skojevskih organizacija i stvaranju široke mreže organizacija, - od skojevskih aktivaca u selima i jedinicama NOVJ, preko opštinskih, bataljonskih, sreskih, brigadnih i okružnih do Oblasnog komiteta SKOJ-a. Mobilizacija omladine u jedinice NOV, kao i drugi zadaci vezani za oružanu borbu, bili su u centru aktivnosti svih skojevskih i omladinskih organizacija. Najveći dio boraca novoformirane 29. hercegovačke divizije i partizanskih odreda činila je omladina. Sa nekim područja u 29. diviziju je otišla sva, za oružje sposobna omladina. Tada se formiraju organizacije USAOJ-a, aktivci u selima i odbori u opštinama, srezovima, okruzima i Oblasni komitet USAOJ-a za Hercegovinu. Nije bilo sela ili zaseoka bez organizacije USAOJ-a, a u velikom broju sela formirani su

i skojevski aktivni. Tada je muška omladina većinom bila u partizanskim jedinicama, a sve je više ženske omladine odlazilo u jedinice NOVJ. Omladina koja je ostala u selima i gradskim naseljima aktivno je učestvovala u akcijama koje je organizovao USAOJ i svoju aktivnost usmjeravala je za potrebe partizanske vojske. Trajna obaveza omladinske organizacije je bila mobilizacija i upućivanje u jedinice omladinaca stasalih za borbu. U ocjenjivanju rezultata rada omladinske organizacije uvijek je i na prvom mjestu bilo koliko je upućeno novih boraca u partizanske jedinice.¹¹ Ženska omladina svoju aktivnost pretežno je ispoljavala pletenjem čarapa, džempera i rukavica za borce, pomaganjem da se zasiye sva obradiva zemlja i da se na vrijeme obezbjedi ubiranje plodova. Skupljani su i dobrovoljni prilozi, obezbjedivan sanitetski i kancelarijski materijal i drugo.

SKOJ je bio predvodnik i iniciator bogate aktivnosti sa omladinom i intenzivnog političkog rada. Članstvo je neprekidno na kursevima upoznavano sa političkim i vojnim zbivanjima u svijetu i u zemlji. Redovno je informisano o stanju na istočnom i zapadnom frontu. Interesovanje omladine naročito je bilo usmjereno na situaciju na ratištu u zemlji, redovno je informisano o bitkama i pobjedama naše vojske.

Period od druge polovine 1943. karakterističan je izuzetno značajnim političkim događajima i istorijskim potezima rukovodstva našeg pokreta, od čega je zavisila sudbina revolucije. Tu su na prvom mjestu Drugo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije i njegove istorijske odluke i sporazum Tito - Šubašić, a na međunarodnom planu Moskovska i Teheranska konferencija šefova savezničkih država. Sve te za NOP veoma važne odluke trebalo je prenijeti i objasniti širokim slojevima naroda i omladine.

Nosilac svestrane kulturno-prosvjetne aktivnosti, kulturnog i zabavnog Života bila je omladinska organizacija. Osnivani su analfabeti tečajevi na kojima je opismenjanjan narod, formirane su diletantske sekcije i horovi, koji su učestvovali na omladinskim veseljima i priredbama. Pjesma je pratila život partizanskih jedinica, omladine i pionira. Nije se pjevalo samo na organizovanim priredbama, sijelima i zabavama. S pjesmom se išlo u akcije i iz akcije, na rad i s rada. Pjevalo se o borbama brigada i bata-Ijona, o istaknutim komandantima, poginulim i živim junacima, žrtvama i stradanjima. U pjesmi je razobličavan fašizam i izdaja - četnici i ustaše, pojedini zlikovci i teroristi. Sigurno je da je pjesma predstavljala izuzetno značajan oblik moralnog i političkog djelovanja i uticaja na mase.¹²⁾

Omladinske radne čete stvarane su u svim oslobođenim ili poluoslobođenim mjestima. One su imale veliku ulogu u obavljanju poljskih radova, sjetvi i žetvu Skoro na čitavom području Hercegovine, sa kojeg je skoro sva za rad sposobna muška omladina bila u jedinicama, sav teret poljoprivrednih radova svalio se na leđa ženske omladine, staraca i djece.

Intenzivan je bio i rad omladinske organizacije među djecom. Stvarana je široka mreža pionirskih četa koje su razvijale svestrane aktivnosti.

¹¹ Tako je u izvještaju o pripremama za Drugi kongres USAOJ stolačke omladine, pored ostalog, naglašeno da je u partizane stupilo 50 omladinaca.

¹²⁾ Pamte se riječi jednog starog čovjeka koji je prvi put vidio partizane i rekao: »Vi ćete sigurno pobijediti jer ne uzimate od naroda i stalno pjeivate«.

Djeca su se svim silama trudila da ne zaostaju za odraslim. Poznati su primjeri junaštva dječaka i djevojčica, odvažnost i prkosno držanje pred neprijateljem. Djeca su od malih nogu usvajala ideje revolucije i NOP. U životu je sjećanju pjevanje pionira iz Bileće koji u pjesmi kažu: »Pioniri od Bileće kralja Petra više neće...«.

Međutim, sasvim drugačija situacija bila je na poluoslobodenoj teritoriji, gdje je omladinska organizacija djelovala u ilegalnim uslovima na teritorijalna koje su kontrolisale neprijateljeve snage. U dosta slučajeva teško je bilo razlikovati članstvo SKOJ-a i USAOJ-a, kao i metode rada, jer je aktivnost, s obzirom na potrebu pune konspiracije, bila ograničena na omladinu koja je do kraja bila odana našem pokretu.

U to vrijeme u Hercegovini je bilo 7 sreskih komiteta SKOJ-a sa oko 30 članova. Tada su rukovodstva imala minimalan broj članova, jer je njihov glavni zadatak bio rad na popuni partizanskih jedinica. Djelovalo je i 13 opštinskih komiteta SKOJ-a sa preko 50 članova, 2 okružna komiteta - za sjevernu i južnu Hercegovinu sa 14 članova i Okružno povjereništvo za zapadnu Hercegovinu. Organizacija u Mostaru preživljavala je ozbiljnu krizu, jer je došlo do njene provale, pa je većina članova Mjesnog komiteta morala napustiti Mostar. Oni su se uključili u okružne i sreske komitete na terenu. Sastav odbora bio je identičan sa sastavom rukovodstva. Oblasni komitet je ostvarivao čvrste veze sa okružnim i sreskim komitetima i uspješno obezbjeđivao rukovodenje i usmjeravanje djelovanja rukovodstava i organizacija na terenu i vojsci. Na terenu je bilo oko 130 aktiva sa preko 630 članova SKOJ-a. Ne bi se moglo reći da je visok stepen ideo-loško-političkog obrazovanja i veliko iskustvo u radu bila bitna odlika članova i rukovodilaca SKOJ-a u Hercegovini. Ali je sigurno da su visoka svijest, vjera u politiku Partije i ciljeve za koje se bori, samoprijegor i disciplina i spremnost da se žrtvuje sve, pa i život, kao i drugi moralno-politički kvaliteti bili odlika mlađih komunista Hercegovine. Jedino se time može objasniti činjenica da je ova relativno malobrojna, ali čvrsto i dobro organizovana snaga bila u stanju da izvrši sve zadatke, među kojima će mobilizacija omladine u partizanske jedinice, a posebno u omladinsku brigadu, ostati jedna od najsvjetlijih tačaka.

Zato se sa punim pravom može reći da je djelo SKOJ-a i USAOJ-a Hercegovine bilo formiranje 14. hercegovačke (omladinske) brigade.

Cetrnaesta hercegovačka (omladinska) brigada NOVJ u Hercegovini, po redu peta brigada 29. hercegovačke udarne divizije, nastala je kao rezultat opštег razvoja oružane borbe u ovom dijelu zemlje, ali i kao djelo omladinskog pokreta u Hercegovini. To je bila i najkonkretnija aktivnost u sprovodenju obaveza što su ih delegati Drugog kongresa USAOJ-a preuzeli na Kongresu. Oni su se tada zavjetovali svom Vrhovnom komandantu, vođi našeg narodnooslobodilačkog rata i revolucije ovim riječima:

»Druže Tito,

zaklinjemo Ti se čašću, naporima, žrtvama i budućnošću naroda i naše omladine, da nećemo žaliti ni svoje živote, ni snage u borbi za slobodu, u borbi za savest, čast i budućnost svakog omladinca i omladinke Jugoslavije.

Zaklinjemo Ti se patnjama i nadama naših naroda i naše omladine, da nećemo žaliti ni svoje živote, ni svoje snage u borbi protiv nemačkih

dželata i svih domaćih neprijatelja jedinstva i slobode naših naroda, - u borbi za gvozdeno i sveobuhvatno jedinstvo južnoslovenske omladine za novu demokratsku federativnu Jugoslaviju.

Ovaj naš zavet je naša najpunija zahvalnost Tebi, za sve ono što si učinio za naše narode i omladinu. Naše delo, na koje se zavetujemo - to je najbolji put službe interesima otadžbine, interesima mladog naraštaja, slovenstva i svih ujedinjenih nacija.

Za delo i život druga Tita stoji čitava omladina Jugoslavije - kao jedan borac ŽIVEO MARŠAL JUGOSLAVIJE, DRUG JOSIP BROZ - TITO«.

Istina je da se Drugi kongres USAOJ-a nije bavio organizacijom jedinica NOVJ, niti je pozivao omladinu da stvara omladinske udarne brigade, već da je poručivao omladini da se uključi u NOB i tako doprinese koničnoj pobjedi nad okupatorom i njegovim slugama, jer to je i bilo u skladu sa naporima Partije i SKOJ-a tokom čitavog ustanka i NOB. Naime, učešće omladine u našoj revoluciji i NOR-u nije bilo karakteristično, prije svega, po stvaranju omladinskih jedinica - četa, bataljona i brigada, mada su osnivane i čete i bataljoni i brigade.³⁾ Takva orijentacija sasvim je razumljiva kada se zna da je ukupan sastav partizanskih jedinica u ogromnom dijelu činila omladina.

Od početka ustanka do konačne pobjede sastav partizanske jedinice je od 75 do 80% sačinjavala omladina. Tako je na kraju rata u Jugoslovenskoj armiji od 800.000 boraca bilo preko 600.000 mladih od 25 godina. Naša NOB i revolucija je i mogla pobijediti upravo zbog toga što su politiku Komunističke partije prihvatile sve progresivne, patriotske snage i što je teret te natčovječanske borbe na svoja pleća najvećim dijelom nosila mlada generacija. I ovom prilikom valja podsjetiti na mnogo puta isticana priznanja druga Tita omladini Jugoslavije i njenom lavovskom udjelu u našoj pobjedi. Na Drugom kongresu USAOJ-a drug Tito je rekao: »Narod koji ima takvu omladinu ne mora da se boji za svoju budućnost«. Tadašnja generacija mladih nije mogla dobiti veće priznanje. A na Prvom kongresu USAOJ-a omladine Srbije u Beogradu, 16. novembra 1944. godine, drug Tito je rekao: »Kada idu u borbu ljudi, vojska koju je država stvorila, odrasli ljudi, onda je to njihova dužnost prema svojoj otadžbini, onda je to dug svakog građanina i rodoljuba. Ali, kada bez mobilizacije, dobровoljno, djeca od dvanaest, četrnaest, petnaest i šesnaest godina idu u borbu, znajući da će u njoj poginuti, onda je to više nego dug prema domovini, onda je to natčovječanski heroizam mladih ljudi koji žrtvuju sebe iako još upravo nisu ni stupili u život da bi buduća pokoljenja bila srećna«.

Poneseni neograničenim entuzijazmom i spremnošću antifašističke omladine Jugoslavije da se još odlučnije suprotstavi neprijatelju, poneseni ogromnim rezultatima 3-godišnje borbe, što je manifestavano na Drugom kongresu - najvećoj političkoj manifestaciji organizovanoj u antifašističkom pokretu Evrope u toku drugog svjetskog rata - delegati⁴⁾ omladine

³⁾ To je u svom prilogu dokumentovano obradio drug Ilija Perišić, rukovodilac SKOJ-a u 14. omladinskoj brigadi.

⁴⁾ Delegati sa Drugog kongresa: Vlado Ivković, radnik iz Nevesinja; Milivoje Gradinac, seljak iz Lastve; Radoslav Galeb, seljak iz Šume; Lutvo Džubur, borac X brigade; Brano Kovačević, dak iz Nevesinja; Zora Ilić, seljanka iz Davidovića; Reuf Džabić, borac XIII brigade; Jure Galić, radnik iz Ljubuškog; Obrad Miljanović, borac XII brigade; Mileta

Hercegovine su to na najbolji način izrazili u proglašu mladima, koji po političkoj zrelosti i mudrosti, optimizmu, ocjenama, porukama i uvjerljivosti predstavljaju pravi biser.

Ovaj proglaš stoga i zaslužuje da se nade u predgovoru ovog dragocjenog kazivanja o stvaranju, borbama, žrtvama i pobnjedama 14. hercegovačke (omladinske) udarne brigade.

Iako nijesu sačuvani pisani tragovi o tome kako je donesena politička odluka o akciji na formiranju 14. hercegovačke (omladinske) brigade, zna se da je inicijativu Oblasnog komiteta SKOJ-a podržao Oblasni komitet KP za Hercegovinu i štab 29. udarne hercegovačke divizije, čime je ostvarena putna sinhronizacija političke mobilizacije omladine i vojne organizacije, koja je obezbedila osnovni rukovodeći kadar i neophodno naoružanje i opremu, bez čega se nije mogao ni zamisliti takav poduhvat. Na pokretanje inicijative od Oblasnog komiteta SKOJ-a uticali su delegati Drugog kongresa i entuzijazam koji su ponijeli iz Drvara. Međutim, odlučujući uticaj imale su opšte prilike i zadaci našeg pokreta u tom periodu u cjelini, pa i u Hercegovini. Do kraja rata ostala je skoro puna godina u kojoj je trebalo rješiti istorijske zadatke, istjerati okupatora iz zemlje, poraziti i uništiti kvislinge - ustaše, četnike i belogardejce i na temeljima Drugog zasjedanja AVNOJ-a stvoriti novu državnu i društvenu zajednicu, što znači krunisati pobjedu naše NOB i revolucije.

U to vrijeme, uz jasnu perspektivu kakvi nas teški zadaci očekuju s obzirom da se kraj rata približava, o čemu je drug Tito govorio na Drugom kongresu, ipak je još uvijek naš ključni zadatak bio borba protiv okupatora i izdajnika i u tom smislu mobilizacija novih boraca i svih raspoloživih snaga. Ta orijentacija je snažno izražena u paroli »Sve za front - sve za pobjedu«, koja je prožimala ukupnu aktivnost našeg pokreta.

Mi u Hercegovini imali smo veliku želju da naša 29. divizija koja je, nastavljajući slame tradicije 10. hercegovačke brigade, postigla ogromne rezultate u borbi protiv okupatora, razbijanju i iništenju četničkog pokreta, kao i značajnih ustaških uporišta, proraste u hercegovački korpus. Otuda se u Proglasu hercegovačkih delegata Drugog kongresa ističe: »Naša omladinska brigada biće dar Drugom kongresu i doprinos za pretvaranje naše 29. divizije u Hercegovački korpus.«

Omladina Hercegovine odazvala se pozivu za formiranje svoje prve omladinske brigade. Za nepun mjesec dana formirani su vodovi, grupe i čete - sa preko 220 boraca-omladinaca. To je bio ogroman uspjeh, s obzirom na to da se najveći dio omladine, koji je bio spremati da se bori, već nalazio u jedinicama 29. divizije i partizanskim odredima. Novi omladinci dolazili su iz redova onog dijela omladine koja se opredjelila

Škiljević, dak iz Izgora; Miljo Milatović, borac X brigade; Selman Česir, dak iz Konjica; Braco Kosovac, dak; Pero Unković, borac par. bat. »Nevesinjska puška«; Božidar Pejović, student agronomije iz Trebinja; Radoslav Gačinović, borac XI brigade; Aco Marković, seljak iz Nedinića; Jovan Šigud, borac partizanskog bataljona »Rade Pravića«; Hamida Sabanac, učenica iz Mostara; Risto Miličević, trgovacki pomoćnik iz Sume; Žarko Ivković, seljak iz Donjeg Drežnja; Radivoje Petković, borac XI brigade; Jovo Pudar, tehničar iz Čapljine; Rade Aleksić, borac XIII brigade; Ziba Selimhodžić, radnica iz Mostara; Ljubo Kovačević, seljak iz Slata; Mile Peško, radnik iz Ljubinja; Ljubica Ćubrilo, seljanka iz Fatnice; Branko Komar, borac X brigade; Petar Šćepanović, seljak iz Podbrda; Gojko Mandrapa, borac XII brigade; Vuko Jugović, dak iz Stoca; Čedo Vuškomanović, seljak iz Jasenika; Esad Grebo, dak iz Mostara, (juna 1944)

za NOB, koja je već bila obuhvaćena aktivnošću SKOJ-a i USAOJ-a. Skojevska organizacija i organizacija USAOJ-a razvile su široku aktivnost. U brigadu su htjeli mnogi koji su imali zaduženja u skojevskim rukovodstvima na terenu. Odlazak u brigadu za njih je bilo priznanje i nagrada. Velika popularnost akcije na formiranju omladinske brigade iskorišćena je za intenziviranje procesa diferencijacije i pridobijanja onog dijela omladine koja se ili kolebala ili je bila pod uticajem neprijatelja. Na to stanje je na pravi način reagovano u spomenutom proglašu, u kojem se kaže: »Svi u borbu. Oni koji su neodlučni te čekaju ili su zavedeni pa se još nalaze sa okupatorom neka čuju bratski poziv i dođu da zajednički nastavimo i okončamo borbu.«

Kada ovo ističemo, namjera nam je da ukažemo na teškoće u razvoju našeg pokreta i kakve je sve prepreke morao da savlada u stvaranju bratstva i jedinstva mlade generacije, u borbi protiv okupatora. Nerijetko se to prenebregava i složeni procesi u ratu prikazuju romantičarski, stvarači netačnu predstavu o tokovima rata i revolucije.

Treba istaći da se neravnomjernost u razvoju NOP i oružane borbe ne odnosi samo na zapadni dio Hercegovine, gdje je bio jak uticaj klerikalizma i ustaškog pokreta, što je otežavalo mobilizaciju omladine u redove NOP, već je neravnomjernost očita i u istočnoj Hercegovini, u kojoj je i u vrijeme formiranja omladinske brigade bilo sela i područja gdje nismo imali šire razvijenu organizaciju SKOJ-a i USAOJ-a, kao i Partije i gdje je naš uticaj bio dosta slab.

Upravo te okolnosti i ističu značaj rezultata koji su postignuti u mobilizaciji omladine u 14. brigadu i delikatnost zadataka koje je SKOJ imao sve do kraja rata i kasnije, u borbi za jedinstvo omladine Hercegovine i za savladavanje neprijateljskih i kontrarevolucionarnih uticaja i razvijanja svijesti da samo borbom i stvaranjem novog društva može sebi obezbjediti svjetliju budućnost.

U 1944. godini u Hercegovini su se odigravali događaji značajni za NOB u cjelini, i to velikom brzinom. To je veoma uticalo na završnu fazu formiranja omladinske brigade. Spomenimo da su još u toku formiranja prvih četa i jakog omladinskog bataljona jedinice 29. divizije vodile teške borbe protiv Nijemaca i četnika, zatim je došla ofanziva jurišnih četničkih korpusa sa dalekosežnim zadatkom stvaranja mostobrana na jadranskoj obali i uslova za »nastavak kontrarevolucije«, što je prepostavljalo obraćun sa jedinicama 29. divizije,⁵⁾ odnosno čišćenje teritorije Hercegovine od partizana.

U tim okolnostima nije bilo uslova da se nastavi mobilizacija i okonča započeto formiranje 14. hercegovačke (omladinske) brigade kako je zamisljeno, pa je odlučeno da se omladinskom bataljonu koji je već bio formiran priključe jedinice Južnohercegovačkog partizanskog odreda, tako da tek početkom septembra dolazi do formiranja 14. hercegovačke (omladinske) narodnooslobodilačke udarne brigade.

Velika je zasluga autora priloga u monografiji 14. brigade što su kao aktivni učesnici i najodgovorniji živi rukovodioci u brigadi uložili velike napore i dokumentovano prikazali borbeni put brigade, njene borbe, uspe-

⁵⁾ Danilo Komnenović i Muhamet Kreso, 29. hercegovačka divizija, izdanje VIZ-a, Beograd,

i ehe, žrtve, stradanja i podvige i otrgli od zaborava i tu slavnu stranicu iz istorije NOB i revolucije u Hercegovini.

Naša narodnooslobodilačka borba, pored toga što u cijelini predstavlja veličanstvenu epopeju natčovječanskih žrtava, napora i pobjeda, obiluje i značajnim vojnim događajima, ofanzivama, posebno ističem, četvrtu i petu, značajnim bitkama i ofanzivama kakva je bila epopeja Užičkog radničkog bataljona, kozarska ofanziva, dražgoška bitka u Sloveniji, čuveni februarški pohod makedonskih brigada i sl.

Četrnaesta omladinska brigada formirana je i stupila u dejstvo 8 mjeseci prije pobjedonosnog završetka rata i revolucije. U to vrijeme najveći dio Hercegovine, sem Mostara i još nekoliko sreskih mjesta, bio je oslobođen. Na oslobođenoj teritoriji nakon prvobitnog oduševljenja, koje je došlo sa slobodom, nastavljen je intenzivan rad na normalizovanju prilika i rješavanju krupnih zadataka na stvaranju i učvršćivanju vlasti i čitave organizacije života, otklanjanju posljedica ratnog razaranja i obezbjeđivanju uslova za uspješno okončanje borbe protiv okupatora. Aktivni učesnici našeg pokreta u jedinicama i na oslobođenoj teritoriji u to vrijeme nedovoljno su znali kroz kakve krvave borbe i iskušenja prolazi naša novosformirana omladinska brigada, kakve žrtve daje i kakve odnosi pobjede. A sve to u izuzetno teškim prilikama jedne od najtežih ratnih zima 1944/45, u područjima sa izuzetno surovom klimom i velikim snijegom, na što ogromna većina mladih boraca nije bila navikla. Zar za to treba jači dokaz od riječi komandanta brigade, istaknutog junaka sa Neretve i Sutjeske, narodnog heroja Radovana Šakotića, koji je novembarske borbe koje je vodila 14. hercegovačka (omladinska) brigada uporedio sa bitkom na Sutjesci.

Prava je šteta što uz bogatu dokumentaciju o borbenom putu brigade nema još više zapisa o pojedincima borcima, njihovim podvizima i žrtvama. Sve to ne umanjuje činjenica da svi nijesu izdržali te napore, pa su rijetki pojedinci pokleklji i povukli se iz borbenog stroja.

Monografija 14. hercegovačke brigade nije samo svjedočanstvo o jednoj mladosti u borbi i revoluciji. Ona je izvor nadahnuća i štivo na kojem današnje i buduće generacije treba da se vaspitaju kako se bori, gine i pobjeđuje za velike ciljeve slobode i napretka.

Rade GALEB

Prvi dio

I Borbena dejstva i druge aktivnosti 14. hercegovačke (omladinske) brigade

(4. septembar 1944 - 13. maj 1945)

Prva omladinska brigada NOVJ u Hercegovini i aktivnosti skojevske organizacije¹

Prve omladinske jedinice u Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije formirane su početkom decembra 1941. godine u vrijeme povlačenja partizanskih snaga iz Srbije i priprema za osnivanje prvih brigada Narodnooslobodilačke vojske. One, prema mjestu formiranja, uslovima nastajanja i boračkom sastavu nose pouke i poruke iz vremena Užičke Republike. U početku su to samostalne čete pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba ili štaba Prvog užičkog bataljona. Njihovi komandiri i politički komesari bili su znatno stariji od boraca u četama, iskusni ratnici i borci od prvih ustaničkih dana i članovi KPJ.

U vrijeme formiranja Prve i Druge proleterske brigade pomenute omladinske čete ulaze u njihov sastav kao čete bataljona ovih brigada. Na sličan način je nastavljeno uključivanje najmladih u našu vojsku na teritoriji Bosne i Hercegovine u prvim mjesecima 1942. godine.

Kada su, poslije bitke na Kadinjači (29. novembra 1941. godine), njemačke jedinice neposredno ugrozile i rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije u slobodnom Užicu, u odbrani se angažuje i Užička omladinska četa, koja nakon povlačenja iz Užica neposredno obezbeđuje Vrhovni štab od Drenove do Rudog. Tada je uspešno zaustavila jednu italijansku kolonu koja je, dolazeći iz Prijepolja, neposredno ugrozila Vrhovni štab. Ova četa je stigla u Rudo 19. decembra 1941. godine i tri dana kasnije ušla u sastav Prve proleterske brigade kao 3. četa njenog Šestog (šumadijskog) bataljona. Toga dana (22. decembra) u prvom stroju Prve proleterske brigade bilo je i oko 100 omladinaca sa nepunih 18 godina, od kojih 18 u pomenutoj 3. četi.

Poslije oslobođenja Nove Varoši (4. decembra 1941. godine) formiraju se bataljoni koji će kasnije ući u sastav Druge proleterske brigade. Među njima je i Prvi užički bataljon koji je u svom sastavu imao i omladinsku četu. Prilikom formiranja Druge proleterske brigade Prvi užički bataljon je preimenovan u Četvrti bataljon brigade, a njegova omladinska četa postaje 1. četa u bataljonu i uz to zadržava i naziv »Užička«. U ovom bataljonu je tada bilo 25 boraca mlađih od 18 godina i skoro svi su bili u njegovoj 1. četi. U stroju čete tada su se nalazili i Boško

Brigada od dana formiranja nosi naziv »14. hercegovačka omladinska NO udarna brigada«.

Buha i Savo Jovanović Sirogojno, kasnije proslavljeni bombaši Druge proleterske brigade, proglašeni za narodne heroje Jugoslavije.

Nakon dolaska Vrhovnog štaba i druga Tita u Foču, koju su 20. januara 1942. oslobodili crnogorski partizanski bataljoni, veliki broj mlađih sa tada oslobođene teritorije u dolini Drine pristupa partizanskim jedinicama. Te mlade borce, još djecu, trebalo je organizovano prihvatići i postepeno pripremiti za borbu. Tada (krajem januara 1942. godine) CK SKOJ-a izdaje Uputstvo o stvaranju posebnih omladinskih četa u partizanskim bataljonima, a Glavni štab NOV i POJ za Bosnu i Hercegovinu donosi odluku da se na bosansko-hercegovačkoj teritoriji formiraju posebne omladinske čete.

Pripreme za formiranje omladinskih četa na slobodnoj teritoriji u dolini Drine već su bile u toku kada dolaze Treći (kragujevački) i Peti (šumadijski) bataljon Prve proleterske brigade. Oni se odmah uključuju u akciju na formiranju omladinskih četa. Krajem februara i početkom marta formiraju se tri omladinske čete, od kojih jedna samostalna i dviće pod komandom štabova tih bataljona.

Sa ovim četama se prema Uputstvu CK SKOJ-a i Vrhovnog štaba izvodio poseban program s ciljem vojnostručnog i idejno-političkog osposobljavanja njihovog sastava. Drug Tito je zabranio uvođenje omladinskih četa u borbi prije nego što se ovi najmlađi borci osposobe za borbene akcije.

Poslije provedenog prvog (osnovnog) dijela teoretske i pokazne praktične obuke omladinska četa pri štabu Trećeg (kragujevačkog) bataljona postala je 4. četa ove jedinice. Tada je imala 53 borca - omladinaca. Istovremeno, borci omladinske čete, poznate kao »omladinska«, još iz dana koji su prethodili formiranju Prve proleterske brigade uključeni su u sastav 3. čete ovog bataljona. Omladinci iz samostalne omladinske čete ušli su u sastav četa Drugog (crnogorskog) bataljona Prve brigade, a u čete njenog Prvog (crnogorskog) bataljona raspoređeno je i 18 omladinaca koji su tih dana došli iz Sarajeva.

Dalja borbena obuka ovih, tada najmlađih, boraca Prve proleterske brigade biće nastavljena u njihovim četama u mjeri u kojoj su to omogućavali ondašnji uslovi. Uskoro, u prvim borbenim okršajima sa neprijateljevim vojnim jedinicama oni će uspješno položiti praktični dio svoje borbene osposobljenosti.

U aprilu i maju 1942. godine i u Hercegovini su formirane tri omladinske čete koje su bile u sastavu partizanskih bataljona. Najprije su u prvoj polovini aprila 1942. godine formirane omladinske čete u bataljonu »Bišina« i u Gatačkom bataljonu, a početkom maja 1942. godine i u bataljonu »Petar Radović« u nevesinjsko-gatačkoj površi.

Omladinska četa bataljona »Bišina« imala je oko 80 boraca, među kojima i 14 drugarica. Komandir čete je bio Milan Papić, a politički komesar Jovan Vuković. Četa je rasformirana 1/2 juna 1942. Omladinska četa Gatačkog bataljona imala je 12. juna 1942. godine 128 boraca. Komandir čete je bio Milenko Okiljević, a politički komesar u aprilu 1942. godine Milan Škiljević. Četa je rasformirana 16. juna 1942. g. Omladinska četa bataljona »Petar Radović« imala je početkom maja 1942.

godine oko 45 boraca. Komandir čete bio je Tomo Mučibabić, a politički komesar Panto Govedarica. Četa je rasformirana u prvoj polovini juna 1942. godine.

U naše jedinice sve više su dolazili dobrovoljci iz redova najmlađih omladinaca i omladinki, »manji od puške«. Brojni su razlozi za ovakav odziv i odnos najmlađih prema narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji. Svakako, tu su uticaj KPJ i SKOJ-a; primjer roditelja, starije braće i sestara; ugledanje na vršnjake koje su primećivali u partizanskim kolonama, u borbama, na zastancima i odmorima; traženje spasa i zaštite od pokolja i odvođenja u logore...

Naše vojne jedinice i njihove komande zadržće do kraja rata onaj isti, duboko ljudski, odnos prema najmlađima koji je ispoljen u prvim godinama naše narodnooslobodilačke borbe. Taj odnos će biti stalno unapređivan na osnovu iskustva, razgaranja pokreta i poboljšanja vojnih, materijalnih i drugih uslova... Niko, pri tome, nije ni pomišljao da takvim odnosom nešto poklanja najmladima. To je bilo značajno etičko pitanje našeg pokreta i dužna pomoći najmladima da politički, moralno i vojnički stasaju u prave borce za njihovu vlastitu budućnost.

U drugoj polovini 1942. tokom 1943. i dijelom 1944. godine najveći broj brigada NOV i PO Jugoslavije imao je u svome sastavu omladinske čete ili omladinske vodove. Pri tome će se sve više napuštati praksa da omladinske čete budu u sastavu bataljona, tako da se kao samostalne jedinice neposredno potčinjavaju štabovima brigada. Tu se one intenzivno obučavaju, a poslije uspješno savladane obuke pojedinci i grupe se upućuju kao borci u čete bataljona, drugi obezbjeđuju štabove brigade i brigadnih bolnica, upućuju se na izviđačke i lakše obavještajne zadatke, a čete kao cjeline se upotrebljavaju kao brigadna rezerva i dobijaju odgovarajuće borbene zadatke kada su sve jedinice brigade angažovane u borbi.

U periodu mart-maj 1943. Deseta hercegovačka brigada je imala više zapaženih vojnih uspjeha na prostoru Hercegovine. Uz to je od posebnog značaja bio njen tadašnji politički i moralni uticaj. To i mnogo drugih razloga doprinijeli su da se tada i dio najmlađih opredjeli za stupanje u brigadu. Od njih je, pred pokret iz Hercegovine, formirana omladinska četa brigade koja će ubrzo poslije formiranja ući u najteže borbene vođene u toku pete neprijateljeve ofanzive.

Početkom 1944. u svim brigadama 29. hercegovačke udarne divizije formirane su omladinske čete.²

Krajem 1943. i u toku 1944. godine, posebno poslije Drugog kongresa USAOJ-a³), nastaje novi kvalitet u formiranju posebnih omladinskih jedinica u NOVJ. Taj kvalitet se izražavao formiranjem omladinskih udarnih brigada koje ulaze u sastave narodnooslobodilačkih udarnih divizija. To pokazuje da su najmlađi, na primjerima iz ranije formiranih i tada postojećih vojnih omladinskih četa, uspjeli da uz intenzivan rad organizacije SKOJ-a i uz pomoći vojnih jedinica i njihovih štabova

²> Omladinska četa 11. hercegovačke udarne brigade imala je tada 40 boraca. U njoj su bila i dva prvoborca: Mujo Cimić iz Bileće i Aco Kovačević iz Gacka. Prvi je u rat krenuo sa 11, a drugi sa 13 godina.

Kongres je održan u Drvaru 2. i 3. maja 1944. godine.

u osnovi ovladaju puškom i bombom, shvate suštinu i osnovne ciljeve narodnooslobodilačke borbe i sagledaju svoje pravo mjesto u njoj. Time su i sami pomakli svoje godine naviše i iskazali sopstvenu spremnost da i oružanoj borbi daju vlastiti prilog, a time i doprinesu bržem završetku rata.

U Crnoj Gori je u decembru 1943. godine formirana Omladinska udarna brigada »Budo Tomović«, što je podsticajno djelovalo na delegate Drugog kongresa USAOJ-a da, uz saglasnost druga Tita, preporuče formiranje omladinskih bataljona i udarnih brigada širom Jugoslavije. Bila je to najbolja potvrda opredjeljenja mladih Jugoslavije za oružanu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika uz poznatu činjenicu, da su sve brigade NOVJ i tada i u doba njihovog formiranja bile uglavnom sastavljene od omladine.

Formiranje 14. hercegovačke (omladinske) brigade

Poslije povratka delegata ih Hercegovine sa Drugog kongresa USAOJ-a otpočele su u Hercegovini pripreme za formiranje omladinske udarne brigade. Preovladalo je mišljenje da se najprije na teritoriji srežova Bileća, Stolac, Nevesinje, Gacko, Trebinje, Ljubinje, a kasnije i Mostar formiraju po jedan omladinski bataljon od kojih će biti formirane omladinske jedinice, a uskoro i omladinske brigade.

Organizatori mobilizacije mladih za sastav brigade bili su: Oblasni komitet SKOJ-a za Hercegovinu, dva okružna, sedam sreskih, 14 opštinskih i 3 mjesna komiteta SKOJ i 130 aktivna SKOJ-a (tada je u Hercegovini izvan 29. hercegovačke udarne divizije bilo 655 članova SKOJ-a, a u svim navedenim komitetima bilo je ukupno 107 članova koji su pretežno bili članovi KPJ).

Štab 29. hercegovačke udarne divizije, prema dogovoru sa Oblasnim komitetom KPJ i SKOJ-a za Hercegovinu, trebalo je da obezbjedi naoružanje i osnovnu opremu za omladinsku brigadu, te vojni i politički kadar za rukovodeće dužnosti u brigadi.

U maju 1944. na teritoriji stolačkog sreza formirana je omladinska četa, koja je početkom juna imala u svom sastavu oko 40 omladinaca i omladinki. Na teritoriji bilećkog sreza u junu je organizovana grupa od oko 60 boraca nazivana i omladinskim bataljonom. Na teritorijama srežova Nevesinje, Trebinje i Ljubinje (uglavnom iz opštine Popovo polje, koja je na više načina povezivala teritoriju Trebinja i Ljubinja) formirane su grupe različitih vojnih naziva. Neke od njih imale su u vrijeme formiranja oko 35 omladinaca i omladinki. Ove jedinice, odnosno grupe omladine, su tokom juna i početkom jula 1944. godine okupljene u Dabarskom polju i od njih je 12. jula naredbom broj 627 štaba 29. hercegovačke NOU divizije formiran Prvi omladinski bataljon Hercegovine.⁴ Bataljon je stavljen pod komandu štaba 13. hercegovačke NOU brigade, koja je formirana mjesec dana ranije.⁵

⁴> 695-705 radničkog pokreta BiH - Bilten broj 8 NOR, dokumenat 567, snimci broj

⁵) Prvi??a v iše izvora, polovinom juna 1944. većina sastava Prvog omladinskog bataljona je bila okupljena i postrojena na livadama kod rijeke ispod sela Meće u Dabaraskom polju. Otuda i tvrdnja da je bataljon tada formiran. U ovom slučaju naredba o formiranju jedinice dolazi kada je bataljon prikupljen i u osnovi organizovan za razliku od 14. brigade koja se prikuplja i organizuje posle naredbe o njenom formiranju. Ovakvi primjeri nijesu usamljeni.

Omladinske jedinice i grupe, od kojih je formiran Prvi omladinski bataljon Hercegovine, oformljene su prema direktivi Oblasnog komiteta SKOJ-a za Hercegovinu. Sa koliko entuzijazma su radila skojevska rukovodstva na formiranju Prve omladinske brigade vidi se iz pisma Oblasnog komiteta SKOJ-a za Hercegovinu od 28. juna 1944. upućenog okružnim komitetima SKOJ-a za sjevernu i južnu Hercegovinu. U Pismu se, između ostalog, kaže: »Kako nam izgleda, dobar dio omladinskih rukovodilaca iz opštinskih i sreskih komiteta ili se priključio ili hoće da se priključi Omladinskoj brigadi. Treba paziti da ne ogolimo čitav teren, jer pred nama još uvjek stoe veliki zadaci, koje mi moramo riješiti...«⁶⁾

I pored opravdanog upozorenja bilo je više slučajeva kada su prevagu odnosila lična opredjeljenja skojevskih aktivista, koja su proizila iz politike KPJ i SKOJ-a, da je oružana borba najvažnija i da pruža najviše mogućnosti za punu afirmaciju idejnog opredjeljenja i borbenog raspoloženja mlađih komunista. To će štabu 29. hercegovačke udarne divizije olakšati zadatku kadrovske popune nekih rukovodećih vojno-političkih dužnosti u brigadi na nivou dijela njenih četa. Međutim, dio ovog kadra vraćen je kasnije iz brigade na teren. To su iziskivale potrebe rada na terenu, koje je od početka pravilno procjenjivao Oblasni komitet SKOJ-a za Hercegovinu.

Rukovodeće dužnosti u bataljonu povjerene su iskusnijim ratnicima, koji su u bataljon upućeni sa vojno-političkih dužnosti iz ranije formiranih brigada 29. hercegovačke udarne divizije. Među njima su bili i komandant bataljona Maksim Kujundžić, partijski rukovodilac bataljona Miljo Milatović koji je na početku uz svoju osnovnu dužnost obavljao i poslove političkog komesara bataljona, Milan Knežević i dr. Sem njih, na rukovodeće dužnosti u bataljonu postavljeni su, također, stari ratnici, koji su do formiranja bataljona bili članovi rukovodstava SKOJ-a na terenu. Prema do sada prikupljenim podacima, među njima su bili i jedan član Sreskog komiteta SKOJ-a (Joco-Coco Pudar), jedan član Sreskog odbora USAOJ-a (Zora Ilić-Šarenac), dva sekretara opštinskih komiteta SKOJ-a (Dimitrije Vukosav i Jovanka Ekmećić) i pet članova opštinskih komiteta SKOJ-a (Slavko Nadaždin, Arsen Soldo, Duka Popadić, Luka Dučić i Mišo Babić).⁷⁾ Na dužnostima vodnih delegata, komandira vodova i desetara u bataljonu bilo je dosta skojevskih aktivista koji su do tada ličnim primjerom predvodili akciju na okupljanju omladine za buduću omladinsku brigadu. Niko od prvog rukovodećeg kadera bataljona do tada nije »služio« u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, a o boračkom sastavu da i ne govorimo. Među njima bilo je dosta boraca mlađih od šesnaest godina. Svi će oni, bez obzira odakle su u bataljon došli i neovisno od njihovih godina, imati težak i složen zadatku u formiranju bataljona i njegovim prvim akcijama, u partijsko-političkom radu i opštевojnoj i borbenoj pripremi bataljona za ratna dejstva.

⁶⁾> Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta - Sarajevo, fond »Oblasni komitet SKOJ-a Hercegovine«, signatura 87/1.

⁷⁾> Navedeni podaci za članove rukovodstva SKOJ-a sa terena koji su na dan formiranja Prvog omladinskog bataljona ušli u njegov sastav dati su prema kazivanju druga Dimitrija Vukosava.

Poslije formiranja Prvog omladinskog bataljona nastavljena je akcija na formiranju omladinske brigade. Odlučeno je da u sastav brigade uđu tri bataljona Južnohercegovačkog NOP odreda, koji je krajem jula 1944. brojao 270 boraca, među kojima i 4 drugarice. Od toga u bataljonima »Rade Pravica« - 47, »Mihajlo Ćuzulan« - 67 i »Marko Mihić« - 60 boraca. Ostali su bili u ljubinskoj partizanskoj četi, četi »Savo Belović«, pratećoj četi i komandi odreda⁸. Realna je prepostavka da se brojno stanje navedenih bataljona nije u narednom mjesecu bitnije promjenilo i da su oni sa navedenim brojnim stanjem (ukupno 174 u sva tri bataljona) ušli u sastav brigade na dan njenog formiranja - 4 septembra 1944. godine. Ako tome dodamo 220 boraca, među kojima i 40 drugarica Prvog omladinskog bataljona, koliko ih je bilo u bataljonu dva dana poslije njegovog formiranja,⁹ pouzdano se može tvrditit da je u brigadi na dan njenog formiranja bilo najmanje 394 borca, među kojima i oko 40 drugarica. Vjerovatno ih je bilo više jer je i većina sastava prateće čete odreda ušla u sastav izviđačkog voda brigade, a ljudstvo ljubinske partizanske čete u sastav 2. bataljona brigade, ali je sasvim sigurno da je to bilo nešto manje od 465 boraca koliko ih je brigada imala 20. septembra 1944. godine, tj. 16 dana nakon njenog formiranja.

Izuzev omladinskog bataljona, odnosno Prvog bataljona ostali bataljoni brigade nisu sve do početka oktobra 1944. bili potpuno razvijeni u vojnoorganizacionskom pogledu (broj jedinica i boraca), imali su po dvije čete i bili su bez prištapskih dijelova.

Politički komesar Južnohercegovačkog odreda u svome izvještaju od 5. avgusta 1944. ocjenjuje stanje u bataljonima u odredu. Tom prilikom navodi da je bataljon »Rade Pravica« »dobre političke svijesti, odanosti borbi, visokog morala i dobre borbenosti i može biti osnova za dobar bataljon«.

Polovinom jula 1944. godine u bataljonu »Marko Mihić« bilo je manje, a u Prvom omladinskom bataljonu dosta nenaoružanih boraca. Veće borbeno iskustvo imali su samo bataljoni koji su u brigadu došli iz Južnohercegovačkog NOP odreda, a u Prvom (omladinskom) bataljonom samo njegov rukovodeći kadar, posebno onaj dio koji je u bataljon upućen iz drugih brigada 29. hercegovačke NOU divizije. Iako omladinski bataljon nije imao borbenog iskustva, njegova 1. četa se 29. jula istakla hrabrošću u borbi u Dabru, gdje su bataljoni 12. i 13. brigade 29. divizije vodili teške borbe sa Nijemcima i domaćim izdajnicima na Sniježnici, Trusini i oko Davidovića. U tim borbama angažovan je po djelovima i Prvi omladinski bataljon. Pomanjkanje borbenog iskustva Prvi bataljon brigade će veoma brzo i uspješno nadoknaditi poletom, entuzijazmom i borbenim raspoloženjem boraca i rukovodilaca. Naruku će im ići i to što su relativno dugo ostali u istom sastavu kakav su imali na dan formiranja bataljona, jer su novi borci koji su pristizali u brigadu najprije popunjavali ostala tri bataljona brigade. Ako se ima u

⁸> Izvještaj političkog komesara odreda od 5. avgusta 1944. godine, Arhiv VII, reg. br. 38/2, k. 1627.

⁹> Za dan formiranja bataljona treba prihvati 12. juli 1944. godine kada je štab 29. hercegovačke udarne divizije izdao naredbu o tome.

vidu i borbeno i rukovodilačko iskustvo koje je sticalo veći dio njegova rukovodećeg kadra, razumljivo je što je Prvi bataljon brigade, i posred osjetnih gubitaka u borbama tokom novembra, bio i do kraja rata ostao, u pozitivnom smislu, posebno zapaženi dio brigade.

Najteži, skoro krizni, period brigade, pa i njenog Prvog bataljona bio je u novembru i prvoj polovini decembra 1944. Tada je brigada vodila teške borbe, najprije na komunikacijama Nevesinje - Mostar i Nevesinje - Stolac, a zatim u pozadini jakih neprijateljevih snaga i na samoj liniji njegove odsudne odbrane, tzv. zelenoj liniji. Tom prilikom brigada je bila izložena snažnim i često sinhronizovanim neprijateljevim ispadima iz četiri pravca: Mostara, Nevesinja, Konjica i Bijelog Polja, a kasnije i iz pravca Sarajevskog polja. O težini borbi koje je brigada vodila u novembru govore i podaci o 96 ubijenih, 14 zarobljenih i oko 170 ranjenih neprijateljevih vojnika i starješina uz sopstvene gubitke od 33 poginula, 23 zarobljena, 47 ranjenih i 51 nestala. Kasnije su »nestali« prikupljeni, izuzev 18 boraca koji su dezertirali. Među dezerterima iz brigade bili su isključivo oni koji su mobilisani poslije njenog formiranja, a najviše iz grupe legionara zarobljenih poslije borbi za oslobođenje Trebinja. Među našim zarobljenim vojnicima 13 ih je bilo iz Prvog (omladinskog) bataljona brigade. Pri tome treba imati u vidu da je u novinarske borbe brigade ušla sa 942 borca i starješine, a da je u toku novembra popunjena sa 199 pretežno novomobilisana boraca.

Krajem novembra (tačnije 25. novembra) u organizaciji štaba 29. divizije izvršena je prva razmjena zarobljenika. Brigada je Nijemcima predala 14 zarobljenih vojnika i starješina, a oni su zauzvrat nama vratili 13 zarobljenih iz Prvog (omladinskog) bataljona brigade i 1 Italijana.

U novinarskim borbama brigada je izgubila komandanta Prvog (omladinskog) bataljona, Maksima Kujundžića, poručnika i prvoborca, kasnije proglašenog za narodnog heroja Jugoslavije, koji je poginuo u borbi noću 12/13. novembra. Bio je to težak gubitak za cijelu brigadu, posebno za njen Prvi bataljon u kome je Maksim bio veoma omiljen i cijenjen. Značaj novinarskih borbi brigade istako je njen komandant Radovan Šakotić¹⁰⁾ uporedivši ih sa borbama u petoj neprijateljevoj ofanzivi.

U tim borbama stečena su značajna iskustva, koja su pomogla u teškim borbenim okršajima u decembru. Naročito teške borbe vođene su u prvoj polovini decembra, ali su naši gubici bili manji nego prethodnog mjeseca.

Budući da su jedinice, koje su ušle u sastav brigade na dan njenog formiranja, bile odvojeno razmještene na dosta širokom prostoru, to se ni 4. septembra ne može uzeti za dan od kada partijska i skojevska organizacija brigade funkcionišu kao nedeljive cjeline. One su formirane 13. septembra i od tada dejstvuju i njihova rukovodstva i komanda brigade.

¹⁰⁾ Radovan je u petoj neprijateljevoj ofanzivi bio komandant Mostarskog bataljona Desete hercegovačke brigade. Poginuo je 5. maja 1945. godine u prijepodnevnim časovima pred Logatecom u Sloveniji. Bio je to za sve nas težak i iznenadujući gubitak. Svi smo bezgranično voljeli i poštivali ovog hrabrog i iskusnog čovjeka, veoma sposobnog i omiljenog komandanta. On je uvijek ispoljavao posebnu ljubav i brigu za najmlađe u brigadi. U svakoj prilici ih je podučavao, savjetovao i čuvao od nepotrebnih gubitaka. Takav je bio i na dužnosti komandanta 2. bataljona 12. hercegovačke udarne brigade gdje smo zajedno bili u toku rata.

Nema sasvim tačnih podataka, ali se na osnovu raspoložive dokumentacije može dosta pouzdano procijeniti da je tada u sastavu brigade bilo, pored oko 108 članova KPJ, oko 211 članova SKOJ-a. Do 28. februara 1945. poginulo je 19 članova i 2 sekretara aktiva SKOJ-a koji su bili članovi KPJ. To je oko jedne trećine svih do tada poginulih pripadnika brigade. U istom periodu 108 članova SKOJ-a upućeno je u druge jedinice (u ostale brigade 29. divizije poslije završenih kurseva, Hercegovačku brigadu KNOJ-a, Gardu i Vojnu akademiju u Beogradu), oko 60 primljeno u KPJ i 25 kandidovano za članstvo u KPJ. Iz ovih podataka može se zaključiti da poslije 6 mjeseci od osnivanja skojevske organizacije u sastavu brigade nije bilo skoro ni jednog člana SKOJ-a iz njenog »prvog stroja«. Sve to ukazuje da je početkom 1945. godine došlo do bitnih promjena u sastavu brigade i njenoj skojevskoj organizaciji. Mada je brigada 16. januara 1945. brojala oko 900 boraca i starješina, među njima je tada bilo samo oko 180 starih boraca.¹¹¹ Oni su, uz ostale mlađe članove KPJ i SKOJ-a, činili vojno-političko jezgro koje će u preostalim ratnim mjesecima obezbijediti da brigada, i pored stalnog priliva novih boraca, časno izvrši sve svoje zadatke. Njen 1. bataljon je ostao do kraja rata po svom sastavu omladinski. Ostala tri bataljona i jedinice pri štabu brigade, poslije šest mjeseci od formiranja brigade, nešto više od pola svoga ukupnog sastava su bili omladinski. Istina je da su obim i sadržaj tog značenja u 14. brigadi bili relativniji nego u drugim jedinicama. Za mlade su uglavnom smatrani oni do 18, pa i do 20 godina. Svi od 20 do 25 bili su, za tadašnja shvatanja, stariji. Onima koji su imali preko 25, a pogotovo preko 30 godina, iskazivana je dužna pažnja primerena odnosu mlađih prema starijim generacijama. To nije smetalo organizaciji SKOJ-a da prilikom razmatranja prijema u Savez komunističke omladine Jugoslavije u organizaciju prima, pored »mladih«, i pojedince koji su bili »stariji« (od 20 do 25 godina i preko toga).

Od naše brigadne organizacije SKOJ-a se o brojnim pitanjima očekivalo i zahtijevalo više nego od drugih, jer je njena sredina bila više »omladinska« nego u drugim brigadama, njena ukupna aktivnost nije bila toliko specifična da bi se izrazito razlikovala od organizacija u drugim brigadama 29. divizije. Svakako, ona ima posebnost, i u pozitivnom i u negativnom smislu, kada se posmatraju konkretni pristupi pojedinim pitanjima, te organizovanje akcija i njihovi rezultati. Pri tome se moraju imati u vidu, prije svega, zadaci brigade, te opšti i konkretni uslovi u kojima je ona formirana i razvijala se kao borbena jedinica. Pri tome treba spomenuti dugi usiljeni borbeni marš brigade od Hercegovine do naše granice sa Austrijom i njene borbe za konačno oslobođenje Slovenije. Takođe treba imati u vidu da su se do našeg pokreta prema Sloveniji u brigadu uključivali ne samo za naš pokret od ranije opredijeljeni omladinici i omladinke već i oni pojedinci koji su do stupanja u naše redove bili, neposredno ili preko svojih roditelja i ostalih bli-

¹¹¹ Svi podaci su izvedeni iz:

a) mjesečnih izvještaja brigadnog komiteta SKOJ-a, Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, »Oblasni komitet SKOJ-a Hercegovine«, 163/1, 178/1, 189/1 i 203/1;

b) Izvještaj pomoćnika političkog komesara brigade od 16. 01. 1945. godine, Arhiv Vojnoistorijskog instituta - knjiga VII.

skih srodnika, pod uticajem politike okupatora i njegovih saradnika, a među njima i dio onih, po godinama starijih omladinaca, koji su do stupanja u našu brigadu na osnovu provedene mobilizacije na različite načine i pod raznim uslovima bili uključeni i u neprijateljeve vojne jedinice ili njihove poluvojne organizacije. Zbog toga je trebalo razvijati krajnju budnost prema onima čije je dotadašnje konkretno ponašanje prema našoj borbi to nalagalo, a u isto vrijeme ispoljiti punu širinu u borbi za prevođenje na pozicije našeg pokreta onih koji su, do stupanja u brigadu, bili zavedeni neprijateljevom propagandom ili bili lično dublje opredijeljeni protiv naše politike i ciljeva jugoslovenske revolucije, a tada riješeni da krenu novim putem.

Pored tih najopštijih napomena, značajnih za sagledavanje uslova rada i akcione usmjerenosti organizacije SKOJ-a u brigadi, radi realnijeg prosuđivanja njenih procjena, ocjena i ukupnih rezultata rada treba imati u vidu i njen socijalni sastav. Za osnovno Obilježje toga sastava sa dosta sigurnosti se mogu prihvatići podaci iz februara 1945, kada je u članstvu skojevske organizacije u brigadi bilo:

- seljaka	135 ili 76,70%
- radnika	19 ili 10,80% i
- đaka	22 ili 12,50% ¹²⁾

Navedeni opšti i posebni uslovi opredeljivali su sadržaj i metod rada skojevske organizacije i tome je bila prilagođena i podjela rada unutar organizacije.

Od aktiva osnovne organizacije SKOJ-a u četi do zaključno sa brigadnim komitetom SKOJ-a postojala je podjela rada po sektorima, tj. konkretna zaduženja pojedinaca prema djelatnostima. Ova podjela je bila i rezultat višegodišnjeg razvoja organizacije i njene prakse u jedinicama NOVJ, a izvorni oslonac je imala u instrukciji CK SKOJ-a iz januara 1943.

Osnovno pitanje unutar omladinske organizacije naše brigade bilo je organizaciono pitanje i posvećivana mu je najveća pažnja. Ono je bilo iznad postojeće sektorske podjele rada, jer je bilo najkompleksnije i svojim sadržajem je obuhvatalo:

- 1) - sadržaj i metod rada komiteta, aktiva i članova SKOJ-a;
- 2) - lik člana SKOJ-a;
- 3) - teoretsku izgradnju članova SKOJ-a;
- 4) - organizovanje i provođenje konkretnih akcija (najčešće takmičenjem između skojevskih organizacija, članova SKOJ-a i omladine po jedinicama);
- 5) - prijem u SKOJ;
- 6) - rad sa omladinom koja nije obuhvaćena organizacijom KPJ i SKOJ-a;
- 7) - kadrovska pitanja (priprema za članstvo u KPJ, izbor sekretara aktiva SKOJ-a, uzdizanje na više dužnosti u skojevskoj organizaciji i dr.);
- 8) - preduzimanje vaspitnih mjera u organizaciji, uključujući i konkretnu politiku u vezi sa isključivanjem iz organizacije SKOJ-a.

¹²⁾ Podaci o socijalnom sastavu organizacije SKOJ-a preuzeti su iz izvještaja brigadnog komiteta SKOJ-a od 28. februara 1945; Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, f. »Oblasni komitet SKOJ-a Hercegovine«, s. 203/1.

Pored ovoga, postojala je i podjela rada prema sljedećim sektorima:

- 1) - vojni sektor;
- 2) - politički sektor;
- 3) - kulturno-prosvjetni rad;
- 4) - Rad na terenu.

U okviru djelatnosti »vojnog sektora« ostvarivana je najtješnja saradnja sa komandantima i komandirima, u aktivnostima »političkog sektora«, »kulturno-prosvjetnog rada« i »rada na terenu« ostvarivana je puna saradnja i koordinacija sa političkim komesarima. U vezi sa organizacionim pitanjem i radom na terenu najtješnje se sarađivalo sa po-moćnicima političkih komesara.

Organizaciona struktura organizacije i njen uticaj na položaj i ulogu bataljonskih i brigadnog komiteta

U organizaciji SKOJ-a 14. brigade bilo je u septembru oko 211 članova, u oktobru 132, u novembru 165 i u decembru 149 članova. U januaru 1945. godine u organizaciji SKOJ-a bilo je 159 članova, a u februaru iste godine 176. Oni su bili organizovani u 19 aktiva SKOJ-a (u oktobru 1944. godine u po 3 čete i pratećem vodu u svakom od 4 bataljona i 3 aktiva izvan bataljona - izviđački vod, omladinski vod i ostali dijelovi neposredno vezani za štab brigade), u februaru 1945. godine postojao je 21 aktiv SKOJ-a, (16 aktiva u 4 bataljona i 5 aktiva u jedinicama pri štabu brigade - izviđački vod, omladinski vod, bolnica, radio-stanica i kurirska grupa).

Najbrojnija je bila organizacija SKOJ-a u 1. (omladinskom) bataljonom. Ona je imala uvijek preko 40 članova (u oktobru - 47, novembru - 43 i decembru 1944. godine - 45). U isto vrijeme u drugim bataljonoma brojno stanje je bilo znatno manje. Tako u oktobru u 3. i 4. bataljonu ima po 22 člana SKOJ-a, a u 2. i 4. nešto više; u decembru 1944. u 3. bataljonu 25, a u 2. i 4. nešto više. U aktivima SKOJ-a u jedinicama pri štabu brigade bilo je od 16 do 19 članova.¹³

Pri upoređivanju broja članova SKOJ-a i broja aktiva SKOJ-a može se zaključiti da su aktivi SKOJ-a tj. osnovne skojevske organizacije imale u prosjeku oko 10 članova. To je presudno uticalo na konkretnost i operativnost u njihovom radu. Sličnu situaciju imamo i u partijskoj organizaciji.

Pored brigadnog komiteta SKOJ-a postojala su i četiri bataljonska komiteta SKOJ-a. Brigadni komitet i bataljonski komiteti su brojčano bili mali (po 5 članova u svakom). Svaki bataljonski komitet SKOJ-a sačinjavala su po četiri sekretara aktiva SKOJ-a iz jedinica bataljona i sekretar bataljonskog komiteta SKOJ-a. U brigadnom komitetu SKOJ-a, posred sekretara brigadnog komiteta,¹⁴ bila su četiri sekretara bataljonskih

¹³⁾ Iz mjesecnih izvještaja brigadnog komiteta SKOJ-a. Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, f. »Oblasni komitet SKOJ-a Hercegovine«, s. 163/1, 178/1, 189/1 i 203/1.

¹⁴⁾ Sava Ivković (umrla 22. decembra 1986. god.), Ilija Perišić

komiteta.¹⁵ Može se zaključiti da su na neposrednoj vezi brigadnog komiteta bili bataljonski komiteti SKOJ-a iz jedinica pri štabu brigade. Sekretari bataljonskih komiteta SKOJ-a bili su u isto vrijeme i članovi partijskih biroa u svojim bataljonima.

Brigadni komitet SKOJ-a je sve do dolaska brigade sa teritorije Bosne i Hercegovine bio neposredno povezan sa Oblasnim komitetom SKOJ-a za Hercegovinu. Brigadni komiteti SKOJ-a u jedinicama 29. hercegovačke udarne divizije nisu, kao što je to bilo čest slučaj u brigadama NOVJ, bili vezani ni za Pokrajinski komitet SKOJ-a, niti za CK Saveza komunističke omladine Jugoslavije (vojni odsjek). Budući da su brigadni komiteti SKOJ-a bili sve do kraja rata najviša rukovodstva SKOJ-a u jedinicama NOVJ, da se na nivou svih divizija NOVJ, pa i 29. hercegovačke, nalaze divizijski komiteti KPJ, a ne i komiteti SKOJ-a i da na nivou brigade ne postoji komitet KPJ već samo partijski rukovodilac brigade (pomoćnik političkog komesara brigade), to je uticalo na specifičan položaj brigadnog komiteta SKOJ-a.

I kada su januara 1945. godine u divizijskim komitetima KPJ uvedeni sekretarijati u kojima je jedan od njegovih članova bio i omladinski rukovodilac u diviziji, položaj brigadnih komiteta SKOJ-a se nije promijenio. I dalje je za naš brigadni komitet njegovo neposredno više rukovodstvo bio Oblasni komitet SKOJ-a za Hercegovinu, a sekretar brigadnog komiteta SKOJ-a izabran je na Oblasnoj konferenciji USAOJ-a za Hercegovinu, koja je održana u oslobođenom Mostaru početkom proleća 1945., u Oblasni odbor USAOJ-a za Hercegovinu.

U nekim dokumentima, koji se odnose na rad SKOJ-a u NOVJ, navodi se da je nakon formiranja sekretarijata divizijskih komiteta KPJ prestala potreba da brigadni komiteti SKOJ-a šalju izvještaje neposredno CK SKOJ-a, već članu divizijskog komiteta KPJ odgovornom za omladinu, koji je kontaktirao sa CK SKOJ-a, odnosno sa nacionalnim (pokrajinskim) komitetom SKOJ-a. U martu 1945. godine formirano je Političko odjeljenje Ministarstva narodne odbrane, u čijem je sastavu bio i omladinski odsjek. Dodatna istraživanja bi mogla pokazati kako se sve ovo provodilo u 29. hercegovačkoj udarnoj diviziji, a shodno tome i kako je uticalo na do tada uobičajenu povezanost organizacije SKOJ-a 14. brigade.

Pošto su okosnicu divizijske organizacije činile brigadne organizacije KPJ na čelu kojih nema komiteta, a život je zahtijevao konsultovanje i kolektivne dogovore o više pitanja, kao što su: analiza stanja u partijskoj organizaciji, razrada partijskih direktiva, priprema važnijih vojnih i drugih akcija, to je u našoj brigadi postojao i funkcionisao neformalni partijski biro brigade¹⁶ u kojem su bili: pomoćnik komesara brigade (partijski rukovodilac), politički komesar brigade, sekretar brigadnog komiteta SKOJ-a i pomoćnici političkih komesara bataljona. Na sastancima ovog neformalnog partijskog tijela razmatrana su i pitanja iz rada i angažovanja skojevske organizacije u brigadi. Tako je sekretar

¹⁵> 1. bataljon - Dimitrije Vukosav, 2. bataljon - Vaso Mihić, Danilo Dobranić, 3. bataljon - Milan Setenčić, 4. bataljon - Božo Adžović (umro 1. maja 1986. godine).

¹⁶) Slično je stanje bilo i u drugim brigadama NOVJ, izuzev u Sloveniji gdje su od kraja 1942. cio kraja 1944. godine postojali brigadni partijski birovi.

brigadnog komiteta SKOJ-a (omladinski rukovodilac brigade) faktički imao tri više veze, i to: Oblasni komitet SKOJ-a, partijski rukovodilac brigade i omladinski rukovodilac divizije. On je uz to u komitetu SKOJ-a brigade neposredno odgovarao za »organizaciono pitanje« i bio unutar komiteta koordinator rada po sektorima i veznik njihove saradnje sa komandantom i političkim komesarom brigade. Zamisao da pojedini članovi komiteta, koji su u isto vrijeme bili i sekretari komiteta SKOJ-a u bataljonima, odgovaraju za pojedine sektore na nivou brigade pokazala se manjkavom i nedovoljno realnom. Isto je bilo i sa podjelom rada po sektorima unutar bataljonskih komiteta SKOJ-a, dok se ona u aktivima SKOJ-a pokazala pogodnom. Faktički su u komitetima SKOJ-a, i na nivou brigade i u bataljonima, sekretari komiteta pored »organizacionog pitanja«, preuzeli odgovornost i za rad po sektorima. Uz to su odgovarali i za rad sa neorganizovanom omladinom u jedinici, što je izraženo i u nazivu njihove vojno-političke funkcije - »omladinski rukovodilac«. To je bilo saglasno opredjeljenju da se u vojsci ne formiraju organizacije USOJ-a i njihova rukovodstva. Polazilo se od činjenice da su svi omladinci i omladinke koji se bore sa puškom u ruci na strani našeg pokreta u isto vrijeme i antifašistički opredijeljeni. Na osnovu toga su bili uključeni u Savez antifašističke omladine Jugoslavije kao njegovi članovi.

I na kraju, kada je u pitanju aktivnost članova komiteta SKOJ-a i posebno njegovih sekretara, treba istaći praksu ostvarivanja svakodnevnih pojedinačnih kontakata i individualnih dogovora članova komiteta, sekretara aktiva i članova SKOJ-a radi usmjeravanja aktivnosti organizacije i njenih članova. To je bio i jedan od metoda rada koji je, u konkretnim uslovima, doprinosio povećanju umješnosti, odgovornosti i aktivnosti naše organizacije SKOJ-a.

Značaj i uloga sastanaka i savjetovanja u radu organizacije i njihov uticaj na aktivnost skojevaca

Održavani su radni, vanredni i teoretski sastanci aktiva i komiteta SKOJ-a. Radni sastanci su redovno održavani i u aktivima i u komitetima i najčešće su imali na dnevnom redu po jedno konkretno pitanje iz slijedećih oblasti: politička situacija, organizaciono pitanje i rad po sektorima.

Vanredni sastanci su najčešće održavani u aktivima SKOJ-a neposredno pred složenije i posebno značajne borbene akcije, radi brzog reagovanja na neizvršavanje postavljenih zadataka ili zbog nedoličnog poнаšanja pojedinih skojevaca, te radi izbora novog sekretara aktiva SKOJ-a i dr.

Teoretski sastanci su češće održavani u aktivima nego u komitetima. Na njima su proradivani, kako smo to tada nazivali, »teoretski materijali«. U našoj organizaciji, pored ostalih materijala, najduže i najčešće su razrađivani: »Ekonomski razvitak društva«, »Organizaciono pitanje«, »Šta je SKOJ«, »O SKOJ-u«, »USAOJ« i »Teorija Partije«. Sa članovima SKOJ-a koji su bili kandidovani za prijem u KPJ, prorađivana je još i »Istorija SKP(b)«.

Teoretskom radu je posvećivana najveća pažnja. On je redovno ocenjivan u svim partijskim i skojevskim izvještajima. U njima često srećemo ocjenu da je »teoretska izgradnja skojevaca na prilično niskom stupnju«. Ova ocjena je izvođena, kako iz stvarnog, te očekivanog i tada potrebnog nivoa teoretske izgrađenosti, tako i iz opšteobrazovnog nivoa skojevaca. Složeni su bili i uslovi za ovaj rad, počev od nedostatka potrebne i adekvatne, odnosno za postojeći sastav prikladne literature, te sposobnosti skojevskih aktivista za ovaj rad pa do stalnih borbi. I pored toga, interesovanje za ovaj rad je bilo veliko i neprekidno je bio u centru pažnje aktivna i posebno komiteta SKOJ-a.

U izvještaju brigadnog komiteta iz februara 1945, pored navedene ocjene o nivou teoretske izgrađenosti skojevaca, navodi se da je »u četvrtom bataljonu održan teoretski sastanak od 2 dana uz prisustvo 8 skojevaca«. I s tim u vezi se kaže da je bio »prekidan za vrijeme borbi u ta dva dana, a u njihovoj pauzi nastavljan«. I na kraju se zaključuje: »ovakav način smatramo najzgodnijim i do boljih mogućnosti namjeravamo ovako raditi«.

Iz izvještaja brigadnog komiteta SKOJ-a vidi se da su u oktobru 1944. godine održana dva sastanka brigadnog komiteta SKOJ-a, u decembru 1944. godine po 3 radna i po 8 teoretskih sastanaka aktivna SKOJ-a, a u februaru 1945. godine bataljonski komiteti SKOJ-a održali su po 4 radna i po 2 teoretska sastanka.

Iz iznijetog se može zaključiti da se broj sastanaka uvećavao idući od brigade ka četu i da je trošeno previše vremena za sastanke. Međutim, treba imati u vidu da su sastanci aktivna SKOJ-a u četu bili veoma kratki (5 - 20 minuta), najčešće bez sjedenja, te mada su održavana 1-2 sastanka krajem dana, nije na njih, ukupno uzevši, utrošeno puno vremena. Broj ovih sastanaka i vrijeme njihovog trajanja zavisili su i od borbene aktivnosti jedinica i držanja skojevaca i drugih omladinaca u toku borbe. Najблиži istini bi bio zaključak da su aktivni SKOJ-a, bez obzira na postojeće uslove, živjeli redovnim životom kada se radi o organizaciji i da su u tome sastanci, bez obzira na njihov broj i vrijeme trajanja, smatrani veoma značajnim. Već smo vidjeli da su neki sastanci prekidani zbog borbi i u njihovoj pauzi nastavljeni i završavani. Pitanja koja su na sastancima postavljana bila su koliko izraz stepena zrelosti organizacije i njenih članova, toliko i realnih potreba toga vremena i sredine u kojoj je organizacija radila. Uz sve to, ne može im se odreći konkretnost i životnost.

I pored značaja sastanka, oni nisu davali osnovni ton metodu rada organizacije, niti su najpresudnije uticali na aktivnost skojevaca. Imala se tada dosta realna predstava o onome što je glavno i onome što je sporedno. To se procjenjivalo odnosom riječi i dijela. U vezi sa tim interesantno je zapažanje brigadnog komiteta SKOJ-a iznijeto u njegovom izvještaju od 6. novembra 1944. godine, u kome se kaže: »Zbog toga što je veliki broj novih, a manji broj starih boraca postoji opasnost da nas oni ne preplave i postavljeno je da se skojevci - stari borci drže na visini i cijene samo rad a ne priču pojedinih novajlja«. Uz ovo ide i konstatacija da »Primjerom skojevci pokazuju sve, oni i oštrot kritikuju svakoga i udaraju po slabostima u četi«.

Pored sastanaka, održavana su i skojevska savjetovanja. Na nivou brigade održana su dva savjetovanja, prvo 20. novembra 1944, a drugo je počelo sa radom 17. januara 1945. godine. Ovo drugo se naziva i »proširenim skojevskim sastankom«. Njemu su prisustvovali sekretari aktiva SKOJ-a i »najbolji skojevcii«.

Novembarskom savjetovanju, koje je održano dan poslije partijskog savjetovanja u brigadi, prisustvovali su: jedan član Oblasnog komiteta SKOJ-a za Hercegovinu, član Politodjela 29. hercegovačke udarne divizije i pomoćnik političkog komesara naše brigade. Na savjetovanju su razmatrana tri pitanja: politička situacija, organizaciono stanje i rad po sektorima. U zaključku savjetovanja je istaknuto da su najvažniji zadaci: omasovljavanje organizacije, političko uzdizanje skojevaca i omladine i vojnički rad sa novim borcima »koji stalno dolaze«.¹⁷

Brigadna skojevska savjetovanja bila su i dio metoda rada i jedan od oblika aktivnosti skojevske organizacije u brigadi kao dijela cjeline skojevske organizacije u diviziji i čitavoj Hercegovini. Na njima su analizirani sadržaj i metod rada, te ukupni rezultati u proteklom periodu, sagledavani naredni zadaci i na osnovu toga određivana opšta težišta u radu skojevske organizacije.

Prema vremenu u kojem su održana navedena skojevska savjetovanja može se zaključiti da su bila uslovljena i 4adašnjim opštim stanjem u brigadi, te prema tome i opredjeljena aktuelnošću trenutka. U ovom vremenu i vojna i partijska organizacija, preko sastanaka i savjetovanja, analiziraju i ocjenjuju stanje u brigadi i rezultate njene borbene aktivnosti i na osnovu toga postavljaju nove zadatke. Radilo se dogovorno i sinhronizirano na svim linijama.

Na nivou bataljona održavane su bataljonske skojevske konferencije, češće na nivou delegata a povremeno i uz prisustvo svih članova SKOJ-a. One su bile jedan od oblika djelovanja bataljonske organizacije kao dijela cjeline skojevske organizacije u brigadi. Na ovim konferencijama su pokretana, razrađivana, pa i razrešavana mnoga pitanja iz specifične problematike u bataljonskoj organizaciji i iz okvira obaveza cjeline skojevske organizacije u brigadi. Na njima su, u pauzama borbi, obilježavani i pojedini značajni datumi i događaji, prihvatanici ili pokretani pozivi za prigodna takmičenja itd. S tim u vezi pomenuće takmičenja povodom prve godišnjice formiranja 29. hercegovačke udarne divizije, Oblasne konferencije USAOJ-a za Hercegovinu i Prvog kongresa USAOJ-a za Bosnu i Hercegovinu.

O liku člana Saveza komunističke omladine Jugoslavije

Najveću cijenu su imali: hrabrost u borbi, otvorenost i iskrenost na sastanku i van njega, drugarstvo, odnos prema narodu, poštovanje, svjesnost, odlučnost, upornost i samoinicijativa. Na tome su i skojevski aktivisti neprekidno polagali ispit i pri tome gradili ili gubili vlastiti au-

¹⁷⁾ Veliki broj omladine je ispoljavao želju za prijem u SKOJ. Mnogi su se interesovali kod sekretara aktiva i sekretara bataljonskih komiteta kako da postanu skojevcii, šta u vezi sa tim treba da urade i koje lične nedostatke da otklone. Ova i slična pitanja nikada nisu ostajala bez odgovora.

toritet. U brigadi su za svaku od navedenih vrlina bila izgrađena precizna iako nepisana mjerila. Ko je od njih odstupao, morao je bez ikakvog izuzetka snositi odgovornost. Najteže mjere su bile isključenje iz organizacije i smjenjivanje sa skojevske funkcije. Ova pitanja su na različite načine bila predmet posebne pažnje na svim sastancima i u svim izvještajima. Tako sekretar brigadnog komiteta SKOJ-a u izvještaju za februar 1945. godine navodi: »Skojevci su se pokazali kao uzor borbenosti, ne znam koga bi istakao, bezbroj ih je bilo da su bili pravi junaci, dok se kao politički rukovodioci još ne osjećaju u dovoljnoj mjeri.«

Dok su osnovno obilježje metodu rada skojevske organizacije davali: demokratičnost, jednostavnost, originalnost, konkretnost, odgovornost i krajnja upornost u provođenju usvojenih stavova, dotle je u izgradnji lika člana SKOJ-a i skojevskog aktiviste najznačajniji i najefikasniji metod predstavljala neposredna, zdrava, revolucionarna kritika i samokritika. Nisu kritikovane samo negativne pojave već i njihovi nosioci. Autoritet kritikovanog je rastao ako je kritika imala pozitivno dejstvo i obratno. Kritika je bila ne samo metod rada već i svjesna, demokratska i humana aktivnost.

Iz sada dostupne dokumentacije vidi se da su u nekim skojevskim organizacijama u našoj vojsci i na terenu primenjivane brojne vaspitne mjere, koje su sadržavale: ukazivanje na propust (grešku), savjetovanje, kritiku na sastanku, smjenjivanje sa funkcije skojevskog rukovodioca, opomenu, ukor, strogi ukor, poslednju opomenu, ukor pred isključenje iz SKOJ-a. Navodi se da je kazne izričao aktiv, a potvrđivao ih bataljonski ili brigadni komitet SKOJ-a (za aktive koji su bili neposredno sa njim povezani). Ima i podataka da su nekada i komiteti donosili odluke 0 kaznama, a obavezno i redovno za sekretare aktiva i članove komiteta. Kada su u komitetima donošene odluke o smjenjivanju sa dužnosti 1 isključenju iz organizacije, aktivi SKOJ-a su o tome konsultovani i redovno su učestvovali u donošenju odluke.

U organizaciji SKOJ-a naše brigade nije se ovako postupalo, odnosno nisu primjenjivane sve navedene mjere. Primjenjivani su ili su bili predviđeni za primjenjivanje samo: ukazivanje na propust (grešku), savjetovanje, kritika (blaža, oštira i najoštira) na sastanku aktiva i komiteta, smjenjivanje sa funkcije skojevskih rukovodilaca i isključenje iz SKOJ-a na sastanku aktiva. Pri izricanju ove najstrože mjere sastanku aktiva je skoro uvijek prisustvovao sekretar bataljonskog, a često i sekretar brigadnog komiteta SKOJ-a. Zapravo, kritika, smjenjivanje sa funkcije i isključenje iz SKOJ-a su bile tri, kod nas, najpoznatije mjere. U organizaciji je mogao ostati onaj ko je i više puta kritikovan, ali ako se nije popravljao ili se ozbiljno ogriješio o lik člana SKOJ-a isključivan je iz organizacije. Isključeni je mogao ponovo biti primljen u SKOJ ako je to svojim radom, prije svega u borbi, zaslužio.

Nema tačnih podataka o ukupnom broju isključenih iz SKOJ-a u 14. brigadi. Umjesto toga navešću samo pet slučajeva. U novembru 1944. godine jedan skojevac je isključen iz organizacije »zato što je dozvolio da ga Švabe zarobe« (to je učinjeno poslije njegovog povratka u jedinicu poslije razmjene zarobljenika). U decembru 1944. iz SKOJ-a su isk-

ljučena dva omladinca »zbog pokušaja dezterstva«, a u februaru 1945. godine dve drugarice, od kojih je jedna zbog »kukavičkog držanja, tako kad je god borba ona je izbjegava«, a druga zbog »nedrugarskog držanja prema drugovima«.¹⁸

Bilo je teških situacija i puno iskušenja. Pri tome svaki skojevac nije uspjevao da, kao većina njegovih drugova i drugarica, bude na višini zahtjeva. Članstvo u organizaciji se moralno stalno potvrđivati.

Nema nikakve sumnje da je neprekidna briga o liku člana SKOJ-a i skojevskog rukovodioca obezbjedivala zavidan ugled skojevske organizacije u brigadi, kao što je to bio slučaj i sa skojevskim organizacijama u drugim jedinicama NOVJ i van njih. Taj lik je izrastao iz političkih opredjeljenja KPJ i stremljenja naše revolucije, iz potrebe da se izdrži najteže i iz nepokolebljive odlučnosti da se vojnički i politički pobijede okupator i njegove domaće sluge.

Sve ono što je neprekidnom zajedničkom borbom jugoslovenskih skojevaca postepeno oblikovano i što je davalо osnovno obilježje liku člana SKOJ-a i osmišljavalo rad i borbu svake skojevske organizacije prenosilo se i u organizaciju SKOJ-a 14. brigade. Surovi su bili ratni uslovi. Oni su zahtjevali od svakog učesnika revolucije sve što je čovjek mogao dati. Drugačije nije ni moglo biti. Otuda i veliki zahtjevi za rad organizacije SKOJ-a i aktivnost svakog skojevca. Njih je najbolje izrazio i osmislio legendarni sekretar CK SKOJ-a Ivo Lola Ribar. Stavovi i zahtjevi koje je on izložio u napisu »Savez komunističke omladine u surrovoj školi rata« bili su svuda najzastupljeniji u oblikovanju lika člana SKOJ-a, pa i u našoj brigadi. Oni su i do danas ostali aktuelna pouka i poruka. Tu se, između ostalog, kaže i slijedeće:

»Surova škola rata naučila nas je i dalje nas uči da u ratu može pobjediti samo onaj koji sve podredi interesima rata, koji nauči da misli, živi i radi na ratni način. U tom pogledu imamo da naučimo još mnogo, imamo da ispravimo mnogo kako unutar naših Skojevskih organizacija tako i u radu i životu omladine uopšte. Kod nas još uvijek ima mnogo aljkavosti, neodgovornosti i labavosti. To teško naslijeđe prošlosti treba liječiti, treba početi od nas samih. Raditi na ratni način - to znači raditi najviše što se može, iskoristiti svaki minut za plodan rad, raditi najtačnije, znati svoj posao i odgovarati za njega - odgovarati i životom, raditi po planu organizovano i disciplinovano. Moramo se naučiti da budemo surovi prema samima sebi da bi smo od drugih imali pravo da tražimo potpuno izvršenje dužnosti.

Surova škola rata naučila nas je i dalje nas uči da treba savladati stare zablude i stare navike, da treba unositi riječ istine i luč znanja među omladinu. Što je svjesniji i kulturniji borac - to je bolji borac. Heroji se ne rađaju, već postaju - to nam govori iskustvo rata...

Savez komunističke omladine nije i ne može više biti - kao što to mnogi pogrešno još shvataju - samo organizacija vesele mlađeži... «¹⁹

¹⁸> Tekst pod navodnicima preuzet je iz mjesecnih izvještaja brigadnog komiteta SKOJ-a.
¹⁹) »Omladinska borba«, Organ SKOJ-a, broj 3, novembar 1942. godine II.

Prijem mladih u organizaciju SKOJ-a

U našoj brigadi, kao i u svim jedinicama NOVJ, tokom rata, bilo je aktuelno pitanje masovnosti skojevske organizacije. I kod nas, kao i u drugim sredinama, stalno je kritikovano sektaštvo prema mladima. U vezi s tim često su upućivane kritike rukovodstvima SKOJ-a. Tako je i na divizijskom partijskom savjetovanju 29. hercegovačke udarne divizije, koje je održano u decembru 1944.²⁰⁾, rukovodiocima SKOJ-a ukazano na sektaški odnos prema mladima u vezi sa njihovim prijemom u SKOJ. Problem je postojao, ali je imao dublje uzroke. Praktično ponašanje u vezi s tim dugo je bilo pod opterećenjem zasnovane prakse, prenijete iz perioda dugogodišnje ilegalnosti i KPJ i SKOJ-a. To se postepeno i uporno mijenjalo poslije dolaska druga Tita na čelo KPJ. Na toj liniji su već u prvim mjesecima našeg NOR-a usvojeni i novi stavovi. Oni su 30 avgusta 1941. bili dati u Direktivi CK SKOJ-a. Prema njima, članovi skojevske organizacije treba da budu »ne samo dosadašnji članovi SKOJ-a, već i svi mladi partizani koji to žele«. Uz ovakav stav dato je i objašnjenje da oni to zaslužuju jer se sa oružjem u ruci bore za liniju Partije i svakodnevno izlažu život opasnosti pri izvršenju zadataka koje postavljaju KPJ i SKOJ. U realizaciji ovih opredjeljenja postojale su bitno različite situacije u pojedinim ratnim godinama, odnosno različita stanja u istim jedinicama. Tako je u drugoj polovini 1942. i prvoj polovini 1943. godine bilo brigada u kojima su skoro svi omladinci bili članovi SKOJ-a ili KPJ. U drugoj polovini 1943. godine, pogotovo u toku cijele 1944. i tokom svih ratnih mjeseci 1945. godine, situacija je znatno drugačija. Tada imamo veći, a negdje i masovni priliv novih boraca u brigade. To je bilo vrijeme u kojem je radila i organizacija SKOJ-a u 14. brigadi. Tada u svim brigadama, pa i u našoj, imamo više mlađih koji nisu članovi SKOJ-a. Tako u našoj brigadi u oktobru 1944. godine imamo 315 neorganizovanih omladinaca i omladinki i 132 člana SKOJ-a. U ovom mjesecu primljena su u SKOJ 22 nova člana²¹⁾. U februaru 1945. godine imamo 350 neorganizovanih omladinaca i omladinki i 176 članova SKOJ-a, a tokom mjeseca 15 novih članova je primljeno u skojevsku organizaciju. Slično stanje je i u drugim brigadama NOVJ: tako je u 2. proleterskoj brigadi u avgustu 1943. bilo 35 neorganizovanih, u maju 1944. 180 i u prvoj polovini decembra 1944. godine 960 neorganizovanih omladinaca. U 6. krajiškoj brigadi u decembru 1944. ima 516 neorganizovanih itd. Sličnu situaciju imamo i u svim brigadama 29. hercegovačke udarne divizije, što se može zaključiti prema broju od 1.200 članova SKOJ-a u diviziji u decembru 1944.

Iz iznijetog se može zaključiti da u drugoj polovini rata nije bio znatnije usporen prijem u SKOJ iako na prvi pogled izgleda suprotno. Veći je bio broj potencijalnih kandidata za prijem. Sem toga, bilo je potrebno i izvjesno realno vrijeme, istina nešto duže nego ranije, da se pojedinci dokažu za prijem u SKOJ.

²⁰ Učestvovao sam u diskusiji na ovom savjetovanju. U pauzi savjetovanja saopšteno mi je da treba da primim dužnost omladinskog rukovodioca 14. brigade.

²¹> Od 15. septembra do 19. novembra 1944. u brigadnu organizaciju SKOJ-a primljeno je 105 novih članova. U istom periodu u KPJ je primljeno 30 novih članova.

Kritike zbog sektaštva su bile opravdane koliko sa stanovišta uporednog stanja organizovanih i neorganizovanih, toliko i još više zbog nedovoljno upornog, sistematičnjeg, bržeg i efikasnijeg idejno-političkog rada sa mladima. To bi sigurno u datim uslovima obezbjedivalo veći prijem u SKOJ, a da pri tome ostane očuvano postojeće unutrašnje jedinstvo skojevske organizacije o bitnim pitanjima revolucije, čemu je uvijek pridavana posebna pažnja. Istina, primjenjivani su razni oblici političkog rada sa neorganizovanim omladinkama i omladincima. Poseban značaj je tada pridavan konferencijama, kojima su prisustvovali i svi članovi SKOJ-a. Samo u februaru 1945. godine održano je 10 takvih konferencija na raznim nivoima u brigadi.²²¹

Osnovna obilježja rada po sektorima

Vojni sektor

Od skojevaca se tražilo da budu i vojnici i političari. Morali su i u tome da budu iznad prosjeka boračkog sastava. Naročito su njegovani i najviše vrijednovani patriotizam i hrabrost. Vojna obuka u predahu i u borbi bila je izvanredno važna i zbog toga što skojevci nisu ranije »služili vojsku«. Bez toga se teško mogao davati primjer »neorganizovanim« omladincima, a organizacija SKOJ-a je imala svoj dio odgovornosti za »vojnički rad sa novim borcima koji stalno dolaze«. Pri tome je posebna pažnja posvećena razvijanju i njegovanju discipline, drugarstva i hrabrosti. Organizacija je zahtijevala, a brigadni komitet SKOJ-a insistirao, »da sami skojevci obuče omladinu rukovanju sa puškom, puškomitraljezom i praktičnom radu u odstupanju i nastupanju«.²²² Redovno su ocjenjivani rezultati ovakvog pristupa i rada. U vezi s tim u jednom mjesecnom izvještaju brigadnog komiteta SKOJ-a se navodi: »Svi skojevci i veći dio ostale omladine znaju da rukuju skoro svim automatskim oružjem, ali ga ne znaju dovoljno da iskoriste. Zbog toga je postavljen praktični rad - uzimanje odstojanja, nastupanje, odstupanje, kao i pretres svih akcija pojedinih bataljona«.

Samo u februaru 1945. godine održano je, na inicijativu organizacije SKOJ-a »80 vojnih časova« sa ciljem da se, prije svega »novi borci upoznaju sa naoružanjem i vojničkim dužnostima«.²⁴¹

²²² Navedeni podaci, koji se odnose na brigadu, su iz mjesecišnih izvještaja brigadnog komiteta SKOJ-a.

²³¹ Skojevci su bili inicijatori u obuci rukovanja oružjem. Oni su na sastancima aktiva zadržavani za obuku novodošlih boraca - omladinaca u rukovanju puškom, puškomitraljezom i ručnom bomboom. To se radilo u predasima borbe i izvan vojne obuke koju su organizovali štabovi i provodile starješine. U tome se išlo i na radikalne zahtjeve. Tražilo se da se oružje rasklapa i sklapa zavezanih očiju. U tome su skojevci kao učitelji služili ličnim primjerom ostaloj omladini. Povremeno su organizovana i provodene takmičenja po bataljonima u gađanju iz puškomitraljeza. Pri tome su redovno postizani veoma zadovoljavajući rezultati.

²⁴¹ Podaci i ocjene pod navodnicima preuzeti su iz mjesecišnih izvještaja brigadnog komiteta SKOJ-a

Politički sektor

Objašnjavanje, jasno poimanje, svjesno prihvatanje i usvajanje vojne i političke strategije KPJ bili su osnova i cilj političkog rada u organizaciji SKOJ-a i organizovana priprema njenih članova za političko djelovanje među omladinom u brigadi i na terenu njenog kretanja, borbi i predaha. Značaj ovoga rada je stalno rastao, pored ostalog, i zbog sve masovnijeg uključivanja mladih u narodnooslobodilački pokret, a i radi uticaja na omladinu sa terena da stupa u naše jedinice.

Brigadni komitet SKOJ-a je ocjenjivao da je jedan od najvažnijih zadataka organizacije »političko uzdizanje skojevaca i omladine«. Otuda i praksa da skoro na svakom sastanku aktiva i komiteta SKOJ-a u brigadi imamo na dnevnom redu tačku »Politička situacija sa diskusijom«. Poslije ovih sastanaka održani su sastanci i konferencije sa »neorganizovanom« omladinom. To je, pored iste ili slične prakse u radu partijske organizacije, obezbjedivalo uspješnost političkih časova i konferencija, koje su sa cjelokupnim sastavom održavali vodni delegati i politički komesari. Time je stalno obezbjedivan visok intenzitet političkog obrazovanja i vaspitanja u brigadi.

U političkom radu unutar skojevske organizacije korišćeni su i razni pisani materijali (brošure, izvodi iz knjiga, bilteni radio-vijesti, novine među kojima i list »Mlada Hercegovina« i dr.). Od posebne koristi bile su pribilješke sa političkih i partijskih savjetovanja, partijsko-političkih kurseva i neposredna izlaganja drugova iz viših vojnih, partijskih i skojevskih rukovodstava.

Na svim skojevskim sastancima u relativno dužem periodu proradišani su govorovi druga Tita na Kongresu Antifašističkog fronta žena Srbije i Kongresu Antifašističke omladine Srbije, članak druga Kardelja »Put nove Jugoslavije« (napisan na Visu jula 1944. godine) i »Odluke Krimskog konferencije«.

»Borba« je u broju od 17. novembra 1944. objavila govor druga Tita koji je prethodnog dana održan na Prvom kongresu Antifašističke omladine Srbije. Do nas je to stiglo kasnije, ne sjećam se da li u cijelini ili u izvodima, ali je pobudilo poseban interes, pored ostalog, i zbog Titovog velikog priznanja najmlađoj generaciji Antifašističke omladine Jugoslavije. Zbog toga i radi naše budućnosti i potrebe stalnog njegovanja poštovanja i ljubavi prema drugu Titu, kao najvećem prijatelju mladih Jugoslavije, navodim i ovom prilikom ono što je drug Tito tada rekao:

»Kada idu u borbu ljudi, vojska koju je država stvorila, odrasli ljudi, onda je to njihova dužnost prema svojoj otadžbini, onda je to dug svakog građanina i rodoljuba. Ali, kad bez mobilizacije, dobrovoljno, djeca od dvanaest, četrnaest, petnaest i šesnaest godina idu u borbu, znajući da će u njoj poginuti - onda je to više nego dug prema domovini, onda je to natčovječanski heroizam mladih ljudi koji žrtvuju sebe, iako još nisu upravo ni stupili u život, - da bi buduća pokoljenja bila srećna.²⁵⁾

Drug Tito i KPJ su znali da inspirišu omladinu i da je pokrenu na najveća pregnuća. Mladi naše brigade, i ne samo oni, i onda kada su

²⁵⁾ Josip Broz Tito, Govori i članci 1941-1957, »Naprijed«, Zagreb, 1959, Knjiga I, strana 254.

zbog rata napustili školske klupe, nisu prestali da uče, stupili su u novu, strogu školu. Ta je škola pripremala mlade za novi život.

Bilo je dosta samostalnog čitanja određenih materijala. To je bila i »direktiva«, koja se realizovala konkretnim zaduženjima skojevaca u brigadi. Poslije takvih »zaduženja«, podnosio se izvještaj na sastanku aktivna SKOJ-a.²⁶⁾ Stalna preokupacija svih, pa i brigadnog komiteta SKOJ-a, bila je sadržana u pitanju kako ovaj rad unaprijediti. Tako brigadni komitet SKOJ-a, početkom novembra 1944. godine, izvještava Oblasni komitet SKOJ-a za Hercegovinu, da su u radu »pronašli jedan novi metod, tako da se pojedina nejasna pitanja napišu i daju odgovornom skojevcu u aktivu a onda se na političkim četnim konferencijama objašnjavaju i diskusija je veća«.

Samo u februaru 1945. godine, u organizaciji SKOJ-a i za omladinu, održane su »53 političke informacije«.

U okviru političkog rada i u svakodnevnom životu i aktivnosti skojevaca i njihove organizacije, posebna pažnja je posvećivana razvijanju, njegovanju i učvršćivanju bratstva i jedinstva. Tome je stalnu pažnju poklanjao i brigadni komitet SKOJ-a. U njegovom izvještaju od 31. decembra 1944. godine se, u vezi sa tim, navodi: »Bratstvo i jedinstvo je dosta dobro²⁷⁾, ali to i dalje ostaje jedan od glavnih zadataka pred organizacijom«.

Kulturno-prosvjetni rad

Organizacija Saveza komunističke omladine Jugoslavije imala je značajne obaveze i specifičan angažman u kulturno-prosvjetnom radu. Ovaj rad je bio i izraz potreba cijelokupnog sastava brigade, mlađih posebno, i jedna od pogodnih spona za saradnju mlađih u vojski i van nje. On je imao sva obilježja »velike škole« u kojoj su se sticala nova znanja, popularisali ciljevi narodnooslobodilačkog rata i obezbjeđivan aktivnog odmora u predasima borbe. Sjećam se pjesama: »Mi četa smo bombaša«, »Padaj silo i nepravdo«, »Širom svijeta omladina nova«, »Kud narodna vojska prođe...«, »Budi se istok i zapad«, »Druže, tvoja kuća gori« i dr. Dramska (dilestantska) sekcija imala je na svom repertoaru »Partizani naši«, »Hrabri omladinac«, »Otac traži sina udarnika« i dr. Recitovanje je posebno njegovano. Ostali su zapisani samo neki naslovi - »Pred osvit«, »Povratak sina partizana« i dr. Snažan je bio vaspitni slučaj ovoga rada. Razvijanje vedrog duha i najplemenitijih ljudskih osjećanja, njegovanje pjesme i humora, neprocjenjivo su olakšavali ratne teškoće

Kada su pojedini skojevci zaduživani da prouče određeni materijal i da njegov sadržaj izlože na narednom sastanku, a to se često praktikovalo, neki od njih su se ozbiljno trudili, a pojedinci i uspijevali kada se radilo o kraćem tekstu, da cio sadržaj doslovno zapamte i na sastanku to izlože. To nije puno kritikovano, ali ni podsticano ier je cilj bio da se uoči i shvati suština materijala. Bilo je dosta teškoća sa mlađim članovima SKOJ-a zbog toga što su se ustručavali da traže pomoć od starijih u slučajevima kada su dobili zadatak da određeni materijal prouče, a nisu mogli da shvate njegovu suštinu.

²⁷⁾ Podaci o radu organizacije SKOJ-a, te citirana zapažanja i ocjene preuzeti su iz mješovitih izvještaja brigadnog komiteta Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Ovi dokumenti biće korišćeni i u daljem tekstu ovog napisa.

i razvijali uvjerenje i kod vojske i kod naroda u našu konačnu pobjedu. Zbog toga je organizacija SKOJ-a stalno usmjeravala, podsticala, organizovala i pratila rad svojih članova u kulturno-prosvjetnim odborima, horskim i diletantskim sekcijama.²⁸ Pri tome se osjećao nedostatak novih tekstova za razvijanje bogatijeg i sadržajnijeg rada horova i diletantskih sekcija. O tome nailazimo na zapažanja i prijedloge i u izvještajima brigadnog komiteta SKOJ-a.

U svim jedinicama i na terenu kretanja i boravka brigade održavana su predavanja iz: istorije, geografije, nastanka života na zemlji, potrebljaka čovjeka, lične higijene, higijene stanovanja i življenja. Posebna pažnja posvećivana je nastanku zaraznih bolesti i u vezi s tim podsticana lična i opšta preventiva. Veliki značaj je pridavan teoretskom i praktičnom obučavanju mlađih za pružanje prve pomoći ranjenima i oboljelim. Samo u februaru 1945. godine održano je, uz aktivno angažovanje skojevske organizacije, »7 predavanja iz higijene, davanja prve pomoći i o zaraznim bolestima«.

U okviru kulturno-prosvjetne aktivnosti pripremani su članci za četne novine²⁹ i bataljonske listove, odnosno biltene. Tako je u februaru 1945 godine »napisano 50 članaka«, čiji su autori bili članovi SKOJ-a.

Izuzetna pažnja je poklanjanja opismenjavanju svih, a posebno mlađih. To je bio sastavni dio borbe za lik borca naše vojske od koga se zahtijevalo da se i lično neprekidno angažuje na uvećavanju svojih vojnostručnih, političkih i opštih znanja. Rijetki su bili slučajevi »nepismenih« ili »polupismenih« skojevaca, jer je savladavanje nepismenosti i polupismenosti kod mlađih bio sastavni dio njihovih priprema za prijem u organizaciju SKOJ-a. I u ovome su članovi SKOJ-a bili pozitivan primjer ostalim.

Broj »nepismenih« i »polupismenih« među mlađima rastao je sa prilivom novih boraca u brigadu, posebno sa terena gdje je prije rata bila nerazvijena školska mreža, gdje su škole tokom rata bile porušene ili su iz drugih razloga prestale sa radom.

U izvještaju brigadnog komiteta SKOJ-a za decembar 1944. godine se konstatuje da »među skojevcima nema nepismenih, ali ima nekoliko polupismenih omladinaca«. U februaru 1945. godine među mlađima u brigadi već »ima 40 nepismenih i 20 polupismenih« i pored toga što je »za mjesec dana 11 opismenjeno i 11 polupismenih naučilo da čita i piše«, kako se navodi u izvještaju brigadnog komiteta SKOJ-a za ovaj mjesec.

²⁸ U bataljonima su, pored horova, radile diletantske i recitatorske sekcije, koje su redovno pripremale programe za jedinice i stanovništvo na terenu. U sadržaju programa najčešće su bili: pozdravna riječ, jedan »skeč«, nekoliko recitacija i po 1-2 harske pjesme.

²⁹ Svaka četa je periodično izdavala četne džepne novine. Obično su izlazile 1-2 puta mjesečno, što je zavisilo od stepena angažovanosti jedinica u borbama. Ako su jedinice bile na kraćim odmorima (najčešće kao rezerva više komande), ove novine su izdavane i 3 puta mjesečno (marta 1945. godine). One su imale veliki vaspitni uticaj na borce. Govorile su o stanju u svakoj četi, isticale pozitivne i negativne primjere, kritikovale slabosti i kukavičluk. Imale su i humoristički dio (u slici i riječi), koji je pobudivilo poseban interes boraca i starješina.

Rad na terenu

Sve jedinice naše vojske i političke organizacije u njima potvrđivale su uvijek i svuda riječju i djelom svoj narodni i revolucionarni karakter. Tako je bilo i sa našom brigadom, njenom partijskom i skojevskom organizacijom. Upoznavanje naroda sa političkim događajima i posebno sa poslednjim frontovskim vijestima, bila je, s obzirom na tadašnje prilike i uslove, i aktuelna potreba i naša značajna obaveza.

Za prva četiri mjeseca postojanja brigade nema dovoljno pouzdanih podataka o konkretnim rezultatima aktivnosti skojevske organizacije »na terenu«. U izvještaju brigadnog komiteta SKOJ-a za novembar 1944. godine navodi se da su održane »tri konferencije sa omladinom na selu na kojima je čitana omladinska štampa«. Poznato je da je takvih i sličnih aktivnosti bilo i prije i poslije toga. Moguće je da je to ipak bilo ispod realnih mogućnosti i stvarnih potreba. Vjerovatno je to bio osnovni razlog što partijski rukovodilac brigade u svome izvještaju za period 10. novembra 1944. - 16. januar 1945. godine, kritikuje skojevsku organizaciju i u vezi s tim kaže: »Njeno djelovanje na terenu je vrlo oskudno i šturo«. Poslije toga se situacija mijenja nabolje. Tako već u februaru 1945. godine brigadni komitet SKOJ-a konstatiše »da su održana 3 omladinska sijela i jedna omladinska konferencija, date 3 priredbe za omladinu, formirana 2 odbora USAOJ-a na Zijemlju, pisane parole po selima povodom Prve oblasne omladinske konferencije za Hercegovinu i Prvog kongresa Antifašističke omladine Bosne i Hercegovine«. Uz ovo se navode i podaci da je »zauzvrat, omladina sa terena prikupila za vojsku na dobrovoljnoj bazi 16 pari čarapa, 4 para šlapa i 3 para naprstaka«.

Poslije oslobođenja Konjica susreti sa omladinom na terenu bili su sve organizovаниji i sadržajniji. Cio sastav naše brigade, mladi, posebno, sačuvali su u trajnoj uspomeni divne susrete i saradnju sa omladinom sela i gradova Bosanske krajine, Hrvatske i Slovenije.

VUKAŠIN SENIĆ, MILE VUKALOVIĆ, VELJKO GERUN,
MILOSAV KUNDAČINA

¹

Borbena dejstva brigade

Formiranje brigade

Naredbom štaba 29. hercegovačke NOU divizije od 4. septembra 1944. godine u rejonu Ljubinja formirana je 14. brigada. Korjeni nastanka brigade datiraju od ranije. Poslije povratka delegata iz Hercegovine sa Drugog zasjedanja USAOJ-a, otpočele su u Hercegovini pripreme za formiranje hercegovačke omladinske udarne brigade. Još u maju 1944. godine na teritoriji stolačkog sreza formirana je omladinska četa sa oko 40 omladinaca i omladinki. Na teritoriji bilećkog sreza grupa od oko 60 boraca - omladinaca, u nevesinjskom, trebinjskom i ljubinjskom srezu omladinske grupe različitih naziva koje su imale oko 35 omladinaca i omladinki. Od ovih jedinica, odnosno grupa, koje su se početkom jula okupile u Dabru, naredbom štaba 29. divizije broj 627, formiran je Prvi omladinski bataljon, koji se do formiranja 14. brigade nalazio pod komandom 13. hercegovačke NOU brigade.¹

Rukovodeće dužnosti u bataljonu povjerene su istaknutijim rukovodiocima koji su u bataljon upućeni sa raznih vojno-političkih dužnosti iz ranije formiranih brigada 29. divizije, kao i jednog broja drugova i drugarica koji su do formiranja bataljona bili članovi rukovodstva SKOJ-a na terenu. Poslije formiranja omladinskog bataljona akcija na formiranju omladinske brigade je nastavljena. Odlučeno je da u brigadu uđu tri bataljona Južnohercegovačkog NOP odreda, i to: »Marko Mihić«, »Mihajlo Ćuzulan« i »Rade Pravica«.² Za osnovu je uzet Prvi omladinski bataljon koji je postao 1. bataljon brigade.

Do formiranja brigade ovi bataljoni, sa bataljonom »Savo Belović«, dejstvovali su pod komandom štaba Južnohercegovačkog NOP odreda

¹ Arhiv NOR, VII, reg. br. 45/3, kutija 1718.

² Bataljon »Marko Mihić« nosio je ime po istakнутом revolucionaru Marku Mihiću, rođenom u s. Poplat kod Stoca, članu KPJ, studentu prava, članu rukovodstva SKOJ-a za Hercegovinu, koga su ustase ubile 1941. godine.

Bataljon »Mihajlo Ćuluzan« nosio je ime po jednom od organizatora ustanka u Popovom polju, rođenom u s. Orašje, član KPJ, komandiru partizanske čete, koji je herojski poginuo u borbi protiv četnika u s. Dubočici kod Ljubinja 27. marta 1943. godine. Bataljon »Rade Pravica« nosio je ime po istakнутом revolucionaru, diplomiranom pravniku, rođenom, u s. Bijelač kod Trebinja, članu KPJ, jednom od organizatora ustanka u 1941. godini u južnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji, prvom političkom komesaru Šumske partizanske čete 1941. godine, članu Sreskog komiteta KPJ za Trebinje. Četnici ga zarobljavaju u partizanskoj bolnici u s. Zvijerini nedaleko od Bileće, muče i ubijaju sa sestrom Dragicom u s. Ugarci u Ljubomiru kod Trebinja 27. juna 1942. godine.

Odlazak omladine iz Popovog polja u Omladinski bataljon

Grupa omladinaca iz Hercegovine

na teritoriji stolačkog, ljubinjskog, trebinjskog i čapljinskog sreza. U toku desetomesečnog postojanja, odred je branio navedenu teritoriju od upada neprijatelja, rušio željezničku prugu Mostar - Trebinje - Dubrovnik u rejonu Popova polja, napadao neprijateljske posade, rušio cestu Stolac - Ljubinje - Trebinje i na taj način nanosio neprijatelju velike gubitke onemogućavajući normalan saobraćaj. Pored toga, sadejstvovao je u borbama ostalim brigadama divizije, vršio mobilizaciju novih boraca i obezbjeđivao normalan rad sreskih partijskih rukovodstava i narodne vlasti na tom području. Formiranjem brigade rasformiran je Južnohercegovački NOP odred.

Ljubinjska omladinska četa

Na dan formiranja brigade organizacijsko-formacijska struktura bila je četvorna - četiri bataljona (1. bataljon sa tri, a 2., 3. i 4. sa po dvije čete). Treća četa u 2., 3. i 4. bataljonu i prateći vodovi formirani su od novih boraca koji su u naše redove stupili poslije oslobođenja Trebinja.

Na dan formiranja brigada je imala 387 boraca i starješina (362 druga i 25 drugarica). Prvi bataljon 150 (134 druga i 16 drugarica), 2. 82 (76 drugova i 6 drugarica), 3. 85 (82 druga i 3 drugarice).

Od naoružanja različitog porijekla i kalibra imala je: 273 puške sa oko 10.600 metaka; 25 puškomitrailjeza sa 9.740 metaka; 12 mašinki sa 750 metaka; 3 laka minobacača sa 21 granatom; 5 protivkolske puške sa 84 metka; 1 teški mitraljez »breda« sa 1.000 metaka; 165 ručnih bombi; 22 pištolja sa 145 metaka i 1 signalni pištolj. Stanje po bataljonima bilo je:

Štab brigade u Konjicu, marta 1945. Slijeva na desno: Radovan Šakotić, koinandant brigade, Obren Milojević, komandant 4. bataljona, Mirko Ignjatić, politički komesar brigade i Mile Vukalović, zamjenik komandanta brigade

- Prvi bataljon imao je: 51 pušku sa 1.500 metaka; 8 puškomitrailjeza sa 7.400 metaka; 2 mašinke sa 280 metaka; jedan laki minobacač sa 9 granata; 2 protivtenkovske puške sa 380 metaka, 5 pištolja sa 60 metaka i 1 signalni pištolj.

- Drugi bataljon imao je: 57 pušaka sa 1.800 metaka; 7 puškomitrailjeza sa 750 metaka; 1 mašinku sa 70 metaka; 1 laki minobacač sa 12 granata; 2 protivtenkovske puške sa 380 metaka; 9 pištolja sa 45 metaka i 33 ručne bombe.

- Treći bataljon imao je: 70 pušaka sa 2.450 metaka; 5 puškomitrailjeza sa 1.000 metaka; 5 mašinki sa 200 metaka; 1 protivtenkovsku

pušku sa 46 metaka; 1 teški mitraljez »breda« sa 1.000 metaka; 50 ručnih bombi; 8 pištolja sa 40 metaka i 1 laki minobacač bez granata i nišanskih sprava.

- Četvrti bataljon imao je: 52 puške sa 2.000 metaka; 5 puškomitraljeza sa 1.450 metaka; 4 mašinske puške sa 200 metaka i 30 ručnih bombi, 4 pištolja sa 30 metaka.³¹

Prvi zadatak koji je postavljen pred štab brigade bio je da prikupi bataljone pod neposrednu komandu, pošto su se na dan formiranja nalazili na širokom prostoru (1. u selu Drvenica, 2. u selu Kučinari, 3. u selu Dubljani - Popovo polje i 4. u selu Domobrani - Šuma trebinjska), i da organizacijski i formacijski uredi brigadu. Osamnaestog septembra bataljoni su se prikupili: 1. bataljon u Poljacima, 2. u Radošima, 3. bataljon u Radimlju i 4. bataljon u Rankovcima. U tom vremenu izvršen je izbor i postavljenje kadrova na odgovarajuće dužnosti, organizovana služba veze, intendantska i sanitetska služba u brigadi i bataljonima. Formirana je izviđačka četa od prateće čete Južnohercegovačkog NOP odreda, bojna komora i organizovana kurirska služba. Može se sa sigurnošću reći da je brigada formirana u borbenom hodu njenih bataljona, koji su neprestano izvodili akcije i tukli neprijatelja na širokom prostoru južne Hercegovine.

Jedan broj boraca i starješina brigade imali su za sobom solidno borbeno iskustvo, stečeno u teškim borbama u Hercegovini. Većina boraca je na dan formiranja brigade bila obučena u rukovanju oružjem, upoznata sa vještinama partizanskog načina ratovanja i osposobljena za punu inicijativu u preduzimanju i izvršavanju borbenih zadataka. Zbog svega toga može se reći da je obučenost i svijest boraca brigade u vrijeme njenog formiranja bila na zavidnom nivou.

Nakon formiranja 14. brigade stvoreni su uslovi za formiranje, posred 29. divizije, još jedne nove udarne divizije u Hercegovini. Takva odluka je donijeta 9. septembra 1944, pa je sa tim ciljem štab 29. divizije obrazovao Južnohercegovačku operativnu grupu,⁴⁾ sastavljenu od 13. i 14. brigade, Sitničkog partizanskog bataljona i bobanske partizanske čete. Za komandanta Južnohercegovačke operativne grupe naimenovan je Danilo Komnenović, za političkog komesara Špiro Srzentić, a Mustafa Dizdarević za načelnika štaba. Postavljanjem njenog štaba Operativna grupa je od 10. septembra do 16. novembra funkcionala kao operativno-taktička formacija 29. divizije, a zatim je nakon dvomjesečnih borbi rasformirana. To je bilo u skladu sa odlukom Vrhovnog štaba NOV i POJ da se u završnim operacijama za oslobođenje zemlje postosteće divizije omasove i porastu na šest do osam hiljada ljudi.

Borbena dejstva brigade u septembru 1944. oko Stoca i Ljubinja⁵⁾

Sedmog septembra 1944. godine 2. bataljon brigade napao je kod Aladinića i Domanovića dvije ustaško-legionarske kolone i nanio im gubitke. Jedan legionar je zarobljen, zaplijenjen je laki minobacač, 4 puške

³⁾> Arhiv NOR, VII, reg. br. 11-3, kutija 1153/1.

⁴⁾> Zbornik dokumenata NOR-a, tom IV, knj. 29, dok. 52.

5) Arhiv NOR, VII, reg. br. 8/1-7, kutija 1143/-A.

1 autobus sa 500 kg soli. Istog dana 3. i 4. bataljon napali su na željezničku prugu koja prolazi kroz Popovo polje, razorili kolosjek, pokidali telefonske veze i zarobili posadu u Poljicu. U Poljicu se tada nalazila 5. četa 1. bojne 9. posadnog zdruga u jačini od 38 domobrana, koji su se naoružani predali. Zaplijenjen je 1 mitraljez, 1 puškomitraljez, 2 mašinice, 37 pušaka i 1.000 puščanih metaka. Tom prilikom 4. bataljon nije uspio da savlada posadu u stanici Jasenice Lug, ali joj je nanio osjetne gubitke.

Štab 14. brigade je 12. septembra stigao u Hrasno, gdje mu je štab Južnohercegovačke operativne grupe postavio slijedeće zadatke:

- da zatvori pravce: Stolac - Hrasno; Stolac - Ljubinje i Stolac - s. Vlahovići - Bileća;
- da očisti prostor od četnika »škripara« u ljubinjskom srežu;
- da mobiliše nove borce za popunu jedinica brigade;
- da sadejstvuje sa 13. brigadom, koja je kontrolisala pravce koji su iz Stoca i Dubrava izvodili u Dabar.

Zatvaranjem pomenutih pravaca brigada je obezbjeđivala nesmetano dejstvo glavnih snaga 29. divizije u razbijanju četničke grupacije u rejonu Bileće i Trebinja i pripremu za oslobođenje ova dva grada. Po-ređ toga, onemogućavala je intervenciju neprijatelja iz Mostara preko Stoca i pružanje pomoći neprijateljskim garnizonima u Bileći i Trebinju, odnosno sprječavala njihovo povlačenje za Mostar. Sa tim ciljem komunikaciju Stolac - Ljubinje brigada je na nekoliko mjesta porušila. Neprijatelj je dobro utvrdio garnizon u Štocu organizujući kružnu odbiranu. U septembru garnizon je branilo oko 400 vojnika, naoružanih sa 2 brdska topa, 8 protivtenkovskih topova, brojnim automatskim oružjem i dovoljnom količinom municije. Okupator je koristio četnike koji su se nalazili na Poplatu i služili mu kao predstraža i neposredno osiguranje.

Na osnovu dobijenog zadatka od štaba Južnohercegovačke operativne grupe štab brigade, 13. septembra, izdaje naređenje svojim jedinicama.⁶¹

- da 1. bataljon ostane u s. Drvenici i zatvori pravac: Stolac - Vlahovići obezbjeđujući se na Treštenici. Sa tim ciljem čvrsto sadejstvovati i održavati vezu sa 3. bataljonom na Humci i Sitničkim partizanskim bataljonom na Oblom brdu;

- da 2. bataljon izvrši pokret u s. Radoše i posjedne Žegulju radi zatvaranja pravca: Stolac - Ljubinje. Bataljonu je pridata ljubinjska partizanska četa i naređeno mu je da se, u slučaju pomjeranja glavnine brigade na drugi sektor, zadrži na prostoru Stolac - Hrasno i tu dejstvuje samostalno;

- da se 3. bataljon, poslije dolaska u sastav brigade, smjesti u Ubosko i zatvori pravac prema Stocu. Naglašeno je da čvrsto održava vezu sa 1. bataljonom na Treštenici;

- da se 4. bataljon poslije dolaska u sastav brigade smjesti u Radimlju i posjedne kotu 1079 i Kinjač radi zatvaranja pravca Donji Do - Sitnica - Zvijerina.

« Arhiv NOR, VII, reg. br. 2-1, kutija 1153/1 i reg. br. 8/5-7, kutija 1143/-A.

Štab brigade se razmjestio u Bančiće, a intendantura i brigadno previjalište u selo Ubosko.

U duhu iznijetog naređenja 3. bataljon je došao u sastav brigade 14. septembra, a 4. bataljon 18. septembra poslije akcija koje su izvodili na pruzi Mostar - Trebinje, u rejonu Popova polja.

Četrnaestog septembra četnička grupa jurišnih korpusa pod komandom majora Vojislava Lukačevića sa prostora Nevesinja probila se pod zaštitom okupatora nebranjenim pravcem Šćepan Krst - Masline u selo Poplat, gdje su ih prihvatali četnici Stolačke i Ljubinjske brigade. Narednog dana, 15. septembra, oko 2.400 četnika, koji su krenuli preko Žegulje prema Ljubomiru, napali su 2. i 3. bataljon kod Poljica i Radoša i odbacili ih prema Banačićima i Vlahovićima. U višečasovnoj borbi izbačeno je iz stroja više četnika (3 mrtva i oko 30 ranjenih), a naši bataljoni su imali 5 mrtvih i 3 ranjena borca. Tom prilikom je smrtno ranjen Mirko Ristov Miletić, komandant 2. bataljona, rodom iz Vlake (Trebinje). U ovoj borbi protiv nadmoćnijeg neprijatelja ova dva bataljona su pokazali visoku borbenost i moralno-političku svijest.

Uspjesi Narodnooslobodilačke vojske, posebno pobjede 29. divizije u Hercegovini, doveli su neprijatelja u krizu, posebno četnike. Cijeneći da će do oslobođenja zemlje uskoro doći, četnici su sve više uviđali neminovnost svoje propasti. Računali su da im je jedina mogućnost da prežive ako se na neki način povežu sa zapadnim saveznicima i stave pod njihovu zaštitu. Radi toga su nastojali da se održe u istočnoj Hercegovini i Dubrovačkom primorju i da, poslije povlačenja okupatora, stvore operacijsku osnovicu gdje će dočekati »savezнике« koji će im omogućiti da nastave dalje borbe. U skladu sa direktivom Draže Mihailovića Lukačević je u septembru naredio opšti napad za uništenje 29. udarne divizije. Zamislio je jednovremene udare svoje sjeverne i južne grupacije koje su imale da uklješte i razbiju snage divizije. Sa sjevera su usmjereni tri korpusne kolone. Od Jeleča preko Zelengore kretala se kolona od oko 800 četnika iz Bosanskog korpusa, a od Kifina Sela je nastupio Nevesinjski korpus jačine oko 1.500 ljudi u pravcu Gatačkog polja i dalje prema Bileći. Pljevaljska brigada iz sastava Mileševskog korpusa imala je zadatku da svojim nastupanjem iz donjeg Nevesinjskog polja, preko Davidovića prema Planoj olakša napad prethodnim korpusima. U susret sjevernoj grupaciji četnika od Bileće, Korjenića i Grahova trebalo je da istovremeno napada južna grupacija - Trebinjski korpus ojačan Vučedolskom brigadom sa oko 2.000 četnika. O prodoru četnika od Ljubinja prema Trebinju vodnik 2. čete 3. bataljona Danilo Masleša kaže: »Početkom septembra 3. bataljon se nalazio u Banačićima kod Ljubinja. Dobili smo zadatku da se suprotstavimo Lukševićevim četnicima koji su od Stoca nadirali ka Trebinju. S tim ciljem bataljon se hitno prebacio iz Bančića na Žegulju i tu organizovao odbrambeni položaj. Odmah je došlo do veoma oštре borbe na Žegulji. Mnogo nadmoćnije četničke snage odbacile su naš bataljon sa Žegulje, odnosno sa glavnog pravca njihovog nastupanja. Bila je to istovremeno i prva borba našeg bataljona u sastavu novoformirane 14. omladinske udarne brigade. Zahvaljujući vještom manevru, poznavanju terena i do tada bogatom borbenom iskustvu bataljon nije pretrpio znatnije gubitke. Međutim, naši

Stab 1. bataljona 14. brigade: Slijeva na desno: Milan Knežević, zamjenik komandanta, Maksim Kujundžić, komandant, Ziba Selimhodžić Monika, referent saniteta, Krsto Šegrt, pomoćnik političkog komesara i Pero Grk, omladinski rukovodilac

borci nenevniknuti na uzmicanje pred četnicima doživjeli su ovo uzmicanje kao prolaz, jer su prvi put poslije godinu dana borbi sa četnicima morali da odstupe. Prolazeći kroz Ljubinje četnici su širili glasove da idu na doček kralju i saveznicima koji će se iskrpati u rejonu Dubrovnika.

Štab 14. hercegovačke brigade obavijestio je 17. septembra rukovodstvo svih jedinica o situaciji u zemlji sa posebnim osvrtom o stanju u Hercegovini. U svim jedinicama je pročitano naređenje vrhovnog komandanta maršala Tita, koje je, između ostalog, glasilo: »Predite u opštu ofanzivu, presjecajte komunikacije, zauzimajte neprijateljska uporišta i saobraćajne čvorove i tako spriječite svako organizovano povlačenje, da neprijatelj ne izvuče iz naše zemlje ni jedan komad oružja«.⁷ U skladu sa tim naređenjem štab 14. brigade je dobio zadatak da što prije sredi stanje u jedinicama, kako bi se brigada vojnički i politički što prije učvrstila i da u svom rejonu mobilise sve sposobne od 16 do 60 godina. Naglašeno je da je to nužno radi konačnog razbijanja neprijateljskih snaga i zauzimanja uporišta i gradova. U vezi sa tim štab 14. brigade je 17. septembra naredio:⁸

- da se 1. bataljon prikupi u Poljicu sa zadatkom da kontroliše put koji vodi prema Gornjoj Bitunji, zatim put koji vodi od Zabrdja prema Poljicu i da isturi osiguranje na Humac i održava vezu sa 2. bataljonom u rejonu Radoša;

- da 2. bataljon ostane u Radoši i zatvori pravac: Stolac - Ljubinje, isturajući osiguranje na Žegulju i da sadejstvuje i održava vezu sa 1. bataljom;

⁷> Arhiv NOR, VII, reg. br. 6-1, kutija 1153/1.
⁸> Isto.

- da 3. bataljon sa jednom četom obezbijedi štab brigade u s. Ubosko i istovremeno ostane u rezervi brigade. Glavninu bataljona razmjesti u s. Radimlja i zatvoriti pravac od Ljubinja;
- da se 4. bataljon, poslije dolaska u sastav brigade, smjesti u s. Hrduse sa zadatkom izviđanja u pravcu Ljubinja.

Tada je na osnovu prikupljenih podataka zaključeno da će neprijatelj napustiti garnizon Stolac, gdje će radi uspješnijeg izvlačenja dovesti pojačanje iz Mostara i Čapljine. Da bi spriječio neprijateljeve namjere, štab 14. brigade je, 20. septembra, naredio svim bataljonima da poruše komunikacije Stolac - Ljubinje i Stolac - Dabar i onesposobe ih za sabraćaj motornih vozila. Međutim, toga dana u štab brigade stiglo je naređenje od štaba 29. divizije na pregrupaciju snaga i pripremu jedinica za napad na Bileću i Trebinje.

Oslobodenje Bileće i Trebinja i prođor četnika Vojislava Lukačevića

Garnizoni Trebinje i Bileća Njemcima su obezbjeđivali dobru odbranu Dubrovnika i dubrovačke obale. Oko Trebinja i Bileće nalazila su se dobro očuvana austrijska utvrđenja, koja su im poslužila za kružnu odranu od napada naših jedinica. Dok su Njemci držali utvrđenja oko Trebinja, četnici su branili Bileću i spoljna utvrđenja oko nje.

Pripremajući napad na četnički garnizon u Bileći, štab 29. divizije je 20. septembra naredio pregrupaciju svojih jedinica. Napad na Bileću je povjeren 10. i 12. brigadi, a Južnohercegovačka operativna grupa dobila je zadatak da se od 24. septembra prebaci sa prostorije Vlahovića na prostor: Zagora - Vrpolje - Jasen i da u sadejstvu sa dijelovima 2. dalmatinske proleterske brigade, koja se nalazila u Korjenićima, spriječi intervenciju neprijatelja od Trebinja prema Bileći i time osigura napad za oslobođanje ovoga grada. Kontorlu prostora planine Sitnice i dalje je držao Sitnički partizanski bataljon. Prisustvo dva bataljona Druge dalmatinske brigade još od 10. septembra na prostoru Šume trebinske, Bobana i Popovo polje, udruženih sa Dubrovačkim odredom i Bobanskim partizanskim četom, znatno je olakšalo zadatku Južnohercegovačkoj operativnoj grupi.

Prema naređenju štaba Južnohercegovačke operativne grupe⁹ 14. brigada vrši pokret iz rejona sela Poljice, Radimlja i Rankovci 21. septembra i 24. septembra stigla je na položaje sa slijedećim borbenim potrekom: 1. bataljon u Vlasaćima, 3. bataljon u Vladušićima i 4. bataljon u Vrpolju. Drugi bataljon ostaje u s. Radoši sa zadatkom da i dalje zatvara pravce: Stolac - Gornje Hrasno i Stolac - Vlahovići. Na svom putu od Stoca i Ljubinja ka Bileći i Trebinju brigada je čistila teren od pojedinih četničkih grupa i »škripara«.¹⁰

Ispred Južnohercegovačke operativne grupe, sjeverno od Trebinja, zatečeno je oko 1.000 četnika Trebinske, Bilečke i Stolačke četničke

⁹> Arhiv NOR, VII, reg. br. 1-2, kutija 1153/1.

¹⁰) »Škripari« su manje četničke grupe koje su se krile poslije razbijanja njihovih jedinica.

brigade koji su sa linije Mostači - Kravica - Arslanagića Most pokušavali da napadom savladaju njemački garnizon u Trebinju i tako dođu do plijena koji bi im poslužio u borbi protiv naših jedinica. Kako su se četnici našli uklješteni, obrnuli su front protiv naših jedinica. Dok su jedinice 29. divizije vršile pripreme za napad na garnizon u Bileći, u rejon Trebinja prodrli su dijelovi sjeverne četničke jurišne grupacije Lukačevića u jačini oko 2.000 ljudi. Četnici su 21. septembra preduzeli napad na legionarske i ustaško-domobranske posade na prostoru Trebinje - Hum - Poljice i istog dana bez borbi razoružali manje posade oko Trebinja i duž željezničke pruge u Trebinjskoj šumi. Ušli su, kao dojučerašnji saveznici, među posade i razoružali iznenadene ustaše i domobrane. Zarobili su oko 350 ustaša i domobrana, zaplijenili 2 tenka, 3 topa, 1 oklopni voz, 8 minobacača, 50 automatskih oružja i veće količine puščane municije. Ohrabren uspješnim ishodom svog lukavog plana, Lukačević je 22. septembra u 18.30 sati uputio ultimatum njemačkom pukovniku Fišeru, komandantu legionarskog 369. puka, tražeći predaju garnizona u Trebinju. Pošto je Fišer odbio ultimatum, istoga dana u 21 sat oko 2.000 četnika pošlo je u napad na već okruženi grad. Posada njemačkog garnizona odbila je napad, kao i dva slijedeća koja su četnici izvršili u noći 23/24. i 24/25. septembra. Mada znatno brojno nadmoćniji četnici u trećem pokušaju nisu izbacili iz stroja ni jednog branioca garnizona, već se borba svela na opštu obostranu paljbu. Većina četnika tada nije bila spremna da stupi u borbu protiv dojučerašnjih saveznika.

Poslije neuspjeha u napadu na Trebinjski garnizon među Lukačevicima četnicima došlo je do krize, što je bio početak njihovog potpunog poraza. Kada je od Dubrovnika, 25. septembra, intervenisao ojačani 3. bataljon 750. puka njemačke 118. lovačke divizije koji je, poslije dolaska od Metkovića, razbio četničku osiguranja na Radovan Ždrijelu i probio se od Dubrovnika u pomoć garnizonu u Trebinju, četnici su pobegli. Istog dana na četnike su napale jedinica Južnohercegovačke operativne grupe i dijelovi 2. dalmatinske proleterske brigade iz pravca Ljubomira i Korjenića. Time je u rejonu Trebinja nastala posebna situacija, jednovremeni sudar tri vojne grupacije: naših snaga, okupatora i četnika. Približavajući se Trebinju, dva bataljona 2. dalmatinske brigade, sadejstvujući našim jedinicama, izbila su od Vilusa i Korjenića u rejon Zupci, pa su od s. Željeva protjerali četnike iz Arslanagića Mosta i Polica. U toj situaciji štab 14. brigade izdao je naređenje⁷ da se jedinice iz tog rejona prebace bliže Trebinju i očiste prostor: Tvrdoš - Staro Slano - Ljubomir (s. Osoje). Prvi bataljon izvršio je pokret pravcem: Vlasače - Begović Kula - Donja Trnovica - Glavinići i poseo položaje sjeveristočno od Trebivoja, na padinama Leotara, protjeravši prethodno sa tog prostora četnike i tako je zatvorio pravce koji iz Trebinja (Zasada i Mostaća) izvode u trebinjska brda. Štab brigade sa prištapskim jedinicama smjestio se u selo Trebivo. Drugi bataljon je i dalje ostao u Radoši zatvarajući pravce koji iz Stoca izvode u Ljubinje. Treći bataljon izvršio je pokret pravcem: Vladušići - Donji Turani - Grkavci - Aljatići. U sadejstvu sa 1. bataljonom zauzeo je Lipovicu i protjerao neprijatelja iz Trebivoja i sa padina Leotara. Štab bataljona sđ⁸ prištapskim dijelovi-

⁷> Arhiv NOR, VII, reg. br. 10-1, kutija 1153/1.

ma smjestio se u Trebivo, postavljajući osiguranje na Leotar i Šrbac. Četvrti bataljon je izvršio pokret pravcem: Vrpolje - Vlasača - Begović Kula - Donji Ljubenci - Grbeši, izbio na Šrbac i sadejstvovao 1. bataljonu u napadu na Leotar. Nakon posjedanja položaja Šrbac - Leotar zatvorio je prayce koji iz Huma i sela Staro Slano i Lug izvode u trebinjska brda. Štab bataljona i prištapski dijelovi smestili su se u selu Ljubenci. Štab brigade, prištapske jedinice i ustanove su se iz Janjača premjestili u Parojsku Njivu.

Grupa boraca 1. bataljona

Radi boljeg sadejstva sa 13. brigadom i zatvaranja pravca Trebinje - Bileća 1. i 4. bataljon 14. brigade prebacili su se 25. septembra na pravac: Vrpolje - Klen, a štab brigade sa prištapskim jedinicama premjestio se u Vrpolje. Dok su 10. i 12. brigada slamale spoljnu odbranu Bileće i potpuno okružile četnički garnizon u gradu, štab 14. brigade je dobio zadatok da čvrsto drži posjednute položaje i sprječi svaku intervenciju neprijatelja iz Trebinja prema Bileći. U zadatku je naglašena potreba čvrstog sadejstva sa 13. i 2. dalmatinskom brigadom. Za to vrijeme Dubrovački partizanski odred i bosanska partizanska četa su međusobno sadejstvujući zatvorili obruč oko Trebinja sa jugozapadne strane.

Četnička odbrana Bileće je slomljena 2. oktobra oko 14.30 časova. Njihovi ostaci su se dali u panično bjekstvo prema Čepelici i Mirušama. Bio je to kraj njihove izdajničke misije, ali i konačna sloboda za napančenu Bileću, koja je više puta prelazila iz ruke u ruku i na čijim pri-lazima su izginuli mnogi naši borci i starješine. Veliki doprinos oslobo-

đenju Bileće dala je 14. brigada, koja je u sadejstvu sa dijelovima 13. hercegovačke i 2. dalmatinske brigade osujetila pokušaje četnika da se sa položaja oko Trebinja probiju i ojačaju odbranu Bileće. Prvi bataljon se 27. septembra nalazio u Cibrijanu i držao položaje na Liscu. Pošto je ovlađao Grkavicom prema Jasenu obezbjedio je da se četnici sa Kravice i Jovanovića baterije ne probiju prema Bileći. Neprijatelj se uspio održati na Kravici, pa su se naše jedinice vratile na polazne položaje. U toku dana jedna četa bataljona smijenila je dijelove 13. brigade na položajima Lisac, dejstvujući na pravcu: Grahovica - Jasen - Donje Vrbno. Ostale dvije čete i štab bataljona razmjestile su se u Cibrijanu kao brigadna rezerva. Četvrti bataljon je nadirao sa položaja Gljiva na neprijatelja koji je držao Jovanovića bateriju i Kravicu. Treći bataljon je sa štabom ostao na ranijim položajima u Trebivoi ne dozvoljavajući neprijatelju da iz Trebinja izbjije na Kličanje.

Prvi bataljon je 28. septembra, u 21. sat, preko Grkavice i Jasena sa jednom četom izvršio novi napad na četnike na Kravici, a 4. bataljon na Jovanovića bateriju. Pošto su likvidirani prvi bunkeri, četnici su se povukli u glavnu tvrđavu na Kravici, odakle su se uporno branili. Kako su bili dobro naoružani sa 2 topa, 2 mitraljeza i jednim tromblonom, uspjeli su održati položaje i prisiliti naše snage da se ponovo povuku na polazne položaje.

U toj borbi brigada je imala 5 lakše ranjenih boraca. Treći bataljon je 29. septembra, osujetio pokušaj manje grupe Nijemaca da napadajući od Trebinja zauzmu Kličanj. Bataljon je držao položaje manjim snagama i zasjedama šaljući izviđačke patrole prema Trebinju, dok se glavnina bataljona odmarala i pripremala za naredne borbe.

Oko 13 sati 30. septembra četnici su ponovo pokušali proboj prema Bileći. U oštrot borbi uspjeli su pomoći tenku da potisnu dijelove 1. bataljona sa Grkavice, ali je protivnapadom 1. čete sa Liscu odbijen četnički napad. Primorani su na povlačenje na Kravicu, pa je 1. bataljon ponovo čvrsto držao položaj: Lisac - Grkavica. Istovremeno su četnici napali i 4. bataljon koji je držao položaje na Gljivi, ali je napad odbijen. Toga dana četnici su imali 1 mrtvog, 2 ranjena i 2 zarobljena, a zaplijenjen je i 1 puškomitraljez sa 200 metaka. Naši gubici su bili neznatni: 3. borca je lakše ranjeno. U toku 2. oktobra, kada je Bileća konačno oslobođena, Južnohercegovačka operativna grupa je posjela položaj D. Grbeši - Trebivo - Podgljiva - Kravica - Vrbno i nastavila borbu sa legionarima koji su branili Trebinje. Prema naređenju štaba 1. bataljona njegova 2. četa napala je 1. oktobra Kravicu, gdje se u tvrđavi i bunkerima branila opkoljena četnička grupa i ovlađala prvim bunkerima. Za pojačanje 2. četi angažovan je i jedan vod iz 3. čete, pa je oko 21 sat zauzeta Kravica, a četnici su pobegli prema Arslanagića Mostu. Za četnicima u potjeru pošao je jedan vod koji je uspio da zarobi 10 četnika.

Drugog oktobra 14. brigada je posjela položaje: Grbeši - Trebivo - Podgljiva, i to: 1. bataljon je smijenjen od dijelova 13. brigade na položajima Lisac. Dobivši novi zadatak, prikupio je čete u Vrpolju i odmaršovao pravcem Borilovići - Ukšići - Grkavci i smjestio se sa štabom i glavninom u Grbeši, a jednom četom u Ljubenici. Zadatak ba-

taljona je bio da zatvori pravac: Dražin Do - Staro Slano - Lug i čvrsto sadejstvuje sa 3. bataljonom. Četvrti bataljon je ostao u selu Jasen, gdje je privremeno stavljen pod komandu 13. brigade. Bataljon je i dalje držao položaj na Gljivi i Jovanovića bateriji i uz pomoć mještana zaprečavao put (usjek između Gljive i Jovanovića baterije). Izviđački vod je sa prostora Zagore izviđao u pravcu Mesara i Dobromana ne dozvoljavajući četnicima prelaz preko Trebišnjice. Štab brigade sa prištapskim jedinicama nalazio se u Grkavici.

Kao što se iz izloženog vidi, od 21. septembra do 2. oktobra Južnohercegovačka operativna grupa (13. i 14. brigada) vodila je borbu sa četnicima i suzbila njihove pokušaje da organizuju odbranu Trebinja i priteknu u pomoć četničkoj odbrani Bileće. U ovim borbama nije učestvovao 2. bataljon 14. brigade, koji je ostao na položajima Žegulje sa zadatkom da zatvori pravce: Stolac - Ljubinje i Stolac - Bileća. Bataljon je povremenim prepadima uznemiravao neprijateljev garnizon u Stocu. U toku 2. oktobra Bileća je konačno oslobođena. Južnohercegovačka operativna grupa je posjela položaje: D. Grbeši - Trebivoi - Podgljiva - Kravica - i Vrbno. U sklopu tih položaja 14. brigada posjela je položaj: D. Grbeši - Trebivoi - Podgljiva sa slijedećim rasporedom bataljona: 1. bataljon u D. Grbeši, 3. bataljon u Trebivoi i 4. bataljon u Ukšićima. Prvi bataljon je jednu četu smjestio u s. Ljubenci sa zadatkom da održava vezu s izviđačkim vodom koji se nalazio u Zagori i da brani naše položaje od eventualnog napada četnika iz Trebinjske šume i Popova polja, koji su odstupali od Trebinja u tom pravcu. Na tom položaju bataljon je ostao do 7. oktobra.

Četvrtog oktobra pristigao je u brigadu izvještaj da se neprijatelj u Trebinju priprema za izvlačenje, što je potvrđeno eksplozijama i paljevinama u gradu i rušenjem i uništenjem električne centrale i mosta. Četiri bataljona Južnohercegovačke operativne grupe (dva bataljona iz 13. brigade i 3. i 4. bataljon iz 14. brigade) upućena su da napadnu i posjedu komunikacije kod Dražin Dola i time onemoguće izvlačenje neprijatelja prema Dubrovniku. Treći i 4. bataljon 14. brigade napali su oko 15,00 sati grad od sela Podgljivlje i Gorice prema Hrupjelima i Bilećkoj kapiji i naišli na snažan otpor neprijatelja. Treći bataljon se nalazio na položaju Dražin Do - Mostači, a 4. bataljon u Zasadu. Istovremeno su bataljoni 2. dalmatinske brigade od Poljica prodrli do željezničke stанице i pokušali da se prebace preko Trebišnjice i tako upadnu u centar. Dok se vodila borba na prilazima gradu, Komanda 369. legionarskog puka sa svojim jednim bataljonom krenula je prema Dubrovniku. Njoj su u blizini Trebinja, kod sela Dražin Do i Mostaća, 3. i 4. bataljon 14. brigade postavili zasjedu i u žestokoj borbi presjekli kolonu i nanijeli joj velike gubitke. Samo je prethodnica kolone sa pukovnikom Fišerom pobegla prema Dubrovniku, dok su se ostale snage vratile u kasarnu Hrupjela i organizovale odbranu noću 4/5. oktobra. Tadà je ostali dio Trebinja već bio oslobođen prodorom u grad 13. hercegovačke i 2. dalmatinske proleterske brigade. O napadu 3. bataljona 14. brigade komandant bataljona Veljko Gerun u svojim sjećanjima iznosi:

»Četvrtog oktobra, za vrijeme podjele ručka, iz štaba brigade donese kurir kratko naređenje: »Najhitnije, sa bataljonom (ne će-

kati dijelove na obezbjeđenju) izbiti na put - most u Dražin Dolu - s. Mostači. Spriječiti neprijatelju izvlačenje iz Trebinja prema Dubrovniku i onesposobit most».

Bataljon toga časa na licu mjesta nije imao ni 60 boraca sa intendanturom i sanitetom, svrstanim u dvije čete. Nije bilo vremena za razmišljanje. Vrijeme ručka je skraćeno, izdato je naređenje za povlačenje dijelova sa obezbjeđenja i odmah izvršen pokret. Prećicom, bespućem, preko kamenjara, zbog žurbe ni čobanska staza se nije koristila, skoro trčećim korakom bataljon je došao u rejon Kličnja. Zadatak sem komande bataljona do tog vremena niko nije znao, ali je među borcima primijećeno očigledno raspoloženje i međusobno šaputanje - idemo u napad na grad. Kasnije su to i javno priznali. Tu između Kličnja i Pogače učinjen je kratak zastanak da bi se komandama četa saopštilo o čemu se radi. Sve je to kratko trajalo i naređenja su bila kratka i poslije nekoliko minuta izvršen je dalji pokret. Nije bilo vremena da se teren bolje osmotri. Prva četa upućena je pravcem Nogulića kuća - most u Dražin Dolu. Druga četa lijevo u zahvatu zapadne grupe kuća u Mostačima, na put Mostači - Dražin Do. Danju, preko potpuno otkrivenog terena, niz strme padine Kličnja borci su se po grupama prosto obrušili na put. Neprijatelj, zatečen u pokretu, iznenaden, dok se osvijestio izvlačenje je presjećeno. Borba je odmah počela. Na rastojanju od 200 m do spuštanja prve grupe boraca do Nogulića kuća preko mosta je pobjegla u pravcu Dubrovnika jedna limuzina sa njemačkim oficirima. Tako se na nekoliko desetina minuta ranije preko mosta izvukla komanda 369. puka vražije divizije sa artiljerijom i dijelovima svog prvog bataljona. Na putu Mostači - most u Dražin Dolu u prvom naletu zarobljeno je oko 30 vojnika i 9 kamiona natovarenih hranom i drugom opremom. Dok se jedinica spuštala niz strmu padinu, neprijateljski dijelovi požurili su da posjednu objekte oko mosta. Artiljerija iz pravca Duži brzom paljbom zasula je rejon između Kličnja i Pogače.

Borba je počela oko 15 sati i trajala je sa kratkim prekidima cijelu noć. Vrijeme je brzo prolazilo, borba postajala sve žešća, neprijatelj potisnut iz grada nastupa preko krševitih padina između komunikacije Mostači - Dražin Do i Trebišnjice. Juriša na most. Borci prve čete zauzeli dobre položaje kod mosta i Nogulića kuće, i iz zasjede ne dozvoljavaju mu da se približi. Jedni se predaju, druge grupe legionara njemački podoficiri i oficiri tjeraju na juriš. Do pola noći borba nije jenjavala. Zarobljene razoružavamo i sprovodimo. Pojedinci se predaju bez oružja, bacili su ga u rijeku. U mrkoj i kišnoj noći teren ispred položaja osvjetljavamo raketa-ma. Za trenutak osmotrimo grupu neprijateljevih vojnika. Ne liči to više na poznati njemački borbeni poredak, već na rulju kojoj je jedini cilj da se prebacivanjem preko mosta spasi. U drugoj polovini noći 4/5. oktobra juriši na položaje 1. čete su rijedji, pošto su se vražjaci uvjerili da im je uzaludno pokušavati da se dohvate mosta. Predavalci su se ili vraćali nazad uz Trebišnjicu prema kasarni, gdje su od drugih naših jedinica uništeni ili zarobljeni.

Sutradan je nastavljeno čišćenje terena na desnoj obali, južno od Mostača. U tom vremenu onesposobljen je i most za prelazak mornarnih vozila». Tako je 3. bataljon u borbama za oslobođenje Trebinja izbacio iz stroja oko 165 neprijateljevih vojnika i oficira.

Dok su se vodile borbe oko kasarne u Trebinju, štab 29. divizije je već pokrenuo 12. brigadu iz Bileće i postavio joj zadatak da zatvori pri-laze Trebinju od Dubrovnika i Ljubinja. Brigada je sa dva bataljona, 5. oktobra, preuzeila osiguranje Trebinja od eventualnog protivnapada neprijatelja, a sa ostalim bataljonima žurila u pomoć 10. brigadi koja je vodila borbu sa četnicima kod Ljubinja. Snage orijentisane prema Ljubinju osiguravale su Trebinje od Lukačevičevih četnika, koji su 5. oktobra u 8,00 sati, povlačeći se sa prostora Trebinja, upali u Ljubinje i iz njega potisli dijelove Komande 2. vojnog područja sa okružnim rukovodstvom Partije, omladine i žena za južnu Hercegovinu. U to vrijeme jedan bataljon (bez jedne čete) 369. legionarskog puka, ojačan baterijom topova 369. artiljerijskog puka, zatim jednom četom domobranske 1. bojne 9. posadnog zdruga, te žandarmima i dijelovima milicije, uspio je da se održi u utvrđenoj trebinjskoj kasarni do večeri narednog dana. Istog dana je, oko 14,30 sati, od Ivanjice prema Dražin Dolu krenula njemačka Borbena grupa »Šulc« radi izvlačenja trebinjske posade, pa je kod sela Duži i Kruščice došlo do žestoke borbe sa 1. i 3. bataljom 12. brigade, koji su uspjeli da neprijatelja odbace i spriječe prodor u Trebinje. Grupa »Šulc« se zadržala kod Duži, gdje joj je pred veče pristiglo pojačanje od 150 vojnika sa 3 artiljerijska oruđa. Tamo je iščekivala da prihvati okruženu trebinjsku posadu koja se pripremala za probor iz grada. Oko 18 sati, 5. oktobra, komandant trebinjske posade, njemački kapetan Dajninger poveo je svoju jedinicu u probor iz kasarne Hrupjela prema Dražin Dolu i Grupi »Šulc« koja je držala položaje kod sela Duži. Snažna artiljerijska vatrica od Ivanjice, usmjerena da podrži probor, sručila se kod Trebinja na sopstvenu kolonu tako da je Dajninger bio prinuđen da radio-vezom traži prekid vatre. Gonjeni vatom legionari su pred položajima 3. i 4. bataljona 14. brigade kod Zasada i Mostača razbijeni i noću 5./6. oktobra potpuno savladani. Samo grupa od 30 legionara sa Dajningerom na čelu spasila se po noći preplivavanjem nabujale Trebišnjice, da bi prozebli stigli do sela Duži i Ivanjice. Trebinje je 6. oktobra oslobođeno.

U borbama za oslobođenje Trebinja neprijatelj je pretrpio velike gubitke. Samo jedinice 14. brigade su ubile 97, a zarobile 174 neprijateljeva vojnika. Brigada je zaplijenila veliki ratni plijen: 7 puškomitraljeza, »šarca«, 8 mašinki, 176 pušaka, 1 bacač (mali), 1 mitraljez, 181 ručnu granatu, 14.500 puščanih metaka, 150 mina za bacač, 40 sanduka artiljerijske municije, 3 sanduka municije za mitraljez »breda«, 4 sanduka municije za mitraljez, »švarcloze«, 4 radio-stanice, 5 telefona, 9 kamiona sa raznom borbenom opremom. Brigada je imala gubitke: poručnik Mijat Kolak, komandir 2. čete i Ljubo Kolak, omladinski rukovodilac u četi 4. bataljona, oba rodom iz Huma, junački su poginuli u borbi za oslobođenje svog rodnog Trebinja.

Za vrijeme borbe za oslobođenje Trebinja štab 29. divizije je organizovao gonjenje četnika u kome su učestvovali i 1. i 2. bataljon 14. bri-

gade. Četnici su 5/6. oktobra napustili Ljubinje i odstupili prema Žeguji i Poplatu. Drugi bataljon ih je sustigao 8. oktobra i čitavog dana sa njima vodio borbu, ali su se četnici uspjeli probiti i pobjeći u pravcu Nevesinja.

Jedinice 29. hercegovačke divizije u oslobođenom Trebinju, oktobra 1944.

Uspješne borbe i postignuti rezultati u septembru i početkom oktobra omogućili su dalje organizovanje i stručno usavršavanje svih jedinica brigade. To je imalo veliki značaj u daljim borbama koje je brigada vodila za oslobođenje Hercegovine i drugih dijelova naše zemlje.

Dolazak brigade (u oktobru 1944) u rejon Stoca i Nevesinja¹²⁾

Konačnim oslobođenjem Trebinja i Bileće, kao i većeg dijela sjeveroistočne i južne Hercegovine nastala je kriza u okupatorovom odbrambenom sistemu. Domobrani, četnici, ustaše i ustaška milicija u prethodnim borbama su pretrpjeli osjetne gubitke, te više nijesu predstavljali značajan vojni faktor u Hercegovini. Međutim, prema ocjeni štaba 29. divizije, jake grupe četničkih korpusa iz južne Hercegovine namjeravale su da se ponovo organizuju na prostoru Nevesinja, Konjica i Kalinovika. Iako su bili vrlo slabog morala, u osipanju i bez municije, nije im trebalo dozvoliti da se organizuju već ih je trebalo na svakom mjestu najenergičnije napadati i tući.

¹²⁾ Arhiv VII, reg. br. 9/1-7, kutija 1143-A.

Stoga je štab 29. hercegovačke divizije 9. oktobra naredio Južnohercegovačkoj operativnoj grupi¹³¹ da sa svim svojim snagama (13. i 14. brigada, sitnička i bobanska partizanska četa) odmah preduzme pokret u pravcu Čapljine i Nevesinja radi čišćenja i likvidiranja neprijateljevih uporišta na željezničkoj pruzi Čapljina - Mostar, neprijateljevih posada u Stocu i Nevesinju i mobilizacije novih boraca za popunu jedinica 14. brigade. Pored toga, trebalo je smijeniti bataljone 10. brigade koji su se nalazili na prostoru: Biograd - Udrežnje i prokrstariti preko prostora planine Viduše radi uništenja razbijenih četničkih bandi.

Poslije oslobođenja Trebinja i borbi sa razbijenim četničkim jedinicama u rejonu Ljubinja 14. brigada se prikupila u rejonu: Zasad - Dražin Do - Grkavci - Radoši, i to: 1. bataljon u Grkavcima; 2. bataljon u Radoši; 3. bataljon u Mostaćima i Dražin Dolu, štab brigade i 4. bataljon u Zasadu, a izviđački vod brigade u rejonu Ljubinja. Mobilizacijom novih boraca iz Trebinja i okoline brigada je od 6. do 10. oktobra udvostručila brojno stanje. U jedinice brigade raspoređeno je i oko 60 domobrana zarobljenih u Trebinju, koji su izrazili želju da se bore protiv okupatora, pa su u 3. i 4. bataljonu formirane i treće čete i organi za izviđanje, snabdijevanje i transport. Ovaj kratak predah brigade je iskoristila za organizaciono i kadrovsko sređivanje jedinica i upoznavanje novomobilisanog ljudstva sa borbenim zadacima, radom i disciplinom u jedinicama. Po četama su održane konferencije na kojima su analizirane protekle borbe, uočeni nedostaci, date pouke i stečena iskustva.

Ujutro, 11. oktobra u 6 sati štab 14. brigade naredio je¹⁴⁾ pokret 1, 3. i 4. bataljonu, i to:

- da 3. bataljon krene iz Mostaća i Dražin Dola, preko trebinjskih brda, Ljubomira i Viđuše do Zvijerine, a zatim drugog dana da nastavi pokret u isto vrijeme preko Todorića i Dabarskog polja i smjesti se u Ljuti Do;

- da 1. bataljon sačeka prolaz 3. bataljona iz Turana i krene istom marš-rutom do Zvijerine, a zatim nastavi do Krstača i tu prenoći. Da sutradan nastavi marš preko Radmilovića, Treštenice i Bijele Rudine u Bileću sa zadatkom da obezbjeđuje divizijsku bolnicu, uništava ostatke četničkih grupa i vrši mobilizaciju novih boraca.

Oba bataljona su se kretala isturajući jače prethodnice i bočna osiguranja.

Četvrti bataljon izvršio je pokret preko mosta, Lipovog dola i Šobadine, tu prenoćio i sljedećeg dana nastavio pokret preko Grahovog Dola i Padana smjestivši se u Hatelje. Štab brigade, intendantura, bolnica i komore 3. i 4. bataljona krenuli su iz Zasada, u 11 sati putem Trebinje - Bileća i prenoćili u Podubovcu, a sutradan, preko Plane, Fatnice i Divina, stigli i smjestili se u Berkoviće. Komore 3. i 4. bataljona su odmah upućene u sastav bataljona.

Izviđački vod brigade je još 6. oktobra iz Zagore upućen u rejon Ljubinja, gdje je učestvovao u izviđanju i gonjenju razbijenih četnika, koji su iz Poljica odstupali preko Ljubinja i Žegulje u pravcu Stoca i Nevesinja.

¹³¹ Arhiv NOR, VII, reg. br. 1/11-8, kutija 1143-A
Arhiv NOR, VII, reg. br. 24/1, kutija 1153/1

Poslije dolaska u Benkoviće štab brigade je detaljno obaviješten o borbi koju je, 8. oktobra 2. bataljon vodio u rejonu Graca i Đurđeve Glave. Naime, dok se bataljon nalazio na borbenom zadatku u selu Radoši, zatvarajući pravac Stolac - Ljubinje, obavješten je da jače četničke snage nastupaju iz Popova polja ka Ljubinju. Odmah je tamo krenuo, tako da je došlo do susretne borbe sa četnicima, ali se pod jačim pritiskom neprijatelja povukao i našao na Hrgudu u Drpin Dolu. U toj borbi 2. bataljon je imao 2 ranjena borca.

U to vrijeme pristigli su u štab bataljona iz brigade novi podaci o neprijatelju, njegovom rasporedu, jačini, naoružanju i aktivnostima u Nevesinju, Stocu i Domanovićima, kao i o aktivnostima ustaša i ustaške milicije oko Mostara i u Nevesinjskom polju, štab brigade je obaviješten 0 rasporedu i zadacima ostalih brigada 29. hercegovačke divizije. Na osnovu toga je u zapovijesti od 13. oktobra¹⁵, izdao svojim bataljonima sljedeće naređenje:

- da 1. bataljon u Bileći smjeni 5. bataljon 10. brigade, s tim da jednu četu smjesti u Podosoje i tamo obezbijedi divizijsku bolnicu i ostale njene ustanove. Da se glavnina bataljona sa štabom smjesti kod željezničke stanice i preuzme obezbjeđenje od bataljona 10. brigade;

- da 2. bataljon krene sa Hrguda, preko Drvenice i Uboska, u Radoše i zatvori pravac Stolac - Ljubinje. Bataljonu je još naređeno da se dobro obezbijedi od Žegulje i stalno izviđa teren i prikuplja podatke o stanju u garnizonu Stolac. U slučaju da neprijatelj napusti grad da ga odmah zauzme. Pored toga, da pohvata sve »škripare« na tom sektoru, poveže se sa izviđačkim vodom brigade kod Ljubinja i obavijesti ga da hitno dođe u sastav brigade;

- da 3. bataljon, u 11 sati, preko Trusine - Poljane - Knez Glave 1 Guberaša dode u Sabljaču i tamo smjeni bataljon 10. brigade i da preuzme njegovo borbeno obezbjeđenje. Bataljon razmjestiti: dvije čete u Sabljaču, a jedna u Zaklopac. Patrole upućivati u pravcu Rabina i Klopotuše. Uz put prikupljati podatke o neprijatelju u Nevesinju i hvatati »škripare« na tom sektoru;

- da 4. bataljon, u 11 sati, krene preko Trusine, Džinove mahale i Liješice, smjeni jedan bataljon 10. brigade i preuzme njegove zadatke. Bataljon razmjestiti: dvije čete u Ras, a jednu u Ruklići. Kontrolisati rejon Odžaka i povezati se sa dijelovima 11. brigade u selu Brataču.

Tako je 14. brigada u navedenom rasporedu došla u borbeni dodir sa Njemcima orijentujući svoja dejstva ka Stocu i Nevesinju. Pored toga, omogućila je 10. brigadi da prikupi svoje bataljone i orijentiše dejstva prema dubrovačkom primorju. Zatvaranjem pravca Nevesinje - Dabar i Stolac - Ljubinje i obezbjeđenjem divizijske bolnice u Bileći 14. hercegovačka brigada našla se na dosta velikom prostoru, što je otežavalo komandovanje i neposredni uvid u rad i dejstva bataljona. Takvo stanje će ostati sve do 31. oktobra, kada su se svi bataljoni prikupili i zauzeli položaje oko Nevesinja.

Dok su ostale brigade 29. divizije, nastavljale ofanzivna dejstva duž željezničke pruge kroz Popovo polje i spremale se da zadaju odlučujući udarac neprijateljevim snagama na dubrovačkom primorju, 14. brig-

¹⁵> Arhiv NOR, VII, reg. br. 9/9-7, kutija 1143-A

da je rasporedom svojih snaga štitila stvorenu slobodnu teritoriju zatvarajući pravce koji izvode prema njoj od Stoca i Nevesinja.

Kako u vremenu od 13. do 25. oktobra iz pravca Stoca i Nevesinja nije bilo jačeg neprijateljevog pritiska ka slobodnoj teritoriji, to je brigada iskoristila za unutrašnje sređivanje i borbeno osposobljavanje jedinica. Prilivom novih boraca brigada je narasla od 465, koliko je imala prije oslobođenja Trebinja, na blizu 900 boraca, i to većinom mlađih ljudi bez borbenog iskustva i sa oskudnim vojničkim znanjem. Odmah se

Na maršu prema Nevesinju, oktobra 1944.

vrlo intenzivno pristupilo vojnostručnom, partijsko-političkom i kulturno-prosvjetnom osposobljavanju boraca i starješina. Omasovljene su partijske i omladinske organizacije prijemom novih članova, održavane su konferencije u jedinicima na kojima su govorili politički komesari bataljona, komandanti bataljona i njihovi zamjenici. Svi su oni uložili velike napore da se rad u jedinicama pravilno postavi, da se ljudstvo vojnički i politički obuči i uzdigne kako bi se brigada, sastavljena od mlađih boraca, što bolje učvrstila i ojačala njena borbena moć. Pri tome se imalo u vidu da je brigada bila sastavljena od bataljona koji su do njenog formiranja, sem 1. bataljona dejstvovali u partizanskim odredima i koji su, mada pokretljivi, bili malobrojni. Trebalo je to sve uskladiti, obučiti borce, a starješinski kadar prilagoditi novom načinu rukovođenja i sadejstva u okviru cjeline brigade. Treba imati u vidu da starijih rukovodećih kadrova nije bilo dovoljno, tako da je brigada oskudjevala i u kadrovima. Izvršena su nužna postavljenja u svim jedinicama u nadležnosti štaba brigade i bataljona. Tako je štab brigade na-

redbom od 19. oktobra samo 2, 3. i 4. bataljonu postavio 18 mlađih starješina na dužnosti komandira, komesara i njihovih zamjenika u četama. Najveći broj novopostavljenih starješina do tada je bio na dužnosti komandira voda i vodnih delegata. Pored toga, nedostajalo je kadrova ranga zamjenika komandanta bataljona. Od štaba Južnohercegovačke operativne grupe tražena je popuna i dostavljen predlog za postavljanje referenta saniteta i njihovih zamjenika u brigadi i bataljonima. Tada su saopštена i prva unapređenja Vrhovnog štaba. Četrnaest rukovodilaca u brigadi unaprijeđeno je ili proizvedeno u činove od zastavnika do kapetana. Pri štabu brigade organizovan je i podoficirski kurs, 22. oktobra, koji je pohadalo 20 slušalaca, a kojim je rukovodio načelnik štaba brigade i trajao je mjesec dana. Odabrani kandidati su bili najbolji borci, desetari i vodnici. Rad kursa i postizanje što boljih rezultata ometali su nepovoljni vremenski uslovi i česte borbe. Na kraju kursa slušaoci su polagali ispit pred komisijom. To su bili prvi, skromni, ali veoma značajni koraci na osposobljavanju mlađih kadrova u brigadi. U to vrijeme neprijatelj je skoro svakodnevno upućivao izviđačke grupe jačine od odeljenja do voda u pravcu Bablja, Adžina glava, Bukovica, Bileka i Vilenjak, izviđajući položaje 3. i 4. bataljona. Međutim, svaki pokušaj neprijatelja da ugrozi naše položaje bio je odbijen. Samo je 3. bataljon bio jače angažovan, 15. septembra, u rejonu Vilenjaka gdje je napao neprijateljeve osiguravajuće dijelove koji su obezbjedivali prolaz njemačke jače kolone (6 kamiona i 2 tenka) iz Nevesinja za Mostar. Neprijatelj je protjeran u grad, a bataljon je, u ovoj borbi imao 2 ranjena borca.

Poslije dolaska brigade u rejon Nevesinja i njenog dejstva na velikom prostoru postavilo se pitanje održavanja veze između bataljona i štaba brigade. Razmještena na velikoj prostoriji i udaljena od ostalih jedinica 29. divizije, brigada nije imala radio-stanicu, dok su kurirske veze bile spore i često nesigurne. Skrivenе četničke grupice »škripari« su često napadali kurire na oslobođenoj teritoriji. Zato je štab brigade, koji se nalazio u Berkovićima, smatrao da je najsigurnije da se sa štabovima bataljona uspostavi telefonska veza preko komandi mjesta, za što je na terenu postojala mogućnost.

Kako je ranije cijenio štab 29. divizije, 14. brigada je početkom oktobra trebalo da razbije i uništi neprijateljeve posade u Stocu i Nevesinju. Zato se u brigadi užurbano radilo na prikupljanju podataka o neprijatelju u ta dva garnizona. Utvrđeno je da se u Stocu nalaze dijelovi 369. protivtenkovskog diviziona i izviđačkog bataljona 369. legionarske divizije. Brojno stanje je iznosilo oko 200 legionara, 60 domobrana i milicije i 50 žandarma naoružanih sa nekoliko protivtenkovskih i 2 brdska topa, 3 teška bacaca, 1. tenkom, većim brojem automatskog oružja i većim količinama municije. Razmješteni su u tvrđavi zvanoj Kaštel, u objektima Duvanske stanice i u bolnici.

Jače obezbeđenje neprijatelj je držao na komunikaciji Stolac - Žegulja i iznad električne centrale. Na ulazima u grad izgrađeni su bunkeri i postavljene dobro branjene minske i žičane prepreke. Česte ispadne neprijatelj je vršio prema Dubravama radi pljačke i zastrašivanja stanovništva. Treba imati u vidu, da kroz Stolac prolaze komunikacije iz pravca Ljubinja i Dabre, koje se povezuju u Domanovićima sa glavnom ko-

munikacijom Metković - Mostar. Stoga je držanje garnizona za neprijatelja bilo veoma važno radi obezbjeđivanja navedenih komunikacija koje do tada nijesu bile jače ugrožene od naših snaga, sem povremenih naleta savezničke i naše avijacije iz baza na Visu. Zaštitu posade u Stocu dopunjavala su uporišta u Aladinićima i Domanovićima u kojima se nalazilo oko 300 legionara i ustaša.

Prema procjeni Nevesinje je branilo oko 500 legionara iz 369. njemačke divizije, zatim oko 200 domobrana iz 9. posadnog zdruga i oko 200 ustaša i milicionera. Od teškog naoružanja neprijatelj je raspolagao sa 3 brdska i 3 protivtenkovska topa, 2 teška bacača i 2 tenka. Municipije i automatskog oružja imao je dovoljno. Prema nekim podacima cijeno je da je moral kod legionara bio slab, dok je kod ustaša i milicije nešto bolji. Ustaše i milicija povremeno su vršili ispade u obližnja sela radi pljačke i sopstvenog obezbjeđenja.

U žandarmerijskoj stanici Bišina posada je bila promjenljivog sastava. U njoj se povremeno nalazilo i do 150 legionara, koji su, pored 1 topa i 2 bacača, bili naoružani i lakim automatskim oružjem. Kasarna je bila dobro utvrđena, obezbjeđivala je komunikaciju Mostar - Nevesinje i prihvatala posadu iz Nevesinja. Sve komunikacije koje su se sticale u Nevesinje bile su djelimično oštećene i porušene sem komunikacije Mostar - Nevesinje, koju je neprijatelj u tom trenutku smatrao najvažnijom i uporno je branio i održavao. Zauzimanjem Nevesinja bio bi direktno ugrožen Mostar u kome su se nalazile jake okupatorske snage. U Blagaju se nalazio štab 369. legionarske divizije, koji je rukovodio svim jedinicama u odbrani mostarske kotline.¹⁶

Četničke grupe su bile razbijene i dijelom su se sklonile u gornje Nevesinjsko polje, na Zijemlje i Borke, prikrivši se i povremeno napadajući naše manje jedinice i kurire.

U toj situaciji štab 14. brigade je imao pod neposrednom komandom samo 3. i 4. bataljon u rejonu Nevesinja, jer su ostala dva bataljona izvršavala zadatke na prostoru Stoca i Bileće. Desno, u rejonu Kifina Sela, nalazili su se dijelovi 11. brigade sa kojima se održavala neposredna veza svakodnevnim upućivanjem obostranih patrola, a lijevo u neposrednoj blizini nije bilo naših operativnih jedinica.

U toku iznijetih organizacijskih i personalnih promjena štab brigade je dostavio svim jedinicama »Uputstvo o disciplini«,¹⁷¹ ukazujući na značaj discipline u našoj vojsci i način primjene »Uputstva« u jedinicama. Intenzivnom strojevom obukom odmah se pristupilo obučavanju ljudstva. Ni jedna radnja nije bila izvedena bez prethodnog postrojavanja. Postrojavalо se pri diobi hrane ili opreme, za vrijeme raporta, za vrijeme prijema i pregleda stroja, za vrijeme čitanja naredbi, zapovijesti, kao i pri izvođenju taktičke obuke. »Uputstvo« je proradivano sa svim starješinama na bataljonskim i četnim konferencijama.

Oslobodenje Beograda, 20 oktobra 1944, u svim jedinicima brigade doživljeno je kao velika pobjeda koja je nagovještavala brzi slom fašiz-

¹³> Arhiv NOR, VII, reg. br. 1/11-8, kutija 1143-A
¹⁴> Arhiv NOR, VII, reg. br. 24/1, kutija 1153/1

ma i konačno oslobođenje naše zemlje. Kako su taj događaj borci doživjeli govori Branko Mandrapa, vodnik u 3. bataljonu: »Taman smo došli sa položaja i po dvorištu se razmještamo radi nekog dogovora, kad dotrča kurir iz brigade vičući na sav glas: Beograd je oslobođen! Prvog momenta nismo u to povjerovali, jer je ta vijest među nama odjeknula kao grom iz vedra neba. Onako spontano počeše pucati puške, automati otpočeše svoju ciklu, grnuše puškomitrailjezi, pa i bombe. Bio je to izraz raspoloženja boraca na tako dobru radosnu vijest. Svaki sa svakim se grlio i ljubio od radosti. Borci nisu znali kako da iskažu svoju radost. Toga dana održani su sastanci članova Partije i SKOJ-a cjelokupnog sastava brigade. Na tim sastancima je ukazano na značaj oslobođenja glavnog grada, kao i o brzom slomu sila Osovine i sve većem jačanju NOB-e«.

Istovremeno štab brigade upozorava štabove 2., 3. i 4. bataljona da budu opreznici da ne gube »kontakt« sa neprijateljem u ne dozvole mu da nekažnjen napusti garnizon u Stocu i Nevesinju. Iстично je da treba stalno prikupljati podatke o jačini i namjerama neprijatelja, kako bi se jednim udarcem, u zgodnom času, likvidirala ta uporišta. Drugi bataljon je posebno upozoren da mora biti oprezan i da manjim snagama stalno uzinemirava neprijatelja u garnizonu Stolac i ne dozvoli mu bilo kakav ispad u pravcu Ljubinja¹⁸.

Obostrana saradanja i sadejstvo 11. i 14. brigade stalno su održavani i razmjenjivana je informacija. Tako je štab 14. brigade, 23. oktobra, upoznao štab 11. brigade o namjerama neprijatelja u Nevesinju i tom prilikom istakao da će Švabe vjerovatno napustiti Nevesinje i da će garnizon preuzeti ustaše. Obaviješteni smo da je u grad došlo oko 80 ustaša iz Kule Fazlagića i da su ustaše iz Nevesinja i Nevesinjskog polja protjerale četničke grupice. Radi što boljeg sadejstva posebno je naređeno 4. bataljonu da se još više poveže sa dijelovima 11. brigade na prostoru sela Batkovići i Miljevac.¹⁹

Na osnovu procjene štaba 29. divizije i podataka prikupljenih preko svojih obaveštajnih organa, štab brigade je zaključio da se neprijatelj spremi da napusti Nevesinjski garnizon. Istina, teško je bilo utvrditi približno brojno stanje i sastav neprijateljevih snaga, jer su vršene veoma često promjene i smjenjivanje jedinica. Na te promjene uticalo je rasulo dezorganizacija komandovanja u jedinicama 369. divizije u Hercegovini. Slično stanje nastalo je u ustaškim zdrugovima i miliciji, tako da su mnoge jedinice rasformirane, dopunjavane i prebacivane sa jednog sek-tora fronta na drugi. Sve je to otežavalo da se dođe do približno tačnih podataka o stanju kod neprijatelja. Međutim, u to vrijeme nije se moglo pretpostaviti da će neprijatelj još nekoliko mjeseci uporno braniti Nevesinjski garnizon koji je bio jedno od važnih uporišta u sistemu njegove odbrane od koje je zavisilo izvlačenje glavnih snaga prema Sarajevu.

Povlačenje neprijatelja odvijalo se uz pomoć i oslonac na garnizone u Metkoviću, Stocu, Čapljinu, Blagaju i Širokom Brijegu. Štab 14. brigade je analizirao situaciju i angažovanje svojih jedinica. Procjenio je da

²⁰> Arhiv NOR, VII, reg. br. 23/3, kutija 1153-1.
²¹> Arhiv NOR, VII, reg. br. 23/3, kutija 1153-1.

se bataljoni na dodeljenim položajima dosta pasivno drže. Utvrđeno je i da su 3. i 4. bataljon koji su se nalazili u neposrednom dodiru sa neprijateljem i mogli da mu nanesu osjetne gubitke, malo učinili. Treći bataljon je dozvolio da se neprijateljeve kolone kreću brisanim prostorom, a da njegove patrole nisu otvorile vatru. Četvrti bataljon, iako obaviješten da se u Žiljevu nalaze »škripari«, nije ništa preduzeo da ih povhvata i uništi. Oba bataljona zadovoljavaju se samo držanjem položaja i dozvoljavaju da grupa od 50 ustaša pljačka okolna sela. U takvoj situaciji 14. brigada je dobila zadatak da ovlada Nevesinjem.²⁰⁾ Na upozorenje štaba brigade bataljoni su pojačali svoju aktivnost. Tako je 3. bataljon svakodnevno upućivao patrole i neprijatelju postavljao zasjede na putu u rejonu Bišine. Češće je dolazilo do sukoba patrola oko komunikacije kroz Bišinu. Na više mjesta pregrađivan je put Nevesinje - Mostar nabacivanjem kamenja i drvenih prepreka, čime je neprijatelj zaustavljen i tako lakše tučen. Tu komunikaciju koja je povezivala garnizone od Nevesinja do Mostara, neprijatelj je uporno nastojao da održi u ispravnom stanju. Zbog toga je češće upućivao jače patrole iz Nevesinja preko Gradine i Varde na Paljev Do, a iz Bišine preko Jarčišta na Jelovu glavu ili preko Mukinjače i Malinovače do Paljev Dola. U isto vrijeme 4. bataljon je pojačao aktivnost na sektoru Miljevac - Stajića brdo - Šehovina, gdje je svakodnevno dolazilo do prepucavanja sa neprijateljevim patrolama, koje su pokušavale da upadnu u navedena sela. Izviđački vod brigade upućen je u rejon Dubrava sa zadatkom da prikuplja podatke o neprijatelju, prvenstveno iz garnizona Stoca, da hvata »škripare« i vrši mobilizaciju novih boraca.

U periodu od 24. do 25. oktobra jedan vod 1. čete 4. bataljona izvršio je prepad na Nevesinje iz pravca Stajića brda. Cilj tog demonstrativnog napada bio je uzneniranje neprijatelja i otkrivanje njegovog vatretnog sistema oko grada.²¹⁾ U gradu je neprijatelj odmah dao uzbunu, a artiljerija je stupila u dejstvo i tukla položaje 3. i 4. bataljona na Vilenjaku, Siminu Grebu, Babinoj Glavi i Odžaku, sve do 12 časova nadnog dana.

Oslobodenje Stoca

Uslijed čestih promjena teško je bilo tačno utvrditi brojno stanje neprijateljevih snaga u Stocu. Cijenjeno je da je početkom oktobra u Stocu bilo oko 400 legionara, ali su kasnije nastale izvjesne promjene. Kako neprijatelj nije imao novih jedinica da pojača i osigura komunikacije u dolini Neretve, povukao je iz garnizona Stolac jedan dio snaga. Kako je istaknuto, krajem oktobra u Stocu se našlo samo 100 legionara, zatim dijelovi protivtenkovskog i izviđačkog bataljona 369. legionarske divizije, nešto milicije i žandarma. Od teškog naoružanja neprijatelj je imao 6 protivtenkovskih topova i 3 teška bacaca. Oko Stoca je postavljena ograda od bodljikave žice, a prilazi gradu bili su minirani. Moral u redovima neprijatelja znatno je opao, naročito poslije oslobođenja Trebinja i Dubrovnika.

²⁰⁾> Arhiv NOR, VII, reg. br. 23/3, kutija 1153-1.

²¹⁾> Arhiv NOR, VII, reg. br. 23/3, kutija 1153-1.

Raspored 14. brigade, 24. oktobra, neposredno pred oslobođenje Stoca bio je sljedeći: štab i brigadne ustanove u Berkovićima, 1. bataljon u Bileći, 2. bataljon u Radošima, 3. bataljon u rejonu Udrežnja i 4. bataljon u rejonu Biograda.

Štab 2. bataljona je, preko dobro organizovane obavještajne službe, svakodnevno pratilo zbivanja u Stocu. Povoljnost je bila što se u bataljonu nalazilo dosta boraca i starješina iz Stoca i okoline, koji su dobro poznavali teren. Trebalo je iskoristiti i nebudnost neprijatelja, koji nije imao spoljnog obezbjeđenja i koji je računao da se oko Stoca nalazi omladinski bataljon, koji je u to vrijeme bio zauzet progonom »škripara« u okolini Ljubinja. Zato je štab bataljona, podstaknut velikim uspjehom naših jedinica u oslobođenju južne Hercegovine i jadranske obale i viještu da je Beograd oslobođen, odlučio da samoinicijativno napadne Stolac.

Plan za napad predviđao je da se, padom mraka 24. oktobra u 21 čas, neopaženo pride sa jednom četom zidinama i zauzme tvrđava, da dvije čete, raspoređene na periferiji upadnu u grad i da jedan vod iz 3. čete zatvori pravac od Maslina i tako spriječi intervenciju neprijatelja od Čapljine i Mostara. Minobacačkom odjeljenju dat je zadatak da tuče Duvansku stanicu. Svim jedinicama je naglašeno da poslije izlaska na jurišni položaj jednovremenim energičnim jurišem ovladaju tvrđavom i gradom. U zapovijesti je još napomenuto da »ukoliko se ne postigne tajnost pri izlasku na jurišni položaj, da se jedinice odmah povuku i ne ulaze u borbu, kako ne bi došlo do nepotrebnih gubitaka«.

Poslije pristizanja sa Žegulje sve jedinice 2. bataljona su zauzele predviđene položaje i odmah je uspostavljena veza među četama. Na dati znak 2. četa sa zamjenikom komandanta bataljona na čelu izvršila je juriš, upala u tvrđavu i za kratko vrijeme iznenadenu posadu prisilila da kroz tunel pobegne u grad. Za njima je ostalo oružje i ostala oprema. U isto vrijeme 1. četa je napala na Duvansku stanicu, ali je zadržana snažnom vatrom neprijatelja. Treća četa je napadala od Basilja ka centru grada i stigla do zgrade suda i hotela »Balkan«. Granate iz našeg minobacača pogadale su objekte Duvanske stanice. Neprijatelj je bio iznenaden i zburnen. Zabarikadiran u Duvanskoj stanci davao je snažan otpor očekujući pojačanje. Pošto grad do zore nije bio zauzet, naređeno je da se tvrđava upornom odbranom zadrži, a ostale snage da se izvuku na periferiju grada i sačeka naredna noć za ponovni napad. Sljedećeg dana neprijateljeva artiljerija je od pravca Domanovića bezuspješno tukla tvrđavu, koja je svojim debelim zidovima i svodovima predstavljala za naše borce potpunu zaštitu.

Da bi spasila posadu u Stocu, 25. oktobra, u sumrak jača neprijateljeva kolona je od pravca Aladinića prodrla u grad, prihvatile posadu i povukla se u pravcu Maslina i dalje za Domanoviće. Primjetivši izvlačenje neprijatelja, 2. bataljon je ponovo upao u grad. Borba je kratko trajala i 2. bataljon je nakon zauzeća grada postavio potrebna obezbjeđenja kod pojedinih ustanova i magacina. Istovremeno 3. četa je upućena u gonjenje, ali je pred Maslinama dočekana jakom vatrom neprijatelja sa prihvatnih položaja i tu zadržana. Noć 25/26. oktobra 2. bataljon je proveo u Stocu slaveći veliki uspjeh i oslobođenje grada.

Ovdje treba istaći da je štab bataljona cio postupak oko pripreme, upada i oslobođenja Stoca izveo samoinicijativno, mada je štab brigade u svojoj zapovijesti od 13. oktobra naglasio da »u slučaju napuštanja Stoca od strane neprijatelja, isti odmah zauzeti«.

Kako štab brigade nije znao da je njen 2. bataljon 25. oktobra naveće zauzeo grad, izdaje zapovijest za pripremu napada na Stolac. Istoga dana 25. oktobra pokreće 3. bataljon sa položaja iz rejona Udrežnja u rejon Hrguda, a 2. bataljon zadržava u rejonu Radoša sa ranije dobijenim zadatkom. Očigledno, samoinicijativa štaba 2. bataljona bila je za pohvalu, a istovremeno i za kritiku, jer je trebalo u toku noći 25/26. oktobra da obavijesti štab brigade o preduzetoj akciji i zauzimanju Stoca. Ovako je došlo do nepotrebnog manevrisanja jedinica na frontu, pa je 3. bataljon sa položaja od Nevesinja usiljenim maršem po lošim vremenskim uslovima i slabom putu prešao preko 15 kilometara do sela Kameni Obor i Mrčev Do na položaje blizu Stoca. Sutradan se ovaj bataljon pod istim uslovima vratio na ranije položaje kod Nevesinja. Za to vrijeme 4. bataljon je morao pomjeriti dio snaga iz rejona Biograda, da bi preuzeo položaje 3. bataljona do njegovog povratka. U tom intervalu snage kod Nevesinja su bile oslabljene, što je neprijatelj mogao da iskoristi i jače ugrozi položaje južno od grada. O borbama za oslobođenje Stoca komandant 2. bataljona Šćepo Šarić u svojim sjećanjima navodi:

»Dvadeset trećeg oktobra u selu Radošima, poslije partijsko-političkih priprema, pripreme naoružanja, opreme i ishrane, kao i dovodenje bataljona u punu borbenu gotovost, štab bataljona donio je odluku da napada na Stolac. U tome momentu štab 14. brigade nalazio se u Berkovićima, a štab Operativne grupe na prostoru Hutovo - Hrasno. U to vrijeme nijesmo imali veze sa navedenim komandama, niti kakvih novih naređenja (odnosno, nijesmo znali gdje se tačno nalaze).

U jutarnjim časovima 24. oktobra izdao sam zapovijest slijedeće sadržine:

- da 1. četa sa odjeljenjem mitraljeza, vodom MB-82 mm i vodom PT pušaka izvrši marš pravcem: Radoši - Žegulja - Bitunja
- Todorovići - Begovina i izbije na polazne položaje u rejon k. 178 u zahvatu kose koja dominira Stocem, a naročito Duvanskom stanicom i preduzme napad na Duvansku stanicu. Sa ovom četom nalazili su se komandant i komesar bataljona;

- da 2. četa sa odjeljenjem mitraljeza izvrši marš pravcem: Radoši - Ravnice - Tršići - Gornji Poplat i izvrši napad na utvrđenje koje dominira Stocem. Poslije zauzimanja tvrđave dati znak raketom. To je bio signal za jednovremeni napad svih jedinica bataljona na Stolac. Sa ovom četom nalazili su se zamjenik komandanta bataljona i intendant bataljona;

- da 3. četa izvrši marš pravcem: Radoši - Žegulja — Basilije
- Stolac i da poslije zauzimanja tvrđave i datog znaka raketom preduzme energičan napad i prodire u centar grada, prihvati ulične borbe i stvorи zabunu i dezorganizaciju u odbrani neprijatelja

u samom gradu. Sa ovom četom nalazio se zamjenik komesara bataljona.

Poslije izdavanja zadatka četama uputio sam kurire komandantu terenskog bataljona, koji se nalazio na Hrgudu, da sa bataljonom posjedne položaje: južni dio Gradine (k. 302) - Radimlja i k. 185 sa koje dejstvuje u bok neprijatelju koji će se izvlačiti iz Stoca ka Maslinama.

Početak napada određen je za 21 sat 25. oktobra.

U Radošima sam ostavio pozadinske dijelove kojima je naređeno da se u toku noći prebace u zaseoke Vukičevići i Trčići.

Prema izdatoj zapovijesti sve su jedinice izvršile zadatak. Napad 2. čete na tvrđavu otpočeo je tačno u 21 sat. U izvršenju zadatka ova četa, predvođena zamjenikom komandanta Vojkom Bulutom, primjenila je lukavstvo ubacujući grupu boraca u njemačkim šinjelima u samo utvrđenje. Na njemački znak Halt odgovorili su jasno, na njemačkom jeziku, koji je Nusret Šaran dobro poznavao, da ide pojačanje postojećoj posadi. Na taj način jedan vod 2. čete je upao u tvrđavu i nakon oštре i kratkotrajne borbe protjerao neprijatelja. Poslije čišćenja tvrđave ostale čete 2. bataljona jednovremeno su napale grad na pravcima svog nastupanja.

Tako je 1. četa napadala niz padinu ka Duvanskoj stanici, ali je zadržana organizovanom i ubitačnom vatrom iz stanice.

Druga četa je jurišala sa pravca Poplata na grad, oslobođila bolnicu sa okolnim objektima i prodrla u grad do starog mosta.

Treća četa je prodrla u grad sa pravca Vasilije i izbila u centar grada do zgrade suda i hotela Balkan.

Terenski bataljon je bio na položajima prema zadatku.

Sve što čete više stežu neprijatelja na uzani prostor, to se više pojačava otpor iz Duvanske stanice i okolnih objekata.

Pošto u toku noći bataljon nije zauzeo Duvansku stanicu, a bojeći se intervencije sa Domanovića, pred zorū sam izdao naređenje da se čete izvuku preko rijeke Bregave i posjednu najbliže rejone oko Stoca radi ponovnog napada naredne noći. Prva četa je izvučena u rejon Kominjeg brda i Kopiljica, 3. četa u Dragovilje, 2. četa u rejon Gornji Poplat.

Neprijatelj je 25. oktobra uveče intervenisao jačom kolonom od Domanovića ka Stocu i uz jaku artiljerijsku vatru, koja je načito tukla položaje 2. čete počeo izvlačiti svoje snage iz Stoca prihvatajući ih sa položaja Masline. Primjetivši izvlačenje neprijatelja iz Stoca, zamjenik komandanta bataljona preduzima sa 2. četom pokret ka Stocu i uveče 25. oktobra ponovo uvodi bataljon u borbu za grad. Slabiji otpor neprijatelj je pružao iz Duvanske stanice i sa padina k. 178. Taj otpor skršen je za vrlo kratko vrijeme i do 22 sata 25. oktobra iz Stoca je izbačen i poslednji neprijateljev vojnik. Komanda bataljona je uputila 3. četu u gonjenje ka Maslinama. Ispred Maslina četa je naišla na organizovanu vatru sa prihvratne linije koju je neprijatelj ranije bio organizovao.

U borbi za oslobođenje Stoca neprijatelj je imao, prema priključenim podacima, 5 mrtvih, dok su iz 2. bataljona poginula 2

Stolac, 1944. godine

borca (Bećko Grebović i Hadžo Bašić iz Gacka). Zaplijenjena je veća količina municije i bombi, jedna teška breda i veća količina domobranskih šinjela, što je dobro došlo jednom dijelu boraca da se obuče.

Istog dana uveče smjestio sam se sa štabom bataljona u prostorije sreskog suda. Kada sam vidio dosta fotelja, rekoh komesaru: 'Evo komesare i mi dočekasmo da se smijestimo u grad i sjednemo u meke fotelje'. Komesar mi je odgovorio: 'Sjedi samo al nećeš dugo'.

U jutarnjim časovima u Stolac je stigao komandant Južnohercegovačke operativne grupe Danilo Komnenović. Rekao mi je da nije trebalo preduzeti napad na svoju ruku, jer da sam sačekao snage sa pravca Hrasna bio bi uspjeh veći».

Poslije oslobođenja Stoca 2. bataljon je prebačen u rejon Rabinu, gdje je pristigao 27. oktobra u jutarnjim časovima. Tako je štab brigade prikupio sva tri bataljona na položaje južno i jugozapadno od Nevesinja i stvorio povoljne uslove za ofanzivnija dejstva na komunikaciju Mostar - Nevesinje.

Pošto su štab 29. divizije i divizijski prištapski dijelovi iz Bileće premješteni u Trebinje, obezbjeđenje Bileće preuzele su terenske jedinice. Zato je 1. bataljon, oslobođen zadatka obezbjeđenja štaba divizije, dobio 26. oktobra zadatak da prekrstari preko terena Sitnice, Viduše i Hrgu-

da, pohvata tamošnje »škripare«, mobiliše nove borce i uništava ostatke razbijenih četničkih grupica. Bataljon je 27. oktobra došao u Zvijerinu, 30. oktobra, izvršavajući navedeni zadatok stigao u Stolac i odmah isturi dio snaga na položaje prema Nevesinju.²²

Borbena dejstva oko Nevesinja u novembru 1944.²³

Poslije povlačenja neprijateljevih jedinica iz Stoca komanda 369. legionarske divizije je od preostalih borbenih jedinica formirala mješovitu Borbenu grupu »Vecel« (Wetzel), koju je krajem oktobra uputila u Nevesinje radi pojačanja tamošnjem garnizonu. Krajem oktobra na području Nevesinja nalazila se 14. brigada i imala nekoliko sukoba sa neprijateljem. Pored držanja nevesinjskog garnizona pod stalnom prizmotrom, patroliranja, držanja dominantnih uzvišenja prema Nevesinju, povremenih prepada i rušenja komunikacija, boravak na tom terenu dobro je iskorišćen za organizaciono sredivanje jedinica brigade. Oslobođenje Stoca je bila najznačajnija akcija brigade u to vrijeme. I u više sitnih akcija bilo je značajnih uspjeha. Ljudstvo se čeličilo, s obzirom na to da je većini mladih boraca u brigadi to bilo prvo »vatreno krštenje«. Hrabro držanje većina boraca i rukovodećeg kadra u borbi i pokretu pružalo je osnovu za uvjerenje da je brigada spremna i za teže zadatke.

Analizirajući rad partijske organizacije po bataljonima, stalno je ukazivano na propuste i nedostatke svakog pojedinca. Održano je više radnih sastanaka i konferencija po četama, na kojima je govoren o potrebi jačanja odgovornosti, samokritičnosti i samoinicijativi. S obzirom na to da je to bila brigada mladih, trebalo je puno pomoći pružiti radu SKOJ-a i USAOJ-a. Po četama su držana politička nastava i kulturno-prosvjetna predavanja na kojima je govoren o AVNOJ-u, Narodnooslobodilačkoj vojsci, bratstvu i jedinstvu, Crvenoj armiji i dr. Na četnim konferencijama proučavani su razni propagandni materijali. Kulturno-prosvjetni rad među borcima i starješinama s obzirom na otežane uslove rada, sveo se na držanje nekoliko predavanja.

Pored ideološko-političkog i kulturno-prosvjetnog rada, češće je izvođena obuka i u rukovanju oružjem, a posebna pažnja je posvećena njegovom održavanju. Smotra oružja je organizovana jednom nedeljno.²⁴ Brigadi je, s obzirom na broj novodošlih boraca, nedostajalo svih vrsta naoružanja, naročito automatskog. Snabdijevanje i ishrana je organizovana preko narodnooslobodilačkih odbora, a komande mjesta su bile obavezne da novomobilisano ljudstvo što spremnije šalju u brigade.

Pripremajući se za napad na Nevesinje, štab brigade je smatrao da treba prethodno likvidirati neprijateljevo uporište u Bišini, a zatim porušiti komunikaciju Mostar - Nevesinje i na taj način izolovati garnizon u Nevesinju. Zamisao je bila dobra. Vjerovalo se da u žandarmerijskoj stanici u Bišini neprijatelj ima samo jače obezbjeđenje. Ispušteno je izvida da su se u tom neprijateljevom uporištu događale svakodnev-

ni Arhiv NOR-a, VII, reg. br. 9/11-7, kutija 1143-A.

²³ Arhiv NOR-a, VII, reg. br. 9/11-7, kutija 1143-A.

²⁴ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 13/10, kutija, 1153-1.

ne promjene i da se u njemu nalaze jače snage. Tako se za vrijeme napada na Bišinu našlo oko 150 legionara i ustaša sa jednim topom, 1 teškim i više lakih bacača. Drugi bataljon dobio je zadatak da, 28. oktobra, u večernjim časovima napadne na posadu u Bišini uz prethodno rušenje puta prema Blagaju. Za vrijeme napada pravac od Nevesinja obezbjeđivao je 3. bataljon. Napad je izvršen u 21 čas, borba je vođena cijelu noć, ali uporište nije zauzeto. Borci 2. bataljona dočekani su snažnom vatrom. Neprijatelj je bio u preim秉stvu, jer se u odbrani nalazio u dobro utvrđenim objektima mada su im brojčano snage bile izjednačene. Pred svanuće bataljon se morao povući u polazni rejon ostavljujući jednu četu na položaju Mukinjača - Đukovići. Iste noći 2. četa 3. bataljona pregradila je cestu u rejonu Četnja Poljana i postavila zasjedu sa istrenim obezbiedenjem na Grepku. Cijele noći neprijateljeva artiljerija tukla je položaje oko Grepka i Bištine, ali naše jedinice su prošle bez gubitaka.

Sa položaja Selište - Đuković sledećeg dana 2. bataljon je dočekao iz zasjede neprijateljevu kolonu jačine 80 vojnika, koja je od Blagaja pokušavala da se probije za Nevesinje. Kolona je razbijena i u paničnom bjekstvu povukla se prema Blagaju. U ovoj borbi neprijatelj je imao oko 20 poginulih, više ranjenih i 11 zarobljenih vojnika. Zaplijenjeno je 10 automata, 10 pištolja, 20 pušaka i 4 jahaća konja sa opremom. Drugi bataljon imao je 2 poginula i 2 teže ranjena borca.

Razvijajući ofanzivna dejstva i goneći neprijatelja, jedinice 29. divizije su se približavale Mostarskom polju. U vezi s tim štab 14. brigade nastavio je pripreme za napad na Nevesinje. Prema podacima kojima se raspolagalo u Nevesinju se nalazilo oko 500 neprijateljevih vojnika, manji broj ustaša, domobrana i milicije. Zaključeno je da garnizon treba napasti što prije da se ne bi desilo da napuste grad nekažnjeni. Sa štabom 11. brigade dogovoreno je da se napad izvrši noću 29/30. oktobra. Smatralo se da će se noćnim napadom postići iznenađenje, da su neprijateljeve snage već zamorene u borbama prethodnih dana i da neće pružiti jači otpor. Za napad su određeni 3. i 4. bataljon. Pripreme su izvršene u najvećoj tajnosti. Svaki starješina dobro je upoznao sve prilaze gradu, a bataljoni su dovedeni na polazne položaje oko 20 časova. Zapovijest nije pisana, već je usmeno izdata na polaznom položaju. U zapovijesti je naglašeno da se napad mora odlikovati brzinom i smjelošću, jer će uspjeh zavisiti od energičnosti i snalažljivosti ukupnog starješinskog i boračkog sastava.

Podilaženje i približavanje gradu je uspješno obavljeno. Treći bataljon je u manjim napadima kolonama, bez teškog naoružanja i u najvećoj tišini, koristeći prilazne staze i jaruge, prišao do glavne kapije nadomet ručnih bombi. Vatra je otvorena sa jurišnog odstojanja. Na ulazu je bio postavljen protivtenkovski top. Dok su borci podilazili žičanoj ogradi, neprijatelj ih je otkrio i otvorio jaku vatrnu sa svih strana. Dalje se nije moglo. Da bi privukao pažnju neprijatelja i olakšao napad 3. bataljona, 4. bataljon je otvorio vatrnu na svom pravcu. Borba je trajala preko 4 časa, sve dok nije naređeno povlačenje na polazne položaje. Neprijatelj je u ovoj borbi imao 25 mrtvih, dok broj ranjenih nije poznat. Zaplijenjena su 2 automata, 25 pušaka i druga ratna oprema. Brigada

je imala 2 poginula i 22 ranjena borca, od kojih nekoliko teže. Jedan od poginulih iz 1. čete 3. bataljona je u pokušaju da savlada žičanu ogradu, pogoden mitraljezom ostao da visi na preprekama. Pored bataljona 14. brigade, u napadu je učestvovao i jedan bataljon 11. brigade, dok je drugi bio na obezbjeđenju do Bijenje i Zijemlja. Ovaj napad bio je podržan sa dva topa i bataljonskim minobacačima, koji su prethodnog dana imali pripremljene elemente za dejstvo. Napad nije uspio. Pokazalo se da je grad bio dobro utvrđen i povezan, na nekim mjestima i dvospratnim sistemom vatre i prepreka. Rovovi su se pružali u vidu izlomljenih linija duž južnih i istočnih padina, a obuhvatili su istaknute tačke ispred i iza linije odbrane. Bunkeri su bili uglavnom pokriveni i povezani saobraćajnicama. Duž položaja postavljene su žičane prepreke, dok je na prilazima od strelišta i bojišta postavljen i minski pojas. U tako utvrđenom gradu i manja posada mogla se uspješno braniti. Pored toga, ispostavilo se da su neprijateljeve snage u gradu za vrijeme napada bile brojnije od onih koje su prije napada procjenjene. Grad je branio 369. legionarski dopunski bataljon, ojačan dijelovima 370. grenadirske puka, zatim 2. i 3. bojna 9. posadnog zdruga (oko 100 ustaša i preko 50 milicionara). Sutradan, u Nevesinje je pristigla i grupa »Vecelk« (Wetzel) formirana poslije izvlačenja iz Stoca. U to vrijeme naše komandovanje još nije znalo da je Nevesinje uključeno u »zelenu liniju«, koju su Njemci organizovali i uporno branili sve do izvlačenja glavnih snaga prema zapadu. »Zelena linija« se protezala kroz Hercegovinu sljedećim pravcем: Široki Brijeg - Mostar - Nevesinje - Kalinovik i dalje preko Foče Drinom i Savom sve do Srema. Tako se grad uporno branio i odražao sve do 14. februara 1945. Ipak, u cijelini gledano, ovaj napad nije bio dobro pripremljen, iako je za to bilo dovoljno vremena. Prije svega, nisu bili prikupljeni tačni podaci o neprijatelju, njegovom brojnom stanju, naoružanju i utvrđenim položajima. Obavještajna služba brigade i bataljona je zatajila i nije bila dorasla svom zadatku. Postavljeni zadatak prevazilazio je mogućnosti naših snaga angažovanih u napadu.

Raspored bataljona 14. brigade, 30. oktobra, bio je slijedeći: 1. bataljon u pokretu iz Stoca prema Nevesinju; 2. bataljon na prostoru Rabina - Udrežnje; 3. bataljon na prostoru Bukorići - Grebak; 4. bataljon na prostoru Šehovina - Miljevac. Svi bataljoni imali su isturene dijelove prema gradu i kontrolisali komunikaciju Nevesinje - Mostar.

Slijedećeg dana neprijateljeva kolona jačine oko 600-700 vojnika uz jaku podršku artiljerije krenula je iz Nevesinja prema Mostaru iz dva pravca: prema Grepku i zaobilaznim putem prema Oštrom vrhu (M. Velež) i Paljevom Dolu. Prethodno je izvršila snažan pritisak na naše bataljone i ovladala Grepkom, Bulekom i Vilenjakom. Druga kolona približne jačine se sa 6 kamiona i 4 tenka kretala iz Blagaja za Nevesinje, prvoj u susret. Kolone su se probile kroz našu opsadu i spojile u Bišini. Međutim, energičnim protivnapadom 2. i 3. bataljona ove dvije kolone su ponovo razdvojene, tako da je jedna odstupila prema Blagaju, a druga za Nevesinje. Borba je trajala cijeli dan, pa je neprijatelj imao 15 poginulih i 40 ranjenih vojnika. Zaplijenjena su troja kola sa opremom i hranom. Brigada je imala 6 poginulih i 25 ranjenih boraca.

Raspored u kome se brigada 31. oktobra našla bio je povoljan, jer se tim rasporedom grad držao u opsadi i ometao saobraćaj neprijatelja prema Mostaru. Toga dana u Zaklopac je pristigao 1. bataljon, pa je brigada, prvi put od svog formiranja, prikupila sve svoje bataljone na prostoru Biograd - Udrežnje - Rabina. Time joj je omogućeno da u narednim borbama dejstvuje kao cjelina.

Kao što se iz iznijetog vidi, u toku oktobra 14. brigada je, izvršavajući postavljene zadatke, nanijela neprijatelju osjetne gubitke. Ubijeno je oko 142, zarobljeno preko 170 i ranjeno dvostruko više neprijateljevih vojnika. Zaplijenjen je znatan broj raznovrsnog naoružanja i opreme, između ostalog: 9 puškomitrailjeza, 8 mašinki, 280 pušaka, 1 mitraljez, 181 ručna bomba, 150 mina za bacanje, 43 sanduka topovske municije, preko 14.000 puščane i mitraljeske municije i dr.²⁵⁾

Brigada je imala osjetne gubitke: 14 poginulih i 55 ranjenih boraca, ali je povećala svoje brojno stanje na 424 borca, među kojima je bilo najviše dobrovoljaca, u njene redove je stupio i jedan broj onih koji su do tada bili u okupatorskim i kvislinškim jedinicama. U isto vrijeme iz brigade je premješteno 50, prvenstveno starijih, boraca u druge jedinice i ustanove 29. divizije.

Pored borbi koje je brigada vodila oko Trebinja, Stoca i Nevesinja, taj period karakteriše unutrašnje sređivanje jedinica. Radi poboljšanja borbene spremnosti, rad svih partijsko-političkih organa i vojnog rukovodstva bio je usmjeren ka vojničkom učvršćivanju jedinica. Otežavajuće okolnosti bile su što je brigada izvodila borbene zadatke na velikom prostoru, što je negativno uticalo i na komandovanje i na izvršavanje borbenih zadataka. Takođe, pomanjkanje rukovodećeg kadra u bataljonom i novoformiranim jedinicama negativno je uticalo na borbenu spremnost jedinica, jer su na upražnjena mjesta postavljeni mlađi, manje iskusni kadrovi. Krajem oktobra brigada je imala 942 borca. Pušaka, raznih modela, bilo je 707, puškomitrailjeza 34, mitraljeza 8, i 24 automata. Na pušku je dolazilo oko 50, a na automat oko 60 metaka. Brigada je oskudjevala u odjeći i obući, ali se to postepeno poboljšavalo.²⁶⁾ Oskudjevalo se i u naoružanju, prvenstveno automatskom oružju.

Neprijatelj se nikako nije mirio sa činjenicom da se njegovim jedinicama sprječava prolaz komunikacijom Mostar - Nevesinje, posebno posle saznanja da je Nevesinje postalo važan utvrđeni »bastion« na lijevom krilu njemačke odbrambene »zelene linije« u Hercegovini. Držanjem Nevesinja i kontrolom prostora gornjeg Nevesinjskog polja obezbjeđivao je manevar snagama iz dubine u zahvatu srednjeg toka Neretve. Četrnaesta brigada je i dalje ostala na desnom krilu divizijskog rasporeda na položajima: Rabina - Mukinjača - Vilenjak - Bilek - Bablja Glava - Žiljevo sa istim zadatkom da vrši pritisak na Nevesinje i na komunikaciju prema Mostaru.

Već 1. novembra nastavljaju se žestoke borbe oko Nevesinja. Neprijatelj iznenadno i snažno napada na Grebak, potiskuje dijelove 3. bataljona i zauzima Vardu - Crni vrh i Vilenjak. Borba je trajala nekoliko časova, ali protivnapadom bataljona neprijatelj je bio prisiljen da ods-

²⁵⁾ Arhiv NOR-a, VII, reg. br. 9/1-7, kutija 1143-A.

²⁶⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 3/25-7, kutija 1143-A.

tupi u grad. Treba istaći da je 3. bataljon toga dana bio iznenađen, jer je popustila budnost isturenih i osiguravajućih dijelova. U isto vrijeme, 2. četa ovog bataljona, koja je bila u rejonu Malinovača, povukla se sa položaja bez odobrenja. Štab brigade je ozbiljno zamjerio komandi 3. bataljona zbog nebudnosti i samovoljnog napuštanja položaja 2. čete.²⁷⁾

Trećeg novembra vrijeme je bilo prohladno, sa kišom i maglom. Koristeći vremenske uslove neprijateljeva kolona, jačine oko 800 vojnika, sa bornim kolima i 4 tenka, kretala se od Mostara prema Nevesinju. Da bi osigurao nesmetan prolaz te kolone, neprijatelj je iz Nevesinja napao na 1. i 3. bataljon i odbacio ih nakon šestokratne borbe koja je trajala oko 5 sati sa položaja Grepka, Vilenjaka i Bileka. Nekoliko puta u toku borbe uzvišenje Simov greb prelazio je iz ruke u ruku. U popodnevnim časovima jedinice 1. i 3. bataljona izvršile su snažan protivnapad i neprijatelj je potisnut u grad uz gubitke od 10 mrtvih i preko 20 ranjenih vojnika. U toj borbi poginuo je komesar 1. čete 1. bataljona Gojko Subotić, osamnaestogodišnjak, najmlađi komesar čete u brigadi. Pored njega, ranjeno je 8 boraca, a 2 su poginula.

Slijedećeg dana štabovi 13. i 14. brigade dogovorili su se da sa po dva bataljona likvidiraju neprijateljeva uporišta u Bišini i na Busku. Plano za napad predviđeno je da 1. i 4. bataljon 13. brigade napadaju na Bakračušu i Busak, a bataljoni 14. brigade na utvrđenje »Bišina«. Predviđeno je da napad počne u 15 sati. Prema podacima koje je prikupio štab brigade posadu u »Bišini« činilo je oko 300 neprijateljskih vojnika, sa 2 brdska i 2 protivtenkovska topa, 1 teškim i 3 laka minobacača. Zbog tog napada pomjerjen je bataljon brigade, pa je 3. bataljon, sa baterijom topova, prebačen u Donju rabinu, a 4. bataljon pomjerjen prema Kuli (Suvi Pištet). Naređeno je 1. i 4. bataljonu da u vrijeme napada na »Bišinu« dijelom snaga (preko Vilenjaka i Grepka) izvrše demonstrativni napad na grad, s tim što bi 4. bataljon sa jednom ojačanom četom prešao cestu Nevesinje - Mostar i preko Paljev-Dola izbio na Jelovu glavu i Jarčište. Time bi se sa tih položaja zaštitile snage, koje će napadati kasarnu, od intervencije neprijatelja iz pravca Nevesinja. Pored toga, bataljonu je naređeno da poslije napada jednu četu postavi u rejon Malinovače, a jednu u rejon Bukorića kao rezervu. Bataljonima koji će direktno učestvovati u napadu dati su slijedeći zadaci:

- da 2. bataljon, sa jednom četom, poruši put u rejonu Bišine, između sela Paljev-Do i kasarne u Bišini, a zatim napadne uporište Bakračušu sa južne i istočne strane i tako neposredno sadejstvuje bataljonom 13. brigade;

- da 3. bataljon, sa dvije čete, napadne na uporište sa sjeverne i zapadne strane, iz pravca Šipovice i Krivog Dola, a sa jednim vodom iz pravca Velagića.

Predviđeno je da napad podržava artiljerija iz rejona Rabine, s tim da početak dejstva artiljerije bude u 16 sati i traje do početka napada bataljona. Naređeno je i da se do početka napada bataljoni dobro pripreme i međusobno povežu, jer, kako je rečeno u zapovijesti, »napad mora biti munjevit i drzak«.²⁸⁾

²⁴⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/8-7, kutija 1143-A.
²⁵⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 13/2, kutija 1153-1.

Napad je počeo 5. novembra vrlo energično, ubacivanjem ručnih bombi u neprijateljeve zaklone i bunkere preko žičanih prepreka. Posada se očajnički branila iz bunkera, iz kasarne i utvrđenih kamenih zatona. Borba je trajala do pred samu zoru. I pored upornog i energičnog napada 2. i 3. bataljon nisu uspjeli da savladaju prepreke oko utvrđene kasarne, jer su bile branjene sa po dva brdska i protivtenkovska topa, 3 laka i srednja minobacača i većim brojem automatskog oružja. Za to vrijeme štab brigade se nalazio kod Rizalove Gomile, odakle je neposredno pratilo tok borbe. Uvidjevši da se utvrđenje ne može zauzeti, bataljonima je naređeno povlačenje na polazne položaje. Ispostavilo se da je neprijateljeva posada jaka i da se nalazi u dobro utvrđenom uporištu, vrlo uporna i riješena da ne dozvoli nikakvo iznenađenje. U toj borbi u brigadi su 3 poginula i 4 ranjena borca.

Sutradan, 6. novembra, u ranim jutarnjim satima neprijatelj jačine oko 500 grenadira iz 370. puka, sa nešto ustaške milicije i domobrana, napao je položaje 1. i 4. bataljona i ovладao Vilenjakom, Bilekom, Bukovicom, Adžinom i Babljom Glavom. Uz snažnu podršku artiljerije, neprijatelj je prodro u s. Biograd i spalio više kuća u selima Udrežnja. Tog dana 3. bataljon se još nalazio u Donjoj Rabini, odakle je trebalo da se poslije podne, sa baterijom topova, prebaci u rejon Biograda, na desno krilo brigadnih položaja. Međutim, pokret se uslijed nastale situacije nije mogao izvesti, jer se neprijatelj preko Bablje i Adžine Glave, gdje nije bilo naših snaga, prebacio u Biograd i izvršio jak pritisak na desno krilo 1. bataljona. Teret borbe tog dana podnio je 1. i dijelovi 4. bataljona. Dok je 1. bataljon odbijao juriše s fronta u rejonu Vilenjaka i Simova greba, neprijatelj je izvršio snažan pritisak u bok njegove 2. čete na Bukovicu. Treća četa, koja je branila Vilenjak, zaobiđena je sa lijeve strane, tako da je 1. četa, koja je branila Bilek i Simov Greb, primorana da se pod jakim pritiskom neprijatelja u neredu povuče. U popodnevnim časovima uslijedio je snažan protivnapad 1. i 4. bataljona i neprijatelj je protjeran u grad. Dok su 1. i 4. bataljon vodili uporne borbe neposredno oko Nevesinja, 2. bataljon u rejonu Selišta i Dubovca dočekao je neprijateljevu kolonu, koja se od Buska kretala prema Bišini. Borba je bila kratka, pa se neprijatelj uz osjetne gubitke povukao prema Busku. U tim borbama neprijatelj je imao 15 mrtvih i 30 ranjenih vojnika. Naši gubici su bili takođe veliki: 9 poginulih, 10 ranjenih i 14 zarobljenih omladinaca iz 1. čete 1. bataljona.

Istog dana naveče štab brigade, hirurška ekipa i bolnica našli su se u Guberašu, 2. bataljon u D. Rabini, 1. bataljon u selima Zaklopac i Mahala, 4. bataljon na prostoru Kula - Četna Poljana, a 3. bataljon sa baterijom topova u rejonu Grabovik - Ruklići.²⁹¹ Svakog dana, od 7. do 20. novembra, neprijatelj je iz Nevesinja napadao snagama razne jačine s najmerom da naše jedinice odbaci dalje od grada i od komunikacije Nevesinje - Mostar. Povremeno mu je to, zakratko, i uspijevalo, ali je uvijek odbijan uz gubitke. Treba istaći da se brigada nalazila na širokom frontu od Odžaka do Rabine. Na frontu širem od 20 km, raspoređena u liniji, držala je isturene topografske visove koje je posjedala sa manjim snagama od desetine do voda, rijede čete, dok su osnovne

²⁹¹ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 40-2, kutija 1153/1.

snage bataljona držane u rezervi, stalno spremne za brzu intervenciju. Ispred dominantnih visova istureni su osiguravajući dijelovi (odjeljenja boraca), koji su imali zadatku da na vrijeme otkriju prisustvo neprijatelja, jačinu i pravac njegovog kretanja. Za to vrijeme brigada je pretežno izvodila aktivnu odbranu uz česte sudare sa neprijateljevim dijelovima. Tako je 2. bataljon sa jednom četom 7/8. novembra izvršio demonstrativni napad na neprijateljsko utvrđenje u »Bišini«, dok sa drugim dijelom i 1. bataljonom 13. brigade napada na neprijateljeve položaje Gnjilo Brdo i dobro utvrđenu i zaprečenu Jarakovu kotu, tako da se nije mogla zauzeti.

Jedna neprijateljeva kolona jačine oko 200 legionara krenula je 8. novembra iz Nevesinja, preko Ziljeva za Odžak. Dočekao ju je 3. bataljon sa položaja Bablja Glava - Odžak i potisnuo je prema Batkovićima. Sutradan, 9. novembra, neprijatelj napada u pravcu Vilenjaka na položaje 1. bataljona, gdje je dočekan snažnom vatrom. Bataljon je izvršio protivnapad i neprijatelj je uz gubitke od 3 poginula i više ranjenih vojnika potisnut u grad. U borbi je poginuo obavještajni oficir 1. bataljona Lazar Kljajić, dok su 3 borca ranjena.

Dva dana ranije 7. novembra štab Južnohercegovačke operativne grupe, koji se nalazio u Stocu, upoznao je štab brigade sa situacijom i rasporedom svih jedinica 29. divizije.³⁴⁾ Istaknuto je da je neprijatelj zapalio neke svoje magacine u Mostarskom polju i da postepeno napušta Mostar, istovremeno pojačavajući garnizon u Nevesinju. Zaključeno je da neprijatelj namjerava da se glavnim snagama probije za Sarajevo. Brigadi je naređeno: »Vi i dalje budite što ofanzivniji, ometajte neprijateljske pokrete i na vrijeme dostavljajte izvještaje, zakašnjenja se ne mogu tolerisati...!«, pisalo je u naređenju štaba Operativne grupe. Kasnije se pokazalo da su ovi pokreti neprijatelja bili varka.

Štab brigade je analizirao naređenje prepostavljene komande, rad svojih organa i organa štabova bataljona i svakom članu svoga štaba ukazao na propuste.³⁵⁾ Uputio je vrlo oštru kritiku svim bataljonima ukazujući im na greške i propuste u borbi. Istaknuto je da je nesnalažljivost starješinskog kadra u novonastaloj situaciji imala za posljedice više nepotrebnih žrtava. Bilo je samovoljnog napuštanja položaja, nebudnosti pojedinih starješina i nesprovođenje nekih naređenja. Izvještaji su bili nepotpuni i redovno su kasnili. Prihvatajući upozorenje i kritiku štaba Južnohercegovačke operativne grupe sa punom odgovornošću, štab brigade je s pravom to zahtijevao i od svojih potčinjenib.

Toga dana štab brigade je uputio pismo njemačkom komandantu u Nevesinju, tražeći da se ranije zarobljeni omladinci zamijene za okupatorove vojниke zarobljene od naših jedinica. Skrenuta je pažnja komandantu garnizona u Nevesinju da, ukoliko bi strijeljali naše omladince, među kojima i dva ranjena, biće strijeljano 5 okupatorovih vojnika za svakog omladinca. Pošto u to vrijeme u brigadi nije bilo zarobljenika koje bi ponudili radi zamjene, zahtijevano je od bataljona da u predstojećim akcijama nastoje da zarobe što više neprijateljevih vojnika. Štab brigade se obratio i štabu Operativne grupe tražeći zarobljenike,

³⁴⁾> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/8-7, kutija 1143-A.

³⁵⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 13/2, kutija 1153-1.

ukoliko ih ima u drugim brigadama. Ta razmjena prihvaćena je od okupatora i izvršena 25. novembra. Razmjenjeni Nijemci uzeti su iz zarobljeničkog logora u Bileći. Zamijenjeno je 12 omladinaca i jedan Italijan.

Od 10. do 12. novembra štab brigade i izviđački vod nalazili su se u Selakovićima, a bolnica, hirurška ekipa, omladinski vod i podoficirski kurs u Džinovoj mahali. Bataljoni su ostali na ranije posjednutim položajima, a baterija topova iz rejona Milošev Do podržavala ih je dejstvujući po komunikaciji Nevesinje - Kifino Selo. Svakodnevno je ispaljivala po nekoliko granata na Nevesinje.

Dvanaestog novembra neprijatelj jačine 400-500 vojnika izvršio je iz Nevesinja prodror u pravcu Odžaka i Vilenjaka, potisnuo dijelove 1. i 3. bataljona, zauzeo Žiljevo, Bablju Glavu i Vilenjak. Istovremeno, dijelom snaga pokušao je preko Ovčijeg Broda prodrijeti ka Brataču. Poslije višečasovnih borbi, angažovanjem 2. i 3. bataljona, kao i dijelova 1. bataljona, odbačen je u garnizon. Neprijateljevi gubici nisu poznati, dok je iz 3. bataljona poginuo jedan borac. O borbi za Vilenjak borac 1. bataljona Vukašin Svorcan u svojim sjećanjima iznosi:

»Negdje polovinom novembra naš bataljon držao je položaje prema Nevesinju na uzvišenim kotama, gdje je kao dominantna kota bio Vilenjak. Vilenjak je golo brdo bez šume i kamena, ravnica slična bosanskim planinama, sa vojničkog stanovišta brisani prostor. Jedini pristup su bile udolice koje su napravili volovi kada su ih čobani dogonili na ispušu iz sela Udrežnja. Moja četa je dobila zadatak da Vilenjak preotme od Nijemaca, koji su zauzeli kotu, ne sjećam se datuma.

Kada je četa prišla na blisko odstojanje njemačkim položajima, gdje su bili i neki zidani zakloni u vidu bunkera, istina otvoreni, dunuo je južni vjetar, magla se odjednom digla i mi smo ostali na brisanom prostoru. Vjerovatno da je komandir čete, Vojin Ivković, kao iskusni oficir i hrabar rukovodilac ocijenio novonastalu situaciju i komandovao je juriš.

Uskakali smo u te zeklone, a Nijemci pucaju iz mitraljeza. Likvidirali smo njemačke vojnike i otimali oružje. Zauzeli smo Vilenjak, a Nijemci su pobegli prema Nevesinju. Poginulih i ranjenih Nijemaca bilo je dosta. Istina, i u našoj jedinici bilo je poginulih i ranjenih vojnika i starješina. Ja, tada dječak od nepunih 16 godina, nijesam ni znao cijeniti momente u toj borbi. Kad to danas posmatram i sjetim se te borbe oduševi me izvanredna procjena situacije od komande čete. Poslije dizanja magle komanda da se krene na juriš spasila je našu jedinicu teškim gubitaka, a na drugoj strani zadatak je izvršen uz naše najmanje moguće gubitke. Istovremeno njemačkoj jedinici naneseni su znatni gubici.«

U jutarnjim časovima, 13. novembra, neprijatelj je pojačao pritisak na brigadu, pa su njeni bataljoni cijelog dana bili angažovani u oštrom borbama. Jača neprijateljeva kolona iz Nevesinja pokušala je da prodre prema Kifinom Selu. Dočekao ju je 3. bataljon i uz sadejstvo dijelova 11. brigade i podršku artiljerije iz rejona Kosovače potisnuo je u grad. Istog dana neprijatelj je izvršio smjenu jedinica u Nevesinju. Da bi obezbjedio nesmetani prolaz komunikacijom Nevesinje - Mostar i obratno, isturio je jaču prethodnicu i bočna osiguranja, a zatim iz grada po-

krenuo polumotorizovanu kolonu jačine oko 600 vojnika, sa 16 kamiona i 3 topa.³²⁾ Treća četa 1. bataljona nalazila se na položajima Vilenjaka i imala istureno obezbjeđenje na Grepku, koje je u jutarnjim časovima iz zasjede snažnom vatrom dočekalo prednje neprijateljeve dijelove, naijeviši mu gubitke od 10 mrtvih i više ranjenih vojnika. Poslije uspješnog napada obezbjeđenje se povuklo u sastav čete. Neprijatelj je brzo reagovao i uz snažnu podršku artiljerije odbacio dijelove 1., 2. i 4. bataljona sa Vilenjaka i kote 1174, tako da se jedna četa 1. bataljona sa Vilenjaka pod borbom povukla u pravcu Simova greba. U vrijeme povlačenja čete, od minobacačke mine poginuo je komandant 1. bataljona Maksim Kujundžić. Pošto se 3. četa dosta udaljila, niko od boraca nije primjetio njegovu pogibiju, pa je neprijatelj zauzevši Vilenjak naišao na tijelo mrtvog komandanta. Borba da se povrate napušteni položaji trajala je cijeli dan, sve do noći, kada su legionari, ustaše, domobrani i ustaška milicija protjerani u grad. Neprijateljevu kolonu, koja se probijala kroz Bišinu, dočekala je ispod Malinovače jedna četa 2. bataljona i naijela joj osjetne gubitke.

Kada je štab brigade obaviješten da je poginuo komandant 1. bataljona i da je neprijatelj odnio njegovu torbicu u kojoj su se, pored ostalog, nalazili štambilj 1. bataljona, znaci raspoznavanja i radna karta, preduzete su mjere opreza i istog dana u 22 sata, poništeni znaci raspoznavanja, a svim jedinicama dostavljeni novi.³³⁾ Sve jedinice brigade su upozorene da pojačaju kontrolu nad nepoznatim licima, a koga uhvate sa propusnicom ili drugim dokumentom ovjerenim okruglim žigom 1. bataljona, da se ispita i sprovede u štab brigade. O borbama 2. bataljona na položajima Vilenjak komandant bataljona Šćepo Šarić u svojim sjećanjima iznosi:

»U vremenu od 13. do 23. novembra bataljon je držao položaje na Vilenjaku. Poslije zauzimanja ovih položaja četama sam podijelio sektore i naredio da na položajima drže odjeljenja vojnika radi osmatranja, a da se glavnina čete skloni u zaklone neposredno iza položaja. Na taj način smo izbjegli jaku artiljerijsku vatru, a bataljon se iz neposredne blizine mogao pokrenuti na juriš u svakom momentu. Negdje u 10 sati, 13. novembra, neprijatelj je preuzeo jači napad sa Grepka ka Vilenjaku. Bio je podržan jakom artiljerijskom vatrom. Na položaju bataljon je imao samo osmatrače. Kada je neprijateljev streljački stroj izbio na 150 metara, do grebena Vilenjaka, 2. bataljon se cio pokrenuo na juriš i izbio na greben. To je neprijatelja zbunilo i nije mu ništa preostajalo nego da okrene leđa i bježi prema Nevesinju. Bataljon je neprijatelja gonio do Grepka, pa se odatle vratio na svoje položaje. Na bojnom polju ostavio je 17 mrtvih vojnika. Zaplijenjena su tri automata, 1 puškomitrailjer i 10 pušaka. Gubuci bataljona su bili: teže su ranjeni komandiri Šaban Dulić, Tahir Beća i Branko Mrkić.

Neprijatelj je još u dva maha napadao u pravcu Vilenjaka, istina mnogo opreznije nego ranije, ali je oba puta uspješno protjeran ka Nevesinju. Tako je, 19. novembra, iza sebe ostavio 5 mrtvih

³⁴⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/8-7, kutija 1143-A.
³⁵⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 13/2, kutija 1153-1.

vojnika, a 2. četa je upadom na komunikaciju zarobila 8 njemačkih vojnika i 1 poručnika, zaplijenila dosta municije i nešto hrane i opreme. Do 23. novembra bataljon je uspješno držao Vilenjak, a toga dana predao je položaje 2. bataljonu 13. brigade.³⁴

Štab Južnohercegovačke operativne grupe svojim dopisom od 14. novembra, cijeneći trenutnu situaciju u Nevesinjskom garnizonu, obavijestio je sve jedinice da se noću 13/14. novembra jedna neprijateljeva motorizovana kolona jačine oko 600 vojnika, sa tenkovima i artiljerijom, probila od Nevesinja ka Busku. Time je ocijenjeno da može doći do promjene u Nevesinjskom garnizonu. Kako ranije probor neprijatelja u pravcu Kalinovika nije uspio, ovo probiranje ka Mostaru ukazivalo je da se u redovima neprijatelja dešavaju neke promjene. U svakom slučaju štabu brigade je naređeno da mora biti oprezan i da nastoji da otkrije namjere neprijatelja u Nevesinju. »Bišina je oduvijek bila pogodna za velike poraze neprijatelja, ali se on zadnjih dana uspješno provlačio« stajalo je u dopisu štaba Operativne grupe kao prijekor štabu brigade.

Prije ovog upozorenja štab brigade je došao do sličnih zaključaka i procjenio da postoji vjerovatnoća da će jedinice brigade biti svakodnevno angažovane u borbama, jer će neprijatelj vršiti češće ispade iz grada i biti uporan u održavanju komunikacije za Mostar. Ponovo je bataljonima skrenuta pažnja na opreznost i ukazano na moguća stalna dejstva neprijatelja. Posebno je naređeno da 3. bataljon, na desnom krilu brigadnih položaja, mora biti oprezan i da svaki pokušaj neprijatelja da se probije prema Babinoj Glavi i Odžaku mora energično spriječiti. I pored ovih upozorenja, jedna neprijateljeva kolona je 16. novembra uspjela neprimjećeno da se probije iz Mostara za Nevesinje. Štab brigade je za ovaj propust vrlo oštro ukorio štabove 2. i 4. bataljona i naredio im da ubuduće stalno drže zasjede u rejonu Bišine na komunikaciji Nevesinje - Mostar. Ispadi neprijateljevih pješadijskih dijelova na položaje brigade pojačani su. Njegova artiljerija svakodnevno je, bez određenog vremena, dejstvovala po položajima brigade, kada je ranjen Slavko Svorcan iz 1. bataljona, umro 5. decembra, i vatrenim položajima u rejonu Milošev Do i Kosovača. Baterija artiljerijskog diviziona koja je pridata štabu brigade morala je često da mijenja svoje položaje. U to vrijeme kretanje i premještanje artiljerije bilo je vrlo otežano, jer su borci po raskvašenom zemljištu i putevima s mukom izvlačili oruđa iz lepljivog blata.

Naredbom štaba 29. divizije³⁵ od 16. novembra rasformirana je Južnohercegovačka operativna grupa i 14. brigada je stavljena pod neposrednu komandu štaba 29. divizije. Štab brigade dostavio je štabu divizije podatke o neprijatelju u Nevesinjskom garnizonu. Utvrđeno je da se u Nevesinju nalazi 1.500 njemačkih vojnika, 150 ustaša iz Fazlagića Kule i oko 100 pripadnika ustaške milicije. Garnizon je raspolagao sa 15 topova raznih kalibara, raspoređenih po gradu, ispod logora i na Malti, kao i većim brojem minobacača. Naglašeno je da su podaci, dati sa skicom rasporeda, približno tačni.

³⁴) Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/8-7, kutija 1143-A.
³⁵) Arhiv NOR-a VII, reg. br. 13/2, kutija 1153-1.

Poslije borbi vođenih prethodnih dana jedinice brigade našle su se u sljedećem rasporedu: 2. bataljon u selu D. Rabina, u stalnoj vezi sa 13. brigadom, držao je položaje Laze a sa jednom četom na Mukinjači; 4. bataljon u Udrežnju držao je obezbjedenje na Vilenjaku a jednom četom kontrolisao je komunikaciju od Četne Poljane kroz Bišinu; 1. bataljon je držao položaje: Zaklopac - Mahala i vršio obezbjedenje na Sisnovom Grebu, Bilaku i Bukovici; 3. bataljon, u Graboviku i Radićima, držao je položaje na Adžinoj i Babinoj Glavi, kontrolisao rejon Odžaka i održao vezu sa 11. brigadom. Štab brigade, intendantura, komora, izviđački vod i podoficirski kurs nalazili su se u Selakovićima. Hirurška ekipa, bolnica i omladinski vod u Džinovoj Mahali. Baterija sa položaja kod Kosovače povremeno je otvarala vatru po neprijateljevim položajima.

Zbog velike udaljenosti štaba divizije (80 km) kurirske vezu sa njom bilo je teško održavati. Zato je štab brigade, predložio da se brigadi dodijeli jedna radio-stanica ili da divizija šalje svoje kurire do brigade, što je štab divizije usvojio.

Štab brigade je još jednom ukazao na slabosti u radu i skrenuo pažnju štabovima bataljona³⁶¹ da na položajima budu budni. Naglašeno je da se ne smije dozvoliti nikakvo iznenadenje i da dodeljene položaje treba uporno braniti. Skrenuta je pažnja da su izvještaji bataljona njasni i da se često iz njih ne vidi postupak i promjene kod bataljona i četa.

Iz izloženog se može vidjeti da je 14. brigada bila 40 dana na položajima južno i jugozapadno od Nevesinja na »zelenoj liniji« koju je neprijatelj odsudno branio i da se svakodnevno borila sa brojno jačim i tehnički opremljenijim neprijateljem. U osnovi izvršila je postavljene zadatke i stekla veće borbeno iskustvo, mada je imala dosta oscilacija u borbi.

Dvadesetog novembra štab divizije je naredio da se 14. brigada ojača baterijom brdskih topova i da se, poslije smjene od dijelova 13. brigade, prebaci u gornje Nevesinsko polje. Tamo je trebalo da ofanzivno dejstvuje u neprijateljevoj pozadini, vrši prodore prema Zijemlju, Glatičevu i Borcima i čisti taj prostor od ustaške milicije i četnika. Pod njenu komandu stavljen je konjički NOR odred.³⁷

Pristupajući realizaciji postavljenog zadatka, štab 14. brigade je cijenio da je za neprijatelja taj prostor od velikog značaja, jer su dolaskom brigade ugrožene njegove snage ne samo u Nevesinskom polju nego i u Bijelom polju i gornjem toku Neretve. Da bi brigada ovladala tim prostorom, trebalo je prethodno da protjera četničke grupe i ustašku miliciju i ovlađa ograncima planine Crvanj. Taj prostor brigadi bi poslužio kao oslonac u slučaju da neprijatelj interveniše iz Nevesinja. Pored toga, osloncem na Crvanj jedinice brigade bi se čvršće povezale sa jedinicama 11. brigade.

²⁵> Arhiv NOR-a, VII, reg. br. 9/1-7, kutija 1143-A.

²⁶> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 3/25-7, kutija 1143-A.

*Borbe na prostoru gornjeg Nevesinjskog polja
u novembru i početkom decembra 1944.³⁵⁾*

Krajem novembra 1944. raspored neprijateljevih snaga na prostoru Nevesinje - Bijelo polje - Konjic i Trnovo - Miljevina (Kalinovik) - Foča bio je slijedeći:

- garnizon u Nevesinju sačinjavali su dijelovi 369. legionarske divizije, i to: 369. grenadirski puk (bez jednog bataljona), 1/369. protivavionskog diviziona, 3/369. artiljerijskog puka. Pored toga, u Nevesinju se nalazilo oko 400 ustaša iz Nevesinja i Gacka (Kule Gazlagića). Grad Nevesinje bio je dobro utvrđen i opasan bodljikavom žicom. Svi prilazi gradu bili su minirani. Brojno stanje neprijatelja se stalno povećavalo i iznosilo je od 1500 do 2000 vojnika, zavisno od situacije u kojoj se neprijatelj nalazio i uloge jedinica u odbrani grada;

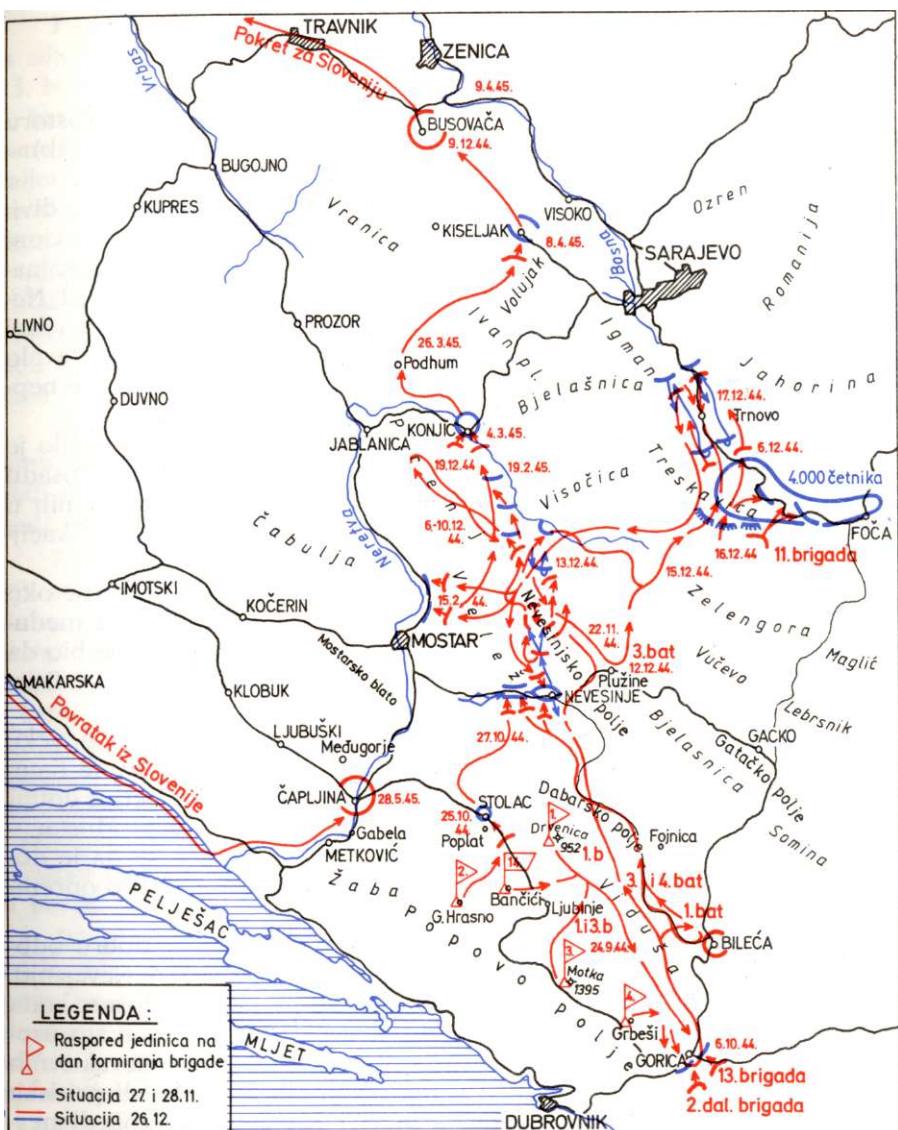
- uporište »Bišina« činilo je spoljnu odbranu Nevesinja i služilo je za organizovanje i osiguranje komunikacije Nevesinje - Mostar. Posadu je sačinjavalo oko 300 vojnika iz 369. grenadirskog puka, smještenih u dobro utvrđene objekte, čiji su prilazi zaprečeni minskim i fortifikacijskim preprekama;

- na prostoru gornjeg Nevesinjskog polja i Zijemalja nalazilo se oko 500 pripadnika muslimanske milicije i oko 300 četnika, koji su međusobno saradivali u borbi protiv naših jedinica. Njihov zadat� je bio da brane pravce koji iz Nevesinjskog polja, preko Zijemalja, vode ka Bijelom polju i Konjicu;

- štab 369. legionarske divizije sa prištapskim jedinicama (izviđački, pionirski, dopunski bataljon i protivtenkovski divizion bez jedne baterije) nalazio se u Bijelom polju. Pored ovih, i svi važniji objekti u dolini Neretve bili su dobro utvrđeni i minirani. Željezničku prugu Mostar - Sarajevo posebno je branio ustaški Gorski zdrug. Računa se da je dolinu Neretve branilo oko 30.000 vojnika iz raznih jedinica, dobro opremljenih i naoružanih.

Ovakav raspored neprijateljevih snaga obezbjeđivao je dobru odbranu Neretvljanske kotline, posebno uporišta u Mpstaru i Nevesinju. Time je neprijatelj zatvarao prilaze Sarajevu i dolini rijeke Bosne, kuda se povlačila njemačka Grupa armija »E« sa juga Balkana. Radi što uspešnijeg izvršenja ovog zadatka neprijatelj je preduzimao više aktivnih dejstava sa ograničenim ciljevima u nastojanju da se oslobođi pritiska naših jedinica oko Nevesinja, Bijelog polja i Konjica i obezbijedi nesmetano komuniciranje na pravcu Nevesinje - Mostar - Sarajevo. Dobro organizovanom obavlještajno-izviđačkom službom, u sprezi sa ustaško-četničkim bandama, neprijatelj je imao pouzdane podatke o jačini i rasporedu naših jedinica na ovome prostoru, pa je analogno tome uspešno branio svoje položaje i preduzimao protivakcije. Situacija se na navedenom prostoru iznenada komplikovala, jer se u to vrijeme na širem prostoru Jahorina - Prača - Foča - Kalinovik prikupljala grupacija sandžačkih, istočnobosanskih i hercegovačkih četnika, kao i dio četnika koji su se povukli iz Crne Gore i Srbije u jačini od oko 2.500 do 3.000 ljudi. Njihov cilj je bio da na navedenom prostoru osiguraju izvlačenje

³⁵⁾> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/7/1, kutija 1143-A.

Sema borbenih dejstava 14. hercegovačke omladinske brigade do oslobođenja Sarajeva

Nijemaca i spriječe dejstvo naših snaga iz sjeverne Hercegovine u pravcu Sarajeva i Konjica i tako oslabi naš napad na garnizone u Nevesinju i Mostaru.

Realizujući zapovijest štaba 29. divizije još od 20. novembra 1944. da se 14. brigada prebaci na teren gornjeg Nevesinjskog polja, u pozadinu neprijatelja, jedinice brigade su bile prisiljene da raščićavaju teren od četnika i muslimanske milicije. Dolaskom brigade, 25. novembra, na prostor Zijemlja - Zaborane, neprijatelj je svim silama nastojao

da osigura ovaj prostor i spriječi prodor naših jedinica preko Zijemlja ka Bijelom polju i Konjicu i time osigura bok snagama u dolini Neretve. Tako su jedinice brigade, kako je to ranije opisano, sve do kraja novembra vodile žestoke borbe sa neprijateljem koji je pokušavao da je razbije i uništi i tako osigura ovaj prostor.

Kako je zadatak 14. omladinske brigade, ojačane jednom brdskom baterijom, bio prije svega čišćenje ustaške milicije i četnika iz gornjeg Nevesinjskog polja i sa Zijemlja, trebalo je dublje prodrijeti u neprijateljevu pozadinu, prema Glavatićevu i Konjicu. Zbog velikog operativnog značaja brigadi je pridat i Konjički NOP odred. Treba imati u vidu da je jedino uporište u Hercegovini, gdje su se četničke grupe još samostalno i slobodno kretale, bilo Donje Zijemlje odvojeno od gornjeg Nevesinjskog polja ograncima Veleža i planine Crna gora. To je odgovaralo okupatoru, jer izbjanjem brigade u Zijemaljsko polje bilo bi neposredno ugroženo Bijelo polje, gdje je neprijatelj koncentrisao jače snage, pa su četnici predstavljali neposredno osiguranje sa tog pravca.

Kao što se iz izloženog vidi, brigada je dobila delikatan zadatak da po otkrivenom terenu i u lošim vremenskim uslovima dalje prodre u neprijateljevu pozadinu. Marš je trebalo izvesti obilaznim pravcem istočno i sjeveroistočno od Nevesinja, osloncem na 11. brigadu u rejonu Kifina Sela i Krekova, s tim da se od Nevesinjskog garnizona obezbijedi sopstvenim snagama. Dužina marša iznosila je oko 25 km, pa ga je, zbog dejsta neprijateljeve artiljerije iz Nevesinja, trebalo izvesti noću. Budući da se brigada prebacivala na neoslobodenu teritoriju, sve jedinice su se morale probijati smjelo i ne zadržavati se u slučaju manjih sukoba sa neprijateljem.

Pokret do Bijenje izvršen je u dvije marševske kolone, a zatim poslije izbjanja na prostor određen divizijskom zapovijesti: Pridvorci - Kljuni - Lakat, brigada se kretala u tri kolone. S obzirom na to da su 1. i 2. bataljon bili dosta zaostali, pokrenuti su jedan sat ranije da bi ušli u jedinstvenu kolonu sa 3. i 4. bataljonom. Desna marševska kolona 2. i 4. bataljona kretala se preko Ovčijeg broda, a lijeva (1. i 3. bataljon) preko Drenovika.

U brigadnoj zapovijesti od 22. novembra tačno "u 6. sati stajalo je:³⁹⁾

- da 1. bataljon krene na marš u 24 sata pravcem: Zaklopac - Grabovik - Žiljevo - Ravna gora - Kifino Selo - Krekovi - Bijenja. Poslije završenog marša jednu četu smjestiti u Donju, a dvije čete u Gornju Bijenju i obezbjediti se u rejonu razmještaja. Uz to 1. bataljonu je naređeno da održava vezu sa dijelovima 11. brigade u rejonu Krekova i sa 2. bataljonom u Pridvorcima;

- da 2. bataljon krene na marš kada i prvi pravcem: Rabina - Sabljača - Buklići - Odžak - Ovči Brod - Bratač - Kifino Selo - D. Bijenja - Pridvorci. Poslije završenog marša smjestiti se u Nekudini i Pridvorcima, s tim što dijelom snaga zatvoriti pravac od Nevesinja. Povremeno kontrolisati Sopilje upućujući patrole u pravcu Mačipolja;

- da 3. bataljon krene na marš jedan sat kasnije marš-rutom iza 1. bataljona, s tim da sa jednom četom zatvori pravac Nevesinje - Žiljevo i Nevesinje - Kifino Selo sve do prolaska 1. i 2. bataljona, da od D. Bi-

⁴⁰⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/14-7, kutija 1143-A

jenja nastupa preko Nekudine i Hrušta za Lakat i tu se smjesti i obezbjedi od Srednjeg polja i Zijemlja. Pored toga, naređeno mu je da održava vezu patrolama sa 2. i 4. bataljonom;

- da 4. bataljon krene na marš kada i 3., iz Sabljače pravcem za 2. bataljonom do D. Bijenja, zatim preko Humčara i Kovačića, smijesti se u Kljune. Pored toga, naređeno mu je da se obezbjedi u rejonu razmještaja i zatvori pravce od Kruševljana i Zaborana;

- da štab brigade, bolnica, intendantura, hirurška ekipa, izviđački i omladinski vod i baterija topova izvrše pokret u 12 sati preko Ovčijeg Broda i prenoće u Brataču. Zatim da u ranim jutarnjim časovima 23. novembra produže marš do D. Bijenja i tu se smjeste, s tim što će se baterija brdskih topova smjestiti u selu G. Bijenja. Pored navedenog, svim bataljonima je naređeno da razoružaju i protjeraju ustašku miličijsku i četničke grupe i da mobilišu nove borce. Takođe, za sve jedinice su određeni rejoni snabdijevanja, prvenstveno preko narodnooslobodilačkih odbora, a gdje ovih nema, rekvizicijom od narodnih neprijatelja. Odnos prema narodu treba da bude dobar, naglašeno je u briгадnoj zapovijesti.

Pokret svih jedinica brigade izvršen je prema zapovijesti. Neprijatelj je ipak otkrio pokrete nekih jedinica, pa je artiljerijom tukao po briгадnoj komori i koloni 2. bataljona. Nastupajući u sela gornjeg Nevesinjskog polja, bataljoni su se, 23. novembra, sukobili sa ostacima oko 300 ustaških milicionara i manjom grupicom četnika. Uz gubitke od 10 mrtvih, 20 ranjenih i 1 zarobljenog milicionera su pobegli u pravcu Zaborana i Glavatićeva, a četnici prema Zijemljima. U borbi sa njima brigada je imala 1 poginulog, 8 ranjenih boraca, a bez obe noge ostao je vodnik 2. bataljona Velimir Novčić. Dolaskom na marševski cilj bataljoni su se razmjestili i odmah pristupili ispitivanju terena i slanju patrola u pravcu Glavatićeva, Zaborana i prema Zijemlju. Istovremeno su održane političke konferencije po selima i legalizovana narodna vlast.

Štab brigade pri prolasku kroz Bratač ostavio je hiruršku ekipu u 11. brigadi, s tim da obavlja potrebne hirurške intervencije za obe brigade. Istovremeno, primio je u Brataču radio-stanicu sa poslugom i planom veze, koju je posao štab divizije, tako da je uspostavljena stalna radio-veza između brigade i divizije. Prva vijest koja je poslata preko radio-stanice diviziji bila je neprijatna. Izvješteno je da je konjički partizanski odred napadnut od četnika i ustaške milicije u rejonu Glavatićeva, da je pretrpio velike gubitke i razbijen u dva dijela. Uspio se izvući jedan dio, oko 60 boraca, u rejonu Kalinovika, dok se drugi dio, sa komandantom i komesarom odreda, izvukao u rejon Umoljana. Brigada za vrijeme boravka u gornjem Nevesinjskom polju nije još stupila u vezu sa ovim odredom, tako da mu nije mogla pomoći.⁴⁰⁾

Dolazak 14. brigade u gornje Nevesinjsko polje imao je za ovaj kraj veliki politički značaj. Valjalo je proširiti uticaj narodnooslobodilačkog pokreta u ove krajeve, jer naše jedinice do tada nisu duže tamo boravile. Posebno je trebalo razbiti uticaj četnika i ustaške propagande na srpsko i muslimansko stanovništvo. Međutim, boravak brigade u ovom kraju nije bilo dovoljno dug da bi se njeno prisustvo i pozitivno

⁴⁰⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/14-7, kutija 1143-A

dejstvo na političko stanje na terenu u većoj mjeri osjetilo. Kratak predah, od 24. do 26. novembra, jedinice brigade su prvenstveno iskoristile za organizovanje političkih konferencija po selima i za održavanje priredbi i zabavnih večeri za vojsku i narod. Izdavane su džepne i zidne novine. U svim jedinicama održavani su časovi iz vojne obuke, a stalno je ukazivano na potrebu jačanja budnosti i discipline.

Međutim, već 26. novembra u 7 sati po gustoj magli i uz podršku artiljerije neprijatelj je napadao djelove 11. brigade na Drenoviku i odbacio ih prema Kifinom Selu. Iz pravca Pridvoraca intervenisao je 2. bataljon 14. brigade sa dvije čete i napadajući bočno u pravcu Batkovića pomogao 11. brigadi da ga odbaci u Nevesinje.⁴²

U toku 25. i 26. novembra štab 14. brigade prikupio je nove podatke o neprijatelju i tako saznao da se u rejonu Donja i Gornja Zijemlja nalazi oko 250 četnika, a u gornjim selima Nevesinskog polja neutvrđen broj ustaške milicije. Glavne snage neprijatelja privremeno su se povukle ka Bijelom polju i Glavatičevu. Istovremeno, manje grupe neprijatelja, koje je 4. bataljon rastjerao, povukle su se prema Rat-Kamenu s namjerom da se prikupe u Hanskom polju.

U skladu sa opštim zadatkom štab brigade je odlučio da ne dozvoli njihovu koncentraciju i zadržavanje na toj teritoriji već je u zapovijesti od 26. novembra bataljonima postavio zadatak, i to:⁴²⁾

- da 1. bataljon krene preko Pridvorca i Hrušta do Lakta, u dvije kolone. Desna kolona preko Mlječevca i Padeške kolibe do Kušića sa zadatkom da spriječi svaki prolaz neprijatelju iz D. i G. Zijemlja u pravcu Hanskog polja ka planini Crna gora. Lijeva kolona, jačine jedne čete, da nastupa preko Gradine do Drnopolja, zatim poslije pristizanja jedne čete iz 3. bataljona da nastavi čišćenje Zijemlja;

- da 3. bataljon krene preko Velike Nedelje na Srednje polje i tu ostavi jednu četu, a sa ostalim snagama produži pokret pravcem: Javorci - Lokva - Orlika i blokira sve pravce koji iz D. i G. Zijemlja izvode prema Bijelom polju;

- da 4. bataljon pročisti teren u zahvatu sela: Luka - Kruševljani - Dramišovo - Zaborani, izbjije na Česim i Rat Kamen, a zatim da se obezbjedi od Glavatičeva i Hanskog polja;

- da 2. bataljon ostane u rejonu Pridvorci i spriječi neprijateljeve ispade od Nevesinja u zaledje brigade.

Svi bataljoni, sem 2. pokrenuti su u 24 sata iz dotadašnjih rejona smještaja.

Četiri sata kasnije pokrenuta je brigadna komora, bolnica, komora 1. bataljona i baterija bez jednog topa. U selu Lakat koloni se priključila i komora 3. bataljona tako da se svi smještaju u Drnopolju (D. Zijemlje). Da je taj pokret izведен dva dana ranije, plan štaba brigade za izvođenje napada bio bi veoma dobro zamišljen, jer je obezbjedivao potpuno iznenadenje.

Napad i čišćenje Zijemlja počelo je poslije totalne blokade neprijatelja i zatvaranja svih pravaca koji izvode prema Bijelom i Hanskom

⁴²⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 487, kutija 1143-A.
⁴²⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 13/2, kutija 1153-1.

polju. Kao što se iz zapovijesti vidi, svakom bataljonu je bio precizno postavljen zadatak.

Sa 1. bataljonom kretao se brdski top sa dovoljno municije radi podrške snagama u napadu. Međutim, iz izvještaja 1. i 3. bataljona bilo je vidljivo da su pojedine čete uslijed teškog terena i loših vremenskih uslova zakasnile, pa su se četničke snage koje su bile na Zijemljima ranije izvukle prema Borcima. Manje četničke grupice su se razbježale, ubijena su 3, a 9 četnika zarobljeno. Zaplijenjeno je 6 pušaka, 1 puško-mitraljez »šoša«, 1 »švarcloze« i oko 1.000 metaka. Bataljoni nisu imali gubitaka. Dok se 14. brigada pripremala za akcije čišćenja Zijemlja od ostataka četničkih grupa i za dalji prodor prema Glavatičevu i Borcima, neprijatelj je saznao za brigadu ocijenivši da se jače partizanske snage nalaze na prostoru gornjeg Nevesinjskog polja. Komanda 369. legionarske divizije upozorila je svoje komande na prisustvo naših snaga, a zapovjednik 2. bojne 2. gorskog zdruga naredio da se iz Konjica u Glavatičovo uputi jedan izviđački vod sastava 4 izviđačka odjela od po 5 domobrana, 2 Nijemca i jednog broja ustaške milicije. Zadatak je bio da svakodnevno izviđaju u pravcu Kruševljana, Luke i Gornjeg Zijemlja, prikupljaju podatke o našim snagama i sprečavaju njihove pokrete prema Konjicu.⁴³ Istovremeno, neprijatelj je svoj plan za uništenje brigade počeo da sprovodi napadom na 2. i 4. bataljon na prostoru gornjeg Nevesinjskog polja. Plan je bio dobro zamišljen - da jednovremenim udarom iz više pravaca potisne brigadu na plato Zijemlja i tu je između planina Veleža, Crne gore i Rujišta uništi. Sa tim ciljem 25. novembra u 8,30 sati 369. grenadirski puk iz Nevesinja, jačine oko 800 vojnika, sa 1 tenkom i oklopnim kolima i uz podršku artiljerije izvršio je snažan napad na 2. bataljon. Neprijatelj je iskoristio loše vremenske uslove, iznenadio 2. četu u selu Sopiljima, potisnuo je prema Pridvorcima i prodro u selo. Zatim je sa tenkom i oklopnim kolima produžio komunikacijom prema Kljunima. Komandant 2. bataljona odmah je uputio 3. četu preko Nekudine da bočno napadne neprijatelja, ali se brzo pod pritiskom neprijatelja povukla. Borba je nastavljena do popodnevnih sati, pa se bataljon našao u poluokruženju i morao se povući na položaje iznad Lakanata. Pošto se sredio na novim položajima, u 21 sat izvršio je ponovo napad na neprijateljeve dijelove koji su zanočili u Pridvorcima, ali ni ovaj napad nije uspio.

Nakon toga bataljon je posjeo položaje sjeverozapadno iznad Hrušta i na tim položajima ostao 27. i 28. novembra. U ovoj borbi 2. bataljon je imao 3 poginula, nekoliko ranjenih i 5 zarobljenih boraca, koji su kasnije zamijenjeni za zarobljene njemačke vojниke.

Druga neprijateljeva kolona koja je tog dana napala 4. bataljon naveče se spojila sa svojim snagama u Pridvorcima⁴⁴, i na noć 27/28. novembra zanočila u Pridvorcima, Humčanima i D. Bijenja. Istog dana 4. bataljon je čisteći teren razbio i protjerao oko 120 domobrana, četnika i ustaške milicije i do 10 časova izbio u Zaborane. Tom prilikom zarobljen je jedan neprijateljev vojnik.

⁴⁴) Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/8-7, kutija 1143-A.

⁴⁵) Arhiv NOR-a VII, reg. br. 13/2, kutija 1153-1.

Bataljon je bio u razvijenom borbenom poretku, kada ga je iz pravca Glavatičeva napala 2. bojna 2. puka 2. gorskog zdruga, ojačana nješmačkim jedinicama, ustaškom milicijom i četnicima. U isto vrijeme iz pravca Česima napad je izvršila kolona legionara 369. divizije. Bataljon se našao u »klještima«, dok je njegova 3. četa u rejonu Ravnog brda bila potpuno odsječena. Prva četa na lijevom krilu pod pritiskom neprijatelja, koji je napadao od Česima, povukla se jugozapadno od Zaborana u rejon kote 1083. Druga četa se nalazila sjeverno od sela u rejonu kote 1211 i uz prihvat 1. čete povukla se prema Barama. Treća, odsječena četa, izvukla je svoje ljudstvo zahvaljujući zabuni neprijatelja koji je mislio da su to njegove jedinice. Bataljon je bio iznenađen jer нико nije očekivao tako jake neprijateljeve snage, pa se u 12,30 dosta neorganizovano počeo povlačiti u pravcu Luka. Neprijatelj je, prateći bataljon, usporio nastupanje ispitujući teren, pa se bataljon udaljio i oko 16 sati prikupio u Kovačićima. Pošto je imao više ranjenih boraca donijeta je odluka da se bataljon probije u pravcu Lakta, na istočne padine Crne gore. Međutim, po drugi put u toku dana bataljon se našao u vrlo teškoj situaciji. Drugoj i 3. četi je naređeno da se uz sopstveno obezbjeđenje od Pridvoraca najhitnije probije preko k. 874 i 900 i puta južno od Benjkuša u pravcu Lakta. Bez borbe to su dvije čete uspjele. Međutim, 1. četa, prateći vod i intendantura bataljona u vrijeme pripreme za pokret iznenadno su napadnuti od pravca Kljuna i razbijeni na otvorenom prostoru, pa su se probili po grupama u više pravaca. Ljudstvo pratećeg voda, intendantura i dio 1. čete izgubili su se noću, po magli, u šumama Crne gore. Ujutru su se štab bataljona i dijelovi 1. čete prikupili u Laktu, gdje su ranije pristigle 2. i 3. četa. Bataljon je 27/28. novembra zančio na položajima iznad Lakta. Pri probijanju imao je i poginulih, 2 ranjenih,⁴⁵¹ a te noći 51 borac se privremeno zagubio, među kojima i 2 ranjenika.⁴⁵²

U borbama do 28. novembra neprijatelj je imao 30 poginulih i 70 ranjenih. Zarobljeno je 9 četnika. Ukupni gubici brigade su bili: 12 poginulih, 8 ranjenih i 51 nestao borac.⁴⁶¹

Raspored 14. brigade 27. novembra u 22 sati je slijedeći: 1. i 3. bataljon, štab brigade, brigadna bolnica, komora i baterija topova na Zijemljima; 2. i 4. bataljon u gornjem Nevesinjskom polju, na položajima iznad Hrušta i Lakta. Tako razdvojena na dva dijela brigada se naveće našla u potpunom okruženju na padinama planine Crne gore.

Prema podacima, koje je štab brigade dobio, iz Bijelog polja je krenula i treća napadna kolona neprijatelja jačine 800 legionara 369. divizije sa baterijom topova s namjerom da preko Porima, na koji su izbacili jedan dio snaga, Rujišta i G. Zijemlja, napadne brigadu u D. Zijemlju. Iz Nevesinja je krenula četvrta napadna kolona jačine oko 600 vojnika, koja je planirala da, osloncem na snage koje su zanoćile u rejonu sela Pridvorci, prodre sjevernim padinama Veleža preko V. Nedelje i što prije izbije u D. Zijemlje.

Štab brigade, svijestan situacije u kojoj se brigada našla opterećena velikom komorom, bolnicom i baterijom topova, ocijenio je da može po kiši i hladnoći biti potisnuta na besputne vrleti planine Crna gora.

⁴⁵¹ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 41/3, kutija 1153-1.

⁴⁵² Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/7, kutija 1143-A.

Zato je morao brzo reagovati. Pošto je bio na licu mesta, naredio je jedinicama da odmah u jutarnjim satima, 28. novembra, preduzmu izvlačenje sa prostora Zijemlja u pravcu gornjeg Nevesinjskog polja. Računao je da će 2. i 4. bataljon sa položaja iznad Lakta usporiti neprijateljev prodor ka Zijemljima. Situacija se mijenjala iz sata u sat. Na položaje 2. i 4. bataljona neprijatelj je napao iz tri pravca: Sopija - Mačipolje; Pridvorci - Hrušta - Lakat i Kljuni - Lakat i prisilio oba bataljona da se povuku na položaje: Gorda glava, Gojički i Srednji vrh.

Politički komesar 4. bataljona Risto Rašević ovako opisuje borbe svog bataljona 27. i 28. novembra:

»Bataljon se 26. novembra premjestio iz Kule u Kljuna. Znali smo da se u podveleškim selima i na području Zijemlja nalaze četnici i da im je centar u Zijemlju. Pored četnika iz tih sela, tu su se nalazili i četnici iz drugih sela sa područja Nevesinja, Konjica i Mostara. Ta koncentracija četnika upozorila nas je da pored obaveštajne službe, upućujemo patrole u pravcu Lakata, Luka i Prešjeka i sela Kovačići i Pridvorci. O Nijemcima nikakvih obavještaja nismo imali, ali smo u štabu bataljona zaključili da bi Nijemci iz Nevesinja mogli napraviti ispad putem Nevesinje - Kljuna, mada smo pretpostavili da na toj relaciji ima naših jedinica koje će im to onemogućiti.

Prema zapovijestima štaba brigade od 27. novembra moj bataljon je pošao na zadatak da protjera četnike sa terena Zaborana i Česima radi konačnog čišćenja prostora Zijemlja. Pri nastupanju ka Zaboranima i Česimu bataljon se sukobio sa četnicima. Borba je bila oštra i uporna. Prema ocjeni štaba bataljona četnici su bili brojniji. Pored toga, nalazili su se na terenu gdje su rođeni, pa su se lako snalazili. Borba se zaoštravala i što se više odvijala, naše napredovanje bilo je veće. Od početka borbe pa do susreta sa Nijemcima mi smo uznapredovali nekoliko kilometara. Bližila se noć kada se osula jaka paljba. Kratko iza toga ugledali smo Nijemce, pa je došlo do kraćeg prepucavanja. Pojava Nijemaca u ovoj vrleti i bespuću iznenadila nas je. Da nije bilo Nijemaca bataljon bi sigurno protjerao četnike sa predviđenog terena. Povlačimo se u pravcu komore. Kada smo došli konji su već bili natovareni i formirana je kolona. Vraćamo se istim putem kojim smo i došli. Već je noć, veza sa neprijateljem je prekinuta. Iza sebe sam ostavio pet boraca. Došli smo u Kovačicu i odlučili da tu treba ostati. S obzirom na noć, nismo očekivali da će Nijemci i četnici krenuti za nama. Dolaskom u Kovačicu obaviješteni smo da je naš 2. bataljon u toku dana vodio borbu sa Nijemcima iz garnizona u Nevesinju, da je odbačen u pravcu Lakat i da su na terenu Pridvoraca zanoćili. U štabu je preovladalo mišljenje da se u s Kovačićima zadržimo. Počeli smo rastovaranje. Bili smo nervozni i uzbudjeni, ali bez straha. Iznenada, iz pravca našeg dolaska, Nijemci su zapucali na našu zaštitnicu. Štab bataljona je odmah naredio pokret u pravcu Lakta. Pokret je izведен nervozno, brzo i u panici. Za nama u hodu Nijemci su stalno pucali. Dok smo prelazili preko puta priključili su nam se neki borci iz patrole. Kažu da su trčali da nas

obavijeste o pokretu Nijemaca. To je usporilo naše kretanje, pa smo poslednji došli u Lakat i organizovali obezbjeđenje i izviđanje.

Komora nije došla u Lakat. Bili smo ubijeđeni da je prekinuta veza i da su zalutali, a možda i pali Nijemcima u ruke. Neki su bili mišljenja da se nije moglo zalutati jer je put bio dobar, stari, karavanski. Tada smo saznali da nedostaje većina boraca iz intendanture i pratećeg voda i da se među nestalim borcima nalaze intendant i vodnik pratećeg voda. Druga četa je bila sva na broju, iz 3. čete je nestao jedan borac, a za 1. četu nije bilo podataka. U tom slučaju nedostajalo je oko 30 boraca. Na već ionako tešku situaciju to je na sve nas uticalo porazno. Bilo nam je jasno da su Nijemci iz Mostara i Konjica došli na teren na kome smo se nalazili da pomognu četnicima. Pokret Nijemaca za nama i obavljanje da su poslije odbacivanja našeg 2. bataljona zanoćili na terenu upozoravalo nas je da organizuju napad iz više pravaca i da se nalazimo u blokadi. Obavijestili su nas da je došla komora bez boraca. Noć je poodmakla, a o spavanju ni govora. U bataljonu vlada opšta budnost i pripravnost. Rano ujutru, 28. novembra, prije svanača bataljon je zauzeo položaje iznad Lakta, spreman za borbu. Sa štabom brigade i ostalim bataljonima nismo imali vezu, što nam je otežvalo situaciju u kojoj smo se našli.

Rasporedili smo se pripravni za borbu. Desetina boraca upućena je iza naših leđa na prevoj planina Velež i Crna gora sa zadatakom da spriječe napad četnika s leđa. Položaj u kamenjaru iznad Lakta je povoljan. Prostor od Kljuna do Kovačića i dio prema Pridvorcima dobro je pregledan. Jasno nam je da se tu ne radi o nekom slučajnom ispadu Nijemaca, već je to studiozno pripremljen plan u njemačkoj komandi za organizovani napad na brigadu. Vjerujem da su Nijemci znali i raspored brigade. To smo zaključili po istovremenim pokretima iz tri garnizona (Mostara, Konjica i Nevesinja) i zaposjedanju puta od Česima do Pridvoraca. Već se rasvanulo. Nijemci se kreću polako i vrlo oprezno ka našim položajima. Došli su na bliska odstojanja. Otvorili smo vatru. Zastali su. Iznenadno počinje da tuče artiljerija. Iznenadeni smo, jer smo mislili da su to samo pješadijske jedinice. Prve granate udarale su iza naših leđa, a zatim je osuta brza paljba iz više oruda. Granate su udarale neposredno iza nas, pojedine čak na nekih metar udaljenosti. Prevrću se stijene i stabla. Teško je reći da li je veća opasnost od granata ili od kamenja i drveća koje se prevrtalo i rasipalo na sve strane. Poslije artiljerijske paljbe Nijemci pređoše u napad, mi ih dočekasmo i zaustavismo njihovo napredovanje. Ponovo paljba artiljerije. Njihov ponovni pokušaj da krenu napred bio je uzaludan. Od artiljerijskih granata teren je izrovan i ispreturnan. U takvoj situaciji Božo Adžović, omladinski rukovodilac bataljona, pita: 'Je li ovako bilo na Sutjesci' ili 'Je li moglo biti gore na Sutjesci'?

Pala je prva žrtva. Poginuo je Nikola Vulešević borac 3. čete. On je treća i poslednja muška glava u porodici. Njegova braća Simo i Stevo poginuli su 1941. godine u borbi sa ustašama. To su

bile i prve žrtve u Šumi trebinjskoj. Mi smo to znali, pa nam je zato Nikolina smrt teže pala. Svi pokušaji Nijemaca da krenu napred bili su odbijeni. I oni imaju povoljne zaklone u kamenjaru kao i mi. Razlika je u tome što mi vidimo svaki njihov pokret, a oni nas ne vide. Tako je bilo do poslije podneva. Odlučili smo da izvršimo iznenadni protivnapad na neprijateljeve prednje položaje. Na uporno traženje Ahmeta Brkića da se sa desetak boraca privuče i iznenadi Nijemce odobreno mu je. Uspjeli su doći do stijena i približiti se Nijemcima koje smo gađali iza zaklona. Na nekim desetak metara, kada je trebalo da bace bombe, šest naših boraca je pokošeno mašinkama. Među njima bio je i Ahmet Brkić. Ostali borci uz našu pomoć su se povukli. Sedam žrtava tog dana bio je veliki gubitak za našu jedinicu. Naročito nam je bilo žao Ahmeta Brkića.

Položaj se stabilizovao. Svi pokušaji Nijemaca da nam se približe odbijeni su, ali ni mi nismo mogli njima ništa. Koliko im je nanijeto gubitaka nije mi poznato, ali su bili mnogo veći od naših.

Odstupili smo prema naređenju niz padine Crne gore u pravcu sjevera, gdje je bio jedini izlaz iz okruženja. Zapadno od Luke prešli smo put i preko Nevesinjskog polja došli u Kruševljane. Pošto nijesmo mogli sahraniti poginule drugove istog dana, pošao sam sutradan sa desetak boraca i sahranio ih».

Trećem bataljonu je naređeno da ubrzanim maršem preko Crne gore pravcem: Padež - Padeške kolibe i preko Torina izbije u Luke, postavi jače obezbjeđenje prema Zaboranima i Laktu i tako obezbjedi ostalim bataljonima prikupljanje na prostoriji sela Zaborani - Kruševljani - Luka - Kljuni. Sa 3. bataljonom pokrenuta je brigadna komora, bolnica i baterija, koja je do tada podržavala 2. i 4. bataljon. Prvi bataljon kretao se, kao zaštitnica, do sela Luke, a potom produžio za Zaborni, gdje se smjestio. Prethodno je ispred sela rastjerao manje neprijateljeve grupe, koje su pobegle u pravcu Ratkamena.

Pošto je neprijatelj odbacio 2. bataljon na pošumljene visove zapadno od Lakta, njegove kolone su prodirale pravcem: Badne - V. Nedelja, prema D. Zijemlju. Izbijanjem u Zijemlje, u 14,30 sati, oslabio je pritisak na 2. i 4. bataljon, pa im je štab brigade naredio da krenu istočnim padinama Crne gore i razmjesti se: 2. bataljon u Luku, 4. bataljon u Drašmišovo - Kruševljani, a 3. bataljon u Kljuna.

Dok je 14. brigada, posebno 2. i 4. bataljon, vodila uporne odbrambene borbe na položajima iznad sela Hrušta i Lakta, jedan bataljon 11. brigade i dijelovi 2. (italijanske) brigade »Garibaldi« izvršili su snažan pritisak na dijelove 369. puka u rejonu Humčana. Istovremeno pokrenut je još jedan bataljon 11. brigade, koji je od Uloga preko Crvnja intervenisao i povezao se sa 14. brigadom, podržavajući njeno izvlačenje iz okruženja.

Obe neprijateljeve kolone, iz Nevesinja i Bijelog Polja, prodrle su u Zijemlje udarajući u prazno. Neprijatelj je mogao samo da konstatiše da mu je plan o uništenju brigade propao. Sve do naveče 28. novembra brigada je na padinama Crne gore vodila žestoke borbe prsa u prsa

protiv nadmoćnijih neprijateljevih snaga. Tog dana neprijatelj se zadržao na Zijemlju terorišći stanovništvo i pljačkajući sela. U borbama od prethodnog dana obostrani gubici su iznosili: neprijatelj je imao 15 mrtvih, od kojih 2 oficira i 30 ranjenih. Gubici brigade: 9 mrtvih, 8 ranjenih, dok je 6 boraca nestalo.

Ispitujući uzroke i posljedice događaja koji su se desili 27. novembra u 4. bataljonu, štab 14. brigade konstatovao je da štab bataljona nije smio dozvoliti iznenađenje u borbi kod Zaborana; da je ispustio jedinice »iz ruke«; da u Kovačićima nije na vrijeme izdato naređenje za blagovremeno izvlačenje bataljona; da obavještajni oficir bataljona nije blagovremeno prikupio podatke o neprijatelju, koji je bio udaljen od bataljona 2-3 sata. Zbog toga je štab brigade oštro kritikovao štab 4. bataljona i istovremeno dao uputstvo kako da sredi stanje u bataljonu. Na tom zadataku angažovana je i partijska organizacija.

Odluku štaba 29. divizije o upućivanju 14. brigade u neprijateljevu pozadinu uslovila je vojnička i politička potreba. Prije svega, trebalo je razbiti ostatke četnika u Hercegovini, obezbjediti kontrolu teritorije i ostvariti uslove za poboljšanje odnosa srpskog i muslimanskog stanovništva na toj teritoriji. Tome je brigada dosta doprinijela i pored danočnih borbi, gubitaka i marševa u vrlo teškim vremenskim uslovima.

Na čitavom frontu 29. divizije neprijatelj je u to vrijeme vršio snažan pritisak prebacujući svoje snage s jednog na drugi dio fronta. Iako je na nekim pravcima uspjevalo da povremeno potisne naše jedinice, ni na jednom pravcu nije dublje prodro niti je ozbiljnije ugrozio front naših jedinica. Treba imati u vidu da je 14. brigada, krajem novembra, bila isuviše isturena u pozadini neprijateljevog rasporeda i odvojena od ostalih snaga divizije, te izložena riziku da bude razbijena. Brigada je neposredno ugrožavala glavnu komunikaciju Mostar - Konjic, koju je držala 369. legionarska divizija, na čijem je čelu, u rejonu Bijelog Polja, bio i njen štab. Zato je 27. i 28. novembra preduzeo jednovremeni napad sa više pravaca da razbije brigadu i obezbjedi slobodu manevra svojim jedinicama. Cilj nije postigao, ali je nametanjem neravnopravne borbe na vrlo teškom terenu uspio da joj nanese osjetne gubitke.

Na izvođenje njenih akcija dosta su uticali, nepoznat teren, okupirana teritorija i nedovoljna obučenost novomobilisanog ljudstva. Većina rukovodilaca bila je mletačka i neiskusna. A i vremenske prilike na planinskom zemljištu bile su veoma teške. Svakodnevno su se smenjivali kiša, magla i snijeg, a borci su bili vrlo slabo obuveni i odjeveni. Zbog velikih napora i hladnoće bilo je i promrzavanja, a i konji su od napora i hladnoće često skapavali. Ponekad je nedostajalo municije, pa i hrane. To je bilo veliko iskušenje za mladu brigadu. Pa, ipak, brigada je iz tih borbi izasla čvršća, borbenija, otpornija i spremnija za veće napore koji su slijedili.

Kratak predah posljednjih dana novembra iskorišćen je za konsolidovanje jedinica. Održane su konferencije i sastanci na kojima su razmatrane protekle borbe, ukazano na greške i nedostatke jedinice i pojedinaca. S obzirom na težinu tek završenih borbi koje je brigada imala potreban je bio makar i kraći odmor. Za to nije bilo uslova, jer je brigada bila razmještena na prostoru, koji neprijatelj nikako nije želio pre-

pustiti našim snagama. To će se narednih dana i potvrditi, jer su se na tom prostoru svakodnevno odvijale borbe. Štab brigade, poučen rani-jim iskustvom, odmah je preduzeo potpunije mjere obezbjedenja. Pored jačih osiguranja na osjetljivim pravcima, preduzeo je stalnu kontrolu te-ritorije na kojoj je brigada razmještena. Svako kretanje je strogo kon-trolisano, redovno su upućivane patrole prema neprijateljevim garnizo-nima, a sumnjiva lica su privođena i provjeravana.

Kako neprijatelj nije dozvoljavao duži predah, 1. bataljon se, 29. no-vembra, sukobio sa grupom četnika i oko 40 domobrana u rejoni Rat-kamena i Česima, odakle ih je protjerao prema Konjičkoj župi. U bor-bama bataljon je imao jednog ranjenog borca.

Posljednjeg novembarskog dana neprijatelj je napao 3. bataljon u Kljunima, koji se ubrzo morao privremeno povući iz sela. U večernjim časovima bataljon je izvršio protivnapad i odbacio neprijatelja prema Pridvorima.

U novembarskim borbama ubijeno je 96, ranjeno 170 i zarobljeno 14 neprijateljevih vojnika i oficira. Zaplijenjeno je: 2 mitraljeza, 14 pu-šaka i 2.000 komada razne municije.

Brigada je imala 33 poginula, 47 ranjenih, 23 zarobljeno, dok je 51 nestao ili dezertirao. Borci koje je neprijatelj zarobio zamijenjeni su za zarobljene njemačke vojниke, a veći broj nestalih vratio se u jedinice poslije nekoliko dana.

Mobilizacija novih boraca iz gornjeg Nevesinjskog polja nije dala očekivane rezultate. Stalne borbe, pokreti i neprijateljeve intervencije negativno su uticale na priliv novih boraca u brigadu. Prema izvještajima štabova bataljona u novembru je brigada bila popunjena sa 199 novih boraca. Najveći broj boraca u brigadu su uputile sreske komande. Tako je iz Stoca upućeno 115 novomobilisanih; iz Bileće 21; Gacka 3; Ljubinja 11; Trebinja 8; iz Mostara je došlo 16; u Nevesinju je mobi-lisano 17; iz Metkovića 1 i iz drugih mjesta 7 boraca. Krajem novembra brojno stanje brigade bilo je: 1.063 boraca od kojih 40 drugarica i 19 Italijana.

Brigada je bila naoružana oružjem raznog porijekla, najviše puška-ma bivše jugoslovenske vojske, što je otežavalo snabdijevanje munici-jom. Borci su imali 10-15 metaka na pušku, a na puškomitraljez 30-50. Zbog ovoga vatrena moć brigade ni u jednoj borbi nije mogla biti veća od neprijateljeve.

Borbena dejstva 14. brigade u decembru 1944. godine⁴⁷¹ nastavljena su istom žestinom. Prema zapovijesti štaba brigade, raspored jedinica 1. decembra 1944. bio je slijedeći: 1. bataljon u Zaboranima, 2. bataljon u Pridvorima i Humčanima; 3. bataljon u Gornjoj i Donjoj Bijenji; 4. ba-taljon sa štabom i prištapskim jedinicama u Kruševljanim. Takav bor-beni raspored brigade omogućavao je zatvaranje osnovnih pravaca koji su vodili od Konjica i Bijelog Polja preko Zaborana i Zijemalja prema Nevesinjskom polju. Raspored je omogućavao i blokiranje Nevesinjskog garnizona sa sjeverozapadne strane. Od 1. do 4. decembra 3. bataljon je vodio stalnu borbu sa muslimanskom milicijom na prostoru: Lakat - Hrušta - Sopilji. U tim borbama bataljon je miliciji nanio os-

⁴⁷¹> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 7/5, kutija 1146-11.

jetne gubitke, dok gubitaka kod bataljona nije bilo. Ostale jedinice brigade u to vrijeme vršile su intenzivno izviđanje neprijatelja na pravcima ka Bijelom Polju i Konjicu, tako da je svaki dan dolazio do sukoba izviđačkih patrola.

Štab 29. divizije je 5. decembra naredio štabu brigade da sa zamenikom komandanta brigade, kapetanom Milom Vukalovićem angažuje jedan bataljon na pronalaženju i spasavanju arhive Vrhovnog štaba. Arhiva je za vrijeme bitke na Neretvi 1943. sklonjena i zakopana kod Idbara. Taj zadatak povjeren je 2. bataljonu. Trebalo je savladati prostor koji je neprijatelj kontrolisao. Na prostoru: Čićevo - Kula, nalazili su se dijelovi četničke Konjičke brigade jačine od oko 150 do 200 četnika, a u Glavatičevu dijelovi 8. milicijskog posadnog zdruga jačine oko 100 milicionera i domobrana. Oni su obezbjeđivali most na Neretvi kod Glavatičeva. Da bi se taj zadatak uspješno izvršio, štab brigade je donio odluku da sa 1. i 4. bataljonom noću 5/6. decembra izvrši napad na neprijatelja, nanese mu što veće gubitke i odbaci ga prema Konjicu. Za to vrijeme 3. bataljon je dobio zadatak da čvrsto drži svoj položaj Humčani - k. 993 i da u slučaju neprijateljevog napada od Nevesinja u sajdejstvu sa dijelovima 11. brigade ne dozvoli njihov prostor prema Kljunima i Kruševljanima, gdje se nalazila brigadna komora, brigadna bolnica i bataljonske komore. Trebalo je navedene neprijateljeve jedinice razbiti i blokirati i tako stvoriti uslove da 2. bataljon što bezbjednije krene na izvršenje dobijenog zadatka. Poslije višečasovne borbe iznenadnim i energičnim napadom 1. i 4. bataljona na pravcu: Glavatičovo - Čićevo - Kula - Borci razbijena je neprijateljeva milicija koja se morala povući preko mosta u Glavatičovo, a četnici Konjičke brigade su pobegli u pravcu Konjica. U tim borbama neprijatelj je pretrpio osjetne gubitke. Pošto je 5/6. decembra 2. bataljon uspješno obezbjedio pravac: Zaborani - Česim, pristupio je izvršenju dobijenog zadatka. Prethodno je iznemoglo i oboljelo ljudstvo ostavio u selu Česim i tamo mobilisao 14 tovarnih i 3 jahača konja za transport arhiva. Radi tajnosti štabu bataljona zamjenik komandanta brigade saopštio je samo zadatak, vrijeme i pravac kretanja za prvi dan. Na putu se bataljon, 6. decembra, ipak sukobio sa četnicima, razbio ih i do mraka stigao u Borke gdje je zanočio. Rano ujutru, 7. decembra, bataljon je krenuo preko Prenja, a vođič, dobar poznavalac terena, proveo ga zavijanim stranama do koliba na planini Tisovac, gdje je zanočio. Štab bataljona, je tu upoznat sa koničkim zadatkom da sa jednom četom i izviđačkim vodom u ranim jutarnjim časovima napadne četu domobrana u Idbaru i protjera je u pravcu Čelebića. Time bi obezbjedili izvršenje zadatka glavnini bataljona na pronalaženju i otkopavanju arhive, koja se nalazila u Idbaru na mjestu zvanom »Bunari«. Pošto su domobrani bili protjerani, glavnina, bataljona je sišla u Idbar, pronašla i otkopala 28 limenih sanduka, natovarila ih na konje i ponovo se vratila na Tisovac. Te noći naišla je žestoka sniježna oluja, tako da se, zbog velikih sniježnih nanosa, konji pod tovarom nisu mogli kretati. Ostali su potpuno odsjećeni u planinskom bespuću. Teret je morao biti podijeljen u bremenice sa kojima su zaduženi borci produžili pokret. U toku narednog dana bataljon je sa

arhivom stigao na Crno jezero, gdje je 9. decembra zanoćio. Sutradan nastavio je pokret preko zavijanog Prenja i sa teretom, poslije velikog napora, stigao u Borke. Tu je arhiva natovarena na 14 konja, a bataljon je sutradan stigao u sastav brigade u Zaboranima. O toj akciji komandant 2. bataljona Šćepo Šarić u svojim sjećanjima piše:

»U jutarnjim časovima 7. decembra u bataljon je stigao Nikola Draganić, partijsko-politički radnik na tom području, inače šumarski službenik do rata, kome su snijeg i planina za srce prionuli.

Bataljon sa jačim obezbjeđenjem, predvođen vodičem Nikolom Draganićem, dobio je zadatak da izvrši pokret pravcem: Borci - Boračka Draga, preko planine Prenj, Crnog jezera i Tisovca. Mada je bilo dosta snijega i zavejane staze, zahvaljujući lijepom sunčanom danu i poznavanju vodiča koji se često orijentisao prema drveću, do noći smo izbili u rejon Tisovice i razmjestili se u nekoliko planinskih koliba na katunu.

Na Tisovcu bataljon dobija zadatak da sa jednom ojačanom četom i vodom izviđača protjera u ranim jutarnjim časovima četu domobrana koja je bila dislocirana u Idbaru i da zatvori pravac Celebići - Idbar do izvršenja zadatka.

Prva četa i izviđački vod sa zamjenikom komandanta bataljona i sa obavještajnim oficirom u toku noći podišli su Idbar i u ranu zoru razbili domobransku posadu, protjerali je preko Čelebića u dolinu Neretve, a zatim postavili zasjedu radi obezbjeđenja predstojećih dejstava.

Rano izjutra, 8. decembra, bataljon kreće dalje i izbjiga ispred Idbara u rejon zvani 'Bunari'. Udaljismo se oko 280 metara od puta. Stadosmo i počesmo da raskopavamo kamenje ispod jedne manje pećine. Pošto smo prevrnuli nekoliko većih kamenova, vrlo brzo iz zemlje i kamenja izvukosmo 28 sanduka okovanih limom i premismo za tovarenje.

Za kratko vrijeme konje smo potovarili i negdje poslije podne ponovo uz serpentine izišli na planinu Tisovicu. U tim kolibama ponovo smo zanoćili i ujutru prikupili dijelove bataljona radi pokreta nazad ka Česimu. Te noći bila je jaka oluja sa velikim sniježnim nanosima tako da smo se jedva izvlačili kroz vrata zatrpanih koliba. Potovarili smo konje, formirali kolonu i krenuli. Međutim, dubok snijeg i strašna mećava koja je nosila snijeg otežavali su kretanje. Konji pod tovarima zapali su u snijeg do trbuha tako da nisu mogli dalje ni koraka. Naređeno je da se konji rastovare, a sanduke da nose borci naizmenično. Međutim, nije vrijedelo jer borac nije mogao da nosi sanduk od 70 kilograma kroz planinu i snijeg. Za dva sata nismo pomakli ni kilometar. Tada sam zatražio prazne vreće koje smo ponijeli i naredio da se sanduci otkuju. Komandant i komesar bataljona lično su pripremali bremenice i zaduživali svakog borca da ih nose.

Bataljon je 9. noću zanoćio u lovačkom domu na Crnom jezeru, gdje se naizmjenično grijava. Svako je čuvao svoju zaduženu bremenicu više nego zjenicu oka.

Sjutra ujutru izvršili smo marš preko Prenja niz Boračku Dragu i negdje oko 12 sati stigli u Borce, malo se odmorili, mobilisali 14 tovarnih konja, ponovo rasporedili tovare, upakovali, konje potovarili i isto veče, nešto kasnije, stigli u Česim izvršivšvi uspješno zadatak».

Dok je 2. bataljon izvršavao navedeni zadatak, 1. bataljon se nalazio u rejonu Česima, 3. bataljon u Humčanima i Kovačićima, a 4. bataljon u selima Čićevo i Glavatičevu. Vodeći borbu sa četnicima obezbjeđivali su 2. bataljon dok je izvršavao zadatak. Iz rejona Konjica četnici su od 6. do 11. decembra svakodnevno napadali 1. bataljon, koji je čvrsto držao položaje u rejonu Čićevo - Glavatičeva - Kovačića. Za 7 dana brigda je imala 5 poginulih, 2 smrznuta i 8 ranjenih boraca.

Prema procjeni štaba 29. divizije od 9. decembra u Nevesinju se nalazio oslabljeni puk 369. legionarske divizije sa nekoliko automobila i 12 topova raznih kalibara.⁴⁸ Te snage su vršile povremene napade na jedinice brigade sa ograničenim ciljem, prvenstveno radi osiguranja njemačkih garnizona od naših iznenadnih napada. Jačina neprijateljeve posade u Nevesinskom garnizonu iznosila je oko 1.200 vojnika i oficira. U to vrijeme Nijemci su počeli da tajno evakuisu ratni materijal iz Mostara i dVugih garnizona u dolini Neretve i transportuju prema Sarajevu. Da bi što bolje osigurali komunikacije u dolini Neretve, reorganizovali su ustaško-domobranske jedinice. Formirana je 9. gorska ustaška divizija, koja je imala zadatak da osigura tu evakuaciju. Iz pravca Konjica i okolnih/sela ustaške i četničke jedinice, u jačini oko 200 ljudi, stalno su vršile prepade na naše bataljone. U takvoj situaciji brigadi je postavljen zadatak da ostane na dotadašnjim položajima, uporno ih drži i tako blokira neprijatelja. Istovremeno da najenergičnije uništava četničku bandu i muslimansku miliciju u okolnim selima. Radi izvršenja navedenog zadataka štab 14. brigade je 12. decembra izdao zapovijest⁴⁹ u kojoj bataljone obavještava o stanju kod neprijatelja, posebno o jačini garnizona u Nevesinju. U zapovijesti se posebno ističe potreba za prikupljanjem jedinica radi čišćenja prostora Zijemlja od četničkih bandi. U naređenju jedinicama postavljeni su ovi zadaci:

- da 1. bataljon sa dvije čete ostane u Česimu i noću drži obezbeđenje na Ratkamenu (k. 1302), a danju kontroliše Kulu i Čićevo, kao i širi prostor Hanskog polja. Jednoj četi je naređeno da sa teškom »bredom« drži položaje na Planinici, kako bi mogla da u toku dana tuče most preko Neretve u Glavatičevu;
- da 2. bataljon u 6,30 sati krene pravcem Zaborani - Bare i smjesti se u selo Luka i da odatle stalno izviđa položaje u pravcu Zijemlja;
- da se 3. bataljon u 17 sati premjesti u Donju Bijenju, s tim da jednu četu smjesti u Postoljanima. Zadatak bataljona je bio da drži kotu 900 i šalje stalne patrole u pravcu Sopilja. Četi iz Postoljana je naređeno da održava vezu sa bataljonom 12. brigade, koji se nalazio u Krekovima;
- da se 4. bataljon prikupi u Čićevo i u 24 sata krene pravcem: Čićevo - Plana - Gračanica - Hansko polje - Kušići - Jankovina. Poslije čišćenja Hanskog polja i Zijemlja od četnika da nastavi pokret pravcem:

⁵²> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 5/6/7, kutija 1143-II-A
⁵³> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 7/10-5, kutija 1146-11.

Padećine - Bančići - Dnopolje - Lakat i tu se smjesti i organizuje obezbjedenje i neposredno osiguranje. U sumrak treba da nastavi pokret za Kljune i tu smjesti dvije čete, a jednu u Kovačićima. Obezbeđenje je trebalo postaviti na Oštru gomilu (k. 1028) treba će odatle slati patrole u pravcu Hrušta;

- da izviđački vod poslije ponoći krene iz Luke pravcem: Crna gora
- Torine - Padeška koliba - Jasen (k. 1252) i tu u zasjedi sačeka četničke bande koje će pobjeći ispred 4. bataljona. Poslije izvršenja zadatka i rastjeravanja četnika trebalo je da se prebace u Kušiće, tu se smjesti i održavaju vezu sa 1. bataljonom kontrolišući širi prostor Zijemlja;
- da štab brigade i prištapske jedinice i dalje ostanu u Kruševljima.

Dejstvo 14. brigade u pravcu Konjica, a njeno prisustvo i neposredno ugrožavanje komunikacija u rejonu Bijelog polja uznemiravalo je neprijatelja. Žato je za odbranu Neretvljanske kotline angažovao jake snage, čvrsto obezbjeđujući jedini pravac za povlačenje. Radi odbacivanja naših jedinica sa tog područja neprijatelj je, 12. decembra, preuzeo sinhronizovan napad na položaje 14. brigade, i to:

- iz pravca Konjica grupu »N« jačine jednog bataljona 2. domobranskog gorskog zdruga;
- iz pravca Hanskog polja izviđački bataljon 369. grenadirskog puka;
- iz pravca Pridvorica - Lakat jedan pješadijski bataljon 369. grenadirskog puka.

Napad ovih snaga podržavali su četnici sa pravca Hanskog polja i Boraka i muslimanska milicija sa pravca Nevesinja i Glavatičeva. Napad je počeo u ranim jutarnjim satima. Borba je vođena cijelog dana, sve dok 2. i 4. bataljon nisu uspjeli da neprijatelja odbace prema Borcima. U toj situaciji 1. bataljon se nalazio na položajima Ratkamen - Planinka gdje je izviđao i sprječavao eventualni napad neprijatelja sa pravca Hanskog polja i Boraka, sve radi obezbjedenja i podrške 2. i 4. bataljonu da ovladaju mostom na Neretvi i Glavatičevu.

U toku dana 1. bataljon je napadnut iz pravca Hanskog polja i Zijemlja, ali je uspio da napad odbije i održi položaje. Sa jednom četom koja je bila u Kuli, kao rezerva, blagovremeno je izvršio protivnapad na neprijatelja i tako ojačao svoje položaje. Prvi bataljon je u toku 12. i 13. decembra uspješno izvršio zadatak, odbio napad neprijatelja i time stvorio uslove za izvlačenje 2. i 4. bataljona, koji nisu uspjeli da u toku noći ovladaju mostom u Glavatičevu i prebace se na prostor Bjelimića. O ovoj borbi Vojko Ivković, komandir čete u 1. bataljonu, u svojim sjećanjima govori:

»Drugoj četi je 12. decembra naređeno da hitno krene u Kulu, udaljenu oko četiri kilometra od Česima, gdje smo se mi nalazili. Tamo je bio napadnut naš 4. bataljon čije su dijelove Nijemci već uspjeli da zbace sa položaja.

Već prilikom ulaska u Kulu četa je iz pokreta prihvatile borbu i uspjela da povrati izgubljene položaje. Tu smo i zanoćili na obali Boračkog jezera. Neprijatelj je bio sasvim blizu. Naša nastojanja da

uhvatimo vezu sa 4. bataljonom koji se nalazio kod Glavatičeva nisu urodila plodom.

Sutradan, u svanuće, neprijatelj nas je ponovo napao, ali je 2. četa hrabro se boreći odbila taj napad i uspjela da zarobi 5 neprijateljevih vojnika.

Oko 9. sati položaje našeg bataljona na prostoru Česim - Ratkamen napale su iznenada neprijateljeve jake kolone pristigle od Hanskog polja i planine Crna gora. Bataljon je morao da se povuče prema Zaboranima. Moja četa se tako našla okružena sa svih strana. Bili su nam zatvoreni svi prolazi. Komanda čete je najprije bila donijela odluku da pokuša proboj u pravcu odakle smo i došli. Međutim, izviđanjem je utvrđeno da su Nijemci već zauzeli Ratkamen, Česim, pa i Zaborane. Bataljon se povukao prema selima Kruševljani i Živanj izgubivši svaku vezu sa našom četom. Svi borci, bilo nas je 88, bili su svjesni izuzetne opasnosti u kojoj smo se našli. Minute su odlučivale o našim životima. Ali to se na licima boraca, ni u njihovom ponašanju, nije moglo vidjeti. Nije bilo panike. Gotovo bezizlazna situacija u kojoj smo se našli izazvala je začuđujuće mirnu riješenost da se krene u proboj po svaku cijenu. Donijeli smo odluku da proboj bude na pravcu planine Crna gora. Loše vrijeme, snijeg i magla ovoga puta bili su nam dobri saveznici. Sakrili su nas od neprijateljevog oka i pomogli nam da izadeemo iz okruženja bez većeg okršaja i bez ijedne žrtve. Prije toga, pokretom u suprotnom pravcu, zavarali smo neprijatelja a onda sačekali prvi mrak i požurili pomenutim pravcem.

Naša izviđačka patrola spustila se do Zaborana i utvrdila da se tu nalaze Nijemci. Istovremeno otkrila je i oko petnaestak boraca 1. i 3. čete našeg bataljona, koji su se sakrili u nekim štalama. Iznenadeni napadom neprijatelja, posakrivali su se i uz pomoć mještana pratili kretanje neprijatelja, vrebajući priliku da se izvuču.

Ovu grupu boraca smo priključili četi i nastavili pokret ka selima Kruševljani i Živanj. Uz put smo nailazili na po neku četničku zasjedu i iz pokreta smo ih razbijali. Poslije dva dana neprekidnog marša i povremenih borbi krajnje iscrpljeni stigli smo u Živanj. Tu smo se, prvi put poslije 48 sati gladovanja, prikupili i podijelili nešto hrane. Tako okrijepljeni nastavili smo marš tragom našeg bataljona. Tek u Višnjici našli smo njegove dijelove i priključili im se.

Naš dolazak izazvao je veliko veselje u bataljonu a i u cijeloj brigadi. Jer, računalo se da nas je neprijatelj uništilo. Bili su nas već otpisali i prežalili«.

Istovremeno oko 300 Nijemaca i ustaša, podržani sa 2 tenka i artiljerijom, napali su 3. bataljon koji je držao obezbjedenje prema Nevesinju na položajima Humčani - Kovačići. Borba je vođena skoro cijelog dana, tako da se bataljon morao povući u pravcu planine Crvanj, sve dok nije u popodnevnim satima izvršio protivnapad, odbacio neprijatelja i uspostavio front na liniji: Pridvorci - Hrušta - Lakat, gdje je zanoćio. Neprijatelj je imao 25 mrtvih, 30 ranjenih i 8 zarobljenih vojnika.

Brigada je imala 4 poginula, 2 nestala i 8 ranjenih boraca. O ovoj borbi borac 2. čete Boro Glavaš u svojim sjećanjima govori:

»Jedne noći, poslije teških borbi na Vilenjaku i uzaludnog napada na Nevesinje, naš 3. bataljon prebacio se na drugu stranu Nevesinjskog polja u sela ispod planine Crvanj. Druga četa zauzela je položaj ispod Donje Bijenje, prema Nevesinju, u kome su se nalazili Nijemci i muslimanska milicija. Selo Lakat, ispod Veleža, držali su četnici. Lijevo i desno od nas, u selima Humčani i Postoljani, bile su 1. i 3. četa našeg bataljona. Malo dalje, na lijevom kriju u Krekovima, nalazila se partizanska jedinica sastavljena od Italijana.

Noć je bila užasno hladna. Studeni vjetar bije sa Crvnja niz polje. Hladnoća probija laku odjeću i smrzava kosti. Nas trojica u patroli: Miroslav Kurilić Ruski, Boško Radović i ja zalutamo u nevesinjskoj ravnici. Nikako da se orijentišemo. Ko zna šta bi bilo s nama da Boško ne prepozna neku staru krušku i upozori nas da idemo pravo na njemačke položaje. Brzo se okrenusmo i potrčasmo prema selu iz kojeg smo krenuli. Dugo smo lutali. Približavajući se prvim kućama čusmo neke glasove. Stadosmo da oslušnemo, misleći da negdje u blizini razgovaraju naši stražari. Iznenada, tišinu i fijukanje vjetra prekidoše topovske granate. Nijemci iz Kasabe počeše brzom paljbom da tuku Bijenu. Njihov streljački stroj izmiješan sa ustaškom milicijom zastao je pred selom na oko 200 metara, dok je artiljerija 'pretresala' naselje. Uz svijetlosti eksplozija vidimo kako naši drugovi iskaču iz kuća i zauzimaju položaj iznad sela. Neprijatelj ih zasipa mitraljeskom i puščanom vatrom.

Nas trojica sklonili smo se u neku omeđinu i očekujemo trenutak da se priključimo našima. Možda bi nam to bez većih teškoća i uspjelo, jer je još bila noć, da nam se iznenada u neposrednoj blizini ne nađe grupa milicionara. Otvorisimo vatru na njih. Nekolicina ostade ležeći na zemlji, a ostali se povukoše svom lijevom krilu i osuše na nas vatru. Čujemo glasove naših drugova : 'To su Miroslav i Boro, pomozimo im da se izvuku'.

Artiljerija tuće sve jače selo i položaj naše čete. Narod, zatečen na spavanju, skače iz sna i sklanja se gdje ko stigne. Granate razaraju zidove, dižu krovove sa zgradama, rasprskava se ljuti hercegovački kamen od čijih se komada više strada nego od topovskih granata. Miroslav me udari po ramenu i pokaza rukom kako eksplozija granata baca u vazduh jedno dijete. Ono, mašući rukama i nogama, pade ispred zaklona naših drugova. Jauk naroda i rika stoke, koja u panici bježi iz zapaljenih štala, daju jezivu sliku.

Neprijateljev stroj nam je sve bliži. Ostalo je svega tridesetak metaka. Miroslav i ja uzimamo po pet, ostalo dajemo Bošku za mitraljez. Čujemo naređenje komandira Riste Šoše za povlačenje. Sačekasmo nekoliko trenutaka, bacimo po jednu bombu i istog trena jurnusmo svojima. Uspjeli smo. Nije bilo vremena za pozdrav. Brzo nadosmo zaklone da tučemo neprijatelja. U međuvremenu komandir odredi trojicu drugova da ispitaju teren za povlačenje preko Crvnja. Kratko iza toga izviđači javiše da su na Crvnju četnici.

Prema žestini borbe prepostavljam da su sela Postoljani i Krekovi u plamenu. Prenosi se glas da se povukla italijanska jedinica. Ostali smo sami. S leđa je Crvanj za koji je javljeno da je pun četnika, sa desnog boka od Humčana napadaju četnici i usataška milicija, sa čela - od Nevesinja Nijemci i milicija, a iz pravca Krekova i Kifina Sela Nijemci, kojima su se pridružili četnici. U tako teškoj situaciji komandir izdaje naređenje da se štedi muničija i da se ni jedan metak ne smije ispaliti u vazduh, već direktno u neprijatelja«.

I borac 3. bataljona Vaso Kolak sjeća se tih događaja:

»Bio je 12. decembar 1944. Bataljon se nalazio u selu Humčani. U zoru toga dana Nijemci su koristeći noć i gustu maglu izvršili silovit juriš, potpomognut artiljerijom i minobacačima i stigli pred kuće gdje je bila moja četa. Četa je zauzela položaj iza kuće i zidina oko nje. Tako smo se našli oči u oči sa Nijemcima - nadohvat bacanja ručnih bombi. Borba se nastavila svom žestinom i svi pokušaji Nijemaca da nas potisnu ostali su uzaludni. Pretrpjeli su velike gubitke i ostali prikovani ispred kuće. Takva situacija bila je sve do 16 sati kad je komandant Veljko Gerun pokrenuo 2. i 3. četu na desnom krilu u protivnapad. To je olakšalo položaj 1. čete, pa je i ona prešla u protivnapad. Tako je bataljon uspio da odbaci Nijemce u Nevesinje. U toj borbi bilo je dosta gubitaka u redovima Nijemaca. Bataljon je takođe imao gubitaka, ali mi podatak nije poznat. Dobro sam zapamlio da skoro ni jedan borac nije ostao bez ožiljka od metaka ili komadića kamenja koje je bilo razbijeno eksplozijom artiljerijskih granata i minobacačkih mina. U jeku borbe četna bolničarka Jela Svorcan primijeti da su sanitetska nosila ostala u kući prilikom našeg zauzimanja položaja oko kuće, pa se povratila da ih uzme. Kako su baš tada Nijemci upali u dvorište kuće ona je morala da ostane u kući sa ženama iz te porodice. Dok je trajala borba Nijemci nisu ulazili u kuću, tako da je drugarica Jela sretno prošla. Pripremljena hrana ostala je nedirnuta u kući i tu nas sačekala kad smo odbacili Nijemce. Samo jedan komad mesa odnio je jedan Nijemac koji je zauzvrat ostavio pušku i šljem, jer nije imao vremena da ih uzme pri našem jurišu. Našu malu ali hrabru Gačanku Jelu zatekli smo kako sa praga kuće puca za Nijemcima. Jelina hrabrost nije bila izuzetak, jer je svaki borac bio takav, ali ipak ističem nju i mitraljesca Jovu Kuralića Brku, koji je, iako teško ranjen, u nogu govorio: 'Još ja mogu drugovi i nije napuštao položaj'.«

Prema zapovijesti štaba brigade⁵⁰, od 14. decembra brigada mijenja pravac dejstava, napušta dotadašnje položaje i usiljenim maršem kreće pravcem Ulog - Kalinovik, gde je trebalo da se angažuje u razbijanju četničkih snaga na širem prostoru Kalinovika. Sljedećeg dana u jutarnjim časovima 1, 2. i 4. bataljon pod sopstvenim obezbjeđenjem izvršili su pokret i preko Dramiševa, Seljana, Trešnjevice i Uloga stigli u rejon Kalinovika. Treći bataljon je zajedno sa brigadnom komorom izvršio

³⁸> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/7/1, kutija 1143-A.

pokret obilazeći planinu Crvanj i preko Kifinog Sela i Morina slijedećeg dana stigao u Ulog. Dolaskom brigade na prostor Ulog - Kalinovik uspostavljena je neposredna veza sa 11. brigadom, koja je već vodila borbe sa četnicima na pravcu Kalinovik - Foča. Sa 11. brigadom sadejstvovalo je Konjički partizanski odred koji se nalazio u Kutima.

Kada je neprijatelj sutradan, 16. decembra, izbio na liniju Luka - Kruševljani, mogao je da konstatuje da mu je plan o okruženju i uništenju dijelova brigade propao uprkos angažovanju jačih snaga. Tome su doprinijeli sporost u napadu i slabost u komandovanju. Istina, neprijatelj je uspio da osujeti manevar brigade preko mosta na Neretvi kod Glavatičeva, ali je brigada blagovremeno promijenila pravac dejstva i prešla preko Neretve kod Uloga. Samo sa dva dana zakašnjenja stigla je u rejon Kalinovika i pritekla u pomoć 11. brigadi, koja je već vodila žestoke borbe sa brojno nadmoćnjim četničkim snagama. Dubok snijeg i velika hladnoća, kao i stalne isrpajuće borbe, uticale su da je brigada zakasnila sa dolaskom u rejon Kalinovika, pa su napad na četnike obje brigade morale pomeriti za dva dana.

Borbe na prostoru Kalinovik - Dobro Polje - Trnovo u decembru 1944.

U vrijemenu od 1. do 15. decembra 1944. na prostoru Jahorina - Prača - Foča prikupile su se jake četničke snage iz Crne Gore, Srbije i istočne Bosne. Nakon oslobođanja većeg dijela Hercegovine razbijene četničke formacije su se povukle prema Foči, Miljevini i Trnovu, tako je na tom području došlo do spajanja jačih četničkih snaga jačine oko 4.000 ljudi. Glavni cilj četnika je bio da uz pomoć okupatora vrše stalan pritisak na jedinice 29. hercegovačke NOU divizije i sprječavaju dejstvo njenih snaga na komunikacije kojima su se povlačile njemačke jedinice. Pored toga, četnici su imali zadatku da potisnu naše snage ka Mostaru i Konjicu i da se po mogućnosti povežu sa Englezima koji su se u to vrijeme nalazili u Hercegovini. S tim ciljem četnička komanda za Srbiju radiogramom od 4. decembra naredila je svojim jedinicama da do 15. decembra potisnu naše snage i zauzmu Kalinovnik. Prema tim četničkim snagama bila je angažovana samo 11. brigada, što je bilo nedovoljno. Kalinovački i Konjički partizanski odred sadejstvovali su brigadi i prvenstveno imali zadatku da kontrolišu teritoriju i vode borbu protiv četničkih i ustaško-domobranksih grupa na svom terenu. U ovakvoj situaciji naše snage nisu mogle da zaustave neprijatelja koji ih je u koncentričnom napadu potisnuto nastojeći da zauzme Kalinovnik. Zato je naređeno da 14. brigada odmaršuje preko Morina u pravcu Kalinovika u pomoć 11. brigadi. O ovom maršu borac 2. čete 3. bataljona Boro Glavaš u svojim sjećanjima iznosi:

»Kada su naši odbacili neprijatelja iz Krekova i zauzeli stare položaje, krenusmo u Kifino Selo. Nadasmo se da ćemo se tu odmoriti i nešto pojesti. Umjesto odmora i hrane čujemo komandu: Pokret, drugovi! I kolona krenu kroz klance prema Plužinama. Tu

Stade. Snijeg uveliko pada, a vjetar briše li briše. U Plužinama do bismo potrebnu municiju i nekoliko engleskih mitraljeza.

Iz Plužina kolona je krenula prema Morinama. Za našim ledima ostadoše nevesinjska sela. Kolona krči put kroz Morine, po hladnoći i surovom vremenu. To je planinska visoravan koja se proteže od Plužina, pa skoro do Uloga u dužini od oko 40 km.

Može li se zamisliti ta studena decembarska noć kroz koju se po vjetru i snijegu probija bataljon vrlo loše odjevenih, gladnih, umornih, neispavanih? Još, uz to, mladica i djevojaka (skoro djece) iz južnih krajeva Hercegovine i Dalmacije koji se, tako reći, do ove noći u životu nisu susreli sa sniježnom mečavom. Ali, kolona se probija kroz sniježne namete na mjestima dubokim i po nekoliko metara. Znaju oni da u najkraće mogućem vremenu moraju stići do Kalinovika, koji su ugrozile jake četničke snage u namjeri da se probijaju do mora i zatraže pomoć Engleza. Znaju, čute, trpe i od sebe daju posljednje atome snage da na vrijeme stignu na oredište i izvrše zadatok koji je pred njih postavljen.

Kolona lagano napreduje korak po korak, metar po metar. Borci posrću, padaju, propadaju u sniježne nanose, dižu se i kreću dalje. Na jednom proplanku vjetar je toliko jak da nas baca kao obično lišće... Nikako da savladamo taj komadić vrletne i ledene zemlje. Onda se uhvatimo jedan drugome za ruke i uz velike napore predosmo tih stotinjak metara. U tim bezbrojnim pokušajima borbe sa sniježnom stihijom pomoćnik pomenu Mažuranićev stih:

Vidi mu se mrijet mu se neće,
a jest nešto što ga naprijed kreće...

Ova njegova upadica prođe nezapaženo. Kolona nastavlja kretanje. S vremena na vrijeme prenosi se šapatom od čela kolone: 'Javi, ima li veza sa začeljem', a zatim odgovor: Ima veza. Osjećam da mi se od gladi stomak prilijepio za kičmu. U nekakvom neodređenom razmišljanju rekoh: Eh, da je sad komad hljeba. Strajko to čuo pa mi odgovori: More, kakvog hljeba. Da je sada jedna oka rakije, video bi kako bi se išlo. Novica Suhić, jedan od rijetkih starijih, javi se iza Strajka.

- Manite gluposti, drugovi! Nema ni hljeba, ni rakije. Nego, znate li vi gdje se sada nalazimo?

- Otkud ćemo znati.

- E kad ne znate ja ču vam reći. Čuli ste za bega Ljubovića iz Nevesinja. On je bio jedinac u majke, kršan momak, begovski sin, isprosio djevojku, ali su mu na Morinama izginuli svatovi u velikoj mečavi, kako narodna pjesma kaže.

Novičinu priču prekide komanda za kraći odmor. Promrzli i umorni posjedasmo gdje se ko zateče.

Da li je komandant čuo kraj Novičine priče - ne znam, ali je istog momenta naredio da kolona krene naprijed kroz sniježno sivilo. Samo sada mnogo sporije i teže. Za čas se tijelo ohladilo, noge teške kao da su od olova. Teško se pokreću. Novičina priča oživje među borcima. Poče nevezan razgovor, sve s ciljem da se zaborave umor, glad i hladnoća. Neko upozorava na nastalu gala-

mu i traži tišinu. Komesar odvrati: U ovoj pustinji može se pričati do mile volje, jer, sem vukova, niko vas živ neće čuti.

Kolona odmiče sporo, ali ipak odmiče. Mitraljez težak. Imam osjećaj da mi je načinio ranu na desnom ramenu. Premještam ga na lijevo. Uzalud, i ono boli. Nosim ga u ruci, jednoj pa drugoj i sve tako mijenjam u nedogled. Ne zna se kako je teže. Postaje neizdržljivo. I ostalima nije lakše. Ko ne nosi mitraljez, nosi municiju i drugu opremu. Komesar to vidi. Uvidaju to i drugi rukovodnici. Ni njima nije bolje. Oni s vremena na vrijeme uzimaju od boraca njihovo breme i nose dok mogu. Sve tako. Gledam ispred sebe drugarice Milenu Spahić i Brenu Ilić. Uhvatile se za ruke i tetura-ju od smeta do smeta. Naleti vjetra ih obaraju. One se uz pomoć nas podignu i nastave put. Mislim - hrabre su i izdržljive. Divim im se.

Komesar zahtijeva da se priča o bilo čemu. Samo neka se priča, jer je u ovakvim situacijama priča najbolji lijek da se zaboravi glad i studen.

Noć odmiče, a mi posrćemo i idemo dalje. Led se nahvatao na obrve i trepavice. Oči su skoro zatvorene. Led je toliko čvrst da se ni otresti ne da. Svaki dodir do obrva i trepavica zadaje strašan bol. Odjeća, naročito gornja, sada je pod udarima vjetra okovana ledom, na svaki pokret tijela puca, odvaljuje se komad po komad i na tim mjestima ostaje golo tijelo. A kad na tako golu kožu naleti vjetar sa ledenim pahuljicama snijega - ima se osjećaj kao da ti neko krvnički zabada oštar predmet u sopstveno tijelo.

Neko se u koloni osvrnu na Novičinu priču. Kaže da su ti Ljubovića svatovi bili jaki, siti i dobro odjeveni. Uz to, jahali na pretlijim konjima i - opet zaglavili. Time je htio da kaže kako i nas čeka ista sudbina. Milan mu se suprotstavi tvrdeći da su svatovi bili pijani i to je razlog njihove pogibije. Slavko dodaje da bi se ovo lako izdržalo kada bi bilo dobre hrane i toplih haljina. Nekoliko boraca daju svoja mišljenja i nalaze riješenja pogibije svatova. Milena kaže da je mlada ostala živa zahvaljujući tome što je iskreno voljela mladog Ljubovića. Brena se složi s njom, kaže: Tako je, Milena! Na kraju pobjeduje pravda i ljubav.

Kad prestade razgovor o svatovima, stiže novi zahtjev za razgovorom o bilo čemu - toliko da se odagna studen koja lomi i dušu i tјelo. Kod pojedinaca se pokazuju znaci grčenja, kočenja i manjih nesvjestica. Ali, stajanja nema, naprijed se mora. Svaki minut odmora bio bi prava pogibelj. Razgovaramo o hladnoći. Neko reče da ona nastupa kada se čovjeku nisko spusti tjelesna temperatura. Student medicine iz Konjica dovrši priču time što objasni na koliko stepeni ispod nule nastupa malaksalost poslije čega čovjek osjeća neodoljivu potrebu za snom, zatim dolaze smetnje u disanju, koma pa smrt. Objašnjava kako u posljednjem trenutku svijesti nije hladno, da smrt nastupa opojno kao neodoljiv san. To je najljepša smrt, ako se za smrt može reći da je lijepa.

Priča o umiranju od hladnoće zainteresova borce. Odvrati pažnju od stvarnosti i pomaže da se u njima aktivira nešto nepoznato, ono što pospješuje njihovu volju da izdrže do kraja. Tako stigosmo u Ulog».

Dolaskom 14. brigade u širi rejon Kalinovika uspostavljena je veza sa 11. brigadom i brigadom narodne odbrane, nakon čega su sve tri brigade izvršile zajedničke pripreme za protivnapad, razbijanje i protjerivanje četnika. S obzirom na važnost situacije i da bi se osiguralo neposredno komandovanje i sadejstvo jedinica u borbi protiv okupatora i četnika na tom pravcu, u Kalinovik su, 15. decembra, došli komandant 3. bosansko-hercegovačke divizije KNOJ-a i načelnik štaba 29. divizije, koji su se na licu mjesta upoznali sa situacijom i izdali zapovijest jedinicama za napad. Napad je otpočeo u jutarnjim satima 16. decembra.

Zarobljena četnička komora. Narod traži svoje stvari koje su opljačkali četnici

Formirane su napadne kolone. Dva bataljona (1. i 2) 14. brigade sačinjavali su posebnu lijevokrilnu kolonu, i to: 2. bataljon je napadao pravcem Vihorac (k. 1194) i Đurđevo brdo (k. 1172) i u sadejstvu sa 1. bataljonom 11. brigade imao zadatak da protjera četnike iz Borja, a da za to vrijeme 1. bataljon 14. brigade nastupa u zahvatu komunikacije Kalinovik - Trnovo i protjera četnike iz Šivoje. Treći bataljon brigade ostao je u Ulogu sa zadatkom da izviđa u pravcu Glavatićeva, kontroliše desnu obalu Neretve prema Bjelimićima i čisti taj prostor od četnika. Četvrti bataljon se nalazio u rejonu Kalinovika, u brigadnoj rezervi. Jednovremenim i energičnim napadom na četničke položaje naše su ih jedinice na napadnim pravcima uspjele potisnuti. Četnici su, koristeći gustu maglu, napustili položaje i sa glavninom se povukli u pravcu Mljevine (Ustikoline), a dio u pravcu Trnova. Da bi ih sustigao, 2. bataljon je nastavio gonjenje, s tim što su naprijed upućena izviđačka od-

jeljenja da što prije otkriju i uspostave kontakt sa neprijateljem. Pred Miljevinom četnici su sustignuti, pa je 2. bataljon u sadejstvu sa 1. bataljom 11. brigade prešao u napad i uz primjenu obuhvata bataljoni su uspjeli iznenaditi četnike i nanijeti im teške gubitke. Četnici su se dali u panično bjekstvo ostavljajući kod Ocrkovlja komoru Požeškog korpusa i Pljevaljske brigade Mileševskog korpusa. Istovremeno, 1. bataljon se sukobio i sa četnicima kod Šivaje i prisilio da se povuku u pravcu Krbljina i Dobrog Polja. U to vrijeme od štaba divizije je stiglo naredenje da se nastavi gonjenje četnika, s tim da se 14. brigada orijentiše prema Trnovu. U tim borbama četnicima su naneseni osjetni gubici, zaplijenjeno je: 100 pušaka, 1 mitraljez, 3 laka bacača, 20. 000 metaka, radio-stanica, 4 jahača i 20 tovarnih konja i druge ratne opreme.

Prema zapovijesti štaba brigade⁵⁰ od 17. decembra bataljonima je naređeno: da 1. bataljon krene pravcem Mušići - Dobro Polje - Trnovo, da taj pravac očisti od četnika i protjera ih sa tog područja; da 2. bataljon nakon dolaska u Krbljine krene sa 1. bataljom u pravcu Dobrog Polja i Trnova i da u sadejstvu sa njim izvrši napad na Trnovo; da 3. bataljon i dalje ostane u Ulogu sa zadatkom da kontroliše i izviđa pravac Trešnjevica - Glavatičevo - Bjelimići, da 4. bataljon i dalje ostane u brigadnoj rezervi i očisti Zagorje od četničkih zaostataka; da Konjički odred ostane u rejonu Kutija i izviđa prema Tušilima, da pozadinske jedinice i ustanova brigade i dalje ostanu u Ulogu, a štab brigade u Kalinoviku.

Svi bataljoni su na vrijeme krenuli na izvršenje zadatka, s tim što se 1. bataljon, koji je bio isturen naprijed, odmah sukobio sa dijelovima Sarajevske četničke brigade, jurišne brigade »Igman« i Trnovskim četničkim bataljonom koji su u sadejstvu sa ustaškom milicijom odstupali prema Trnovu i Sarajevu. Energičnim gonjenjem bataljon je uspio da razbije dijelove navedenih neprijateljevih jedinica i da, 17. decembra, zaузme Trnovo. O tome govori Radovan Milošević zamjenik komandira 3. čete:

»Od komandanta bataljona dobio sam zadatak da noću 24. 12. sa jednom grupom boraca srušim most Trnovo - Sarajevo i na taj način onemogućim ponovno upad neprijateljevih motorizovanih jedinica. Iz Trnova smo došli na most noću po snijegu i velikoj hladnoći (bilo je 25 stepeni ispod nule). Od alata potrebnog za rušenje mosta nismo imali ništa. Pokušali smo golim rukama i drvenim polugama, ali bez uspjeha. Kako bi se koji od nas prihvatio za gvožđe ruke su mrznule. U takvoj situaciji neprijatelj nas je napao iz tri pravca: Nijemci od Sarajeva, a četnici od sela Ilovica i sa desne strane rijeke Željeznice. Prihvatali smo borbu koja je trajala cijelu noć. Sa grupom sam bio skoro potpuno odsječen, pa smo nekoliko puta morali prelaziti rijeku sa jedne na drugu stranu, sve dok nam nije stigla pomoć od bataljona i zajedno smo nastavili borbu i sljedećeg dana.

Hladnoća je bila tolika da su se od 4 puškomitraljeza, koliko smo imali u četi, 3 zamrzla. Pokušavali smo da ih odmrznemo, ali

⁵¹⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 7-19/5, kutija 1146-II.

bez uspjeha. Odlučili smo da u napad idemo sa bombama. Uspjeli smo potisnuti Nijemce sa mosta i iz tvrđave. Ipak smo se, uslijed nadmoćnijih neprijateljevih snaga, morali povući ka Trnovu. Na ulazu u grad dočekaše nas Nijemci jakom vatrom, jer su zaobilaznim putem mimo mosta pre nas ušlu u grad. U grad nismo mogli, pa ni nazad preko mosta jer su ga Nijemci tukli jakom vatrom, a četnici držali desnu stranu rijeke Željeznice.

Naša 2. četa pokušala je da nam pomogne ali bez uspjeha, jer je bila prisiljena na povlačenje prema selu Tošićima. Mi smo i dalje uporno branili zauzete položaje i pokušavali i dalje da uđemo u grad, ali nam to nije uspijevalo. Nijemci su na nas krenuli tenkovima i pješadijom, dočekali smo ih jakom vatrom, pokušavajući da bacimo bombe na tenkove i koristeći neke zgrade kao zaklone. Cijelu noć vodili smo neravnopravnu borbu sa neprijateljem.

Komandant bataljona, videći da se nalazimo u vrlo teškoj situaciji, šalje kurira Gojka Miloševića sa naređenjem da se odmah povlačimo za selo Tošiće i na Rogoj. Komandant nije znao da nam je odstupnica preko mosta bila onemogućena i naređuje posluzi jednog brigadnog topa da dejstvuje na Nijemce kako bi nam omogućio povlačenje preko mosta. Neprijateljeva artiljerija otkrila je naš top i učutkala ga. Donosimo odluku da odstupimo uz rijeku ispod mosta, jer je to bio jedini izlaz iz okruženja. Naređujem drugovima da po 2 do 3 odstupaju uz rijeku i tako uspjesmo da se izvučemo. U sastav bataljona u selo Dobro Polje došli smo iscrpljeni, gladni i promrzli sa 7-8 promrzlih drugova i drugarica, jednim teškim i 4 lakša ranjenika. I sad se sjećam tih hrabrih dječaka od 15 i 16 godina kako se hrabro drže, bore i izvršavaju sva naređenja pod tako teškim uslovima, i to bez pogovora kao da su svi stari borci i ratnici. To nije samo mladalačka hrabrost već herojstvo jedne mlade generacije.

Sutradan, poslije završenih borbi, na predlog komandanta bataljona naša četa je pohvaljena, a meni je poklonjen pištolj, koji će doživotno čuvati kao najdražu uspomenu iz rata. U toj borbi naročito su se istakli: Slavko Nadaždin, Stana Bukvić, Mara Andrić, Gojko Milošević, Desa Gluhajić, Đorđe Fržović, Jovo Jokanović i komesar čete Luka Dučić».

Prema zapovijesti štaba 29. divizije od 19. decembra⁵²⁾ 14. brigada je dobila zadatak da se prikupi i prebaci na širi prostor Trnova i da na tom prostoru razbije četnike i ustašku miliciju. Pored toga, da budno izviđa pravce prema Jahorini, Sarajevu i Bjelimićima i da održava čvrste veze sa 11. brigadom i 2. italijanskim brigadom divizije »Garibaldi« koja se nalazila na širem prostoru Ulog - Kalinovik. Ū divizijskoj zapovijesti je istaknuto da su u trodnevnim borbama četnici pretrpjeli velike gubitke. Ubijeno je 280, a zarobljeno 40 četnika. Zaplijenjen je veliki ratni materijal, između ostalog, kompletna komora sa 40 konja, više pušaka i mitraljeza. Naši gubici su bili 10 mrtvih i 8 ranjenih boraca.

U skladu sa divizijskom zapovijesti štab 14. brigade⁵³⁾ je 21. decembra naredio jedinicama:

⁵²⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 5/6/7, kutija 1143-II-A.
⁵³⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 7/10-5, kutija 1146-11.

- da 1. bataljon ostane u brigadnoj rezervi i kontroliše prostor Kiselica - Vrbovnik - Tošići, s tim što će postaviti obezbjeđenje na Gradini (k. 1013) i koti 987 i povremeno slati patrole pravcem Turovi - Godinje - Dujmovići. Naređeno je i da se na tom pravcu čvrsto drži veza sa Konjičkim partizanskim odredom koji se nalazio u Ledićima;

- da 2. bataljon iz rejona Turovi - Milje krene na čišćenje terena od četničkih i ustaških bandi i da dolaskom u Trebečaj jednu četu angažuje na pravcu Brutuši - Ljutica - Lagodar - Umčani, a ostale čete orijentise lijevo od Trebečaja ka selima Miljenovići - Bijela Rijeka - Ostojići. Takođe je naređeno da poslije protjerivanja bandi produži pokret preko Oblog brda i Prečana i u rejonu Cerčina da uhvate vezu sa 1. bataljonom. Poslije izvršenja zadatka da se dvije čete smjesti u Ostojićima, a jedna četa u Šabancima, gdje treba organizirati borbeno obezbjeđenje i neposredno osiguranje;

- da 3. bataljon iz Trnova krene u pravcu Pendića, a odatle cestom do Mađara, da zatim skrene desno i napadne bandu u selima Ilivoce i Grab i protjera je prema Kijevu i Turbima. Poslije čišćenja terena da poruše most između Jablanice i Kijeva, da se vrate i smjesti u Grabu, odakle će slati jače patrole u pravcu Kijeva, sve do porušenog mosta;

- da 4. bataljon iz Tošića krene pravcem Trnovo - Kiselice i odatle skrene desno preko Crne Rijeke i u dvije kolone izbjije u Divičiće, oda-kle da protjera bandu u pravcu Jahorine. Poslije izvršenja zadatka da se smjesti u Zabojanu i Divičićima, gdje treba organizovati neposredno obezbjeđenje. Stalne patrole slati preko Kemšića da uhvate vezu sa Jahorinskim partizanskim odredom u Zagoru (Gornje Selo);

- da Konjički partizanski odred, ranije stavljen pod komandu štaba brigade, krene pravcem Godinje - Dujmovići - Ledići, tu se smjesti i uhvati vezu sa 2. bataljonom. Da poslije smještaja postavi neposredno obezbjeđenje i šalje jače patrole u pravcu Rakitnice;

- da se štab brigade, pozadina (komora) i prištapske jedinice smjes-te u Trnovu, gdje sve jedinice treba da šalju izvještaje i upućuju ranje-nike.

Navedeni zadatak 14. brigade je sa Konjičkim partizanskim odredom izvršila 22. decembra na određenom prostoru, očistila teren od bandi i izbila na liniju: Divčić - Jablanica - Umčani - Ledići. Neprijatelj je na prvcima nastupa jedinica pružao jak otpor, ali je bio primoran da se uz znatne gubitke povuče u pravcu Umoljana, Jahorone i Sarajevo-skog polja. Sa prednjim dijelovima brigada je izbila kod sela Vojko-vića u Sarajevo-skom polju i porušila most na rijeci Željeznici kod sela Kijeva. Tada je od Nijemaca oslobođeno 12 zarobljenih vojnika Crvene armije, koji su izrazili želju da se bore u našim jedinicama. Na našoj strani od nestručnog rukovanja minobacača ranjeno je 5 boraca. U toku 23. decembra jedinice brigade su se zadržale u navedenim rejonima. To su štab brigade i brigadni komitet iskoristili i održali partijske i vojne sastanke sa štabovima bataljona i bataljonskim partijskim biroima.

Pojava 14. brigade na ivici Sarajevo-skog polja u rejonu sela Jablanice i Kijeva, u neposrednoj blizini komande njemačkog korpusa, koji se nalazio u Kasindolu, uznesnila je i komandu njemačke Grupe armije »E«, koja se nalazila u Sarajevu. Nijemci su hitno intervenisali prebacivši na

pravac Sarajevo - Trnovo borbenu grupu jačine jednog bataljona 734. puka 104. lovačke divizije, ojačanim sa 4 tenka i artiljerijom. Angažovani su i dijelovi sarajevske četničke grupe brigada i 8. domobranski posadni zdrug. Protivnapad je otpočeo 24. decembra, ali i pored nadmoćnosti u ljudstvu i tehniči neprijatelj nije postigao veći uspjeh, već u toku noći 2. i 3. bataljon 14. brigade odbacio ga je preko sela Kijeva nazad. Sljedećeg dana nastavljene su žestoke borbe na prostoru Kijeva sve do sela Ilovice. U jutarnjim satima, 26. decembra, sva četiri bataljona 14. brigade izvršila su snažan protivnapad na neprijateljeve položaje. Kako protivnapad nije bio dobro organizovan i nije voden jednovremeno i energično, neprijatelj je uspio da održi svoje položaje, uvede u borbu svoju rezervu, potisne naše bataljone i zauzme Trnovo.

U Dobrom Polju smo se odmorili dva tri dana, a zatim napali neprijatelja u Trnovu i poslije teških borbi vođenih cijelu noć 7. januara Trnovo je ponovo oslobođeno. Poslije osvajanja Trnova neprijatelj je iz borbe izvukao bataljon 734. puka i hitno ga uputio prema Zenici. Samo u 3 dana u borbama oko Trnova brigada je od 24. do 26. decembra imala 7 poginulih, 6 ranjenih i 8 nestalih boraca. Neprijatelj je taj uspjeh i zauzimanje Trnova platio sa 30 mrtvih i 20 ranjenih vojnika. O borbama oko Trnova komandir voda u 3. bataljonu Danilo Masleša u svojim sjećanjima iznosi:

»Krajem decembra 1944. godine 3. bataljon je napustio Nevesinjsko polje i prebacio se u širi rejon Trnova pravcem: Morine - Ulog - Obalj - Kalinovnik. Oslobođivši Trnovo, posjeo je položaj prema selu Mađarima u kome su se nalazile njemačke jedinice. Vremenska situacija je bila krajnje nepovoljna. Visina sniježnog pokrivača dostizala je i do dva metra. Temperatura vazduha spustala se i do - 15°C, a od sniježne vejavice vidljivost je bila manja od 20 metara usred dana. Borci su pravili zaklone u snijegu koji nas je stalno zatrپavao. Kroz sniježne nanose i smetove bili smo prinuđeni da motkama probijamo rupe za puškarnice. Tih decembarskih dana zatekli smo se u okruženju tri najopasnija neprijatelja: Nijemaca, snijega i vukova. U pojedinim čoporima bilo je i po 15 vukova koji su nas, naročito noću, veoma često obilazili. Odjeća mokra kao čep i sniježne otopine probijaju do gole kože. Smrzle se i noge i ruke, a srce se cijepa od studeni. Već danima ne vidimo, a sanjamo vatru. Njemci s vremenom na vrijeme puškaraju ne žaleći municiju. Gladni vukovi zavijaju kao da uporno dozivaju tu užasnu bijelu smrt od koje svi strijepimo. Vjetar kao da je pomahnitao, fijuće i poigrava se sa zamrznutim sniježnim pahuljicama koje udaraju u naše grudobrane kao olovna sačma. Priželjkivali smo da odemo iz tog pakla pa makar i u smrt. Prvi vod 2. čete, kome sam bio komandir, dobio je to dugo čekano naređenje. Kretnuli smo. Poslije izvjesnog vremena primijetio sam da je kolona prekinuta. Vratio sam se stotinak metara. Na svijеže utabanoj sniježnoj stazi nepomično je ležao jedan borac sa puškom i sandukom municije. Komandire, ne mogu dalje. Ubij, ubij me. Neka ti je prosta moja krv! - Kroz plač je govorio jedva razumljivim jezikom borac koji je nedavno došao u bataljon. Bilo je očigledno da

mu je snaga bila na izmaku. Nisam znao sta da radim. Zadatak je - mora se ići dalje, ali se ne smije ostaviti drug vukovima. Jedva sam uspio da tog borca spasim sigurne smrti«.

U zapovijesti štaba brigade⁵⁴⁾ štabovima bataljona od 26. decembra kritikuje se nedovoljna povezanost jedinice u organizaciji odbrane Trnove, ukazuje na moguće iznenađenje i ističe potreba odsudne odbrane po cijenu života pravca: Trnovo - Dobro Polje i držanje položaja na padinama Rogaja, odnosno linije Videš - Rogaj - Karaula - Buzdihanj - Pijevac. S tim ciljem bataljonima je naređeno:

- da 1. bataljon, smješten u Boljanćima, uporno drži pložaj u zahvatu puta Trnovo - Rogaj, odnosno da poruši put i organizuje stalnu zasjedu na putu i šalje izviđačke patrole ka Trnovu. U slučaju jačeg napada neprijatelja od Trnova ka Dobrom Polju određena je »linija« odbrane Videš - Rogaj (Javorak k. 1161). Desno je bataljon održavao vezu sa 4. bataljonom koji je branio položaje Lokve (k. 1451), a lijevo sa Konjičkim partizanskim odredom koji je zatvarao pravac od Turova, Dobrog Polja i Rijeke;

- da 2. bataljon, smješten sa dvije čete u Varoši, a sa jednom u Konjovićima, zatvori pravac od Delijaša i šalje patrole u pravcu sela Bačci i tako održava vezu sa dijelovima 11. brigade. Ukoliko dođe do neprijateljevog napada, da linija odbrane bataljona bude Pijevac (k. 1300) - Buzdihanj (k. 1326);

- da se 3. bataljon smjesti u selu Krbljine i kao brigadna rezerva organizuje neposredno obezbjeđenje na Zvijezdi (k. 1415) i šalje izviđačke patrole u pravcu Treskavice;

- da se 4. bataljon smjesti u Mašicama, organizuje obezbjeđenje Golubinog brda (k. 1196) i šalje stalne patrole preko Oštrog rta u pravcu Basica. Bataljon je upozoren da u slučaju naprijateljevog napada iz pravca Trnova sadejstvuje prvom bataljonu na položajima Rogaja i s tim ciljem poruši sve mostove od Rogaja do Dobrog Polja;

- da sve komore, sem komore 4. bataljona, smjeste u Krbljinama, a prateći vodovi da se stave na raspolaganje bataljonima i uključe u njihove akcije;

- da se štabu brigade koji se nalazio u Dobrom Polju šalju redovni i vanredni izvještaji;

- da se brigadna bolnica i hiruška ekipa i dalje nalaze u Kalinoviku, gdje treba slati ranjene i bolesne borce.

Pored toga, u zapovijesti se štabovi bataljona upozoravaju da međusobno održavaju čvrstu vezu i sadejstvo, na potrebu veće budnosti kako ne bi došlo do nepotrebnih iznenađenja i da organizuju i pojačaju rad obavještajnih službi na prikupljanju podataka o neprijatelju, njegovim namjerama i pokretima. Posebno je istaknuta potreba korišćenja protivtenkovskih pušaka ako neprijatelj upotrijebi tenkove u zahvatu komunikacije Trnovo - Dobro Polje, kao i potrebu stalnih protivnapada radi uznemiravanja i iznurivanja neprijatelja, kako bi se lakše, uspješnije održali položaji. Štabu Konjičkog partizanskog odreda je naređeno da se smjesti u selu Mrkodo i zatvori pravac od Trnova preko Turova i Godinja i da u slučaju napada neprijatelja čvrsto sadejstvuje sa 1. ba-

⁵⁴⁾> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/7/1, kutija 1143-A.

taljonom brigade. Poslije upućene zapovijesti uslijedilo je, istog dana, dopunsko naređenje da se 4. bataljon iz dotadašnjeg rejona prebaci i razmjesti u Dobrom Polju i stavi u rezervu štaba brigade. Na tim položajima brigada se zadržala 6 dana. Vrijeme je bilo iskorišćeno za odmor i intenzivan partijsko-politički rad. U štabu brigade uz prisustvo štabova bataljona održano je vojno-političko savjetovanje⁵⁵⁾ sa posebnim osvrtom na slabosti koje su ispoljene u toku borbi. Poslije ovoga održano je savjetovanje sa svim starješinama po bataljonima uz prisustvo članova štaba brigade. Na kraju su održani partijski sastanci i sastanci aktivna SKOJ-a i četne konferencije na kojima je razmatrano držanje boraca i starješina u proteklim borbama.

Na savjetovanju je ocjenjeno da je neprijatelj svojom taktikom uspevao da razvuče snagu brigade na širokom prostoru, imajući u vidu važnost, osjetljivost i blizinu objekata u Sarajevskom polju, koje je neprijatelj po svaku cijenu morao da zaštiti. Prisustvo četnika i milicije na čitavom ovom prostoru takođe je angažovalo znatne snage brigade i onemogućivalo joj da se usredsredi na borbu protiv njemačkih snaga u zahvatu komunikacije Ilovica - Mađari - Jablanica - Kijevo, posebno preduzimanje smjelijih manevara sjevero-istočnim padinama Igmana i južnim padinama Jahorine. Taktičko-topografski sklop zemljišta išao je neprijatelju naruku. Sa malim snagama mogao je uspješno braniti komunikaciju i kotlinu rijeke Željeznice, a jačim snagama preuzimati dejstva. I pored velike oskudice u municiji (posebno za naoružanje jugoslovenskog porijekla) sve jedinice su, mada je bilo i izvjesnih slabosti, uspješno izvršile svoje borbene zadatke.

Tako je zamjereno obavještajnoj službi u bataljonima i u brigadi da nije funkcionala na zadovoljavajući način, pa je štab brigade predložio štabu 29. divizije da organizuje kurs sa obavještajnim oficirima, gdje bi se ti kadrovi sposobili za svoje zadatke. Kad danas sagledamo i cijenimo pojedina borbena dokumenta brigade iz tog vremena, možemo se pohvalno izraziti preciznošću naređenja - zapovijesti za izvršenje borbenih zadataka, regulisanje sadejstva između jedinica, organizaciju podrške i borbenog obezbjeđenja, tako da nas neprijatelj nije uspio iznenaditi. Radi slobodnijeg manevriranja komore bataljona često su ulazile u sastav brigadne komore, što je za svaki zadatak bilo posebno regulisano. Za komande bataljona veliki problem je predstavljao nedostatak sekcija teritorije na kojoj su izvođena borbena dejstva.

U ocjeni izvođenja borbenih dejstava jedinica brigade u tom periodu treba imati u vidu da su novomobilisani borci bili uglavnom sa teritorije koja je duže vrijeme bila pod kontrolom okupatora, četnika i muslimanske milicije i da su do dolaska u naše jedinice skoro svi imali pogrešne predstave o našoj borbi, njenim ciljevima i zadacima. Suočeni sa neprekidnim danonoćnim borbama i marševima u zimskim uslovima i neredovnom ishranom, jedan dio tih boraca je na svoju ruku napuštao jedinice i odlazio svojim kućama. To je iziskivalo potrebu intenzivnijeg političkog i vojničkog rada sa njima, te se u narednom periodu njihovo osipanje znatno smanjilo. Nasuprot ovome, imali smo mnogo više pozitivnih primjera brzog prilagodavanja novim uslovima, pa je i borbe-

⁵⁵⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 35-2, kutija 1153-1.

nost novih boraca iz dana u dan rasla. I Italijani su se, bilo ih je 19 u našim jedinicama, potpuno uklopili sa ostalim borcima, a neki od njih bili su izrazito dobre nišandžije na minobacačima u čemu smo, u to vrijeme, i te kako oskudjevali. U izgradnji borbenog morala posebna pažnja posvećivana je afirmisanju uloge svih naših naroda u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. Prekomanda 120 starih boraca za popunu gardijske brigade i artiljerijskog diviziona 29. divizije uticali su na brže osposobljavanje mlađeg starješinskog sastava i aktivnost na pojačanoj mobilizaciji novih boraca.

Borbena dejstva brigade u januaru 1945. godine^{5b)}

Početkom januara 1945. godine počela su da slabe ofanzivna dejstva Nijemaca i njihovih saveznika, domaćih izdajnika, četnika i ustaša. Teški porazi neprijatelja na svim frontovima i za nas povoljan razvoj situacije prisilio je neprijatelja na postepeno uzmicanje i napuštanje Hercegovine. Pored zaostalih dijelova 118. lovačke divizije, neprijatelj je povukao protivavionsku artiljeriju i osnovna materijalna sredstva prema Sarajevu.

U takvoj situaciji štab 29. divizije je počeo pripreme za nastavljanje ofanzivnih dejstava radi čišćenja i protjerivanja neprijatelja iz Hercegovine i obezbjeđenja prodora naših jedinica prema Sarajevu. Dotadašnji statični razvoj borbenih dejstava negativno je uticao na moral naših boraca. Na to su upozoravali štabovi brigada ističući »da su borci voljniji napadati na neprijateljski garnizon nego držati položaje gdje su izloženi neprekidnim neprijateljskim napadima«. Osnovu neprijateljeve odbrane činile su jedinice 369. njemačke pješadijske divizije, koja je poslije izvršene popune prestala da bude legionarska i jedan puk 181. divizije. Njenoj komandi potčinjeni su i 9. mješovita ustaško-domobrantska divizija, italijanska fašistička legija »San Marko« jačine jednog bataljona, kao i ostaci četničkih jedinica. Ukupna jačina tih snaga u Hercegovini iznosila je oko 25 hiljada vojnika. Na glavnim dijelovima fronta i u garnizonima komandovali su komandanti njemačkih pukova i bataljona. Domaći izdajnici i njihove jedinice (ustaše, domobrani, muslimanska milicija i četnici) izgubili su povjerenje kod Nijemaca i nisu dejstvovali samostalno, već su njihove redove ojačavali njemački bataljoni i čete. Ovakav odnos okupatora prema svojim saradnicima bio je uslovljen sve većim osipanjem i raspadanjem njihovih jedinica.

Uslijed nepovoljnog razvoja situacije neprijatelj je morao da postepeno izvlači jedinice iz borbe, vrši česte zamjene i pregrupisavanje, što je uticalo na slabljenje njihovog borbenog morala.

Zadatak 14. brigade u januaru 1945. godine bio je:

- da aktivnim dejstvima zatvori pravce: Dobro Polje - Trnovo - Sarajevo, s tim da ponovo ovlada uporištem u Trnovu;
- da razbije četničke bande na širem prostoru Sarajevskog polja i Trnova;

⁵⁷>Arhiv NOR-a VII, reg. br. 16/7-4, kutija 1146-11.

- da se u drugoj polovini januara, prebaci na prostor: Borci - Bijela
- Turija radi prenošenja dejstva prema Konjicu;
- da očisti prostor Bjelimići - Glavatićevo - Borci od četničkih bandi i ustaške milicije;
- da u borbama čvrsto sadejstvuje sa 11. brigadom.

Prvog januara 1945. godine 14. brigada je bila u slijedećem borbenom rasporedu:

- 1. bataljon u s. Boljanići držao je položaje na Videšu (k. 1389) i karauli (k. 1328) kontrolišući komunikaciju od Dobrog Polja ka Trnovu;
- 2. bataljon u selima Varoš i Kolakovići držao je obezbjeđenje na k. 1049 i k. 1238 i tako zatvarao pravac od sela Bašci i Jabuke;
- 3. bataljon je u Krbljinama bio u brigadnoj rezervi s tim što je obezbjeđivao brigadnu pozadinu i isturio osiguranje na Zvijerder (k. 1415);
- 4. bataljon sa štabom brigade nalazio se u Dobrom Polju i držao je obezbjeđenje na Lokvi (k. 1351).

Drugog januara brigada je dobila zadatak da ponovo ovlada uporištem Trnovo i protjera neprijatelja u pravcu Sarajeva. Za izvršenje zadataka angažovan je jedan bataljon 11. brigade. Plan napada je bio da se prethodno očisti teren od četnika, a zatim, obuhvatom sa četiri bataljona, presječe izvlačenje neprijatelja u pravcu Sarajeva i uniše njegove snage u Trnovu. Trnovo i okolinu je branilo oko 300 Nijemaca iz 86. njemačkog puka za osiguranje i 964. tvrđavske brigade sa 4 tenka; oko 300 četnika iz Sarajevske i Bilećke četničke brigade i 400-500 muslimanske milicije. Napad je počeo u 3 sata ujutro. Bataljoni su uspjeli da očiste okolna sela oko Trnova od četnika i milicije, te podišli samom Trnovu, gdje su se Nijemci prikupili i davali žilav otpor iz pojedinih zgrada. Zbog uporne odbrane neprijatelja napad nije uspio, jer je neprijatelj koristio i veliku mečavu i snijeg. U tim borbama imali smo 3 ranjena, dok je neprijatelj imao 5 mrtvih i 24 zarobljena. Zaplijenjen je jedna sanduk granata od lakog bacača, 21 puška i 3 mitraljeza.

Neprijatelj je izvršio protivnapad 5. januara i odbacio dijelove naših jedinica sa položaja. Protivnapadom naših jedinica neprijatelj je ponovo protjeran u Trnovo, gdje se okružena njemačka posada čvrsto držala. U međuvremenu neprijatelj je ojačao odbranu Trnova angažovanjem 2. bataljona 724. lovačkog puka i baterije topova, a dolinu rijeka Željeznice i Zujevine zatvorio je prištapskim jedinicama 86. puka, 1025. željezničkim bataljonom i jednom četom 999. tvrđavskog pješadijskog bataljona, koji im je došao u pomoć iz Sarajevskog polja.

Odbranu Trnova neprijatelj je oslabio povukavši, 6. januara, 2. bataljon 724. lovačkog puka iz Trnova i uputio ga prema Zenici. To su iskoristili 2. i 4. bataljon i zajedničkim napadom, 7. januara u jutarnjim časovima, ponovo oslobodili Trnovo. U borbama za oslobođenje poginulo je 11, a ranjeno 7 boraca. Gubici neprijatelja su iznosili 20 mrtvih i preko 30 ranjenih vojnika. Tom prilikom zarobljena su 24 četnika. Oslobođenjem Trnova rasformiran je Kalinovački partizanski odred i njegovi borci i starješine raspoređeni su u jedinice 14. brigade.

U vremenu od 10. i 11. januara na sektoru brigade nije bilo borbi, tako da su se jedinice našle u slijedećem rasporedu:

- 1. bataljon u selima Dobro Polje i Boljanići;

- 2. bataljon u selima Ostojići i Umčani;
- 3. bataljon u selima Vrbovik i Pendići;
- 4. bataljon u selima Sloveljevići - Govedovići;
- štab brigade sa prištapskim dijelovima u Trnovu.

U brigadnoj zapovijesti od 11. januara 1945.⁵⁷⁾ istaknuto je da u rejonu oko Trnova u uporištima sela Mađari i Ilovica jačina neprijatelja iznosi oko 280-300 Nijemaca, a u Presječenici i Grabu nalazilo se oko 400-500 pripadnika ustaško-četničkih bandi i milicije.

Radi zauzimanja navedenih uporišta štab brigade je izdao jedinica-ma slijedeće naređenje:

- da 1. bataljon ostane u dotadašnjem rejonu (Dobro Polje - Boljanići) i izviđa u pravcu Kolakovića, s tim da uhvati i održava stalnu vezu sa dijelovima 11. brigade koji su se nalazili u Mrežicama;
- da 2. bataljon u 1 sat sa dvije čete krene iz Trebečaja prema Umčanima i Presjenici i tamo napadne četnike. Pored toga, naređeno mu je da se 3. četa iz Trnova prebaci u Trebečaj i da, zavisno od razvoja situacije, nastavi pokret prema Miljanovićima i Ostojićima, očisti teren od neprijatelja i ostane, do daljeg naređenja, na tom prostoru;
- da 3. bataljon u 5 sati napadne na njemačku posadu u Mađarima i Ilovici i protjera je prema Sarajevskom polju, s tim da jednu četu zadrži u Ilovici radi obezbijeđenja rušenja mosta;
- da 4. bataljon u 5 sati napadne na njemačku posadu u Ilovici i na četnike u Grabu i protjera ih prema Sarajevskom polju;
- da štab brigade sa prištapskim jedinicama i dalje ostane u Trnovu.

Napad izведен 12. januara samo je djelimično uspio jer nije bio jednovremeno izведен, pa su se Nijemci održali na položajima dok su ustaše, četnici, domobrani i milicija protjerani sa položaja. Borba je trajala od 7 do 12 časova. Naši gubici bili su veliki: poginulo je 5 boraca, a 13 je ranjeno. Neprijatelj je imao 41 poginulog, a ranjeno je više desetina vojnika. Zaplijenjena su 2 puškomitrailjeza, više pušaka i municije.

Ponovni napad svih bataljona uslijedio je 12. januara uveče. Međutim, ni ponovljeni napad nije dao očekivane rezultate. Jedan borac je poginuo, a 14 je ranjeno. O borbama na pravcu Trnovo - Sarajevo borac 1. čete 1. bataljona Milivoje Bjeletić u svojim sjećanjima iznosi:

»Zapamlio sam jednu od onih hladnih januarskih noći kada se ledi srce u grudima, a gazi snijeg do pojasa. Moja četa dobila je zadatak da poruši drveni most na rječici Željeznici, desetak kilometara nizvodno od Trnova prema Sarajevu. Njemačke snage nisu bile daleko, odmah negdje iza prvog brežuljka. Sa nama je posao i komandant bataljona. Čestom je bila prтina i moglo se lako doći do mosta. Ponijeli smo krampove i gvozdene poluge da bismo otkinuli gvožđem i ledom okovane daske i grede sa mosta.

Pošli smo s ciljem da se most poruši kako bismo spriječili njemačkoj motorizaciji da se ponovo probije u već oslobođeno Trnovo, gdje su se nalazile velike vojne kasarne. U pravcu njemačkih položaja poslali smo patrolu kako nas ne bi iznenadili, mada su i oni imali svoje izviđačke patrole. Kad je veliki snijeg, slabo se

⁵⁷⁾> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/10-4, kutija 1146-11.

čuju neprijateljski pučnji i brektanje motora, pogotovo ako vjetar duva.

Tek što smo počeli da kidamo smrznute daske, primijetile su nas njemačke predstraže i tenkovima krenule prema nama. Nalazili smo se u okomitom kanjonu rijeke Željeznice, tako da smo se mogli kretati samo cestom ili s druge strane rječice uzvodno. Kako most nijesmo porušili već samo odvalili nekoliko dasaka, nijesmo mogli da povlačimo cestom jer bi nas stigli tenkovi. Odlučeno je da pređemo na suprotnu stranu rječice, tada veoma nadioše, i da se povlačimo prema Trnovu. Bila je vedra noć obasjana punim mjesecom. Vidjelo se po snijegu kao po danu. Njemački tenkovi su brzo stigli do mosta i otvorili vatru na nas. Rječica je krivudala i mi smo se sklanjali iza njenih okuka.

Na obližnjim kotama, s desne strane Željeznice, nalazile su se ustaške i četničke snage. Nije bilo moguće savladati okomite strane kanjona i izaći na brijegeove koje je neprijatelj držao. Jedini izlaz je bio da potražimo mjesto gdje se rječica razlila i bila plića, da bismo je pregazili i ponovo izašli na cestu, a odatle na brežuljke s lijeve strane. Komanda je pala da se držimo u lancu jedan za drugoga. Prvi se držao za konja na kojem je jahao komandant sa nogama u vodi. Na sredini rijeke voda je bila do grudi i strahovito hladna. Oružje i torbice podigli smo na ramena i glavu. Tek što smo nekako izašli na cestu, naređeno je da se popnemo na brežuljak, spriječavamo i zadržavamo neprijatelja, kako ne bi iznenadio ostale naše čete u Trnovu i oko njega.

Brzo su obaviještene i ostale čete da idu tenkovi. Borili smo se cijelu noć, mokri, na snijegu. U predahu borbe skakutali smo, trčali, jedan drugog masirali da se ne smrznemo. Ko je imao da presvuče, bar suve čarape, bolje je prošao. Mnogi su se te noći prehladili i ostali bez noktiju na prstima od nogu. No, i to se poslije desetak dana zaboravilo, naš borbeni moral nije opao».

U vremenu od 13. do 15. januara nije bilo jačih borbi sem prepucavanja izviđačkih patrola. Međutim, 16. januara u 7 sati neprijatelj jačine oko 300 Nijemaca napao je 4. bataljon koji se nalazio na položajima Slavljevići - Govedovići i uspio da ga potisne ka Zabojskom. Nakon toga bočnim dejstvom 3. bataljona i protivnapadom 4. bataljona neprijatelj je bio prinuđen da se povuče na polazne položaje u Ilovicu, poslije čega je 4. bataljon ponovo zaposjeo svoje ranije položaje. U toj borbi poginuo je 1 borac, dok ih je 5 ranjeno. Neprijatelj je imao 20 mrtvih i 15 ranjenih vojnika.

Sredinom januara 1945. počelo je pregrupisavanje snaga 29. divizije za novi ofanzivni pohod radi konačnog oslobođenja Hercegovine. U divizijskoj zapovijesti od 16. januara 1945. brigadama su dati novi zadaci. Kako su jedinice divizije bile angažovane na frontu od 150 kilometara, neophodno je bilo skratiti front, prikupiti i pripremiti jedinice za nova dejstva na osnovnom pravcu: Nevesinje - Mostar - Konjic. Zato se u vremenu od 17. do 23. januara pripremala za prebacivanje na navedeni pravac. Istina, ni tada borbe nisu prestajale, tako da je noću 18/19. januara 2. bataljon sa jednom četom organizovao zasjedu u rejonu: Ki-

jevo - Jablanica u koju je upala neprijateljeva kolona jačine oko 30 njemačkih vojnika. Poslije kraće borbe neprijatelj je imao 6 mrtvih i 9 zraobljenih vojnika. Zaplijenjen je 1 mitraljez, 9 pušaka i oko 1.000 metaka. Noću 23/24. januara i do svanuća neprijatelj je uspio da 2. bataljon stavi u poluokruženje u Umčanima. Štab bataljona je brzo reagovao i naredio izvlačenje bataljona ka Trnovu. U toku izvlačenja došlo je do žestokih borbi. Nezadrživ juriš bataljona prisilio je neprijatelja da se povuče, tako da je bataljon to iskoristio i probio se ka Trebečaju i Trnovu. Neprijatelj je u toj borbi imao više mrtvih i ranjenih vojnika.

Brigada u mostarskoj operaciji i oslobođenje Nevesinja i Mostara

Poslije oslobođenja Trnova i razbijanja četnika u rejonu Kalinovik - Trnovo - Foča Vrhovni štab je naredio 8. korpusu (u čiji je sastav pri-vremeno ušla 29. hercegovačka divizija) da dovrši oslobođenje Hercegovine i likvidira neprijateljeve garnizone u dolini Neretve. U vezi sa tim, a pošto je prethodno potisnut neprijatelj sa pravca: Ljubuški - Čitluk - Čapljina - Metković, krajem januara i početkom februara izvršeno je pregrupisavanje i priprema jedinica za izvršenje narednih borbenih zadataka:

- štab 29. divizije je odlučio da glavne svoje snage grapiše u borbama za oslobođenje Nevesinja i Mostara, a 11. i 14. brigadu da rokira ka Konjicu s ciljem da ga zauzmu i presijeku komunikaciju Ostrožac - Konjic - Ivan-sedlo i time olakšaju napad glavnim snagama divizije;

- 11. brigada se 1. februara nalazila na položajima Džepni - Vrdolje - Spiljani, gdje je sadejstvovala 14. brigadi i neposredno ugrožavala neprijatelja u garnizonu Konjic. Zbog toga je 1. i 2. bataljon 370. puka njemačke 369. divizije iz Mostara privremeno prebačen u Konjic. Zbog nastale opšte situacije jedinice 1. i 2. bataljona 370. puka 5. februara ponovo se vraćaju na Široki Brijeg.

Poslije izvršene smijene jedinica 14. brigade, koju je smjenila 5. proleterska crnogorska brigada, a koja je izvedena pod borbotom i u kojoj su poginula 4 borca, dok je neprijatelj imao 10 mrtvih i 8 ranjenih, 23. i 24. januara brigada se bez odmora prebacila iz rejona Trnova u rejon Bjelimića i orijentisala ka Konjicu.

Pokret brigade regulisan je naređenjem od 23. januara ⁵⁸⁾ u kome su jedinicama dati slijedeći zadaci:

- da 1. bataljon krene u 10 časova iz Tošića i preko Dobrog Polja u Krbljinama, gdje će zanoćiti, a potom sjutradan ujutro nastavi pokret u Mjehovinu, gdje će se smjestiti i postaviti potrebna obezbjedenja;

- da 2. bataljon krene u 6 časova sa komorom iz Trebečaja pravcem Mjehovina - Odžaci, gdje će zanoćiti, a potom sjutradan ujutro da nastavi pokret u s. Blaca, tu se smjesti i postavi potrebna obezbjedenja;

- da 3. bataljon krene u 10 časova za 1. bataljonom preko Dobrog Polja u Krbljine, gdje će zanoćiti, a zatim sjutradan ujutro nastavi pokret u s. Kute, gdje će se smjestiti i postaviti potrebna obezbjedenja;

⁵⁸⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 4/10-4, kutija 1140-11.

- da 4. bataljon krene u 6 časova u s. Ovče Polje, gdje će se smjestiti i prenoći, a zatim sjutradan ujutro u 7,00 sati da nastav pokret cestom u Božinoviće, smjesti se i postavi potrebno obezbjeđenje;
- da štab brigade sa pozadinskim jedinicama krene istog dana poslije podne, smjesti se u Dobro Polje, gdje će zanoći, a zatim da se sjutradan ujutro prebaci u Kalinovik.

U duhu navedenog naređenja, poslije odmora 26. januara, brigada je 27. i 28. januara nastavila pokret na prostoru Bjelimića i Zijemlja, s tim što se:

- 1. bataljon iz Mjehovine prebacio u s. Argutu gdje je prenoćio i sutradan preko Sopota stigao u rejon Jažeprasine, gdje se razmjestio i čekao dalje naređenje;
- 2. bataljon se iz Mjehovine prebacio u Argutu, gdje je prenoćio i sjutradan nastavio pokret u rejon Razića, gdje se razmjestio i čekao dalje naređenje;
- 3. bataljon se iz Kute prebacio u Svijenča i sjutradan nastavio pokret u Luke, gdje se razmjestio i čekao dalje naređenje;
- 4. bataljon se iz Božanovića prebacio u Svijenča, gdje je prenoćio, a zatim nastavio pokret u rejon Gradljine, gdje se smjestio i čekao dalje naređenje;
- štab brigade, dio komore i brigadno previjalište su se u toku 28. januara prebacili iz Kalinovnika u Odžake, dok je u Kalinoviku ostala brigadna bolnica, glavnina bojne komore i omladinski vod na obezbjeđenju.

Iscrpljene u danonoćnim borbama, sa slabom odjećom i obućom, jedinice su jedva odolijevale surovoj zimi i sniježnim nanosima koje je trebalo na maršu savladati. Duboki sniježni nanosi usporavali su njihovo kretanje, posebno tovarnih grla, pa su jedinice bile primorane da mobilišu mjesno stanovništvo i stoku radi probijanja sniježnih smetova. U probijanju puteva kroz snijeg jedinice su se naizmjениčno smjenjivale, a dnevni marš iznosio je oko 15-18 km. O tom maršu komandir čete u 3. bataljonu Risto Marković kaže:

»U drugoj polovini januara na položaje kod Trnova došle su crnogorske jedinice i smijenile nas. Poslije sređivanja jedinica izvršili smo marš pravcem: Trnovo - Dobro Polje - Krbljine - Kalinovik po dubokom snijegu i mrazu. Prtina je već postojala, ali nove padavine otežavale su hod. Drugog dana marša stigli smo u Bojiće i Cniće, zapadno od Kalinovnika. Tu smo zanočili, osušili odjeću i obuću i dobili hranu. Najavljeno nam je da ujutru ranije krećemo dalje, ali nije saopšteno u kom pravcu i sa kojim zadatkom.

Sjutradan oko 6 časova sve je bilo spremno za pokret. Prva četa 3. bataljona dobija zadatak da ide u prethodnicu pravcem: Bojići - Odžaci - Dužani - Glavatićevo preko Bjelimića. Jutro mutno, oblačno, snijeg pada, put (prtina) slabo se vidi. Krenuli smo i na prevoju prema Bjelimićima dočekala nas je muslimanska milicija. Brzo smo raščistili sa njima i krenuli dalje. Sada nastaju velike teškoće. Kako dan odmiče tako snijeg sve veći, gušći i vlažniji. Put se skoro ne poznaje, prtine nema i poslije izvjesnog vremena

put posve izgubismo. Dalje otprilike uzmemo pravac i naprijed, ali svaki minut teže. Snijeg gusto pada, ne vidi se dalje od 10 do 20 metara. Visina snijega prelazi naša ramena, za raščišćavanje nemašto ništa već gole ruke. Snijeg mekan, pa kako staneš tako propadneš. Onaj koji prvi upadne, pa se mora vaditi. Snijeg prtim po smjenama. Na kraju se bacamo ležečki sabijamo snijeg i pravimo prtinu. Tako smo se rvali i borili sa vremenom. Ni 500 metara se ne može na sat. Borci mokri do gole kože, temperatura niska, do hrane ne možemo doći, sela nigdje nema niti se može vidjeti. Ne znamo dokle smo došli i koliko još ima do cilja.

Tako smo išli cijeli dan i u sami mrak upadnemo među neke kuće koje prije uopšte nismo vidjeli. Nekoliko kuća su zatrpane u snijegu i ne vide se. Niko se živi ne čuje i ne vidi. Ušli smo u jednu kuću i nađemo ženu sa nekoliko djece. Pitamo je za Glavatičeva. Kaže da ne zna. Tražimo nekoga vodiča, ali nigdje muškaraca nema, ni od 10 godina. Tada dođe naređenje da tu prenoćimo i odmorimo se. Snijeg je padao cijelu noć. Glavna misao je kako nastaviti dalje i koliko još ima do Glavatičeva.

U toku noći neko je došao na ideju da ujutru treba obići štale, nači nekoliko volova i povesti ih da probijaju snijeg. Tako je i bilo. Volovi kao da su vješti takvim nepogodama. Propnu se na zadnje noge i svojom težinom sabiju snijeg. Brzo smo se probili iz Bjelimića preko prevoja prema Neretvi i Glavatičevu. U dolini Neretve i oko Glavatičeva snijeg je bio manji, pa se moglo brže kretati. Vjerujem da je to bio, mada kratak, najteži marš na borbenom putu naše brigade. Posebnu poteškoću je predstavljalo to što je većina boraca bila iz južne Hercegovine, koji se ranije nikada nisu našli u tako velikom snijegu i mećavi i nisu navikli na tako niske temperature. To se odnosi i na jedan broj Dalmatinaca. Jedan od tih boraca je stalno govorio: 'Komandire, gospe mi, svi ćemo se smrznuti kao babini jarići'. Međutim, odlučila je mladost i volja, pa je i taj teški marš preden uz pjesmu, šalu i vicevek.

Na tom maršu uslijed velike hladnoće promrzlo je 50 boraca, od kojih je 20 upućeno u bolnicu na kraće i duže liječenje. Od velikog mraza i napora uginulo je oko 20 konja.

Na maršu kroz Bjelimiće 2. bataljon se u prethodnici sukobio sa muslimanskim milicijom, koja se poslije kraće borbe povukla u pravcu Konjičke župe, ne porušivši most na Neretvi kod Glavatičeva. Tom prilikom je zarobljeno 9 milicionara sa oružjem i jedan laki bacač. Polazeći od pretpostavke da će most preko Neretve biti uporno branjen, štab brigade daje zadatak 2. i 4. bataljonu da zauzmu most i obezbijede prolaz brigade na prostor Glavatičeva. U ranim jutarnjim časovima 4. bataljon je izbio na most, a 2. bataljon na Orlov kuk, gdje je uslijed slabe vidljivosti (magla) i nedogovorenog signala za raspoznavanje došlo do međusobnog prepucavanja. Tom prilikom su ranjena 4 borca iz 4. bataljona. O moralu i izdržljivosti boraca u borbama'oko Trnova borac 1. bataljona Milivoje Bjeletić u svojim sjećanjima iznosi:

»Poslije oslobođenja Trnova proširena je slobodna teritorija u pravcu Sarajeva. Nakon izvjesnog vremena stigla je smjena pošto su na položaje došle dvije crnogorske brigade: 5. i 9. Bili smo radosni što se vraćamo na područje Hercegovine sa ovog, snijegom zatrpanog područja. Putujući prema Kalinoviku pjevali smo: 'Ide Peta i Deveta Sarajevom da prošeta'.

Prvi bataljon je krenuo od Kalinovnika preko bjelimičkih brda i planina punih snijega i dijelova ustaških četa i milicije. Teško se probijamo kroz snijeg, a na svakom brdu dočekuju nas ustaše rafalima i vikom. Rastjerujemo ih sa jednog, oni se prebacuju na slijedeće brdo. Cijeli dan smo vodili s njima borbu i onako mokri, umorni i gladni uspijeli da ih rastjeramo. Razbježali su se na sve strane, najviše u pravcu Konjica i Sarajeva. Mnogi zaseoci bili su pusti, mještani su pobegli sa ustašama ispred nas.

U tim kućama nijesmo mogli ništa naći za jelo. Ponegdje smo nalazili suvog voća i u buradima neku vrstu rijetkog džema ili soka od divljih krušaka. Pili smo taj sok kao vodu. Za nas gladne bilo je to i ukusno i slatko. Time bismo samo donekle zavarali glad, a samo zbog bolova u stomaku i neprekidnog proliva imali smo muku od tih poslastica. Iznureni od gaženja snijega pod borbotom cijelog dana jedva smo čekali da se nađemo u nekom selu i tu se nahranimo. Nekako smo se sjurili niz bjelimička brda u Konjičku Župu, prema Glavatičevu, gdje je trebalo da predemo preko mosta i nastavimo put prema Nevesinju.

Zanoćili smo u selima, u Župi, pored Neretve, gdje je bilo znatno toplice. Raspoređeni smo po kućama na večeru. Nadali smo se dobroj večeri i da više nećemo gaziti po snijegu. Prevarili smo se u oba slučaja. Domaćin, kod kojeg je došla moja grupa od pet - šest boraca, nije pokazivao nimalo ljubaznosti pema nama. Spremio nam je za večeru kačamak sa malo mljeka. Dok smo se sušili pored vatre, popravljali smo obuću i odjeću i jedva čekali kada će donijeti večeru. Onako gladni, halapljivo smo pojeli sve što nam je donio. Nijesmo bili ni na pola siti, ali nijesmo više tražili. Vodili smo računa da se dobro ponašamo i da ljudski postupamo sa ukućanima, kako nam je to komesar čets često napominjao - da partizanski borac mora i sa malim da bude zadovoljan. I mi bišmo bili zadovoljni da je to što je donio domaćin bilo kako treba.

Posljedice njegovog 'gostoprinstva' za nas su bile jako mučne i bolne. Ubrzo smo osjetili strašne bolove u stomaku i imali smo osjećaj kao da smo u njih stavili kamenje. Cijelu noć smo se uvijali od bolova. Izjutra nijesmo mogli da idemo sa ostalim borcima na nove položaje u Nevesinjsko polje. Poslali su nas sa bolničarkom i dijelom komore u brigadnu bolnicu koja se nalazila u Kruševljima ispod planine Crvnja. I dok su se vodile teške borbe oko Nevesinja, nas nekoliko boraca je ležalo i liječilo se od posljedice kačamaka iz Konjičke župe.

Pošto smo ozdravili poslali su nas da se javimo u svoju četu koja se tada nalazila na položajima oko Zijemlja preko Boračkog jezera i Konjica. Uveče smo stigli u jedan zaselak u Zijemlju kod

škole, gdje se nalazila bataljonska komora i prateći vod. Tu smo zanoćili. Upravo te noći Nevesinje je zauzeto. Jedan dio ustaških i njemačkih snaga je uspio da se povuče iz Nevesinja preko planine Veleža i da se probije prema Mostaru i Konjicu.

Neki ustaša, mještanin, poveo je najprečim putem, preko planine, jednu grupu od oko 50 Nijemaca u pravcu Konjica da ih spase. Noću naiđu na zaselak gdje smo se nalazili sa komorom. Primjetile su ih naše straže. Prateći vod i svi mi koji smo se tu nalazili brzo smo zaposjeli zidine oko kuća i otvorili vatru na njih. Još uvijek je snijeg bio do koljena. Promrzli i umorni Nijemci su upali u školu odakle su se cijelu noć branili. Komandir voda, Radovan Milošević, vrlo hrabar borac, nije ih ostavljao na miru.

Pred zoru su napustili školu i nastavili put prema Konjicu. Morali su na smjenu da prave prtinu kroz snijeg. Odstupali su u koloni uz snažnu mitraljesku zaštitnicu. A prateći vod ih je neprekidno pratilo i od začelja kolone napadalo. Tjerao ih je sve do iznad Konjica. Samo je nekoliko njih uspjelo da pobegne u Konjic, ostali su svi izginuli na putu. Zaplijenjeno je tom prilikom dosta oružja i druge opreme koju su nosili. Bila je to vrlo uspješna akcija naših boraca.

Sutradan smo otišli u svoju četu i nastavili borbe oko Konjica do njegovog oslobođenja».

Osnovne karakteristike obostranih dejstava brigade u toku januara ogledale su se u slijedećem:

- brigada je vodila žilavu borbu za kontrolu prostora i pravaca Kalinovik - Sarajevo i Nevesinje - Konjic, što je neposredno ugrožavalo pravac neprijateljevog izvlačenja prema Sarajevu;

- neprijatelj je, pored brojčane i vatrene nadmoćnosti, nastojao da što više angažuje domaće izdajnike, kako bi lakše obezbijedio navedene pravce i kontrolisao teritoriju, tako da naše jedinice nisu uspjеле da postignu iznenađenje u borbi;

- surova zima i duboki sniježni pokrivač išao je u prilog neprijatelju, koji je osloncem na naseljena mjesta lakše branio svoja uporišta. Našim jedinicama bilo je otežao izvođenje dejstava na komunikacije, postavljanje zasjeda i druga dejstva partizanskog načina ratovanja.

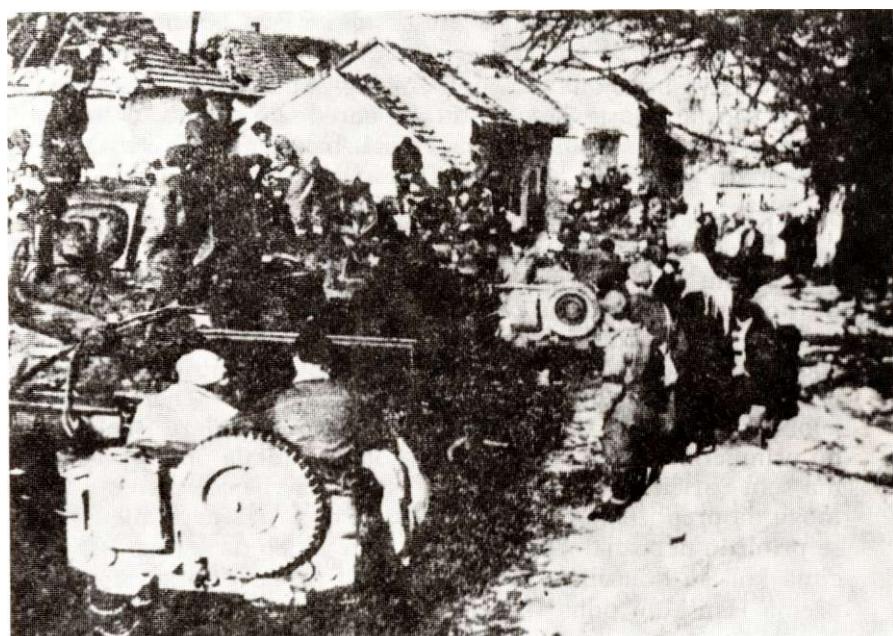
Međutim, prisutnost naših snaga na prostoru Trnovo - Kalinovnik, odnosno u gornjem Nevesinjskom polju imalo je veliki politički značaj jer je, pored svakodnevnog poraza ustaša i četnika, izvršen jak uticaj na mjesno stanovništvo koje se sve više opredjeljivalo za naš pokret. Mladi su stupali u naše jedinice, u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. S druge strane, okupator je morao da na tim pravcima angažuje specijalne snage iz rezerve da bi sprječio prisustvo naših jedinica neposredno u blizini Sarajeva i Konjica.

Dolaskom u Glavatićevo, 30/31. januara, brigada dobija zadatok da iz rejona gornjeg dijela Nevesinjskog polja neposredno sadejstvuje 10. brigadi koja je vršila neposredne pripreme za napad na Nevesinje. S tim ciljem brigada je dobila zadatok da zatvori pravac koji vodi od Nevesinja preko s. Pridvorci - Bijelo Polje - Zijemlje. Jedan od prioritetskih zadataka je bio uspostavljanje kontakta sa neprijateljem i prikup-

ljanje podataka o njemu, posebno na pravcu Zijemlje - Bijelo Polje i daje u dolini Neretve.

Nijemci i ustaše (jačina oko 200 vojnika) iz pravca Nevesinja, 5. februara,³⁹⁾ prodiru u pravcu Sopilja, gdje se sukobljavaju sa 2. bataljonom koji ih, uz podršku 1. bataljon, poslije višečasovne borbe primorava da se vrate u Nevesinje. U toj borbi neprijatelj je imao 5 mrtvih i više ranjenih vojnika.

Već 7. februara 1. i 3. bataljona su angažovani na razbijanju grupe od 150 četnika u Zijemljima. Napad je izvršen u ranim jutarnjim časovima. Otpor četnika prema 1. bataljonu bio je vrlo jak, sve dok u borbu nije ušao i 3. bataljon iz pravca Kušića. Pod jačim pritiskom četnici nagle odstupaju i ostavljaju 4 mrtva i 2 zarobljena vojnika. Zaplijenjena su i 2 mitraljeza, 5 pušaka, 10.000 metaka, radio-aparat i druga oprema. Na našoj strani nije bilo gubitaka.

U oslobođenom Nevesinju, februara 1945.

U napadu na Nevesinje 9. i 10. februara učestvovao je i 2. bataljon⁶⁰⁾ u sadejstvu sa 10. brigadom, ali taj napad nije uspio, jer je neprijatelj dobro utvrdio garnizon i organizovao snažnu odbranu (bili su izgrađeni bunkeri od armiranog betona, iskopani rovovi i izvršeno zaprečavanje). U blokadi Nevesinja 14. brigada se angažuje sjeverno od Mostara radi odsjecanja i sprječavanja izvlačenja neprijatelja prema Konjicu.

Odlučan napad na Nevesinje 10. brigada, uz sadejstvo 12. i dijelova 14. brigade i uz podršku 25 artiljerijskih oruđa i 6 tenkova, izvršila je

³⁹⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 914, kutija 1146-11.

⁶⁰⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 9/10-1, kutija 1146-11.

13. februara. Uz snažnu podršku artiljerije i tenkova žestoke borbe su nastavljene i u toku noći sve do zore. Neprijatelj je trpio znatne gubitke, i ocijenivši da se ne može održati u Nevesinju, odlučio da se u toku noći izvuče iz grada. Četrnaestog februara u zoru Nevesinje je oslobođeno. Pri napadu na Nevesinje 2. i 4. bataljon 14. brigade obrazovali su opštu rezervu, a poslije njegovog zauzimanja vratili se u sastav brigade na prostor Zijemlja. Za to vrijeme 1. i 3. bataljon, preko Porima i padina Veleža, vršili su noćni napad na komunikaciju u rejonu Bijelog polja, prethodno čisteći sela Kuti - Livač - Potoci - Lišani - Hum i Željušu od četnika i milicije. Za vrijeme noćnog napada na zaseoke Bijelog polja 2. četa 1. bataljona ušla je bez borbe u Potoke. Kada ih je stražar zaustavio, jedan drug na njemačkom jeziku odgovorio mu je da idu »ustaše«, u što je on povjerovao. Prišli su do njega i razoružali ga, a zatim razoružali i cijelo odjeljenje njemačkih vojnika koje je bilo na obezbjeđenju, a koje je u jednoj seoskoj kući zatećeno na spavanju. To je omogućilo da četa postavi zasjedu na putu, sačeka jaču neprijateljevu kolonu i nanese joj velike gubitke.

Napad ta dva bataljona u rejonu Bijelog polja na snage koje su se povlačile iz Mostara nastavljen je i u toku naredna dva dana. O tim borbama govore zamjenik komandira 3. čete 1. bataljona Radovan Milošević i komandir voda u 3. bataljonu Danilo Masleša.

»Komandant 1. bataljona Milosav Kundačina me je odredio da sa 3. četom obezbjeđujem štab 14. brigade, komoru i bolnicu i da obezbjedim prenos hrane od Zijemlja do položaja bataljona brigade, koji su se nalazili na položaju prema Bijelom Polju i Mostaru. Sakupio sam nekoliko mještana, a Mileva Račić, omladinski rukovodilac čete, jedan broj omladine da pomognu u nošenju hrane do položaja. Četrnaestog februara krenuli smo preko Zijemlja ka Bijelom polju. Bilo je već 16 časova kada smo na prilazu Bijelom polju primijetili veću kolonu vojnika koja se kretala preko polja prema selu Šarići. Zbog velike magle, snijega i vijavice nismo odmah mogli da prepoznamo čija je vojska. Sa tri druga neprimjetno sam se približio nepoznatoj koloni i tek tada vidjeo da se radi o Nijemcima koji su dolazili iz Podveležja i išli preko Zijemaljskog polja prema Hanskom polju (kasnije smo doznali da su to bili dijelovi 369. njemačkog puka koji su dolazili iz Podveležja i kojima se uz put bila pridružila još jedna grupa iz Blagaja). Rastojanje između nas i Nijemaca nije bilo veće od 50 do 100 metara, a koje smo kasnije smanjili nadomet bombi. Odmah sam naredio borcima da poležu u snijeg, da puze i da se što bliže približe njemačkoj koloni zauzimajući najpovoljnije položaje za borbu. Odmah sam poslao kurira da izvesti štab brigade o nastaloj situaciji i pokretu njemačke kolone. Na položaj je odmah došao zamjenik komesara brigade Milan - Miljo Milatović. Tada sam odredio za vojnog delegata Slavka Nadaždina da sa 10 boraca i 1 puškomitrailjezom zauzme najpovoljniji položaj na drugoj strani neprijateljeve kolone, koju ćemo napasti unakrsnom vatrom, i da dà znak za opšti napad, a mi ćemo se što bliže približiti Nijemcima nadomet bombi.

Na dati znak za napad na njemačku kolonu odjeknule su bombe sa obe strane, začula se vatra iz svih raspoloživih oružja i povici drugova i drugarica: 'Stani Švabo gdje si pošao u z'o čas si na Zijemlje došao''. Bombe su neprestano praštale uz jaku mitraljesku i mašinsku vatru i stalne napade sa svih strana na Nijemce. Naš iznenadni i jak napad stvorio je utisak kod Nijemaca da se radi o većoj jedinici. U prvom napadu razbili smo ih na dvije kolone, koje su se počele vrteti po Zijemaljskom polju i skoro neorganizovano braniti. Prvo su pokušali da se probiju prema Prenju, a zatim prema Šarićima i Crnoj gori. U tome smo ih spriječili. Onda su organizovali kružnu odbranu. Borba je nastavljena pod vrlo ne-povoljnim uslovima. Bio je veliki snijeg, hladnoća, magla, slaba vidljivost i petostruko brojčano, u ljudstvu i oružju, nadmoćniji neprijatelj, ali zahvaljujući hrabrosti, požrtvovanju i vjeri u pravednost naše borbe i revolucije ti mladi borci, od kojih je većina imala između 14 i 15 godina života, uspjeli su da se nose sa takim neprijateljem i da ga unište sa preko 90% gubitaka u ljudstvu i oružju. Borba je trajala preko 30 časova, od 16 časova 14. februara, pa do mraka 15. februara 1945. godine.

Poslije više pokušaja proboga Nijemcima je nekako uspjelo da pod zaštitom mraka izvuku jedan broj svojih vojnika prema selu Šarićima, Hanskom polju i Konjicu, ostavljajući svoje mrtve i ranjene na Zijemlju. Tom prilikom ubijeno je 194, a zarobljeno 17 Nijemaca. Zaplinjeno je 8 puškomitraljeza, 1 mitraljez, 4 automata, 5 pištolja, 2 šarca, 2 dvogleda, 7 sanduka municije, rami materijal, kao i arhiva. Od naših niko nije poginuo, ali su ranjeni: Slavko Nadaždin, vodni delegat; Mara Andrić, vodni delegat; Gospava Jannić, bolničarka; Radovan Milošević, zamjenik komandira čete; Desa Gluhajić i jedan borac, Dalmatinac, čijeg se prezimena ne sjećam, a ime mu je Mato.

U ovoj borbi svi drugovi i drugarice borili su se hrabro, a naročito su se istakli: Slavko Nadaždin, Mara Andrić, Ljubiša Babić, Luka Dučić, Gojko Milošević, Desa Gluhajić, Đorđe Fržović, Branko Stevanović i Milan - Miljo Milatović.

Za pokazanu hrabrost četa je dobila usmenu pohvalu, Miljo Milatović je predao Slavku Nadaždinu ručni sat, a meni dvogled za uspomenu. Sutradan, zaplijenjeno oružje i municiju predali smo štabu našeg bataljona i štabu brigade.

Komandant 1. bataljona mi je naredio da sa vodom krenem za Nijemcima uz kanjon Neretve, izvršim izviđanje i da ga obavijestim o rezultatima toga izviđanja. Oko 8 časova vod je krenuo u kanjon Neretve u pravcu Drežnice. Na vrhu Bijelog polja na mjestu gdje se ulazi u kanjon Neretve naišli smo na stravičan prizor: svuda oko puta gomile mrtvih Nijemaca, iskasapljeni konji, prevrnuta kola i kamioni, razbacano oružje, isprevrtana ratna oprema. Prava kasapnica. Ostaci njemačkih jedinica, uništenih uraganskom vatrom dalmatinskih jedinica koje su tukle u bok njemačke kolone sa desne obale Neretve. Svi mostovi na putu bili su porušeni. Na drugom kilometru ispred Drežnice začuli smo pucnjavu i za-

ključili da je borba u toku. Ubrzo je sa desne obale Neretve na nas otvorena mitraljeska vatra. Na sreću, uspostavili smo vezu sa dželovima 26. dalmatinske divizije i od njih saznali da se Nijemci brane u Drežnici. Bilo je već veće kada smo se vratili u Potoke. Sutradan 3. bataljon je napustio Bijelo polje (s. Potoci) i vratio se uz Porim na Zijemlje. Bataljon je zakonačio u Kuli ispred Boračkog jezera i tu ostao 2-3 dana. Tu smo dobili i informaciju da se četnici nalaze na Borcima.

Poslije kraćeg predaha dobio sam zadatak da sa jednom desetinom odem u s. Jezero i da u selu pronađem kuću u kojoj se nalazio saveznički pilot (Amerikanac ili Englez) koga je trebalo dovesti u štab bataljona. Upozoren sam da se četnici nalaze u Borcima, a postojala je i vjerovatnoća da ih ima i u Jezeru. Poslije večere krenuli smo na izvršenje zadatka. Selu Jezero prišli smo sa jugozapadne strane i otvorili vatru iz dva mitraljeza. Iz sela se нико nije javljao, samo su četnici pucali sa Boraka i signalnim raketama osvetljivali selo i njegovu okolinu. Mene i još dva borca odveo je vodič u kuću u kojoj se nalazio pilot. Domaćin je izveo pilota iz jednog skrovišta (podruma). Bio je jako uplašen, teško se kretao i cvokotao je od zime i straha. Krenuli smo uz strmu stranu - skoro da smo nosili pilota. Skinuo sam svoj šinjel i obukao mu. Dugo smo ga uvjerali da smo saveznici (Titova vojska) i jedva ga smirili. Doveli smo ga i predali u štab brigade. Moj šinjel ostao je na njemu. Možda ga je odnio i za Ameriku. Sada sam ja morao cvokotati dok nisam oteo šinjel od Nijemaca.

Dan-dva kasnije reče mi zamjenik komesara čete da se javim u štab bataljona, gdje sam dobio naređenje da sa jednom desetinom voda krenem za Mostar radi obezbijedenja municije za jedinice. Dobio sam i odgovarajući dokumenat. Na brzinu sam preračunao da sa 10 boraca mogu prebaciti oko 200 kg municije i rekoh da mi je sve jasno. Krenuli smo preko Zijemlja, Porima, Bijelog polja i stigli u Mostar bez naročitih teškoća. U Mostaru smo uspješno obavili posao i u vojnim kasarnama zvanim 'sjeverni logor' primili 20 sanduka minobacačke i streljačke municije. Do s. Potoka u Bijelom polju prebacili smo se kamionom. Tek tada se postavilo pitanje: Šta dalje? Nije to bilo 200 kg municije, kako sam preračunao, nego 1.200 kilograma, odnosno 120 kg po jednom borcu. Kako sada preko Porima prebaciti tu municiju do Boračkog jezera? Odmah sam shavtio da će nam municija trebati za Konjic i da se za prenos do jedinice snademo sami. Sjetio sam se stare mudrosti da 'ako nema koga da ti pomogne, ti onda pozovi nevolju u pomoć'. Bezuspješno sam tražio konje po Bijelom polju i jedini izlaz je bio da sakupim grupu žena sa kojima bih tu municiju prenio do Boračkog jezera. Sa sakupljanjem žena išlo je vrlo teško - jedva smo uspjeli da ih sakupimo. Održao sam kratak govor i dao odgovarajuća uputstva. Čak sam zaprijetio i strijeljanjem onih koje eventualno budu pokušale da bježe ili bacaju municiju. Na svaku grupicu od 4 žene rasporedio sam po jednog borca i tako smo krenuli ka Porimu. U Kuli bataljon nismo zatekli jer se u međuvre-

menu nalazio u pokretu prema Konjicu. Tek sjutradan ujutru susstigli smo jedinice bataljona i na vrijeme im doturili municiju. Jedan ili dva dana poslije toga bataljon je sa drugim jedinicama krenuo u napad na Konjic».

U toku 15. februara 2. i 4. bataljon sukobili su se na prostoru Zijemlja sa jednom kolonom Nijemaca, koja je preko Podveležja pokušala da se probije i u pravcu Konjica. U tim borbama ubijeno je 194 pripadnika 369. »Vražije« divizije, a zaplijenjeno 200 pušaka, 20 pištolja, 8 puškomitrailjeza, 4 mašinke i jedan teški mitraljez »breda«. Naši gubici su iznosili 3 mrtva i 4 ranjena borca.

Uspješno izvršen marš od Trnova u veoma složenim i teškim uslovima i uz svakodnevne borbe oko Nevesinja, Konjica i Bijelog polja umnogome su uticale na povećanje sveukupne borbene gotovosti brigade i na učvršćenje discipline u njenim jedinicama. Posebno se razvio ofanzivni duh kod starješina i boraca, kao i samoinicijativa kod jednog dijela starješina, što je posebno došlo do izražaja u toku marša, a i u borbama koje su vođene u ovom periodu.

Poslije napuštanja Nevesinja kod Nijemaca i domaćih izdajnika nastala je dezorientacija, posebno kod onih dijelova koji su se probijali ka Konjicu. Borbeni moral im je bio u opadanju za razliku od ranije, kada su se branili iz utvrđenih objekata sa dosta municije, u toplovodijelu i uz redovnu i dobru ishranu.

Prisustvo domaćih izdajnika na tom prostoru ometalo je jače angažovanje naših snaga na pravcu odstupanja neprijatelja komunikacijom Mostar - Konjic. Tako je koristeći njihova obezbjeđenja i organizovani prihvati neprijatelj, iako desetkovani, uspjeo da se izvuče u pravcu Konjica.

Dejstvujući u pravcu Bijelog polja, 1. i 3. bataljon 14. brigade, i posred postignutih vidnih rezultata, nisu mogli da spriječe izvlačenje neprijatelja iz Mostara, jer su ih njegove jake snage odbacile od komunikacije. Treba istaći da bi rezultati u spriječavanju izvlačenja neprijatelja iz Mostara bili veći da je brigada u cjelini bila angažovana u Bijelom polju, jer tako angažovana na dva udaljena pravca nije mogla doći do punog izražaja. Treba istaći da je u mostarskoj operaciji bilo dobro organizovano snabdijevanje jedinica i blagovremeno ukazivanje sanitetske pomoći ranjenim i oboljelim, uprkos lošim vremenskim uslovima.

Učešće brigade u oslobođenju Konjica

Šesnaestog februara 1945. u 21 sat štab brigade je izdao zapovijest⁶¹ da brigada u cjelini iz dotadašnjeg rejona, ujutru, 17. februara, u 5 sati izvrši pokret na prostor: Čićevo - Kula - Borci - Česim, da očisti teren od neprijatelja i što prije posjedne položaje između Ostrošca i Konjica. Cilj toga manevra bio je nanošenje gubitaka i spriječavanje izvlačenja neprijatelja dolinom Neretve i oslobođenje Konjica. Na pravcu kretanja brigada je prethodno rastjerala četnike i miliciju, pri čemu je imala 3 mrtva i 1 ranjenog borca. Neprijatelj je pretrpio teške gubi-

⁶¹> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 9/9-4, kutija 1146-11.

teke i imao 67 mrtvih i jednog zarobljenog vojnika. Taj uspješno izveden marš, kao i uspjeh borbi oko Nevesinja i Bijelog polja, umnogome su uticali na povećanje sveukupne borbene sposobnosti brigade.

Izbijanjem jedinica na prostor: Borci - Turija - Zabrdje - D. Bijela, brigada je preduzela energična dejstva preko Gašinog brda (k. 547) na komunikaciju Ostrožac - Konjic. S tim ciljem prema naređenju štaba brigade od 18. februara,⁶²⁾ bataljoni su 19. februara izvršili pokret i našli se na slijedećim položajima neposredno ispred Konjica:

- 1. bataljon na položaju Medaškovići - Paklena (k. 906);
- 2. bataljon na položaju Zaslavlje - Gašino brdo (k. 595);
- 3. bataljon u Borcima sa obezbjeđenjem na Vrabaču (k. 1032);
- 4. bataljon u Jošanici i Turiji sa obezbjeđenjem na k. 564 i k. 339;
- štab brigade i prištapske jedinice su se razmjestile u Medaškovićima.

U takvom borbenom rasporedu jedinicama je naređeno da izvode aktivna dejstva i da ne dozvole da se neprijatelj nekažneno izvlači. Skrenuta je i pažnja da u slučaju naglog napuštanja Konjica, energično, na ledima neprijatelja, upadnu u grad. U zapovijesti je naglašeno: »Ne dozvolite da se neprijatelj izvuče, a da ga ne udarimo makar po posljednjim dijelovima«.

Glavninu snaga u odbrani Konjica sačinjavalo je oko 1.800 ustaša i domobrana, dok je prisustvo Nijemaca bilo promjenljivo i obično se kretalo od jednog do dva bataljona. Ustaše i domobrani su držali položaje oko grada, a njemačke jedinice su predstavljale manevarsku snagu za preduzimanje aktivnih dejstava na kritičnim mjestima - sektorima odbrane. Odrambena dejstva neprijatelja u Konjicu podržavala je baterija brdskih topova koja je dejstvovala iz rejona željezničke stanice, zatim vod tenkova i vod protivavionskih topova 20 mm tipa »flak«. Tim snagama neprijatelj je uporno branio Konjic i komunikaciju u dolini Neretve kojom su se izvlačile njegove snage u pravcu Sarajeva.

Noću 19/20. februara jedinice brigade su izvršile demonstrativni napad na Konjic i na komunikaciju Konjic - Ostrožac. U toj akciji 2. bataljon je u toku noći razbio veću grupu domobrana, odbacio je sa položaja i protjerao prema Ostrošcu. Osjetivši se ugroženim, neprijatelj je, 21. februara, uz snažno artiljerijsko dejstvo napao naše snage s ciljem da ih odbaci dalje od komunikacije i posjedne pogodnije položaje sa kojih će se lakše braniti i tako odložiti naš napad na Konjic. Borba se vodila u toku čitavog dana i neprijatelj je, protivnapadom 2. i 4. bataljona, ponovno odbačen na polazne položaje. U toj borbi imao je 18 mrtvih i 25 ranjenih vojnika, a jedinice brigade 10 mrtvih i 15 ranjenih boraca.

Istog dana u 21 sat brigada je izvršila ponovni napad na Konjic.⁶³⁾ Borba je vođena u toku čitave noći i do zore jedinice brigade su uspjele da ovladaju isturenim položajima i potisnu neprijatelja u grad. U jutarnjim časovima neprijatelj je, uz snažnu podršku artiljerije i tenkova, izvršio protivnapad i uz velike obostrane gubitke uspio da jedinice brigade potisne na polazne položaje. Od toga dana, pa sve do 26. februara, na prilazima Konjicu vodile su se žestoke i danonoćne borbe, često prsa

⁶²⁾> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 5/6/7, kutija 1143-II-A.

⁶³⁾> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 7/10-5, kutija 1146-11.

Porušeni Konjic

u prsa. Neprijatelj je bio uporan, posebno tri bataljona ustaško-domobranske 9. gorske divizije, koji nisu štedjeli municipiju. Dejstvo artiljerije i »flakova« imalo je na naše borce negativni psihološki uticaj. Najžešće borbe vodili su 1. i 2. bataljon na položajima: Gašino brdo (k. 594) - k. 646 - Zabrdje. Samo u toku jednog dana 1. bataljon je devet puta osvajao k. 646, a 2. bataljon je, takođe, vodio žestoke borbe za položaj na Gašinom brdu (k. 594). U toku protivnapada neprijatelja, 24. februara, kada je u borbu ubačen jedan bataljon 370. grenadirske puka, naše jedinice su potisnute sa položaja povoljnijih za dalji napad na Konjic. Cilj tog protivnapada je bio da po cijenu velikih gubitaka odbrane Konjic i tako povrate izgubljeno samopouzdanje demoralisanih vojnika i jedinica. Tim protivnapadom neprijatelj je postigao taktički uspjeh, jer je odgodio napad na Konjic. O učešću 1. bataljona u borbi na prilazima Konjicu Dimitrije Vukosav, omladinski rukovodilac 1. bataljona, piše:

»U svanuće, 24. februara, bataljon se povukao na polazni položaj i narednih nekoliko noći vršio prepade radi uznemiravanja neprijatelja u gradu i ometanja normalnog saobraćaja dolinom Neretve. Naše položaje neprijatelj je gađao artiljerijom, ali nije pokušavao sa napadom. Međutim, oko 8 sati, 27. februara poslije snažne artiljerijske vatre neprijatelj kreće sa jačim snagama na položaj 1. bataljona sa težištem na k. 564. Snage koje napadaju su šarenoli-

ke - naprijed idu ustaše a iza njih Nijemci. Kotu 564 branila je 3. četa, lijevo od nje prema potoku Drecelj bile su 1. i 2. četa, a prateći vod se nalazio na položaju oko 250-300 metara istočnije od k. 646, odakle je mogao uspješno podržavati čete. Bataljon je organizovanom vatrom dočekao neprijatelja na odstojanju oko 200 metara ispred položaja. Zbunjen takvom vatrom neprijatelj je zastao. Međutim, Nijemci su natjerali ustaše da jurišaju. Pošli su na juriš. Treća četa ih je dočekala bombama, ali oni i dalje jurišaju bez obzira što se stroj prorjeđuje. Da bi prošao sa što manje gubitaka, komandir čete Filip Brale, iskusni borac sa Neretve i Sutjeske, povlači četu pozadi kote, sređuje i priprema juriš. Neprijatelj je uspio izaći na kotu 564, ali zakratko. Dok se ustaše nisu još ni snašle, na koti su zagrmjele bombe i zaparali rafali teških mitraljeza pratećeg voda iz rejona k. 646. Ustaše su bezglavo napustile kotu i u paničnom bjekstvu krenule niz padinu prema Konjicu ostavljajući iza sebe mrtve i ranjene. Na 250-300 metara ispod kote dočekali su ih Nijemci i prisilili da ponovo krenu na juriš. Ustaše ponavljaju juriš i uspijevaju da izađu na vrh kote, ali ih ponovo 3. četa sa bombama zbaciće sa kote i tjera. U podnožju kote opet ih dočekuju Nijemci i zaustavljaju. One koji su pokušavali da prođu kroz stroj zaustavljaju pucanjem. Ustaše se ponovo sređuju i treći put kreću na juriš i uspijevaju da izađu na kotu. Treća četa ih treći put potiskuje bombama sa kote i prisiljava na bjekstvo. Sada su i Nijemci imali muke da ih zaustave na polaznim položajima za napad. Nastala je jurnjava i začule su se psovke. Poslije kraćih predaha stroj se ponovo diže i kreće prema vrhu kote. Sada u streljačkom stroju pored ustaša nastupaju i Nijemci.

Predah je četa iskoristila za popunu municijom i bombama i spremno dočekala novi napad neprijatelja jačine oko 200 vojnika. Četa organizovano napušta kotu i u momentu kada neprijatelj izlazi na njen vrh vrši juriš i bombama potpomognuta bočnim dejstvom pratećeg voda i četvrti put zbaciće neprijatelja, koji se povlači sa kote na polazne položaje. Neprijatelj se na brzinu sređuje, očigledno mu se žuri i želi po svaku cijenu da ovlada kotom 564 i dalje trigonometrom 646, jer dominiraju gradom i dijelom doline Neretve, te po peti put preduzima napad. Ponovo uspijeva da izađe na kotu, ali kao i prethodna četiri puta pod djestvom naših ručnih bombi bezglavo je napušta. Pritisak na druge dvije čete je mnogo slabiji i one uspješno odolijevaju i zadržavaju svoje položaje. Nijemci se, ispred 3. čete, zaustavljaju na polaznom položaju i sa bojišta izvlače ranjene i mrtve. Četa ih gađa sa kote i ometa u tome. Izgledalo je da neprijatelj neće više preduzimati napad, ali nije bilo tako. Vrijeme dok su bolničari i nosioci ranjenika izvlačili mrtve i ranjene i evakuisali ih sa bojišta neprijatelj je iskoristio da popuni redove i sredi se za novi juriš. I naša četa je to vrijeme iskoristila da se sredi i evakuiše ranjene i mrtve.

Tek je prošlo podne kada je neprijatelj i po šesti put krenuo u napad. I tada je uspio da se popne na vrh kote, ali je odmah, uz prasak ručnih bombi naše 3. čete, uspio da se okrene nalevok-

rug i pobjegne. Starješine su ih uz prijetnju oružja i sa mukom zadržavale na polaznom položaju. Do mraka neprijatelj je još četiri puta jurišao na kotu 564 i četiri puta je zauzimao, ali samo na kratko, jer je svaki put bio odbačen bombama. Tako je kota deset puta, u toku jednog dana, prelazila iz ruke u ruku i na kraju dana četa je ipak uspjela da je održi u svojim rukama.

U toj borbi do izražaja je došlo sadejstvo pratećeg voda sa 3. četom, koji je bočnom vatrom sa dva teška mitraljeza i dva minobacača 81 mm vršio snažnu i efikasnu podršku i svojim sadejstvom pomogao da četa definitivno održi tu, i za nas i za neprijatelja, izuzetno značajnu kotu. Preciznom vatrom mitraljeza i minobacača, iako su bili tučeni artiljerijom i artiljerijskom vatrom sa željezničke stanice Konjic, istakli su se nišandžija na minobacaču Andrija Umek, Slovenac iz okoline Nove Gorice i nišandžija na teškoj »bredi« Italijan Gašpar.

Treća četa je, s obzirom na žestinu i dužinu borbe (od 8 do 16 časova) imala relativno male gubitke. Poginula su 3 borca i 10 ih je ranjeno. U jednom od posljednjih juriša ranjena je drugarica Mara Andrić, koja je poslije desetak dana umrla u bolnici u oslobođenom Konjicu. Ona je u toku svih juriša išla na čelu voda. U umješnom komandovanju istakli su se komandir Filip Brale i komesar čete Luka Dučić».

U borbama od 24. do 27. februara brigada je imala 15 poginulih i 37 ranjenih boraca i starješina, a neprijateljevi gubici procjenjeni su na 145 mrtvih i 180 ranjenih vojnika i oficira. Pošto su jedinice brigade, nažeći se u stalnom borbenom dodiru sa neprijateljem, bile zamorene a uz to su ostale i bez municije, izvučene su 27. februara, iz borbe u rejon Gornje Bijele. Tu su se odmarale naredna četiri dana, sumirale rezultate dotadašnjih borbi i pripremale se za konačno oslobođenje Konjica. U toku noći 2/3. marta neprijatelj je sa položaja oko Konjica povukao 1. bataljon 370. puka, 369. izviđački bataljon i 2. divizion 369. artiljerijskog puka i vozom ih prebacio u Bradinu i Raštelicu. Odbranu Konjica preuzeila je Borbena grupa »Šulc« sastava: 3. bataljon 370. grenadirskog puka, ostaci 2. bataljona 369. grenadirskog puka, pionirska četa, dve baterije brdskih topova i vod protivavionskih topova »flak«. Borbenoj grupi je potčinjen jedan bataljon 2. gorskog domobranskog zdruga, tako da je ukupna jačina neprijatelja koji je branio Konjic i daje iznosila oko 2.000 vojnika i oficira.

Pošto su se 2. marta oko Konjica koncentrisale 10, 11, 13. i 14. brigada, planiran je odlučujući napad na Konjic. Istog dana je u Ostrožac došao komandant 29. divizije Vlado Šegrt i odlučio da napad otpočne 4. marta u 6 sati, s tim da se koncentričnim dejstvima navedenih brigada zauzme grad i neprijatelju odsječe odstupnica prema Ivan-sedlu kod Podorošca. U duhu tog opštег zadatka 14. brigada je razvila napadni poredak (tri bataljona u napad i jedan u rezervi) na liniji Kavali - Turija - Previja i u napad krenula grebenom Klanac (k. 564) - Pomol (k. 432) i dalje, lijevom obalom Neretve, prema s. Tuščici, upala u grad. Međutim, prije nego što je počeo odlučujući napad naših jedinica neprijatelj je osjetio opasnost i počeo da se izvlači iz Konjica. Porusio je

most preko Neretve, koji se nalazio u gradu, te time onemogućio jedinicama 14. brigade da pređu na drugu obalu. Treba istaći da su jedinice 14. brigade na svom pravcu brzo savladale spoljnu odbranu neprijatelja i već oko podne, 4. marta, izbile na liniju: Markovići - Zabrđe - Orahovica. Borbe su nastavljene i u toku popodneva, pa je neprijatelj bio prisiljen da se povuče na desnu obalu Neretve, tako da su jedinice brigade, oko 15,00 sati, zauzele dio grada na lijevoj obali Neretve. Ubrzo su i ostale brigade zauzele preostali dio grada, na desnoj obali Neretve, tako da je Konjic bio slobodan. Nastavljeno je energično gonjenje dijelova neprijateljevih jedinica koji su se izvlačili u pravcu Ivan-sedla. Da bi omogućio jedinicama da preko Neretve prebace težu tehniku, inženjerijski bataljon 29. divizije je, sa jednom četom iz 14. brigade, u rekordnom vremenu podigao viseći most. Oslobođenjem Konjica okončane su borbe sa okupatorom na prostoru Hercegovine.

Komandant brigade kapetan Radovan Šakotić predaje raport političkom komesaru 29. divizije Vukašinu Mićunoviću. Konjic, marta 1945.

Kao što se iz prethodnog vidi, borbe oko Konjica su bile žestoke, tako reći neprekidne i danju i noću. Jedinice brigade su u tim borbama stekle velika borbena iskustva. Upornim držanjem pojedinih objekata i smjelim protivnapadima bataljoni su se takmičili ko će bolje izvršiti zadatak. Došlo je do izražaja bolje sadejstvo između jedinica. Posebno treba istaći sve veću inicijativu komandi četa i samouvjerenost i samoza-dovoljstvo starještina i boraca poslije uspješno izvršene akcije. Starještine su mладим borcima davale primjer borbenosti i junaka. U borbama na Gašinom brdu na čelu 1. čete u jurišu su poginuli komandir Slavko Šakota i komesar Ismet Hadrović i svojim životima dali primjer herojstva

u borbi protiv neprijatelja. To je samo jedan od brojnih primjera bratstva i jedinstva naših boraca koji se stvarao u krvi naše narodnooslobodilačke borbe. Gubitkom komandira i komesara četa se nije pokolebala, jer su dalje komandovanje preuzezeli zamjenici i uspješno obavili zadatak. U tim borbama posebno su se istakli partijski radnici koji su polazeći u juriš često komandovali »Naprijed komunisti!«, a u čemu se posebno isticao zamjenik komesara 2. čete Jovo Miletić. Treba istaći i junačku smrt komandira voda Ibrahima Veledara »Čaleta« koji je kao bombaš junački poginuo na bunkeru.

U Konjicu, marta 1945. Politički komesar 29. divizije Vukašin Mićunović dodeljuje odlikovanje najmlađem borcu brigade

Rezimirajući borbena dejstva 14. brigade u februaru i početkom marta, može se zaključiti da je brigada uspješno izvršila borbene zadatke i izbacila iz stroja više od 1.000 neprijateljevih vojnika i oficira. Prema postojećoj evidenciji, konkretni gubici neprijatelja su: 604 poginulih i zarobljenih Nijemaca, 200 četnika i milicionara i više stotina ranjenih Nijemaca, četnika i milicionara. Potpuno je razbijena Konjička četnička brigada i zarobljen njen komandant sa štabom. Zaplijenjena su 2 brdska topa, 5 vagona municije za topove, 3 teška mitraljeza »breda«, 2 mitraljeza »fiat«, 13 puškomitrailjeza, 15 mašinki, 4 kamiona, 8 motocikla, 1 teški bacač, 1 laki bacač, 367 pušaka, 34 pištolja, 20.000 komada razne municije, 306 bombi i druge opreme. Zaplijenjena je i arhiva četničke Konjičke brigade. Naši gubici u tom periodu iznosili su 27 mrtvih, 68 ranjenih i 4 nestala borca.

Učešće brigade u sarajevskoj operaciji^{M)}

Poslije oslobođenja Konjica 14. brigada je privremeno stavljen u divizijsku rezervu u rejonu D. Bijela - Konjic - Turija - Zaslivalje. Period od 4. do 26. marta brigada je iskoristila za odmor, popunu i intenzivan političko-partijski rad. Brojno stanje brigade se povećalo za 250 novomobilisanih boraca sa teritorije Mostara i Konjica. Istovremeno vojnoj oblasti 29. divizije upućeno je 46 drugova starijih godišta i 15 omladinača nesposobnih za operativne jedinice koji nisu bili dorasli za izvršenje borbenih zadataka, posebno za duge marševe koji su brigadi u naредnom periodu predstojali.

Smotra brigade u Konjicu pred marš za Kiseljak. Smotru vrši politički komesar brigade Mirko Ignjatić

Prema naređenju štaba 29. divizije od 27. marta⁶⁵ i štaba brigade⁶⁶, od 28. marta brigada se prebacila iz rejona Konjica u rejon Kreševu, 28. marta boravila u dolini rijeke Neretvice u rejonu Slavkovića, Jasenika, Cažanja i Požetva. Zadatak brigade je bio da se što prije prebaci na prostor Kreševu - Lepenica i tu smijeni dijelove 5. udarnog korpusa, koji su imali zadatku da se prebace u rejon Vogošću radi neposrednog napada sa sjevera na Sarajevo. Naređeno je da brigada, 28. marta, dejstvuje u pravcu Tarčina, ali zbog velike udaljenosti i visokog snijega to se nije moglo postići. Brigada je tek 29. marta mogla da nastavi pokret

⁶⁴¹ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 1/1-4, kutija 1153-11.

⁶⁵> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 1/11st, kutija 1153-11.

⁶⁶> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 11/10-4, kutija 1146-11.

preko prevoja planine Pogoreliee pravcem: Dusine - s. Dreževica - s. Kojšina, tako da su u toku dana njen 2. i 3. bataljon stigli u rejon Kreševa. Tako se brigada, u cijelini, 29. marta prikupila u okolnim selima Kreševa (Bjelojevići, Mratinići, Vidosovići, Ratkovići, Kojšina). Na tom prostoru je ostala i 30. marta i tu od štaba divizije dobila zadatak za učešće u sarajevskoj operaciji dejstvom na Kreševo i Kiseljak. S tim ciljem je od 1. do 7. aprila bila angažovana prema Kiseljaku i čistila okolinu Kreševa, vodeći svakodnevne borbe sa ostacima ustaško-domobranskih jedinica na širem prostoru Kreševa. Poslije uspješno okončanih borbi Kreševo i okolna sela su oslobođeni i time stvoreni uslovi za napad na Kiseljak i presjecanje odstupnice neprijatelju. Neprijatelj je u borbama za Kreševo imao 14 poginulih, više ranjenih i 6 zarobljenih vojnika.

Kiseljak leži u dolini rijeke Lepenice na raskrsnici puteva: Sarajevo - Busovača - Travnik i Kreševo - Visoko. Dolina je, s obzirom na ravničasto i manevarsko zemljište, bila pogodna za upotrebu ratne tehnike, pa i tenkova, što je neprijatelju omogućilo da položaje dobro utvrdi, organizuje osmatranje i kružnu odbranu Kiseljaka. Osnovu odbrane činio je jedan bataljon 14. puka »Princ Eugen« divizije, zatim oko 300 ustaša iz 1. ustaškog zdruga i oko 150 milicionara iz Kiseljaka i okolnih sela. Pored toga, kroz Kiseljak su odstupali dijelovi 364. i 909. tvrđavske pješadijske brigade, zatim dijelovi 363. streljačkog puka, 116. izviđačkog bataljona. Na začelju su odstupali dijelovi »Čerkeza« koji su imali zadatak da kao zaštitnica obezbijede odstupnicu 369. divizije, koja se sa položaja na položaj izvlačila i odstupala niz dolinu Bosne.

Četrnaesta brigada je od 4. do 7. aprila izvela nekoliko napada prema Kiseljaku od kojih je najznačajniji bio 6. aprila, kada je ovladala dominirajućim brdom Čubrenom i u sadejstvu sa 11. brigadom potisla dijelove 370. puka i neposredno ugrozila komunikaciju Sarajevo - Busovača. Neprijatelj je izvršio protivnapad, odbacio naše snage preko Pleševca i tako privremeno povratio Čubren. Uveče, 7. aprila, nakon dobijanja brigadne zapovijesti sva četiri bataljona i brigadna baterija krenuli su sa polaznimi položajima u napad na Kiseljak sa čvrstom odlučnošću da ga u toku noći zauzmu i konačno ovladaju tom značajnom raskrsnicom puteva, čime bi presjekli odstupanje neprijatelja. Prvo je trebalo ovladati sa nekoliko dobro povezanih visova koji su dominirali komunikacijama i samim Kiseljakom. Napad je bio jednovremen i dobro sinhronizovan sa svih pravaca, i to: 1. bataljon je napadao iz pravca Višnjice, 2. bataljon iz pravca Jelačke, 3. bataljon iz pravca Rozine i 4. bataljon iz pravca Potkraja. Neprijatelj je nekoliko puta preduzimao protivnapad da bi potisnuo naše bataljone, ali u tome nije uspio. Moraо je konačno da napusti sve položaje, pa i dominantni vis Čubren (k. 1097), koji je od 4. do 8. aprila više puta uz velike obostrane gubitke prelazio iz ruke u ruku. Konačno, 8. aprila u 4 sata 14. brigada je u sadejstvu sa dijelovima 11. brigade zauzeli Kiseljak.

U borbama za Kiseljak i oko njega svi bataljoni brigade uspješno su izvršili borbene zadatke vodeći neprekidne danonoćne borbe, bez odmora, spavanja i smijene jedinica. Kada se tome doda da su zemljišni pa i klimatski uslovi bili teški, a položaji neprijatelja zaprečeni minskim

poljima i utvrđeni za kružnu odbranu, oslobođenje Kiseljaka i presjećanje komunikacije je veliki doprinos porazu neprijatelja u sarajevskoj operaciji. Neprijatelj je pretrpio osjetne gubitke u ljudstvu, a i u ratnom materijalu. Prema procjeni štaba brigade, u borbama oko Kiseljaka neprijatelj je imao 470 ubijenih i 110 zarobljenih vojnika i oficira. Broj ranjenih se nije mogao ustanoviti, ali je vjerovatno da se kretnao na više stotina izbačenih iz stroja. Zaplijenjeni su: 2 topa, 2 »flaka«, 3 minobacača, 5 mitraljeza, 20 automobilova, 8 motora, 160 pušaka, 65.000 puščanih metaka, 379 minobacačkih granata, 100 topovskih granata i drugi ratni materijal.

Na maršu od Konjica za Kreševu i Kiseljak

S obzirom na stalne juriše naših bataljona, naši gubici su bili: poginulo je 20 boraca i starješina, dok ih je 51 ranjen.

Nakon likvidiranja Kiseljaka svi bataljoni brigade su u toku 8. i 9. aprila⁶⁷, nastavili sa energičnim gonjenjem neprijatelja u pravcu Busovače, likvidirajući njegove zaostale i razbijene dijelove. Tako je 2. bataljon u rejonu Fojnice razbio i zarobio ostatke neprijatelja i ovladao položajima na kojima se pripremao za odbranu. Vrijedno je još istaći da je u gonjenju i uništavanju neprijatelja veliki doprinos dala naša avijacija, koja je neprekidno i vrlo uspješno dejstvovala po neprijateljevim kolonama koje su odstupale. Sadejstvo avijacije sa našim bataljonima bilo je dobro.

⁶⁷> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 16/7-4, kutija 1146-11.

U toku 9. aprila uspostavljen je kontakt sa jedinicama 5. udarnog korpusa, koje su nastavile dalje gonjenje neprijatelja dolinom Bosne, a brigada je dobila zadatak da se pripremi za veliki marš u Sloveniju.

Marš brigade iz rejona Busovače do Bihaća

Kako su sve jedinice brigade, od 1. do 9. aprila, bile angažovane oko Kreševa i Kiseljaka u neprekidnim danonoćnim borbama, na teškom planinskom terenu, djelimično pokrivenim snijegom, bez odmora i smjene, brigada je radi kraćeg odmora stavljena u divizijsku rezervu. Trebalo se pripremiti za dugi marš koji je predstojao. Brigada se 10. i 11. aprila odmorila u širem rejonu s. Brestovsko u slijedećem rasporedu: 1. bataljon u Datićima; 2. bataljon u Radeljevićima; 3. bataljon sa štabom i prištapskim dijelovima u V. Sotnici; 4. bataljon u Dukavnu.

Sa sahrane Muhameda - Hama Keba. Krešev, 9. april 1945.

Poneseni borbenim elanom i inspirisani uspješnim borbama oko Kiseljaka i odlučnim gonjenjem neprijatelja, borci i starješine su jedva čekali nove okršaje. Osjećali su da se dan slobode približava, pa je svaki borac težio da u borbi doprinese što više, da se neprijatelju nanesu što veći gubici kako ne bi iz naše zemlje pobjegao nekažnjen. Zato se u rejonu odmora radilo u žurbi sa ciljem da se vrijeme što bolje iskoristi i za odmor, a i za sređivanje jedinica. Užurbano se pripremala na vojnog i političkom planu.

Osnovu za partijske i političke pripreme činila je izjava druga Tita, koju je u to vrijeme dao stranim novinarima: »da će za mjesec - mjesec i po dana cijela teritorija Jugoslavije biti očišćena od neprijatelja«. Po red razne partijsko-političke literature, na odmoru su čitani prvi brojevi lista »Oslobodenje«, koje je počelo izlaziti u slobodnom Sarajevu. Na posebno oduševljenje naišla je zapovijest i pohvala vrhovnog komandanta druga Tita svim jedinicama za uspješno zalaganje, hrabrost i požrtvovanje pri oslobođanju Sarajeva, kao i pismeno priznanje Predsjedništva ZAVNOBIH-a svim oslobodiocima Sarajeva. Odmor je iskorijenjen da se aktivira partijsko-politički rad i održe sastanci brigadnog komiteta Partije i brigadnog komiteta SKOJ-a. Na njima su detaljno sumirani rezultati proteklih borbi i analizirano držanje komunista i skojevaca u borbi. Zaključeno je da su komunisti i skojevci, skoro bez izuzetka, bili na visini zadatka koje su Partija i štabovi jedinica pred njih postavili. Ta ocjena je potvrđena i na sastancima četnih partijskih čelija i aktiva SKOJ-a. Zaslugom komunista i skojevaca u svim jedinicama je jačala disciplina, odgovornost i ofanzivni duh i razvijalo se bratstvo i jedinstvo, a to je činilo osnovu za uspješno izvršenje predstojećih borbenih zadataka.

Na četnim i bataljonskim konferencijama borci su redovno i detaljno obavještavani o političkoj situaciji, stanju na savezničkim frontovima, kao i o velikim uspjesima naše armije. Posebno je isticana afirmacija nove Jugoslavije na međunarodnom planu. Borcima i rukovodiocima je odato priznanje za pokazanu borbenost i borbeni elan. Istaknuto je da u zadnje vrijeme ni u jednoj jedinici brigade nije bilo primjera kukačluka ili malodušnosti. Nije bilo dezterterstva ni panike, što je posebno značajno za dobro moralno-političko stanje pojedinaca. Stalno je naglašavana potreba pravilnog odnosa prema narodu i narodnoj imovini. Zato je štab brigade na osnovi prijedloga potčinjenih jedinica i ličnim uvidom izrekao svoja priznanja i pojedincima i jedinicama, a uz to uputio prijedloge štabu divizije za pohvale, odlikovanja i unapređenja najzaslužnijih.

Materijalno-tehničke pripreme za predstojeći marš tekle su uz puno angažovanje štabova, jedinica, pa i svakog pojedinca. Izvršena je selekcija i opravka zaplijenjenog ratnog materijala, kako bi jedinice nosile samo ono što je bilo ispravno i nužno. Imalo se u vidu da je odjeća? i obuća dosta slaba i dotrajala, pa su preduzete mjere da se, koliko je to u kratkom vremenu bilo moguće, popravi i okrpi. Divizijska pozadina je iz svoje rezerve dodijelila brigadi manju količinu opreme, koja se u brigadnoj radionici popravljala i sortirala. Poslije surove zime nailazili su sve topliji dani, što je donekle omogućilo da se ovi problemi lakše rješavaju. Posebna pažnja je posvećena čišćenju i podmazivanju ličnog naoružanja. To je bio zakon u svim partizanskim jedinicama, što jedinice brigade nisu smjele iznevjeriti.

Sanitetske pripreme za marš bile su intenzivne. Trebalo je u kratkom vremenu riješiti nakoliko neophodnih zadataka. Prije svega, zbrijetuti ranjene i bolesne drugove, koji su se još nalazili u brigadnoj bolnici na liječenju i oporavku. Izvršiti neophodnu sanitetsku pripremu boraca za dugački i usiljeni marš. Preduzeti mjere za čišćenje, pranje veša, šiša-

nje, zaprašivanje i parenje. Posebno se pazilo na pripremu nogu, liječenje žuljeva i uboja, podmazivanje nogu i podešavanje odjeće i obuće. Stalno se razmišljalo da se nešto važno ne zaboravi, jer se nije imalo dovoljno vremena ni iskustva u organizaciji i pripremama za marš na tako velikoj udaljenosti.

Pripreme štaba brigade i štabova bataljona za prestojeći marš bile su vrlo intenzivne. Pri procjeni neprijatelja u marševskoj zoni divizije nije se očekivala njegova jača intervencija, čak i neprijateljeve avijacije, sem manjih grupa, eventualno diverzanata. To je i razumljivo, s obzirom na to da je marš izvođen, u većem dijelu, na slobodnoj teritoriji. Neprijatelj se mogao očekivati tek dolaskom u rejon Bihaća. Podataka o situaciji oko Bihaća nije bilo sve dok brigada nije tamo stigla i došla u kontakt sa neprijateljem. Koristeći mobilizaciju mjesnog stanovništva za popunu jedinica, neprijatelj je u naše redove ubacio grupu diverzanata, koji su se predstavili kao dobrovoljci. Ta grupa jačine 20 ljudi, predvođena školovanim legionarima, uspjela je da minira put i zatruje nekoliko bunara. Na minu je naišlo vozilo u kome je poginuo načelnik štaba Artiljerijske brigade. Grupa je dalje planirala da uništi štab 10. brigade i zatruje hranu, ali u tome nije uspjela - bila je otkrivena i uništena. To je upućivalo na potrebu preduzimanja mjera pune opreznosti i u rejonu odmora, a i u toku marša. S obzirom na izložene mjere i postupke jedinica štab brigade je ocijenio da su se jedinice, u granicama mogućnosti, dobro pripremile za marš.

U toku 11. aprila u štabu brigade je stigla zapovijest štaba divizije, iz koje je bilo vidljivo da se sve jedinice divizije moraju što prije naći u rejonu Bihaća. Naređeno je da se pokret izvede opštim pravcem: Kisieljak - Busovača - Travnik - Jajce - Ključ - Bosanski Petrovac - Bihać u dužini 285 kilometara. Za početak marša je određen 12. april u 8 časova.⁶⁸¹

Prije nego je krenula na put 14. brigada je dobila zadatak da osigura put Kisieljak - Busovača i sačeka da kroz njen raspored prođu svi ešeloni divizije. Zatim je krenula iz dotadašnjeg rejona i u toku dana stigla na prostor: Kaonik - Han Kompanija gdje je zanoćila u slijedećem rasporedu: 1. i 2. bataljon sa štabom brigade i prištapskim dijelovima u Krčevinama; 3. bataljon u Pirićima; 4. bataljon u Anićima.

Predviđeno je da takav raspored jedinica bude i u toku kretanja marševskog ešelona brigade. U navedenom rejonu štab brigade je primio dopunsko naređenje da se bataljoni, bez komore i prištapskih dijelova, što prije ukrcaju u »šipadove« vagone, partizanske železnice, i prevezu do Oštrelja, a odatle nastave pokret preko Bosanskog Petrovca za Bihać. Situacija je nalagala pokret usiljenim maršem, jer je Bihać bio ugrožen i svakog momenta je prijetila opasnost da ga neprijatelj ponovo zauzme.

Tačno u 5 sati 13. aprila počelo je na stanici Han - Kompanija ukrcavanje 1. i 2. bataljona sa dijelom štaba brigade. Ukrčavanje je teklo brzo, pa je voz odmah, bez većeg zastaja, nastavio put i uveče stigao u Jajce, gdje je zanoćio. Sutra ujutru voz je nastavio put i preko Mliništa, Šipova i Srnetice, stigao u Oštrelj. Treći i 4. bataljon sa dijelom štaba

⁶⁸¹> Arhiv NOR-a, VII, reg. br. 16/8-4, kutija 1146-11.

brigade i prištapskim jedinicama pješke su produžili marš u pravcu Jajca i tamo stigli uveče. Slijedećeg dana rano ujutro na željezničkoj stanicici u Jajcu 3. i 4. bataljon bez jedne čete ukrcali su se u drugu kompoziciju voza i sa dijelovima štaba brigade nastavili prevoženje u pravcu Oštrelja. Prevoz je trajao sve do 5 ujutro slijedećeg dana, pa su bataljoni, kako se koji iskrcavao, odmah nastavili pokret pješke ka Bosanskom Petrovcu. Tamo su stigli poslije podne i razmjestili se: 1. i 2. bataljon u Drinićima, Cimešama i Koluniću; 4. bataljon bez jedne čete u Vaganac, 3. bataljon je zanoćio u Oštrelju. Brigadne prištapske jedinice i ustalone (bolnica, bojna komora, vod za vezu, omladinski vod, polaznici kursa i propagandni odsjek) su nastavili marš komunikacijom preko Jajca i Ključa i u Bosanskom Petrovcu stigli oko ponoći istog dana. Na čitavom putu ih je pratila i obezbjedivala jedna četa 4. bataljona.

April 1945. Transport dijelova brigade željeznicom od Jajca do Bihaća

Posebno je za borce bilo interesantno prevoženje partizanskom željeznicom. Voz je polako milio, često zastajkivao da se lokomotiva na loži da se prikupi para i krene dalje. Lokomotive su se oglašavale sirenama, vagoni su škripali i drmalii se, a u njima se orila pjesma. Vagoni su bili maskirani zelenim granama, iako se vozilo kroz gustu šumu. Na usputnim stanicama narod i borci su se uzajamno pozdravljali, a omladina je kitila vagonе. Bili smo srećni što prolazimo kroz junacku Bosanku krajinu i vozimo se partizanskim vozom o kome smo i ranije slušali razne priče. Evo šta o maršu i prevoženju željeznicom kaže Vučašin Senić, zamjenik komesara 2. bataljona.

»Tek što smo 8. aprila zauzeli Kiseljak, naređeno je da energetično gonimo neprijatelja koji je u neredu bježao prema Busovači. Prethodno je trebalo da slomimo neprijateljevu odbranu na tzv. lavljim položajima, kako ih je neprijatelj zvao, i gdje je predvidio

da se zadrži dok se glavne snage iz Sarajeva ne izvuku. Žurili smo da ih što prije osvojimo, pa smo ih na juriš osvojili u prvom naručtu. Tu zarobismo jednu grupu Nijemaca i »Čerkeza« koji nisu uspjeli da pobegnu prema Busovači i Lašvi. Tako je neprijateljeva odstupajuća kolona na putu između Kiseljaka i Busovače doživljala totalni poraz. Svuda oko puta i na putu mrtvi i ranjeni, jauču ranjeni vojnici ostavljeni na bojištu, svuda pobacano oružje i druga ratna oprema. Dogorjevaju neprijateljevi kamioni koje je naša avijacija zapalila. Mi, ponosni na našu pobjedu, sretni što smo oslobođili glavni grad Bosne i Hercegovine, pjevamo i hitamo naprijed da dotučemo neprijatelja, koji bježi da izvuče živu glavu.

Trebalo je što prije krenuti od Busovače preko Travnika, Jajca, Mrkonjić - Grada, Bosanskog Petrovca i Bihaća ka Sloveniji da se tamo neprijatelj sačeka i da mu se zada posljednji udarac. Odmah smo pristupili pripremama. Zadobijeni plijen u borbama oko Kreševa i Kiseljaka omogućio je da sredimo opremu i kompletiramo oružje, posebno da se snabdijemo dovoljnim količinama municije. Na četnim i bataljonskim konferencijama, sastancima Partije i Saveza komunističke omladine Jugoslavije objašnjeno nam je 0 značaju marša i našim zadacima na putu kroz Bosansku krajinu. Posebno nam je ukazano na potrebu pravilnog odnosa prema narodu i narodnoj imovini. Istaknuto je da pri prolasku kroz Bosansku krajinu moramo napačenom narodu svojim držanjem pokazati visoki moral borca - Hercegovca koji je krenuo na dalek put u koначni obračun sa neprijateljem.

Poslije izvršenih priprema krenusmo preko Travnika do stанице Han Kompanija, gdje nas je čekao pripremljen voz, koji će nas preko Jajca i Mliništa odvesti do Oštrelja, a zatim da nastavimo prema Bihaću pješke. Ukravajući se u vagone, pribojavali smo se neprijateljeve avijacije da nas u toku dana napadne. U početku nismo shvatali da tih dana neprijatelj nije više raspolagao avijacijom koju bi angažovao. Ipak, za svaki slučaj, vagone smo dobro maskirali, tako da je naš voz bio zatrpan mladim, tek prolistalim granama i cvijećem. I šuma je u nižim predjelima bila olistala, a na višim predjelima Grmeča tek počela. Voz krenu, a mi zapjevasmo 1 tako sve do Oštrelja orila se pjesma i slavila pobjeda u prethodnim borbama. U Oštrelj se iskrcasmo i pozdravisemo sa našim borcima - željezničarima, koji su nam pomogli da se što prije uključimo u borbu oko Bihaća. Brigada je u borbu stupila 17. aprila obezbjeđujući Bihać od pravca Ostrošca«.

U rejonu Bosanskog Petrovca brigada se kratko zadržala, tek toliko koliko je bilo potrebno da se jedinice srede za dalji nastavak marša. Rano ujutru, 16. aprila, marš je nastavljen preko Ripačkog klanca i u toku dana brigada je stigla jugoistočno od Bihaća. Jednica su se razmjestile u okolnim selima, i to: 1. bataljon u s. Sokolac, 2. bataljon u s. Pritoka, 3. bataljon u s. Praščijak, 4. bataljon u Golubiću, a štab brigade i prištapske jedinice u Velikom Radiću. Odmah su u pravcu Bihaća upućene izviđačke patrole i preduzete mjere za smještaj i neposredno osiguranje jedinica. Izbijši prva u dolinu Une, brigada je odmah

uspostavila vezu sa jedinicama 8. divizije, 4. udarnog korpusa u s. Golubić, koji su držali položaje sjeveroistočno od Bihaća. S obzirom na to da se pokret izvodi slobodnom teritorijom, marševsko osiguranje je bilo minimalno, a uz put se nije dogodio ni jedan incident ili sukob sa neprijateljem.

Kao što se iz izloženog vidi, marš i prevoženje brigade, u dužini od 285 kilometara, izvedeni su u rekordnom vremenu, dan ranije nego što je bilo predviđeno u zapovijesti štabova divizije. Zato je ovaj marš predstavljao pravi podvig kakav su mogle da izvedu jedinice visokog morala, a takve su bile jedinice 14. brigade. U toku marša najveća pažnja se poslanjala borbenosti i brzini kretanja. Hitalo se da se što dalje i što prije stigne na marševski cilj. Posebno treba istaći napore partizanske željeline, koja je dala veliki doprinos da se na određenoj marš-ruti naše jedinice prevezu i tako ranije uključe u borbu oko Bihaća.

Briga starješina za borce, u toku marša, bila je vrlo razvijena. Blagovremeno su preduzimane sanitetske mjere, organizovana je ishrana i kraći zastanci. Borci su se međusobno ispmagali i smjenjivali pri nošenju oružja i municije. Višednevni marš je omogućio da se na odmorima održavaju susreti sa narodom. Zajednički su čitane vijesti o stanju na frontovima, što je predstavljalo svojevrsnu političku školu u pokretu. Posebno se vodilo računa o držanju i pažnji boraca i starješina prema narodu, koji je sve dao za našu narodnooslobodilačku borbu. Bilo je više, u svakom prolaznom mjestu, topnih susreta i bratimljenja, kao i iskrenih napora za uzajamnu pomoć. To je sve podsticalo borce na veće napore i izdržljivost na putu. Taj bratski i drugarski prijem i doček krajinskog naroda ulivao je nove snage da se svi zadaci na maršu izvrše i na vrijeme neprijatelj stigne i dotuče.

Borbe oko Bihaća

Sjeverno i sjeveroistočno od Bihaća položaje je držala Borbena grupa 373. puka njemačke 373. legionarske divizije »Tigar« i 104. lovačka njemačka divizija jačine oko 2.000 ljudi sa 2-3 artiljerijske baterije i 4 tenka. Ova grupa je očekivala pojačanje radi napada i zauzimanja Bihaća. Nijemcima su sadejstvovali dijelovi ustaško-domobranske milicije (Dalmatinska ustaška bojna i njen Domobrani zdrug), koji su se nalazili u rejonu Ostrošca i okolnih sela. Neprijatelj je svakodnevno vršio prepade u pravcu Bihaća.

Prema zapovijesti štaba 14. brigade od 16. aprila svi bataljoni su 17. aprila u 2 sata krenuli prema neprijatelju, sjeverno od Bihaća. Nakon izvođenja uspostavljen je sa neprijateljem kontakt i odmah izведен napad iz pokreta. Napad su izveli 1., 2. i 3. bataljon, tako da je svaki na svom pravcu potisnuo neprijatelja i posjeo položaje sa obadvije obale Une na liniji: 1. bataljon s. Založje, 2. bataljon s. Pokoj, 3. bataljon s. Tuđija, a 4. bataljon se nalazio u s. Majdan - Zropoljac kao brigadna rezerva. Štab i prištapske jedinice razmještene su u Bihaću.

U to vrijeme štab brigade je poslao izvještaj štabu divizije u kome ga obavještava o situaciji oko Bihaća i jačini neprijatelja, naglašavajući

da bi neprijatelj svakog momenta mogao da ozbiljno ugrozi Bihać, pogotovo što se očekuje njegovo pojačanje. Poslije prijema tog izvještaja štab divizije je ubrzao pokret ostalih jedinica divizije, kako bi se što prije našle u rejonu Bihaća i tako spriječile namjere neprijatelja. Iako je, u toku 17. i 18. aprila, neprijatelj stalnim dejstvom artiljerije i povremenim ispadima pokušavao da povrati izgubljene položaje, to mu nije uspjelo. Naročito je oštar napad izveo na položaje 2. bataljona, kod sela Pokoj i Spahić, pa je štab brigade bio primoran da u borbu uvede i 4. bataljon, koji se do tada nalazio u rezervi. U protivnapadu neprijatelj je odbijen i naneseni su mu veliki gubici. Slijedeća dva dana borbe su nastavljene, s tim što su 1. i 3. bataljon produžili napad i odbacili neprijatelja u pravcu Ostrošca. Tom prilikom zauzeli su Brekavicu i Grabeš. U to vrijeme 2. bataljon je pokušao napad komunikacijom Pokoj - Ostrožac, ali je u kanjonu Une naišao na minska polja i tu se zaustavio, sačekavši da inžinjerijski bataljon raščisti put i otkloni mine. Istovremeno, na položaje su pristigli dijelovi 13. brigade i preuzeли front kod Založja na desnoj obali Une. Time se raspored jedinica 14. brigade izmjenio, pa je 1. bataljon zauzeo položaje ispred Brekovice, 2. bataljon ostao u Pokolu, 3. bataljon u Čavkićima, a 4. bataljon u Vrsti. Štab brigade sa prištapskim jedinicama i njenim dijelovima i dalje se nalazio u Bihaću.

U noći 21. aprila neprijatelj je iznenada, uz artiljerijsku i minobacačku podršku, napao naše položaje. Kako se kasnije ispostavilo, cilj toga napada bio je da se naše jedinice privremeno odbace sa dostignute linije i time omogući vlastito povlačenje i napuštanje položaja oko Ostrošca. Međutim, naše jedinice su čvrsto držale položaje na dostignutoj limiji, pa je neprijatelj ujutru, 22. aprila, počeo povlačenje prema Ostrošcu u za njega nepovoljnim okolnostima. Pogotovu što je zapovješću divizije, od 20. aprila, bilo predviđeno da 22. aprila 14. i 13. brigada izvrše koncentričan napad objema obala Une u pravcu Ostrošca i V. Radića, odnosno prema Cazinu i Bosanskoj Krupi. Taj napad je trebalo da podržava artiljerijska brigada, dok se inžinjerijski bataljon angažovao u čišćenju mina u zahvatu glavnog puta. Štab brigade je već izdao svoju zapovijest za taj napad, pomjerio 4. bataljon u s. Vrstu i preuzeo mjere da se sve jedinice dobro pripreme za napad. Međutim, do napada nije došlo, jer je divizija dobila novi zadatok. Tako se neprijatelj nesmetano izvlačio prema sjeveru napuštajući Ostrožac.

U petodnevnim borbama oko Bihaća brigada je imala slijedeće gubitke. Poginula su 3 borca, a ranjen je 21 borac i starješina.

Gubici neprijatelja su iznosili 17 mrtvih, više desetina ranjenih i 3 zarobljena. Nekoliko domobrana i pripadnika mjesne milicije se predal. Zaplijenjen je: 1 mitraljez, 9 pušaka i 5.000 metaka.

Marš brigade od Bihaća do Pivke

Dok se brigada pripremala za napad u pravcu Ostrošca i dalje u dolini Une odlukom Generalštaba JA, 29. divizija je ušla u sastav 4. armije i dobila novi zadatok. Naređeno je da se divizija što hitnije nađe u rejonu Prezida, odakle će nastupati pogodnim pravcima radi obezb-

jedenja desnog boka armije. Marš je trebalo izvesti odmah bez prethodnih priprema. Određena je marš-ruta: Bihać - Ličko Petrovo Selo - Drežnik Grad - Saborski - Plaški - Oštarije - Ogulin - Vrbovsko - Srpske Moravice - Brod na Kupi - Osilnica - Čabar - Prezid. Dužina marša je iznosila 250 kilometara.

Drugi bataljon 14. brigade na maršu za Sloveniju. Kod Bihaća, aprila 1945.

U duhu tog naređenja divizija je, 22. aprila u 4 sata, sve jedinice stavlja u pokret, s tim što je 14. brigada poslije smjene dijelova 13. brigade na frontu ostavljena u zaštitnici. Zadatak brigade je bio da se u toku dana prikupi na prostoru Bihaća, a zatim nastavi pokret preko Ličkog Petrovog Sela i Vaganca sa ostalim jedinicama divizije. Marš se morao nastaviti bez obzira na to što su jedinice brigade, u toku petodnevnih borbi oko Bihaća, bile u stalnim borbama i pokretu dosta zamorene. Trebalo je prikupiti nove snage iako vremenske prilike nisu bile naklonjene. Pored toga, morali su se savladati planinski prevoji Plješevice i Kapele, a uz to računati i na mogućnost borbe sa neprijateljевим razbijenim dijelovima.

U skladu sa zapoviješću štaba divizije brigada je dobila zadatak da iz šireg rejona Bihaća, kao zaštitnica, 23. aprila u 1. sati izvrši pokret pravcem: 1. bataljon iz Brekavice pravcem Turija - Muslića Selo - Izacić Grad - Ličko Petrovo Selo - Vaganac; 2. bataljon iz Pokoja pravcem: Bihać - Žagar - Ličko Petrovo Selo - Vaganac; 3. bataljon iz Čavkića pravcem Bihać - Žagar - Ličko Petrovo Selo - Vaganac; 4. bataljon iz Vrsta pravcem: Muslić - Ličko Petrovo Selo - Vaganac. Štab brigade sa prištapskim dijelovima kretao se iza 2. bataljona. Trećem bataljonu je naređeno da ostavi jednu četu u zaštitnici, koja bi se kretala oko 1,5 km pozadi brigadne kolone i obezbjeđivala je sa pravca Bihaća. Sve

jedinice su se uveče prikupile u rejon Vaganca, gdje je brigada prenosićila i jedinice spremile za dalji pokret.

Rano ujutru, 24. aprila, iz štaba divizije je stiglo dopunsko naređenje, da sve jedinice u 9 sati produže marš iz dotadašnjeg rejona pravcem: Drežnik Grad - Saborski, gdje ih je čekalo naređenje za smještaj i prenoćište. U naređenju je naglašeno da brigada i dalje nastavi marš kao zaštitni ešelon divizije. Redoslijed bataljona na maršu bio je: 2. bataljon, 1. bataljon, 4. bataljon, štab i prištapske jedinice i 3. bataljon kao zaštitnica. U toku marša u brigadu je stigla vijest da je oslobođena Banja Luka i da se neprijatelj užurbano povlači iz doline Une na sjeverozapad prema Karlovcu. Ta pobjeda nas je veselila, vijest je bila pozdravljena jednim plotunom iz puškomitrailjeza.

Pošto je prenosićila u rejonu Saborskog brigada je, 25. aprila u 6 sati, nastavila marš i dalje kao zaštitni ešelon divizije pravcem: Saborski - Plaški - Ogulin i razmjestila se u slijedećem rasporedu: 1. bataljon u Kučinić Selu; 2. bataljon u Otoku; 3. bataljon u Prapučama; 4. bataljon u Boštu, a štab i prištapske jedinice u Ogulinu, gdje je zanoćila. Marševski poredak brigade je bio slijedeći: 3. bataljon, 4. bataljon, 1. bataljon, štab i prištapske jedinice i 2. bataljon kao zaštitnica. U dnevnoj zapovijesti štab brigade je naredio jedinicama da štabovi bataljona čvrsto drže svoje ljudstvo i ne dozvole mu lutanje po Ogulinu, kao i da stupe u vezu sa mjesnim odborima radi regulisanja ishrane i prenoćišta za ljudstvo i konje. U zapovijesti se ističe da brigada vodi računa o pravilnom i drugarskom odnosu prema narodu i narodnim vlastima.

Slijedećeg dana sve jedinice divizije, sem 13. brigade, odmarale su se u širem rejonu Ogulina. Za to vrijeme 13. brigada je kombinovanim maršem i prevoženjem hitno prebačena u rejon Prezida radi obezbjeđenja puta koji je u tom rejonu ugrozio neprijatelj. Istog dana je u Ogulinu, na nivou divizije, održano partijsko-političko savjetovanje na kome su učestvovali štabovi brigada i bataljona. Savjetovanjem su rukovodili komandant i komesar divizije. Glavni cilj savjetovanja je bio da se vojni i partijsko-politički kadar upozna sa situacijom i predstojećim zadacima koji diviziju očekuje u završnim operacijama na teritoriji Slovenije. Na savjetovanju je zajednički procjenjena dalja marš-ruta i mogući sukobi sa neprijateljem. Sumirana su iskustva iz dotadašnjeg marša i odato priznanje borcima i starješinama za uspješno izvršenje zadatka, posebno za visoki borbeni moral i pravilan odnos prema narodu. Konstatovano je da je marš svih jedinica dobro organizovan i izведен, te da je disciplina bila na visini. Uzakzano je na zadatke koji vojne i partijsko-političke radnike očekuju dolaskom u Sloveniju, posebno u novooslobodene krajeve. Naglasak je bio na pravilnom odnosu prema narodu i narodnim vlastima. Trebalo je bratskom slovenačkom narodu pokazati da mi tamo dolazimo kao braća da pomognemo i ubrzamo njegovo oslobođenje. Kako smo ocijenili da su na putu od Sarajeva do Ogulina sve jedinice uspješno izvršile zadatak, bilo nam je lako da zaključimo da ćemo dolaskom u Sloveniju isto tako pronijeti slavu naše divizije. Rečeno je da narod Slovenije treba naše jedinice da zapamti po junaštvu njenih boraca, a i po drugarskoj brizi i pažnji svakog pripadnika prema napačenom narodu željnom slobode. Živjeći u zanosu proteklih

pobjeda i očekujući nove okršaje i konačno uništenje okupatora i domaćih izdajnika, radosno smo kretali prema Sloveniji, pjevajući punim glasom pjesme borbe, pjesme partizana i naroda našeg hercegovačkog zavičaja. Na putu kroz naseljena mjesta Gorskog kotara narod nas je dočekivao radosno, a mi smo koristili svaki sastanak i odmor da sa njima popričamo i upoznamo se. Za sve što smo željeli reći jedni drugima nismo imali vremena, jer je trebalo žuriti i tući neprijatelja koji je pred nama bježao. Žao nam je bilo što smo kroz Gorski kotar prošli bez borbe i što nas ti ljudi nisu mogli vidjeti na djelu. No, naš cilj je bio da što prije stignemo u Trst i Ljubljani, te smo vozila okitili parolama »Napred u Trst i Ljubljani«, »živeo drug Tito«, »Živila slobodna Slovenija«, »Živilo bratstvo i jedinstvo naših naroda« i mnoge druge koje su izražavale naše osjećanje, obaveze i zadatke.

Grupa boraca i rukovodilaca 2. bataljona na odmoru kod Ogulina, aprila 1945.

Uporedo sa savjetovanjem od 26. aprila u svim jedinicama brigade preduzete su potrebne mjere za nastavak marša i sređivanje jedinica: čišćenje, kupanje, pranje, uređivanje i obnavljanje opreme (odjeće i obuće), kao i čišćenje oružja, koje se nikada nije smjelo zapostaviti. Poslije povratka sa savjetovanja u svim bataljonima brigade održani su partijski i skojevski sastanci na kojima su preneseni zaključci sa savjetovanja i određeni zadaci komunista na tom planu. Očekujući naređenje za dalji pokret u logorima se orila pjesma i organizovano veselje, jer su i vojska i narod osjećali da se dan slobode približava. Ali svi smo bili svjesni da treba učiniti još dosta napora i dati dosta žrtava dok se to ostvari. Tako je narednih dana i bilo, jer se neprijatelj nije lako mirio sa svojom sudbinom.

Dvadeset sedmog aprila u 5 sati sve jedinice brigade su stavljene u pokret pravcem: Ogulin - Srpske Moravice u slijedećem marševskom rasporedu: 2. bataljon u prehodnici, 3. bataljon, 4. bataljon, štab brigade i prištapske jedinice⁶⁹¹ i na kraju 1. bataljon kao zaštitnica. Od toga dana marševski ešelon brigade nije bio u zaštitnici marševske kolone divizije, već je hitao u prethodnici za 13. brigadom da što prije stigne u rejon Prezida i pomogne joj u obezbjeđenju komunikacija za prolaz glavnina divizije. Dolaskom u rejon Srpskih Moravica brigada je zanoćila u slijedećem rasporedu: 1. bataljon u Jelačiću, 2. bataljon u Botnju, 3. bataljon sa štabom i prištapskim jedinicama u Vukelićima i 4. bataljon u Dokmanovićima.

Slijedećeg dana u 5 sati brigadni ešelon je nastavio pokret pravcem: Srpske Moravice - Fara - Brod na Kupi - Osilnica u istom marševskom rasporedu kao i prethodnog dana, sem što je u prethodnici sada bio 1. bataljon, a u zaštitnici 4. bataljon. U dnevnoj zapovijesti štaba brigade stajalo je da na prostoru: Kočevje - s. Ribnica - V. Lešće neprijatelj prikuplja jače snage (prema procjeni oko 1.500 ljudi) i sa tih pravaca ugrožava komunikaciju na marševskom pravcu divizije. Ukazano je na potrebu da sve jedinice u toku marša isture bočno osiguranje, posebno jače patrole sa desne strane puta, kako ne bi došlo do iznenadenja iz pravca G. i D. Bziga. Dolaskom u širi rejon Osilnice, jedinice su se razmjestile i prenoćile u slijedećem rasporedu: 1. bataljon u Plešću, 2. bataljon u Zamostu, 3. bataljon sa štabom i prištapskim jedinicama u Hrvatsko i 4. bataljon u Ribnik.

Prema zapovijesti štaba brigade bilo je predviđeno da brigada iz navedenog rejona nastavi marš 29. aprila u 6 sati pravcem: Osilnica - Parg - Prezid i tu sačeka naređenje radi razmještaja. Određen je i raspored jedinica u marševskom ešelonu: 2. bataljon u prethodnici; 1., 3. i 4. bataljon, štab i prištapske jedinice u zaštitnici. Postojala je i mogućnost, ako situacija dozvoli, da u toku marša po jedinice dođu kamioni radi bržeg prebacivanja u rejon Prezida. Do toga nije došlo, mada je zapovješću bio regulisan redoslijed ukrcavanja. Ukazano je na potrebu jačeg marševskog obezbjeđenja, što je bilo neophodno, jer je pri prelazu kroz Mandiće i Papeže bila napadnuta intendantura divizije, pa je u protjerivanju neprijatelja morao intervenisati i 1. bataljon naše brigade.

Ujutru, 30. aprila, u 7,45 štab divizije je izdao dopunsko naređenje kojim je promijenio pravac kretanja i zadatak brigade. Umjesto ranije naređenom desnom komunikacijom, sada su jedinice brigade krenule lijevim pravcem: Osolnica - Čabranka - Čabar - Prezid - Podgora, s tim da 4. bataljon dolaskom u Čabar »svrati na desnu komunikaciju« i iz rejona Srednja Vas - Draga štiti bok ešelona divizije koji su prolazili. U naređenju je naglašeno: »navedenu komunikaciju i okolni teren štititi od mogućeg dejstva neprijatelja, sve dok ne prođu sve jedinice divizije, kada ćete dobiti naređenje za dolazak u sastav brigade«. Za vrijeme marša neprijatelj je u rejonu Pangera izvršio vatreni napad na našu kolonu, ali je odmah protjeran, a kolona je bez zadržavanja i gubitaka nastavila pokret. Četvrti bataljon, koji je išao u prethodnici, u re-

⁶⁹¹i Prištapske jedinice brigade sačinjavale su: bolnica, intendantura, bojna komora, vod za vezu, omladinski vod, polaznici kursa i propagandni odsjek brigade.

jonu Čabra je naišao na neprijatelja, ali ga je u susretnoj borbi odbacio i tu ostao sve do naređenja za povlačenje čvrsto osiguravajući komunikaciju. Poslije dolaska glavnine brigade u rejon: Prezid - Podgora, jedinice su se razmjestile: 1. bataljon u s. Starom Trgu, 2. bataljon sa štabom brigade i prištapskim jedinicama u Podgori, 3. bataljon u Šmartnom, 4. bataljon je i dalje ostao u rejonu Čabra sve do naređenja da uđe u sastav brigade. U borbama oko Čabra i Prezida brigada je imala 3 mrtva i 6 ranjenih boraca. Neprijatelj je imao više mrtvih i ranjenih. Na bojištu smo izbrojali 8 mrtvih, koje nije uspio da pokupi. Zaplijenjeni su 1 mitraljez, 10 pušaka i više ostalog lakog naoružanja i municije.

Borci brigade gase žed poslije napornog marša

U noći 29/30. aprila i 30. aprila prije podne neprijatelj je više puta bezuspješno napadao položaje 3. bataljona u Šmartnom. Za to vrijeme štab brigade je naredio 4. bataljonu da se povuče i čekao njegov dolazak da krene dalje. Pošto je oko 16 sati 4. bataljon pristigao, brigada je, bez 1. bataljona, preko Snežnika produžila noćni marš. Koristeći Mašunski prolaz, brigadni ešelon se od Podgora kretao pravcem: Ljeskova Dol - Mašun - Knežak - Pivka. Tako je u toku noći savladan prevoj Snežnika i brigada je 1. maja osvanula na komunikaciji: Knežak - Pivak. Marš je bio naporan i usiljen, jer je dužina noćnog marša iznosila 60 km. Pošto je 1. bataljon u toku noći bio smijenjen, i on je nastavio potret sa brigadom i nešto kasnije stigao u njen sastav.

Prodom u Slovensko primorje završen je obuhvatni manevar naše divizije i njene brigade su izbile u pozadinu 97. njemačkog armij-

skog korpusa u rejonu: Knežak - Pivka - Postojna. Razmještajem jedinica na tom prostoru otvoreni su putevi za nastupanje prema Trstu i Ljubljani. Neprijatelj je time izgubio svaku nadu za probor iz okruženja. Pokušaj neprijatelja »skrpljenog« od jedinica slovenačke »Bele garde«, pukova Srpskog dobrovoljačkog korpusa i četnika predvođenih njemačkim SS jurišnicima da presjeku komunikaciju i osujete naš pokret nije uspio. Pred silnim naletom naših jedinica morali su da bježe i da se povlače. Znali su da im je to kraj i da ih čeka, ako ne uzmaknu preko granice, gorka sudbina izdajnika i zlikovaca.

Tako je druga etapa marša naše brigade duga 250 km ostvarena za 8 dana, s tim što su jedinice u rejonu Ogulina imale samo jedan dan odmora. Dnevni prosjek marša iznosio je 36 km i bio bi veći da se jedinice brigade nisu jedan dan zadržale u borbama oko Čabra i Prezida. Posebno treba istaći da je noćni marš brigade preko Snežnika bio vrlo naporan, a uz kišu nošenu vjetrom povremeno se smjenjivao i snijeg. Pošto smo stigli na Mošunski prevoj malo smo se odmorili i na bivšoj italijanskoj karauli napisali nekoliko parola da se zna da smo tuda prošli i da to više nije granica sa Italijom. Za sve vrijeme marša komunisti su ličnim primjerom i drugarskim savjetima na kratkim zastancima podrili borce, pokretali pjesme i organizovali ispomoć u nošenju težeg naoružanja (posebno puškomitraljeza i municije). Čak je između jedinica organizovano takmičenje. Svi smo bili srećni što dolazimo u te krajeve Slovenije koji prvi put poslije vjekovnog ropstva dočekuju slobodu. Na praznik rada, 1. maja, dok smo se spuštali niz padine Snežnika, orila se pjesma, dan je bio divan, a sunce je obasjavalo Postojinsku kotlinu. U daljinu su se nazirali Učka i Tršćanski zaliv. Negdje između Rijeke i Ilirske Bistrice čula se jaka topovska grmljavina. Iz šume ka prvim selima spuštali smo se oprezno, jer smo očekivali da bismo se mogli sresti sa neprijateljem. Mjesto njega sreli smo se sa razdražanim narodom, koji nas je obavijestio da je neprijatelj odstupio ka Pivki i Postojni. U selima oko Pivke, nastalo je pravo slavlje. Dočekivali su nas kićenjem i slavolucima, a sastanci sa omladinom i narodom bili su dirljivi i nezaboravni. Videći koliko je veliko oduševljenje naroda, pojedini borci su isticali da im nije žao ni da umru među braćom Slovincima.

Prema izvještaju štaba brigade gubici neprijatelja u toku aprila iznosili su: 467 mrtvih i 112 zarobljenih vojnika, dok smo mi imali 26 mrtvih i 72 ranjena borca i starještine. Zaplijenjena su 2 topa i 2 »flaka«, 7 mitraljeza, 3 bacača, 1 mašinska puška, 8 motora, 20 automobila, 70.000 puščanih metaka i 479 raznih granata.

Borba na prilazima Ljubljani i oslobođenje Logateca i Vrhnike⁷⁰⁾

Početkom maja njemačka ratna mašinerija je na svim frontovima brojala posljednje dane. Na jugoslovenskom ratištu Nijemci i kvislinci su uporno nastojali da spasu 97. armijski korpus i dočepaju se Austrije, odnosno američkih i britanskih snaga kako bi izbjegli odgovornost

⁷⁰⁾> Arhiv NOR-a, VII, reg. br. 12-8, kutija 1152-11.

za zločine u Jugoslaviji. Međutim, naša armija je na svim frontovima brzo nastupala i razbila »jugoistočni bedem Rajha«.

Dolaskom 29. divizije u rejon Pivke neprijatelju je onemogućeno da ojača pozicije u Postojni i čvršće posjedne položaje Ljubljanskih vrata.

Postojnu i položaje oko nje branile su jake neprijateljeve snage: 904. regrutni bataljon 188. njemačke brdske divizije, oko 1.000 italijanskih fašista-crnokošuljaša, njemačka SS podoficirska škola i dijelovi »Bele garde«.

Sa sahrane Radovana Sakovića u Postojni u Sloveniji

Ujutru, 1. maja, dijelovi naše 13. brigade pokušali su da iz pokreta zauzmu Postojnu, ali u tome nisu uspjeli sve dok u borbu nije stupila glavnina 13. i 11. brigade podržana jakim dejstvom artiljerijske brigade. Nakon žestokih uličnih borbi garnizon je savladan u 23 sata. Neprijatelj je pretrpio velike gubitke u ljudstvu i u ratnom materijalu. Za to vrijeme 14. brigada se nalazila u divizijskoj rezervi, spremna da se sa pravca Pivke i Postojne, ako zatreba, uključi u borbu. Raspored jedinica brigade je bio: 1. bataljon u Petelinu, 2. i 3. bataljon u Ternju, 4. bataljon u Kleniku, a štab sa prištapskim jedinicama i ustanovama u Pivki (istočni dio grada). Pošto je neprijatelj u Postojni bio prije savladan nego što se očekivalo, za uvođenje brigade u borbu nije bilo potrebe.

U toku 2. maja brigada se zadržala u navedenom rejonu, ali je prema naredenju štaba divizije morala upućivati jače patrole u pravcu Klane i Ilirske Bistrice, koje su imale zadatak da hvataju razbijene grupe neprijatelja koje su se tu pojavljivale. Tako je 1. bataljon na pravcu Kao-na - Čepno uputio jednu četu da pohvata grupu od 20 do 30 Ni-

jemaca, koji su se tamo zatekli sa oružjem. Prije dolaska čete u Kaonu Nijemce su već razoružale dalmatinske jedinice, pa se četa vratila nazad u bataljon. I 4. bataljon je uputio jednu četu u pravcu Fondana i Sv. Mihajla sa zadatkom da izviđa i prikuplja podatke o neprijatelju iz pravca Ilirske Bistrice i o tome redovno izvještava štab brigade.

Zauzimanjem Postojne naše jedinice su bile čvrsto zaposjele Ljubljanska vrata. Time im je bio otvoren put za Ljubljani, a neprijatelj je izgubio svaku nadu za izvlačenje na tom pravcu, kao i da se na prostoru Ljubljane prikupi i organizovano dočeka saveznike. Pošto su 11. i 13. brigada bez zastoja produžile napad na pravcu Planine - Unac - Rakek, 14. brigada je 3. maja ujutru i dalje kao divizijska rezerva nastavila pokret za njima preko Postojne u pravcu Planine. Tu su jedinice brigade prenoćile u slijedećem rasporedu: 1. bataljon u Krastju, a sve ostale jedinice sa štabom brigade u Planini.

Prvo neprijateljevo uporište koje je uvođenjem u borbu 4. maja trebalo da savlada 14. brigada bio je Logatec. Prilaze Logatecu uporno su branile jake neprijateljeve snage jačine oko 1.000 vojnika sa 3 topa i 2 tenka. Najveći otpor neprijatelj je pružao na položajima 11. brigade: Grčarevac - Jasikovice. Stoga su u 10 sati, kao pojačanje na desnom krilu 11. brigade, u borbu uvedeni 2. i 3. bataljon 14. brigade. Poslije jakog otpora srušeni su položaji neprijatelja ispred Logateca na liniji: Grčarevac - k. 511 - Kale i oko 24 sata Logatec je bio oslobođen. Iako je neprijatelj bio dosta jak (jedan njemački bataljon, 2. udarni bataljon Slovensačkog domobranstva, dijelovi SS podoficirske škole, više posadnih četa sa dva tenka i baterijom haubica 100m/m), nije uspio spriječiti dalji prodor naših jedinica.

Raspored naših bataljona u noći 4/5 maja bio je: 1. bataljon (brigadna rezerva) i prištapske jedinice u Krastju, 2., 3. i 4. bataljon sa štabom brigade u Logatecu. Ujutru, 5. maja, 2. i 3. bataljon su nastavili napad, ali su bili zadržani ispred Vrhnikе na položajima: Ljubljanski vrh (k. 813) - k. 625 - k. 733. Pošto je poslije podne istog dana dovučena artiljerija bataljoni su, uz sadejstvo dijelova 11. brigade i artiljerijsku podršku, izvršili usklađen napad, pa je neprijatelj morao napustiti položaje i sa padom mraka povući se iz Vrhnikе i Verda. Tme je natjeran da se povuče na zadnji položaj spoljne odbrane Ljubljane. Pri pokretu štaba brigade iz Logateca, 5. maja, od dejstva savezničke avijacije poginuo je komandant brigade Radovan Šakotić, divan i omiljen drug svih boraca i starješina brigade. Njegova smrt teško je potresla celokupni stav brigade. U borbama oko Logateca i ispred Vrhnikе neprijatelj je dobro koristio utvrđene granične položaje bivše Jugoslavije, na kojima su bile ugrađene otporne tačke, armirano betonski bunker povezani u jedinstven vatreni sistem i obezbjeđeni minskim poljima i bodljikavom žicom. Pri savlađivanju ovih položaja 8 boraca iz 2. bataljona je ranjeno na minskim poljima. Pri povlačenju iz Vrhnikе neprijatelj je minirao neke kuće, tako da je jedna mina eksplodirala i ubila 3, a ranila 5 boraca. Bio je to poslijednji pokušaj neprijatelja da spriječi prodor naših jedinica u Ljubljansku kotlinu.

Osvajanjem Vrhnikе i upadom u Ljubljansko Barje produženo je gonjenje neprijatelja, koji je u neredu bježao ispred naših jedinica. Da

bi se spasli od zarobljavanja i naše uništavajuće vatre, dijelovi SS podoficirske škole naišli su na močvarno zemljište u kojem su se mnogi padili. Tada je u brigadu stigao i 1. bataljon, koji se do tada nalazio na obezbjeđenju štaba divizije i odmah se uključio u borbu. U borbama za Logatec i Vrhniku naši gubici su bili 8 mrtvih i 37 ranjenih boraca.

Prema podacima štaba brigade, koji su dostavljeni štabu divizije, ističe se da je neprijatelj pretrpio velike gubitke. Na bojnom polju je ostavio 100 mrtvih i 24 zarobljena vojnika i oficira. Ranjeno je više desetina vojnika i zaplijenjen 1 top, 2 teška bacaca, 10 mitraljeza, 3 mašinke, 30 pušaka, 5 pištolja, 100 granata, 19.000 puščanih metaka i veći broj drugog ratnog materijala.

Oslobodenje Ljubljane

Kada je 5. maja 14. brigada dospela je na 17 kilometara ispred položaja neprijatelja, koji su organizovali spoljnju odbranu Ljubljane. Brigada je 6. i 7. maja stavljena u operativnu rezervu divizije sa zadatkom da se što bolje pripremi za uvođenje u borbu za Ljubljana. Mada demoralisan, neprijatelj je uporno i sa jakim snagama branio grad svim silama nastojeći da stvori potrebno vrijeme i uslove za izvlačenje svojih glavnih snaga u Austriju i transportuje ogromni plijen koji je ležao na zakrčenim željezničkim stanicama i duž puteva. Prevoj Ljubljane i ostali putevi i željeznički prelazi prema Austriji predstavljeni su usko grlo preko koga se nije moglo brzo i lako preći. Neprijatelj je Ljubljana branio i iz drugih razloga. Prije svega, domaći izdajnici su očekivali dolazak savezničkih jedinica da im se predaju i tako izbjegnu odgovornost za izdaju i zločine koje su počinili. Na brzinu je formirana nekakva »vlada samostalne Slovenije«, koja je izdala dekret odobrivi povlačenje Nijemaca preko »svog« teritorije u pragu Austrije. Dok su se Nijemci povlačili prema Austriji i Ljubljani su se prikupili Operativna grupa 2, 3. i 4. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa, jedan puk Ruskog zaštitnog korpusa, ostaci Slovenskog domobranstva, a očekivao se i dolazak četnika, ustaša i domobrana, koji zbog velike udaljenosti stalnog pritiska naših snaga nisu stigli.

Naše rukovodstvo je pravilno procijenilo da treba što prije oslobiti Ljubljana i tako posjedovanjem te značajne raskrsnice puteva sprječiti izvlačenje Nijemaca dolinom Save ka sjeverozapadu i time osujetiti planove domaćih izdajnika. Računalo se na jači otpor neprijatelja u samom gradu, pogotovo što se znalo da su Italijani grad u protekle četiri godine dobro utvrđili, opasali bodljikavom žicom, minskim poljima i osigurali bunkerima.

Prema naređenju štaba divizije od 7. maja 14. brigada je dobila zadatak da na položajima ispred Loga smijeni bataljone 11. brigade, koji su u toku 6. i 7. maja pokušavali da zauzmu Log, ali u tome nisu uspjeli. Noću 7/8. maja, pod zaštitom mraka, brigada je smijenila dijelove 11. brigade i kao desnokrilna u divizijskom rasporedu očekivala naređenje za početak napada na položaje u zahvatu glavne komunikacije: Log -

- Ljubljana. O borbama izviđača brigade ne prilazima Ljubljani Tomo Marković, komandir izviđačkog voda, piše:

»Stalnu borbu i naporan marš imale su sve jedinice, ali kao moji izviđači, mislim, da nije imao niko. Opisaću borbe za samo jedno mjesto pred Ljubljanom koje je brigada napadala. Dobro se sjećam naređenja da krenemo prema Ljubljani, uhvatimo vezu sa neprijateljem i prepucavanjem utvrđimo kakvim naoružanjem raspolazu. Išli smo nekoliko kilometara putem prema Ljubljani na odstojanju od 50 metara. Bilo nas je 20 dobro naoružanih sa 4 laka puškomitrailjeza, 2 dugačke ruske puške sa dvogledima, mašinkama i sa po 75 metaka. Nijemci su nas pustili na kratko odstojanje. Međutim, iz pozadine vezom je najavljenio da stanemo jer su Nijemci ispred. Samo što smo stali kad pored ušiju prosviraše mitraljeske kugle. Popadali smo i otkotrljali se u jarak i pored nekih kuća počeli da se izvlačimo nazad. Od mještana smo dobili podatke koliko je prošlo topova, tenkova, kamiona i vojske i te podatke donijeli u štab brigade.

Kada smo izašli na glavni put koji vodi prema Ljubljani, priključili smo se brigadi prema Ljubljani. Na čelu kolone bio je obaveštajni oficir. Idemo putem, skrećemo lijevo i zaobilazimo neprijateljeve iskopane rovove. To su bili rovovi iz kojih su nas tukli prethodnog dana. Dok smo prolazili pored njih, opalili su na nas iz mitraljeza, ali nismo odgovarali. Provukli smo se neopaženo duboko iza njih i napali neprijatelja na brdu kod neke crkve okružene bunkerima. Bilo je 9 sati ujutro kada mi je rečeno odakle da napadnemo bunkere oko crkve. Na dati znak napali smo. Međutim, ubrzo smo prekinuli i prema naređenju krenuli desno niz jedan potok ka glavnom putu.

Čitavog dana topovi iz Ljubljane su gađali naše položaje, ali pošto smo se ukopali niže njihovih položaja, većinom su prebacivali preko nas. Možda je prošla ponoć kada je stiglo naređenje da izviđači krenu prema Ljubljani, jer se Nijemci povlače. Napominjem da nas je narod svuda dočekivao radosno i dok smo kretali u stroju kroz Ljubljani omladina nas je pozdravljala i kitila cvijećem.«

Opšti napad 11., 13. i 14. brigade na spoljnu odbranu Ljubljane otpočeo je 8. maja u jutarnjim časovima. Za to vrijeme 10. brigada je, poslije uspješno izvršenih zadataka u tršćanskoj operaciji, žurila da što prije stigne u sastav divizije i da se u borbi za Ljubljani angažuje kao njen 2. ešelon. Pošto je bila angažovana u borbama za Ilirska Bistricu, na njeno učešće u oslobođenju Ljubljane nije se moglo računati, osim da su se borbe produžile na više od dva dana. Tako su divizijsku rezervu sačinjavali samo zaštitni i inžinjerijski bataljon divizije.

Uz snažnu artiljerijsku i minobacačku podršku artiljerijske brigade bataljoni 14. brigade su rano ujutru 8. maja krenuli u odlučujući napad, i to: 1. bataljon lijevo od glavne komunikacije, 3 bataljon desno od glavne komunikacije, dok se 2 bataljon kretao na njihovom spoju u ulozi 2. ešelona. Svi pokušaji da se u toku dana zauzme položaj oko toga ostali su bez uspjeha. Na svaki naš napad neprijatelj je odgovarao

protivnapadom uz snažno artiljerijsko dejstvo, koje je, srećom, bilo dosta neprecizno. U toku čitavog dana neprijatelj nije žalio municije, već je nastojao da koncentracijom artiljerijske vatre poklopi i uništi naše jedinice. Kako su se bataljoni nalazili u zauzetim rovovima, priljepljeni uz neprijatelja, to mu nije polazilo za rukom mada je usled dejstva artiljerije po dubini našeg rasporeda bilo gubitaka. Tako je jedna neprijateljeva granata pogodila u kazan 2. bataljona i ubila 4 borca kuvara. Pošto je težište napada divizije preneto na 14. brigadu, padom mraka uveden je u borbu i njen 2. bataljon, koji je uz neposrednu podršku artiljerije, naročito »flakova«, probio neprijateljevu odbranu i jurišem boraca sva tri bataljona položaji iznad Loga su osvojeni. Time je neprijateljeva odbранa slomljena, pa je pod okriljem mraka, gonjen od naših jedinica, odstupio u pravcu Ljubljane. O borbama za položaje, oko Loga zamjenik komesara 1. bataljona Krsto Šegrt u svojim sjećanjima opisuje:

»Posle borbi za Logatec i Vrhniku nastao je mali predah, tako da smo se 5. maja našli na odmoru u Vrhniku. Slijedećeg dana bataljoni 14. brigade krenuli su u napad na nazušu odbranu Ljubljane. Toga dana brigada je otpočela napad na selo Log, koje se nalazilo između Vrhničkog i Ljubljanskog polja na blagoj uzvišici koja je, u gornjem dijelu prema Ljubljani, bila obrasla gustom jelovom i borovom šumom. To je umnogome olakšavalo neprijateljevu odbranu utvrđenja u samom Logu, koje je dobro utvrdio. Prvi bataljon se kretao komunikacijom Vrhnik - Log, a iza njega u istom pravcu krenula je jedna baterija protivtenkovskih topova. Istog dana oko 16 sati počela je da dejstvuje naša artiljerija sa položaja ispred Vrhnika i da snažnom vatrom tuče Log. No, ni Nijemci nisu mirovali nego su uzvraćali svojim artiljerijom. Naš 1. bataljon se razvio u streljački stroj usmjeravajući svoj napad na prva utvrđenja. Borba se brzo rasplamsala. Neprijatelj je tukao svim raspoloživim oružjem. Kada smo se primakli na odstojanje za juriš, zasuli su nas vatrom iz flakova, minobacača i teških mitraljeza. Pod takvim okolnostima naše napredovanje je bilo vrlo otežano: nastupali smo ravnicom Vrhničkog polja, gdje nije bilo skoro nikakvih prirodnih zaklona osim nekoliko kuća raštrkanih lijevo i desno od puta koji je vodio kroz polje i dalje kroz selo. Naša baterija, koja se primakla blizu položaja, tukla je neprijateljeva utvrđenja i tenkove koji su pokušavali da krenu na naše položaje. Uništila je 2 tenka i onemogućila dalje nadiranje prema našim položajima. Toga dana borba se toliko rasplamsala da je sve vrilo kao u loncu. Eho artiljerije, plamen granata flakova, mitraljeski rafali i odjeci ručnih bombi daleko su odjekivali Vrhničkim poljem i okolnim planinama. Kroz tu zastrašujuću kanonadu svih vrsta oružja čuli su se jedino brojni poklići boraca i starješina: 'Napred drugovi, napred proleteri'!

Borbe su vođene nesmanjenom žestinom skoro do pola noći, kada je nastupilo kratko zatišje. U ranu zoru 7. maja pokušali smo u opštem jurišu da uz sadejstvo ostalih bataljona zauzmemos neprijateljevo uporište u Logu, ali ni tada nijesmo uspjeli slomiti ot-

por neprijatelja. Morali smo se povući pod zaštitom artiljerije na polazne položaje. Nijemci su pokušali, podržani snažnom vatrom 'flakova' i artiljerije, uz pokret nekoliko tenkova da pređu u protivnapad, ne zbog brzog reagovanja naše artiljerije, naročito protivtenkovske baterije koja je iz neposredne blizine uništila jedan istureni neprijateljski bunker i pogodila jedan tenk koji se poslije zapalio, nisu uspjeli. Toga dana imali smo 3 poginula borca i 6 ranjenih, koje smo uspjeli izvući sa položaja. Ti ranjeni drugovi su odmah upućeni u pozadinu prema Vrhniku gdje se nalazila brigadna bolnica. Skoro čitavog dana neprijateljeva artiljerijska i minobacačka vatra zasipali su naše položaje. Naš štab bataljona bio je smješten pored samog puta u podrumu jedne kuće koja je, pogodena sa nekoliko neprijateljevih granata, bila skoro srušena. Istog dana neprijateljeva granata pogodila je jedan naš protivtenkovski top i tom prilikom su poginula 2 artiljerca, a 3 su bila teže ranjena. U toku noći pokušali smo da zauzmem Log, ali su svi pokušaji ostali bez rezultata. I 8. maja borba je vođena čitavog dana, ali neprijatelj nije pokušavao da izvrši protivnapad na naše jedinice. U popodnevnim časovima aktivnost neprijateljske vatre bila je slabija, što je moglo značiti da im je ponestalo municije i borbenog daha. To smo iskoristili, pozvali komande čete, ukratko analizirali prva dva dana borbe i odlučili da čim padne noć krenemo u odlučujući napad. Obavijestili smo divizion teške artiljerije da oko 19 sati izvrši artiljerijsku paljbnu na neprijateljeve položaje. To su učinili i drugi naši bataljoni koji su napadali Log. Naša artiljerija tukla je utvrđenja 15 minuta, ali neprijatelj više nije odgovarao. Dok je naša artiljerija dejstvovala, mi smo već bili pred neprijateljevim bunkerima. Tada je artiljeriji javljeno da prekine sa paljbom jer se kretalo u napad. Bataljoni su krenuli određenim pravcima i pod zaštitom noći privukli se blizu neprijateljevih položaja. Bombaši su hrabro jurnuli prema bunkerima zasipajući ih ručnim granatama dok su ih puškomitralscici pratili. Neprijateljev otpor je bio vidno oslabljen i zahvaljujući hrabrosti u prvom redu bombaša vrlo brzo su uništeni istureni bunkeri. Tako smo zauzeli najisturenije uporište Log, i odmah nastavili prodiranje ka unutrašnjosti sela. Neprijatelj je davao snažan otpor, borio se skoro za svaku kuću. Neprijateljeva odbrana postajala je sve slabija i mi smo sve više osvaljali selo. Nailazili smo na mrtve i ranjene neprijateljeve vojnike. Negdje oko ponoći na tim položajima prestala je pucnjava. Trijumfovali smo radosno što smo ovladali tim jakim neprijateljevim utvrđenjem spoljne odbrane i što je put za Ljubljani sa našeg pravca bio otvoren».

Poslije zauzimanja položaja, oko Loga koje su Nijemci uporno branili, njihov otpor je sve više slabio i na ulazu u Ljubljani potpuno prestao. Bataljoni brigade su ušli u Ljubljani oko dva sata 9. maja. S obzirom na to da je bila noć bojali smo se da se jedinice ne izgube u velikom i nepoznatom gradu. Međutim, od samog ulaska u Ljubljani aktivisti Osvobodilne fronte javljali su se jedinicama kao vodiči i provodili ih ka objektima koje je neprijatelj držao u okupiranoj Ljubljani. Zah-

valjujući tim aktivnostima do svanuća bataljoni su posjeli kasarne i upravne zgrade njemačke komande i uprave policije u gradu. U toku nastupanja i posjedanja objekata zarobljavane su grupe belogardejaca i pojedinci Rupnikove policije. Prvi bataljon u centru Ljubljane iznenadio je i zarobio oko 150 policajaca u kasarni Rupnikovog štaba. Pored zarobljavanja policajaca zaplijenjeno je tri putnička automobila (među kojima Rupnikov mercedes), više jahačih konja (konjičke policije), oko 150 bicikala i dosta druge opreme. I drugi bataljoni su imali slične uspjehe.

Omladina Slovenije sa radošću dočekuje borce 29. divizije

Posebno treba istaći srdačan doček kojim su građani Ljubljane dočekali naše borce. Prema svemu izgleda da je to bilo sve unaprijed pripremljeno. Prema stepenu napredovanja naših jedinica građani su isticali zastave na svojim kućama. Zastave su bile sa partizanskim obilježjem. Preko ulice na kanap nanizane kao slavoluk postavljene su zastavice. Prema ovim obilježjima moglo se orijentisati dokle su stigle naše jedinice. Ujutro, prilikom ulaska pozadinskih dijelova brigade u dugim špalirima dočekivao ih je i pozdravljaо narod, a omladinke sa kantama osvježavajućeg pića i čašama nudile da se osvježe. Takođe ujutro 9. maja sastali smo se i sa borcima slovenačkih jedinica koje su, takođe, u toku noći ušle u Ljubljano. Tokom dana naše jedinice posjetile su veće grupe omladine, a posjete su se pretvorile u pravo veselje. Ljubljana je 9. maja izgledala svečano, okićena zastavama, parolama i cvijećem.

Na ulicama oslobođene Ljubljane. Doček oslobođiocima

jećem. Sve to skupa ostaće u trajnom sjećanju i narodu Ljubljane i njihovim oslobođiocima.

Rano ujutro 1. maja, dok je grad još spavao sa svih strana počele su da ulaze jedinice naše divizije i 7. korpusa. Neprijatelj je užurbanio

odstupao i naša brigada je dobila zadatak da ga goni i spriječava izvlačenje. Tako je 2. bataljon odmah prikupio jedinice i krenuo u pravcu Kamnika da tamo neprijatelju presječe odstupnicu. Trebalo je brzo dejstvovati jer su se iz pravca Celja i Trbovlja kretale kolone Nijemaca, koje je trebalo dočekati i osujetiti im proboj u pravcu Kranja i dalje prema Austriji. Dolaskom u rejon Domžale - Mengeš - Moste bataljon je posjeo pogodne položaje i kada je njemačka kolona, jačine oko 500 vojnika, naišla pozvani su na predaju. Ugledavši naše zasjede Nijemci su se, uz izvjesno oklijevanje, predali. Zaplijenjeno oružje je utovareno u kamion i u pratinji jedne čete transportovano sa zarobljenicima u Ljubljano gde se još uvijek nalazio štab brigade sa ostalim jedinicama. Kada je četa sa zarobljenicima stigla u grad, u toku je bilo narodno veselje. Prizor je bio veličanstven - narod na pločnicima sa bezbroj zastava pozdravljao je slobodu i klicao Jugoslovenskoj armiji i osloboodiocima Ljubljane. Omladina nas je kitila cvijećem i nosila na ramenima. Zarobljeni Nijemački vojnici žalosno i jadno su izgledali, pocijepani, neobrijani, umorni od bježanja, neki lakše ranjeni, koračali su ne osvrćući se na masu koja je psovala Hitlera i njemački zločinački fašizam. U najboljem redu i bez jednog incidenta kolona oslobođilaca i poraženih nastavila je put do cilja.

Istovremeno sa objavom kapitulacije Njemačke slavila se pobjeda i oslobođenje Ljubljane. Sutradan 11. maja, održanje veliki narodni miting. Na mitingu je govorio predsjednik prve narodne vlade Slovenije, Boris Kidrič, koji je odao priznanje borcima i starješinama za heroizam pri oslobođenju Ljubljane i, između ostalog, rekao: »Želeo bih da-naglasim da je dolazak 29. divizije najbolji dokaz pravog bratstva među jugoslovenskim narodima, bratstva koje se učvrstilo u zajedničkoj borbi i koja će se manifestovati u obnovi naše domovine Jugoslavije«.

U borbama za Ljubljano neprijatelju su naneti teški gubici. Samo je 14. brigada ubila preko 200 i zarobila preko 1.000 neprijateljevih vojnika i oficira. Tačan broj ranjenih nije poznat, ali se vjerovatno kreće na više stotina. Zaplijenjeno je 7 topova, 6 protivtenkovskih topova, 51 teški minobacač, 10 lakih minobacača, 83 mitraljeza, 208 puškomitrinja, 1.320 pušaka, 55 pištolja, 51 mašinska puška, 22 kamiona, 5 putničkih automobila, 9 motocikla, pet vagona topovskih granata, 200.000 puščanih metaka i druge ratne opreme u većim količinama.

Gubici brigade bili su skoro minimalni. Poginula su 3 i ranjeno je 6 boraca.

Oslobodenje Gorenjske

Poslije mitinga, 10. maja, jedinice brigade su iz Ljubljane užurbano krenule za neprijateljem koji se u potpunom neredu povlačio prema Kranju i Tržiču. Svuda okolo glavnog puta i na zakrčenim željezničkim stanicama nalazio se napušten ratni materijal, razna vozila i pobacano oružje. Vagoni su bili puni ratnog materijala, municije i opljačkanih stvari koje su Nijemci i njihove sluge pokušavali da transportuju za Njemačku. Jedinice 14. brigade su nastupale prve, u borbenom rasporedu, i kada su bataljonske kolone prošle Medvode, raspored jedinica je bio:

1. bataljon kao desnokrilna kolona kretao se lijevom obalom Save u pravcu Kranja, 3. bataljon kao lijevokrilna kolona kretao se desnom obalom Save u pravcu Škofje Loke, 2. bataljon je krenuo iz Trzina, jer se nalazio na osiguranju Ljubljane iz pravca Kamnika i došavši u Medvode nastavio pokret glavnim putem u centru borbenog rasporeda. Četvrti bataljon je privremeno ostao na obezbjeđenju u Ljubljani, pa je u brigadu stigao tek oko 15 sati. U Školju Loku su oko podne ušli i 2. i 3. bataljon bez otpora neprijatelja i tu je glavnina brigade, bez 1. bataljona, prenoćila. Prvi bataljon je prema naređenju štaba brigade nastavio pokret prema Kranju i sadejstvujući dijelovima 13. brigade u 16 sati oslobođio Kranj. Tada je zarobio 93 neprijateljevih vojnika, zaplijenio 1 tenk, 18 topova, nekoliko vozila i dvije kompozicije vozova sa hranom, odjećom i opljačkanim materijalom i skladište sa opremom i hranom. Od zaplijenjene artiljerijske tehnike u Kranju je formiran artiljerijski divizion 14. brigade.

Iz Škofje Loke brigada je 11. maja ujutru krenula preko Kranja za Tržič. Nakon izbijanja kolone u Naklo štab brigade je obaviješten da se jake neprijateljeve snage nalaze u Tržiču i ispred njega na položajima Žganja Vas - Kovor - Brezje i da tu namjeravaju da pruže otpor. Pošto je Ljubeljski prevoj bio potpuno zakrčen komorom neprijatelja, naređeno je od štaba brigade da se napad izvede iz pokreta. Bataljonima su određeni pravci napada. Tako je 2. bataljon krenuo lijevom obalom Tržaške rijeke sa zadatkom da očisti od neprijatelja Kovor i Brezje, a zatim da presječe put Tržič - Begunje. Prvi bataljon je imao zadatak da na svom pravcu u zahvatu glavnog puta napadne neprijatelja i očisti sela Žganje Vas, Šebenje i Križe. Treći bataljon se kretao desno od 1. bataljona pravcem Novak - Seničar - Kriška sa zadatkom da ta sela očisti od neprijatelja i presječe komunikaciju Tržič - Ljubelj. Četvrti bataljon sa 2. ešelonom kretao se iza 1. i 3. bataljona spremjan za uvođenje u borbu ako to bude potrebno. Napad je podržavao 3. divizion artiljerijske brigade sa vatrenih položaja kod s. Duplje i novoformirani artiljerijski divizion brigade koji se kretao u borbenom rasporedu. Nakon kratke i snažne artiljerijske pripreme bataljoni su na određenim pravcima krenuli u napad. Poslije žestokog i grčevitog otpora, koji je neprijatelj pružio kod Kovora i Žganje Vasi, naši bataljoni su ga razbili i protjerali i nakon slabog otpora Tržič je oko 20 sati oslobođen. Bataljoni su bočnim udarima zaustavili i ispresjecali kolone neprijatelja. Prvi i 4. bataljon su nastavili pokret i gonjenje ostalih dijelova prema Austriji i posjedanjem Ljubeljskog prevoja uspostavili kontakt sa savezničkim jedinicama u Austriji. Za to vrijeme ostale jedinice brigade smjestile su se u Tržiču i bile angažovane oko izvlačenja ratnog plijena i prikupljanja zarobljenika.

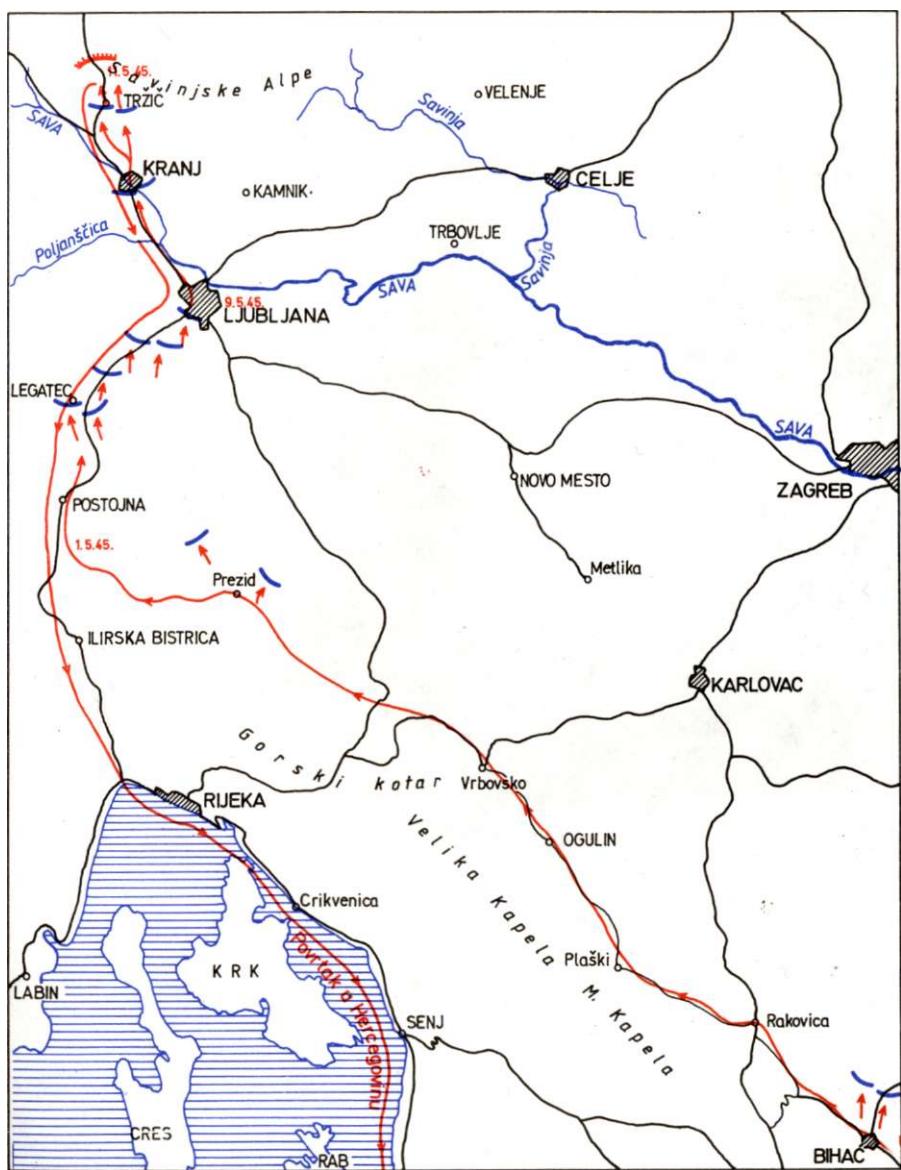
U ovoj borbi neprijatelj je pretrpio velike gubitke u ljudstvu, a i ratnom materijalu. Imao je 192 mrtva i 314 zarobljenih njemačkih vojnika, četnika i slovenačkih domobrana. Zaplijenjeno je 8 brdskih topova, 24 minobacača raznih kalibara, 18 teških mitraljeza, 20 puškomitraljeza, 8 kamiona, 1 putničko vozilo, 2 motocikla i cijelokupna komora sa 1.500 konja i 600 dvoosovnih kola krcata raznim materijalom.

Istog dana na sektoru brigade prestao je organizovani otpor neprijatelja. Slijedeća 2-3 dana jedinice su se angažovale oko hvatanja manjih grupa i pojedinaca, koji su i dalje pokušavali da se izvuku i da pruže otpor pri zarobljavanju.

Sa sahrane Vladimira Kljakića, zamjenika komandira 2. čete koji je poginuo 11. maja 1945. kod Tržića u Sloveniji

O posljednjem danu borbi u Sloveniji iz sjećanja druga Dimitrije Vukosav iz 1. bataljona izdvajamo: »Bilo je to ispred njemačkih položaja kod Tržića. Bataljon je zastao u koloni i razmjestio se pored puta. Komandant bataljona poručnik Milosav Kundačina ostao je iza bataljona kod štaba brigade. Imao je motocikl. Kada je obavio posao u štabu brigade, krenuo je za bataljonom. Pošto se bataljon razmjestio pored puta, komandant ga nije primijetio nego je produžio vožnju i upao u njemačke položaje. Kada je primjetio da se našao među Nijemcima, tražio je da dođe najstariji oficir, jer je on poslat od komande armije da im ponudi predaju. Ubrzo je došao oficir koji je rekao da on nije ovlašćen da pregovara o predaji, ali pristaje da preda teško naoružanje i tehniku, a da ih pus-timo da pređu preko granice. Milosav im je odgovorio da nema prelaska granice nego bezuslovna predaja. Njemac je tražio rok od tri sata da konsultuje bivšu komandu, a toliko bi im bilo potrebno da pređu granicu. Milosav je pogledao na sat i rekao da je rok za predaju jedan sat za koje vrijeme da se postroje jedinice za predaju u protivnom biće napadnute i svu odgovornost za nepotrebne žrtve snose oni. Sjeo je na motocikl i vratio se u bataljon«.

Sema borbenih dejstava 14. hercegovačke omladinske brigade za oslobođenje Slovenije

Povratak brigade u Hercegovinu

Do 16. maja brigada se nalazila u Tržiču i okolini. Prvi bataljon se smjestio u selu Lajla, a 2. i 3. bataljon sa štabom brigade i prištapskim dijelovima u Tržiču. Četvrti bataljon je držao granični prolaz kod Sv. Ane na pievoju Ljubelj. To vrijeme jedinice su provele u sređivanju. Tr-

Povratak brigade u Hercegovinu. Prevoženje brodom od Crikvenice do Makarske

Grupa boraca brigade sa štabovima bataljona i štabom brigade po povratku u Hercegovinu, u Tasovčićima maja 1945.

U Čapljinu, maja 1945. poslije povratka iz Slovenije

žička fabrika obuće poklonila je za svakog borca i starješinu novi par obuće. Zajedno sa omladinom Tržiča i okolnih sela slobodu smo dočekali veseliće se. Istovremeno smo se prisjećali palih drugova i bili tužni što nisu sa nama.

Tasovčić, maja 1945. Komandanti bataljona i njihovi zanjenici. Slijeva na desno (sjede): Veljko Gerun, Milosav Kundačina, Obren Milojević, Šćepo Sarić. Stoe: Mirko Papić, Milan Denda, Simo Marković i Veljko Bulut

Gorenjska je sredinom maja bila predivna. Kotline okupane u zelenilu, a po vrhovima visokih planina bijelio se snijeg. Izgledalo je kao pravi »raj« na zemlji. Kada je umaklo oružje, prestale su i kiše, a sunce je milovalo prekrasnu prirodu i krijepilo i nas umorne borce. Odmarali smo se diveći se ljepoti bratske Slovenije. Našem raspoloženju je umnogome doprinosiso prisani i iskren doček naroda tog kraja. Međutim, upoznavanje sa narodom i omladinom je trajalo kratko, svega četiri

dana. Za to vrijeme održali smo u Tržiću više susreta sa omladinom i povezali se sa organima narodne vlasti i rukovodstvom Partije. Tada je stiglo naređenje da se naša divizija hitno vrati u Hercegovinu. Petnaestog maja u svim jedinicama brigade izvršena je smotra i analizirane protekle borbe. Nismo još vjerovali da je rat završen, pa su nam nove obaveze izgledale nestvarno.

Prema zapovijesti štaba divizije brigada je dobila zadatak da se u periodu od 17. do 28. maja vrati u Hercegovinu. Željeznički saobraćaj na najkraćem pravcu Ljubljana - Zagreb - Slavonski Brod - Sarajevo - Mostar bio je razoren i neupotrebljiv za saobraćaj. Zato je povratak bio određen kombinovanjem marša i prevoženjem od Ljubljane preko Postojne do Rijeke željeznicom, a od Rijeke prema Crikvenici i Novom Vinodolu pješke. Od Novog Vinodola prema Zadru, Splitu i Gradcu brodskim prevozom, a zatim preko Metkovića i Čapljine pješke. Prevoženje željeznicom od ukrcene stanice u Kranju sa poduzim maršem do Crikvenice i Novog Vinodola zbog nedostatka lokomotiva i vagona trajao je 7 dana. Na brodove u Crikvenici (Novi Vinodol) ukrcali smo se 23. i 24. maja i odmah nastavili plovidbu prema Zadru, gdje su se jedinice iskrcale i prenoćile. Sutradan, rano ujutru ukrcali smo se na druge brodove i nastavili plovidbu Zadarskim, Korčulanskim i Neretvanskim kanalom do Metkovića. More je bilo mirno, ali je pretila opasnost od položenih mina koje još nisu bile uklonjene iz vode. Međutim, vjetrina naših pomoraca na čitavom putu dovela nas je bezbjedno i bez ikakvih poteškoća i gubitaka na odredište. Ljudstvo i konji su se 27. maja iskrčali u Gradcu, a materijal je 28. maja prevezen u Metković, odatle je ukrcan na željeznicu i transportovan u Čaplinu.

Motorizovani dio brigade, uglavnom bojna komora, kretao se suvozemnim putem u sastavu ešelona pozadinskih dijelova divizije i artiljeirske brigade pravcem: Ljubljana - Zagreb - Banja Luka - Jajce - Sarajevo - Mostar - Čapljina, gdje je stigla tek početkom juna.

U rejonu Čapljine brigada se razmjestila 28. maja u sljedećem rasporedu: štab, prištapske jedinice i 1. bataljon u Čapljinu, 2. bataljon u Počitelju, a 3. i 4. bataljon u Tasovićićima. Tu je ostala i juna, sve do reorganizacije naših jedinica u Hercegovini, kada je rasformirana. Rastanak nam je bio svima težak, navikli jedni na druge pozdravljali smo se, ljubili i plakali. Dok smo živi mi borci 14. omladinske brigade to nećemo zaboraviti.

Drugi dio

Partijsko-politički rad u brigadi

Rad i aktivnost organizacije komunista u brigadi

Kada je formirana 14. hercegovačka (omladinska) brigada, u svom sastavu je imala oko 100 članova KPJ i oko 200 članova SKOJ-a. Zajedno, komunisti i skojevci činili su dvije trećine tadašnjeg brojnog stanja brigade (oko 387 ljudi).

Bila je to značajna snaga idejno opredijeljenih i organizovanih starješina i boraca, sposobnih da se uhvate ukoštač sa svim zadacima, koji su stajali pred brigadom.

Veći broj članova Partije i SKOJ-a u brigadu je došao iz ranije formiranih jedinica koje su imale određeno borbeno i druga iskustva. Naročito su se isticali drugovi i drugarice koji su za sobom imali trogođišnje ratno iskustvo - komandiri, komandanti, politički komesari i drugi. Oni su bili garancija da će i ova, po godinama tada najmlađa brigada 29. udarne divizije, s punim pravom ubrzo postati ravnopravna sa ostalim brigadama po borbenosti i moralno-političkim kvalitetima, kao i po svim drugim aktivnostima kojima su se bavile jedinice Narodnooslobodilačke vojske.

U vrijeme formiranja brigade (4. septembra 1944) rat je već uveliko odmakao. Njemačke armije su, na svim evropskim frontovima, trpele velike gubitke i bile gonjene ka Berlinu. Naša Narodnooslobodilačka vojska već je bila oslobođila čitave krajeve i brojna mjesta po Jugoslaviji.

Kod nas, u Hercegovini, u to vrijeme situacija se bitno izmjenila. Priliv boraca u naše jedinice bio je veliki i sa 14. brigadom divizija je u svom sastavu imala pet brigada. Po Hercegovini je bilo i više partizanskih odreda. Od većih mjesta bilo je oslobođeno Gacko, vođene su žestoke borbe sa četničkom grupacijom majora Vojislava Lukačevića, koja je težila da se tu učvrsti i stvari mostobran na jadranskoj obali za doček kralja. U tim borbama učestvovala je i naša 14. brigada i time stekla svoja prava borbena iskustva. Borba sa tom četničkom grupacijom prerasla je u nastupanje jedinica divizije za konačno oslobođenje Hercegovine koje je već bilo započeto oslobođenjem Gacka, a početkom oktobra se nastavilo oslobođenjem Bileće, Trebinja i drugih mesta.

U takvim uslovima otpočela je svoj borbeni put naša brigada, koja će dati veliki doprinos oslobođenju Hercegovine u sarajevskoj operaciji i završnim operacijama jugoslovenskih armija dospevši do Tržića i Karavanki.

Odmah nakon formiranja brigade njeni komunisti su znali šta im je jedan od osnovnih zadatka - da je to organizaciono učvršćenje, neprekidno jačanje i izrastanje brigade u uzoran borbeni i vojni kolektiv, sposoban da izvrši sve zadatke u sadejstvu s drugim brigadama divizije i na samostalnim pravcima dejstava. Iskustva koja su stekli u drugim jedinicama dobro su im došla u izvršenju tog zadatka kao i u organizovanju cijelokupnog života i rada jedinica brigade.

Ni jedna borbena akcija u kojoj su brigada ili neki njeni dijelovi učestvovali nije prošla bez osvrta i ocjene partijskih organizacija, o disciplini i svemu što je u danoj akciji bilo aktuelno. Svaka greška, ma kog starještine ili borca, pa i one najmanje koje su uticale na izvršenje zadatka, naročito kada je bila u pitanju nebudnost i aljkavost, zbog čega su davane i nepotrebne žrtve, kakvih primjera je bilo u borbama oko Nevesinja pred Mostarsku operaciju, veoma je oštro kritikovana a ponkad su preduzimane vrlo oštре mjere.

Od komandira odjeljenja do komandanta brigade svaki starješina je cijenjen po tome kakva mu je jedinica u borbi i kako se vješto bori. Cilj je bio nanijeti što veće gubitke neprijatelju, a sa što manje vlastitih gubitaka. Naoružanje je moralo uvijek biti ispravno, posebno je vođena briga o međusobnim odnosima itd.

Poznato je kako su naše jedinice popunjavane u toku rata. Vrlo često u njih su dolazili mnogi, naročito omladinci bez ikakvog vojnog znanja. Najčešće nisu služili vojsku, nisu umjeli da rukuju oružjem, trebalo ih je što prije upoznati makar i sa minimalnim poznavanjem taktičko-borbenih pravila, korišćenjem zaklona, zemljišta itd. Često se dešavalo da se s tim novajlijama odmah stupi u borbu, i to najčešće sa izvježbanom i veoma obučenom njemačkom vojskom. Bivalo je, na primjer, i takvih slučajeva da nam poneki mladi borac pogine zbog elementarne neopreznosti (pode prema nekom neprijateljevom vojniku koji se pretvarao da je ranjen i kada bi mu se ovaj približio na nekoliko koraka, on bi ga iznenada ubijao).

Sve je to zahtijevalo puni angažman i brigu starješinskog kadra, vojnog i političkog, da pomognu mlađim borcima da se što bolje i brže osposobe, da, uz iskusnije borce, razbiju strah u prvim okršajima, da nauče i shvate najelementarnija borbena pravila i da se potpuno uklope u jedinicu.

Ta borbena i mnoga druga pitanja iz unutrašnjeg života jedinica - međusobni odnosi starješina i vojnika, ravnomjerno obavljanje svakodnevnih stražarskih i patrolnih dužnosti, odmor, pravilna raspodjela ishrane, odjeće, municije i drugog do čega se dolazilo zarobljavanjem, odnosno redovnim snabdijevanjem preko pozadinskih organa, stalno su bila u centru interesovanja ne samo vojnih komandi već i partijskih organizacija. Komunistima je bilo jasno da će brigada utoliko uspješnije izvršavati svoj osnovni zadatak - borbu protiv svih vrsta neprijatelja, ukoliko u njoj, unutar svake njene jedinice, budu razvijeniji odnosi na principima drugarstva, međusobnog poštovanja i uvažavanja ličnosti svakog borca, poštovanja starješina i striktnog izvršavanja njihovih na-ređenja, discipline, samodiscipline, dakle, na svim onim principima na kojima su se i inače razvijale sve naše jedinice.

S druge strane, interesovanje komunista bilo je usmjereni i na produbljavanje spoznaje svakog borca o velikim ciljevima oslobođilačke borbe koji su bili brojni i bazirali se na dotadašnjim velikim pobjedama i revolucionarnim ostvarenjima, posebno na odlukama AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a naročito na onim koje su govorile o federativnom uređenju Jugoslavije, o zabrani povratka kralja u zemlju dok o tome ne odluči narod poslije rata.

Tada su komunisti, ne samo znali već i čvrsto vjerovali da naša borba za oslobođenje zemlje neće dovesti samo do slobode, već i do drugih velikih revolucionarnih promjena i tekovina. Znali su da neće više biti povratka na staro. Pored naše vojske, koja je stalno narastala i bila garant pobjede, tu je već bila i nova narodna vlast, bratstvo i jedinstvo svih naroda i narodnosti, te značajne tekovine, koje su već do tada bile razvijene i izvojevane u zajedničkoj borbi.

Karakter naše oslobođilačke vojske - da je ona narodna, izrasla iz njedara svih naših naroda i narodnosti i sa njima hiljadama niti povezana, nalagao je komunistima u svakoj jedinici da stalno brinu o ispravnom odnosu prema narodu i njegovoj imovini. Samo tako se mogla suzbijati ustaško-četnička propaganda kojom su se obilato služili, naročito u prvim fazama rata, prikazujući našu vojsku kao nenanarodnu. Svi ma u brigadi bili su poznati i neki konkretni primjeri kažnjavanja u našim redovima onih koji su se u nekim prilikama ogriješili o principu našeg NOR-a (ponašali se samovoljno, uzimali iz neke radnje ili od se-ljaka razne namirnice). O tome su im pričali stariji borci koji su znali za takve primjere, pa čak i za strijeljanje pojedinih naših drugova zbog sličnih prekršaja.

Komunisti u brigadi su znali da se od njih traži da služe primjerom i da su postali članovi KPJ ne samo što su bili dobri borci, što je bio značajan uslov za prijem u Partiju, već i zato što su se opredjelili za njenu cjelokupnu politiku. Svaki od njih je, prije prijema u Partiju, mnogo puta borbenošću i spremnošću da se žrtvuje za ideale KPJ u ratu dokazao svoju odanost tim idealima i želju da bude primljen u redove KPJ. Poznato je da je bilo primjera prijema pojedinaca u Partiju poslije njihove hrabre pogibije i da je to bila želja mnogih da, ako poginu prije nego što budu primljeni u Partiju, to se učini kasnije.

Svi oni koji su primani u Partiju nastojali su u svim prilikama da opravdaju njenu pripadnost i znali da biti član KPJ znači biti prvi u borbi i posljednji na kazanu. Lik komuniste mjerio se mnogim aršinima ne samo u borbi već i unutar jedinice, u međusobnim odnosima, i u susretima i odnosima s narodom.

U svom radu partiske organizacije su se najviše oslanjale na SKOJ, koji je bio brojan i vrlo aktivan u cjelokupnom životu brigade.

Organizacija KPJ u brigadi bila je organizovana na principu jedna četa - jedna partijska ćelija. Osim četnih partijskih ćelija pri štabovima bataljona i brigade, postojale su partijske ćelije. Sekretari partijskih ćelija u četama bili su pomoćnici političkih komesara četa, u bataljonima pomoćnici političkih komesara bataljona, a u brigadi pomoćnik komesara brigade.

Rad partijskih ćelija u bataljonu objedinjavao je bataljonski partijski biro. Njega su sačinjavali pomoćnici političkih komesara četa, pomoćnik političkog komesara bataljona, politički komesar bataljona i sekretar bataljonskog biroa SKOJ-a. Bataljonskim partijskim birom rukovodio je pomoćnik političkog bataljona.

Bataljonski biroi su bili direktno vezani za pomoćnika političkog komesara brigade, koji je istovremeno bio partijski rukovodilac brigade i član divizijskog komiteteta Partije. Po funkciji se nalazio u brigadi kao član štaba brigade.

Partijski rukovodilac brigade bio je povezan i sa partijskim rukovodstvom na terenu, okružnim, oblasnim pa i pokrajinskim, kojima je povremeno dostavljao izvještaje. Partijski biroi u bataljonima radili su na učvršćenju rukovodeće uloge KPJ u bataljonima, pomagali rad partijskih ćelija, davali uputstva za rad i obezbjedivali pravilne odnose između partijskih organizacija, komandi i štabova.

U toku rata Partija je u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske zadržala princip konspirativnosti. Partijskim sastancima mogli su da prisustvuju samo članovi Partije, jer su bili zatvorenog tipa. Odnosi u Partiji bazirali su se na principu demokratskog centralizma.

Poznato je da je u ratu dvojni princip komandovanja jedinicama - komandant i politički komesar od bataljona naiviše, a u četama komandir i politički komesar čete. Taj princip je bio zastupljen i u vodovima gdje su, pored komandira voda, postojali i politički delegati.

Sadržaj svoga rada partijske i skojevske organizacije su crple iz borbenih i svih drugih aktivnosti jedinica. Radi uspješnijeg praćenja, cjelokupnog rada, kao i lakšeg utvrđivanja konkretne odgovornosti svakog člana Partije o određenim pitanjima, rad u partijskim organizacijama bio je podjeljen na sektore. U brigadi, bataljonu i četi postojali su sljedeći sektori: za vojna pitanja, za političko vaspitanje, za kulturno-prosvjetni rad, za odnos prema narodu i rad na terenu i za teorijski rad u ćeliji.

Sastanci ćelija su održavani redovno pred značajnije borbene akcije i napornije marševe radi isticanja značaja akcije, utvrđivanja pojedinih zadataka i konkretnih zaduženja. Takođe i poslije izvršenih akcija, kada je analiziran odnos i držanje komunista i skojevaca, pa i čitavog sastava prema datim zadacima.

Kritika i samokritika su bili nezamjenljivo oružje u borbi za izgradnju lika člana Partije i SKOJ-a.

Takav metod rada se prenosio i na četne konferencije, na sastanke štabova i komandi jedinica. Svugdje je isticano ono što je bilo dobro, a kritikovano sve ono što nije valjalo. To i jeste bio put jačanja borbenog duha i moralno-političkog stanja jedinica. U sprovođenju zadataka komunisti i skojevci su bili česti inicijatori, polazili su od sebe i tako pružali pomoć svakom borcu i starješini. Pored ktiriike primjenjivane su i druge kazneno-popravne mjere: opomena, ukor, strogi ukor, posljednja opomena pred isključenje i isključenje iz Partije.

Ratni uslovi su sami po sebi bili teški, skopčani s raznim teškoćama, nestaćicom, naporima, žrtvovanjem. Često su se mijenjala prebivališta, mnoge noći provodile pod vedrim nebom uz malo vatre, a nekad i bez nje da neprijatelj ne bi otkrio naše prisustvo. No, ma gdje da su

boravile, u šumi ili u selima, i ma kako da je bilo teško život u jedinicama je uvijek bio ispunjen organizovanim vojnim, političkim i kulturno-prosvjetnim aktivnostima.

Politički rad, vaspitanje i organizovanje boraca, opismenjavanje nepismenih bili su uvijek u brizi partijskih rukovodstava i političkih komesara.

U četama i bataljonima su postojali kulturno-prosvjetni odbori, sačinjavali su ih najčešće borci, đaci i studenti, a kulturno-prosvjetne ekippe postojale su pri štabu brigade. Oni su bili značajni u realizaciji poslova iz svih sektora rada, koji su bili vezani za političke komesare (politički kulturno-prosvjetni rad, rad sa narodom itd.). Naročito su bili aktivni u pripremanju i organizovanju priredbi u jedinicama i u naseljima sa veoma popularnim i rado gledanim skečevima.

Pri oslobađanju pojedinih mjeseta uvijek bi se našlo ponešto materijala potrebnog za kulturno-prosvjetnu aktivnost. Naročito su traženi papir, olovke, pisacé mašine, ciklostilovi, radio-aparati na baterije i dr. Sve to se čuvalo kao municija i ravnomjerno djelilo jedinicama.

U svim tim aktivnostima, posebno u političkom radu, vodilo se računa o načinu informisanja i o jasnoći izlaganja pred borcima i narodom na selu. Moralo se voditi računa o opšteobrazovnom nivou boračkog sastava. Težnja je bila da se borci što jednostavnije upoznaju sa linijom i politikom KPJ, sa osnovnim zakonitostima u razvitku društava, sa marksističkim shvatanjem revolucije. Sve to je ulazilo u sadržaj rada pojedinih sektora, jer su se komunisti, posebno politički komesari i njihovi zamjenici stalno osposobljavali idejno-teorijskim uzdizanjem u okviru svojih partijskih organizacija, pa sve do slanja na razne kurseve pri oblasnim partijskim rukovodstvima.

Materijala za individualni i organizovani teorijski rad u 1944. godini bilo je dovoljno. Neki su umnožavani i dijeljeni sekretarima i političkom kadru, a neki su dobijani od viših komandi u dovoljnem broju primjeraka. Torbice političkih komesara, njihovih zamjenika i omladinskih rukodovodilaca bile su pune štampe, brošura, svezaka.

U listovima: »Borba«, »Omladinska borba« »Oslobodenje«, »Proleter«, pored tekućih vijesti iz zemlje i savezničkih ratišta, odluka AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, objavljivani su i pojedini govor i članci najviših rukodovodilaca KPJ, koji su korišćeni za rad. Posebno su se na partijskim sastancima koristile sveske koje je izdao Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu pod zajedničkim nazivom »Kurs za članove Partije«. U tim sveskama je objavljeno više članaka druga Tita, posebno oni koji su se odnosili na ulogu KPJ u ratu i o njenom organizacionom pitanju. Bilo je tu članaka drugih autora, Lenjina i drugih, koji su bili posvećeni teoriji Partije.

Izuzetno cijenjene i korišćene bile su i brošure: »Razvitak društva« Segala, »Fašizam i radnička klasa« Dimitrova i druge do kojih se sve više dolazilo, tako da se u to vrijeme nije više osjećala velika glad za ovakvim i drugim materijalima.

Do formiranja 14. brigade prijem u Partiju je doživio čitavu evoluciju. Ranije se mislilo da u Partiju može biti primljen samo onaj ko, po red odgovarajućih karakternih i borbenih osobina, posjeduje i odre-

đeni stepen idejno-političkog obrazovanja. Bilo je to svojevrsno sektašenje, koje je u početku rata usporavalo prijem u Partiju već ikusnih boraca, kojima je nedostajalo šire teoretsko znanje. To je uočio i odbacio CK KPJ početkom 1942. godine. Osnovno je bilo, pored želje ljudi da postanu članovi KPJ, da su hrabri i da posjeduju pozitivne ljudske osobine. Sve drugo, pa i teorijski nivo, bio je nadoknađivan upornim i organizovanim radom u Partiji, slanjem na kurseve, stalnim individualnim osposobljavanjem i uzdizanjem članstva. Poznato je da je postojao i kandidatski staž kroz koji su prošli mnogi članovi prije prijema u Partiju i tu su već morali steći određeni nivo teoretskih znanja.

U idejno-političkom vaspitanju članova KP i SKOJ-a, pa i čitavog boračko-starješinskog sastava jedinica, značajnu ulogu je imao Politodjel divizije. Drugovi iz Politodjela su stalno obilazili sve brigade, inicirali razne aktivnosti, informisali o događajima sa savezničkih ratišta i iz naše zemlje, prenosili iskustva od jedinica do jedinica, organizovali savjetovanja sa političkim i omladinskim kadrom, čak i razne kraće kurseve doprinoseći da stalno jača i raste idejno-politički nivo i moralno-političko stanje u svakoj jedinici.

Sav taj rad aktiva SKOJ-a i partijskih celija, preko političkog i drugog kadra do Politodjela u diviziji, doprinosio je stalnom uzdizanju opštег i idejno-političkog nivoa članova Partije i SKOJ-a, kao i čitavog sastava brigada i jedinica. Sve je to svaku našu jedinicu činilo školom revolucije. U njima je vladao duh jednostranosti, drugarstva i bliskosti ljudi. Niko ni pomiclao nije da postavlja pitanje koje je ko nacionalnosti, profesije i slično. Sve borce je povezivao isti interes - borba protiv okupatora i domaćih izroda, a sa rastom i razvojem te borbe i osjećaj da ostvaruje nešto novo, nešto što više nikad neće dozvoliti ugnjetavanje naroda. Za sve se to vrijedelo boriti, a veliki doprinos u svemu tome dali su članovi Partije i SKOJ-a u svakoj jedinici, pa i u našoj 14. hercegovačkoj omladinskoj narodnooslobodilačkoj udarnoj brigadi.

Političko-vaspitni rad u brigadi

Osnovu za političko-vaspitni rad činila je Direktiva Centralnog komiteta KPJ od 29. novembra 1942. godine, upućena političkim komesarima NOVJ. U Direktivi se kaže da sa intenzivnim organizaciono-političkim radom u jedinicama treba, prije svega, upoznati borce sa karakterom narodnooslobodilačke borbe, njene narodne vojske i njene narodne vlasti.

Na osnovu te direkutive u štabu brigade pravljeni su programi političko-vaspitnog rada. Program je sadržavao ciljeve i tekovine narodnooslobodilačkog rata i revolucije, oslobođenje zemlje od okupatora, vojna i politička likvidacija domaćih izdajnika, izgradivanje bratstva i jedinstva naroda i narodnosti i stvaranje njihove nacionalne ravnopravnosti, stvaranje i razvoj nove narodne vlasti i aktuelne političke događaje. Program je u sebi sadržavao i rad na organizovanju i sprovođenju kulturno-prosvjetnog i zabavnog rada u jedinicama i političko-prosvjetnu aktivnosti sa narodom.

Političko-vaspitni rad sprovođen je stalno i sistematski bez obzira na ratne napore i borbe. Korišćeno je svako slobodno vrijeme, a taj rad bio je prva briga političkih komesara. Oni su bili inicijatori i rukovodioci političko-vaspitnog i kulturno-zabavnog rada u brigadi.

Oslanjajući se na partijsku organizaciju i organizaciju SKOJ-a organizovana su predavanja, četne, političke konferencije i sastanci, čitalačke grupe (štampa), kulturno-prosvjetna predavanja i priredbe, analfabetski tečajevi, kao i političko-propagandni i kulturno prosvjetni rad sa narodom putem razgovora, priredbi, mitinga i dr.

Politički komesar, kao član komande odnosno štaba, ravnopravno je odlučivao sa komandirom, odnosno komandantom o svim vojnim i drugim zadacima rukovođenja jedinicama i po položaju bio mu je ravan. U vodovima su postojali politički delegati, u četama i bataljonima politički komesari, a u brigadi politički komesar brigade.

Kolika je pažnja posvećivana tom radu može se sagledati iz Uputstva štaba brigade od 26. septembra 1944. Tim uputstvom obavezao je štabove bataljona da svakog dana, ukoliko to borbeni zadaci dozvoljavaju, dostave štabu brigade plan obuke i vaspitanja za naredni dan kako bi članovi štaba brigade mogli da prisustvuju i pomognu u radu na tom planu i da obavezno dostavljaju petnaestodnevne izvještaje o stanju i radu u vezi sa obukom i vaspitanjem: komandantu brigade u politič-

kom sektoru. Tim uputstvom je, takođe, obavezao komande četa da svoje planove obuke i vaspitanja dostavljaju štabovima bataljona.

Odmah nakon formiranja 14. brigada je sa ostalim brigadama 29. divizije učestvovala u oslobođanju gradova istočne Hercegovine (Bileća i Trebinje) i u razbijanju četničkih grupacija u rejonu Bileća, Trebinja i Huma. U tim borbama isticala se hrabrost boraca i starješina brigade, sa dovoljno umještosti i iskustva u likvidiranju jače utvrđenih mjesta i zauzimanju gradova. Tim uspjesima stečeni su uslovi jačeg priliva novih boraca. Oslobođanjem Stoca, Nevesinja i Konjica brigada je narasla na oko 1.300 boraca. Prema nacionalnom sastavu brigada je bila sastavljena od Srba, Hrvata i Muslimana. Većina njih bila je seljačkog porijekla sa vrlo skromnim vojno-političkim znanjem i opštim obrazovanjem i bez dovoljno borbenog iskustva koje je bilo neophodno za izvršenje zadataka koji su se pred brigadu postavljeni. Među njima bilo je i takvih koji su bili izloženi uticaju neprijateljske propagande.

Uslijed naglog brojčanog narastanja brigade nedostajao je potreban broj sposobnih i iskusnih nižih starješina i komandira vodova za rukovođenje i organizaciju u sprovođenju vojno-političkog rada.

Zbog svega toga komande, štabovi, partijska organizacija i organizacija SKOJ-a nalazili su se pred vrlo odgovornim zadatkom da kod tih boraca ostvare što veći vaspitno-politički rad i uticaj da shvate i usvoje ciljeve narodnooslobodilačke borbe i moralne norme našeg ponašanja, da se što brže osposebe za borbu i time se obezbijedi borbenost i moralno-političko jedinstvo za uspješno izvršenje borbenih zadataka.

Najveći dio političkog rada bio je usmjeren na objašnjavanje ciljeva i karaktera narodnooslobodilačke borbe. Nastojali smo da borci shvate narodnooslobodilačku borbu kao jedini pravilan put da se izbore za slobodu i nacionalnu nezavisnost i ravnopravnost naroda i narodnosti. Neprijateljevoj propagandi suprotstavljali smo se istinom o borbi za slobodu, o borbi za bolji društveni poredak i promjenu starog sistema. Naša propaganda se oslanjala na uspjehe i rezultate naših jedinica i tako onemogućavala uticaj neprijateljeve propagande.

U političko-vaspitnom radu posebna pažnja se poklanjala razvijanju bratstva i jedinstva. Koristeći naslijедenu nacionalnu i vjersku netrpeljivost, okupatori i domaći izdajnici su uspjeli da izazovu bratoubilački rat i da raspire jaku šovinističku mržnju među narodima.

Na osnovu opredjeljenja okupatora o uništenju i istrebljenju naših naroda, ustaše i četnici vršili su zločine nad nevinim srpskim, hrvatskim i muslimanskim stanovništvom. Zbog toga je mnogo pažnje poklanjano raskrinkavanju okupatora i domaćih izdajnika u čemu smo se služili istinom, otvorenošću u konkretnom iznošenju njihovih zločina.

Na sastancima i konferencijama iznosili smo konkretne primjere o ubijanju nevinih ljudi, žena i djece u kolijevci, bacanju živih ljudi u jame, klanju, paljenju kuća, pljački imovine i prisvajanju zemlje, raznim mučenjima i zatvaranjima i o mnoštву drugih zločina. Sve je to imalo za cilj da se kod boraca razvija mržnja prema neprijatelju i pojača uvjerenje da se samo oružjem u ruci može učiniti kraj njihovim planovima.

Da bi borci pravilno shvatili politiku bratstva i jedinstva i u praksi ga sprovodili, proučavane su teme o bratstvu i jedinstvu. Proučavano je »KPJ u NOB«; stav KPJ o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji (članci druga Tita). Tako su borci saznali da se jedino oružanom borbom može na zadovoljavajući način definitivno resiti pitanje bratstva i jedinstva za sve narode i narodnosti Jugoslavije.

Zahvaljujući takvoj našoj aktivnosti uspjeli smo da mobilišemo znatan broj boraca među kojima i one koji su se nalazili u četničkim redovima i muslimanskoj miliciji.

U programu političkog rada važno mjesto zauzimalo je upoznavanje boraca sa karakterom i ulogom nove narodne vlasti, koja se stvarala na ruševinama starog poretku. Na četnim konferencijama se raspravljalo o odlukama Prvog i Drugog zasjedanja AVNOJ-a i ŽAVNOBiH¹. Nastojalo se da se borcima što bolje objasni značaj nove federativne demokratske Jugoslavije, kao i da shvate značaj nacionalne ravnopravnosti. Borcima smo objašnjavali značaj formiranja Bosne i Hercegovine i isticali njen raniji položaj u bivšoj Jugoslaviji. Težište objašnjenja bilo je na učvršćenju bratstva i jedinstva Srba, Hrvata i Muslimana. Proradičani su i članci »Bosna je nosila svoj put«, »Bratstvo i jedinstvo, tekovina narodnooslobodilačke borbe«, »Stvarno bratstvo i jedinstvo na delu«, »Put Nove Jugoslavije«, članci o izdaji vlastodržaca i dvorske klike bivše Jugoslavije, o nenarodnom poretku i karakteru starog poretku.²

Sa borcima i starješinama proučavan je govor Edvarda Kardelja održan na Drugom zasjedanju Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Makedonije 30. decembra 1944. koji je objavila »Borba« od 3. januara 1945.³ Iz Kardeljevog govora objašnjavane su nove forme i metodi borbe reakcionarnih snaga protiv NOB i njenih tekovina. Iстicana je budnost koju treba da imamo radi očuvanja tekovina borbe i da bi reakciju dotukli vojnički i politički. Objavljano je da je makedonski narod sa ostalim narodima Jugoslavije u zajedničkoj borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika prvi put dobio svoju slobodu i ravnopravnost u novoj federativnoj i demokratskoj Jugoslaviji i da je za vrijeme stare Jugoslavije Makedonija bila potlačena i obespravljena.

U političkom radu dosta pažnje je posvećeno objašnjavanju značaja antihitlerovske koalicije u borbi protiv fašizma⁴. Borci su redovno informisani putem radio-vijesti o uspjesima savezničkih snaga a posebno Crvene armije, u kojoj su borci gledali najveću garanciju za slom fašizma i za konačnu pobjedu.

Borcima i starješinama su objašnjavani međunarodni događaji i o politici pojedinih savezničkih vlada prema našoj NOB. Na četnim političkim konferencijama proučavan je značaj sporazuma Tito - Šubašić. O tome postoji izvještaj⁵, političkog komesara brigade od 11. novembra 1944. u kome izvještava političkog komesara 29. hercegovačke divizije kako je sporazum objašnen borcima i starješinama, kao i o njihovom

¹) Arhiv NOR-a VII, reg. br. 37-3, kutija 1153-1, zatim reg. broj 27-3, kutija 1153-1.

²) Arhiv NOR-a VII, reg. br. 27-3, kutija 1153-1.

³) Arhiv NOR-a VII, reg. br. 1-7, kutija 1153-1.

⁴) Arhiv NOR-a VII, reg. br. 37-3, kutija 1153-1.

⁵) Arhiv NOR-a VII, reg. br. 27-3, kutija 1153-1.

reagovanju na izjavu kralja Petra. Na političkim konferencijama borcima je objašnjavano da je taj sporazum učinjen u znaku privlačenja antifašistički raspoloženih snaga na poziciju narodnooslobodilačke borbe i revolucije i istovremeno je značio jačanje i učvršćenje antihitlerovske koalicije. Za napad kralja Petra II Karađorđevića na sporazum Tito - Šubašić borcima i starješinama je objašnjeno da je to udar na jedinstvo naroda Jugoslavije, na jedinstvo narodnooslobodilačkog pokreta i na tekovine narodnooslobodilačke borbe i revolucije.

Na političkim sastancima, konferencijama i mitinzima na kojima su govorili borci i starješine navođeni su konkretni podaci o neprijateljskoj aktivnosti kralja Petra II kao predstavnika monarhije i oštro je osuđena njegova izjava. Borci su pokazali veliku mržnju prema kralju - izdajniku i svoju veliku ljubav prema svom vođi maršalu Jugoslavije Josipu Brozu Titu. Mogli su se čuti povici: »Dolje kralj«, »Smrt izdajnika«, »Na sud sa narodnim zločincima«, »Hoćemo Tita - nećemo kralja«, »Nećemo staro - hoćemo novo«, »Dolje kralj i reakcija«, »Živio Tito i narod«, »Živio AVNOJ«. Uzvikivane su i parole o Crvenoj armiji i saveznicima.⁶⁾

Teme o razvitu oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, o međunarodnim događajima, Deklaraciji predsjednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije o krupnim pobjedama NO pokreta, o antihitlerovskoj koaliciji⁷⁾ proučavane su sa borcima i starješinama i doprinijele pravilnom shvatanju našeg mesta i uloge u međunarodnim odnosima.

Potpisivanje ugovora o saradnji između vlade DFJ i SSSR-a naišlo je na veliko oduševljenje kod boračkog i starješinskog sastava brigade. Povodom tog događaja organizovani su mitinzi i priredbe po jedinicama. Govorilo se o značaju ugovora uz isticanje prigodnih parola o prijateljstvu i zajedničkoj borbi protiv fašizma. U svim jedinicama brigade prorađen je zahtjev Albanije da se prizna njena narodna vlada. S tim u vezi govorilo se o narodnooslobodilačkom pokretu Albanije, o njegovim tekovinama i o pomoći koju je KPJ pružala Komunističkoj partiji Albanije, o pomoći jedinicama Albanije i njenoj armiji, o zajedničkoj borbi za oslobođenje od fašizma. S tim u vezi govoreno je i o bratstvu balkanskih naroda.

Govor druga ženama Srbije naišao je na veliko interesovanje boračkog i starješinskog sastava brigade. Iz tog govora proizašli su konkretni zadaci za rad i aktivnost svih subjekata u brigadi. Iстicana je oštRNA u borbi protiv neprijatelja, odlučnost u odbrani tekovina NOB i revolucije.⁸⁾

Pri proučavanju pomenutih materijala veliku pomoć nam je pružao politički komesar 29. hercegovačke divizije Vukašin Mićunović. Svojim uputstvom od 2. februara 1945⁹⁾ ukazivao je na najznačajnija i najaktuellnija pitanja na koja treba obratiti pažnju, kako ib objašnjavati borcima i starješinama, kao i kako rješavati negativne pojave značajne za bojevu gotovost i moralno-političko stanje.

⁶⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 1-7, kutija 1153-1 i reg. br. 8-4, kutija 1147-1.

⁷⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 27-3, kutija 1153-1.

⁸⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 8-4, kutija 1147-1.

⁹⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 8-4, kutija 1147-1.

Posebnim prigodnim predavanjima obelježavani su svi značajniji datumi iz istorije naših naroda i radničkog pokreta kao 1. maj, dan oktobarske revolucije, rođendan Lenjina i dr.

Povodom proslave oktobarske revolucije Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu 2. novembra 1944.¹⁰⁾ poslao je Uputstvo sa referatom okružnim i sreskim komitetima na terenu Hercegovine i pomoćnicima političkih komesara brigada 29. hercegovačke divizije, u kome se govori o značaju oktobarske revolucije za međunarodni radnički pokret, da se taj dan te godine najsvečanije proslavi na terenu i u jedinicama divizije, jer se slavi u znaku velikih pobjeda Crvene armije i ostalih saveznika 1 u znaku konačnog oslobođenja od mračnog fašizma.

U vezi sa Uputstvima Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu politički komesar 29. hercegovačke divizije u svom pismu koje je 2. novembra 1944.¹¹⁾ uputio političkim komesarima brigada govori o značaju oktobarske revolucije i detaljno razrađuje način proslave. Trebalo je da se održe vanredni sastanci partijskih celija i aktiva Skoja, posvećeni isključivo 7. novembru; da bataljonski i brigadni listovi koji budu izlazili u toku mjeseca budu posvećeni tom danu; da se u toku 7. novembra izvrši smotra po bataljonima, a ukoliko to ne može, po četama; da se na sam dan organizuju priredbe, a ako ne može na taj dan, onda u roku od sedam dana, na koje pozvati i narod; da se po okolnim brdima zapale vatre; da borci dobiju obilatiji obrok, ali da se ne dozvoli prekomerno uzimanje pića.

Na dan godišnjice oktobarske revolucije brigada se nalazila u selima Zaklopac, Rabina i Kula u rejonu Nevesinja. Toga dana nijesmo vodili borbe, pa smo mogli da ga svečano proslavimo. Održani su vanredni sastanci partijskih celija i aktiva SKOJ-a na kojima se prorađivao referat Oblasnog komiteta za Hercegovinu i proglašen za 7. novembar. Zidne i džepne novine, bataljonski i brigadni listovi koji su izlazili u toku mjeseca bili su posvećeni oktobarskoj revoluciji. Na dan 7. novembra izvršena je smotra jedinica po bataljonima na kojima su članovi štaba brigade govorili o značaju toga dana. Održane su priredbe za borce i narod. Uoči 7. novembra ložene su vatre na svim istaknutim mjestima (po okolnim brdima). Za te poslove angažovani su organizacija SKOJ-a i ostala omladina iz sela. Ta proslava je organizovana u saradnji sa društveno-političkim organizacijama na terenu i na njoj je prisustvovao narod. Borci su toga dana dobili obilatiji obrok hrane. Značaj proslave je bio i u tome što smo ga slavili pri ostvarenoj borbenoj saradnji Crvene armije i jedinica NOVJ protiv fašizma i u jeku velikih pobjeda oslobođilačke vojske uopšte, a naše divizije posebno.

Poslije oslobođenja naseljenih mjesta održavane su proslave i mitinzi, pisane prigodne parole kao važan dio naše propagande. Bile su sadržajne i iz njih se vidjela linija naše borbe i revolucije, uloga KPJ, uloga savezničkih armija protiv fašizma. Parole su govorile o bratstvu i jedinstvu naših naroda i narodnosti, osuđen je okupator i domaći izdajnici. Nastojalo se da budu tehnički dotjerane. Neprijateljeve parole su odmah uklanjane sa zidova i bacane.

¹⁰⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 44-11, kutija 1145-11.

¹¹⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 43-2-11, kutija 1145-11.

Teme iz programa političkog rada proučavane su, uglavnom, na četnim političkim konferencijama. Prethodno su, ukoliko su to uslovi dozvoljavali, izvodene pripreme sa političkim komesarima i vodnim delegatima. Na političkim konferencijama najpre bi uslijedilo usmeno izlaganje sa objašnjenjem, a potom diskusija. Taj metod je znatno doprinio saznavanju javnog mišljenja boraca o mnogim političkim pitanjima. Nastojalo se da se preko četnih konferencija podigne politički nivo boraca, kako bi mogli masovnije politički da djeluju.¹²⁾

U podizanju borbenosti i moralno-političkog jedinstva značajnu ulogu su imali vodni, a posebno četni kolektivi. Na njima su pretresana razna aktuelna pitanja iz života i rada jedinica. Raspravljalo se i o drugarstvu, disciplini, prihvatu novih boraca, analizirani su borbe i marševi i vršila priprema za predstojeće, brinulo o ranjenicima i bolesnim drugovima i drugaricama, o borbi protiv dezterstva, pravilnom odnosu prema narodu i njegovoj imovini, zarobljeniima i razmatrana druga pitanja koja su uticala na borbenost i moralno-političko stanje jedinica.

U svom izvještaju od 19. novembra 1944. politički komesar brigade izvještava političkog komesara divizije¹³⁾ daje u vremenu od 28. oktobra do 18. novembra 1944. održano 217 raznih vodnih i četnih sastanaka koji su brižljivo pripremani i na kojima se raspravljalo o tim pojavama. Razvijanju drugarstva i drugarskih odnosa poklanjana je velika pažnja, jer je ono predstavljalo značajan faktor za borbenost i monolitnost jedinica brigade. To se ogledalo u ljubavi boraca prema borcu i starješini, u njihovom poštovanju, u spremnosti da se u borbi žrtvuje drug za druga, u ljubavi prema ranjenom i bolesnom drugu, u podjeli posljednjeg zalogaja hljeba. Posebno se insistiralo na pravilnom odnosu starješina prema borcima u brizi za njih u borbi i van nje, jer se na taj način sticala ljubav prema starješini i povjerenje da ih sa uspjehom može da vodi iz borbe u borbu.

Na račun pojedinih boraca i starješina pravljena je šala, što je još više učvršćivalo međusobnu ljubav i povjerenje.

Posebno se njegovao pravilan odnos boraca prema drugaricama. O tome kako su bорci shvatili moral govori Milan Stojanović, borac 3. bataljona:

»U 3. bataljonu djevojke-bolničarke, ovisno od smještajnih uslova, spavale su odvojeno. Nas dvojica kurira spavali smo posebno, s tim da dežurni zna za nas kako u slučaju da je potrebno da nosimo poštu da ne bi budio ostale borce. Jedne večeri otišao sam da spavam ranije od ostalih u jednu pojatu u kojoj se nalazilo sijeno. Taman sam zaspao kad me probudi neki šum. Pogledah, kad bolničarke dolaze da prespavaju. Rado bih ostao sa njima, jer sam bio u tim godinama kada se razmišljalo o djevojkama, ali šta sam drugo mogao nego da se pokupim i potražim drugo mjesto, jer nijesam smio prekršiti stav komesara bataljona«.

Usljed stalnog narastanja brigade nedostajao je, kako je već rečeno, jedan broj mladih sposobnih i iskusnih starješina, komandira vodova i desetara. I pored visoke svijesti, odanosti, hrabrosti i odgovornosti ni-

¹⁰⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 44-11, kutija 1145-11.
U) Arhiv NOR-a VII, reg. br. 43-2-11, kutija 1145-11.

jesu se najbolje snalazili u rukovođenju jedinicama i umjesto da angažuju jedinicu sami su se angažovali i ginuli.

Insistiralo se na pravilnom rukovanju i izdavanju jasnih zadataka, na razvijanju inicijative. Posebnu vaspitnu ulogu na njihovom osposobljavanju imale su pripreme za borbu u kojima su iznošeni pozitivni i negativni primjeri rukovođenja koji su pozitivno uticali na njihovo osposobljavanje. Te analize su bile prava škola za njihovo osposobljavanje.

Vrlo odgovoran i složen zadatak koji se postavlja pred partijsku organizaciju, organizaciju Skoja, komande i štabove bio je prihvati novih boraca. Prihvatanje su iskreno, drugarski, bez podozrenja što su kasno došli u redove NOVJ. Koliko je bilo moguće, raspoređivani su među stare borce, kako bi se što prije saživeli, prevaspitali i privikli na ratne uslove. Svako slobodno vrijeme je korišćeno za obuku na oružju i njegovoj upotrebi.

Posebne pripreme, i za stare a i za nove borce, organizovane su za predstojeće borbe. Održavani su sastanci na kojima je objašnjavan značaj zadataka, način njihovog izvršavanja, držanje boraca i starješina u borbi, iznošeni su primjeri držanja boraca u prethodnim borbama, upoznavani su sa slabostima neprijatelja i kako da se one iskoriste, jer od pripreme boraca za borbu zavisio je njihov ishod. Poslije borbi na vodnim i četnim konferencijama organizovana je analiza izvršenog zadatka. Te kritičke analize poslije borbi veoma su uticale na jačanje borbenog morala četa. Na takvim sastancima su odavana priznanja borcima koji su se istakli u borbi, a kritikovani su oni koji su se slabo držali, tako da se na taj način i kod njih javljala težnja da budu što bolji. Takođe su kritikovane i starješine, ali to nije dovodilo u pitanje njihov autoritet.

Dezerterstvo je jedno vrijeme za brigadu predstavljalo problem. U novembru i decembru 1944. godine iz brigade su dezertirala 84 borca¹⁴. U to vrijeme brigada je oko Nevesinja i Zijemlja, gdje se našla u poluokruženju, a zatim i oko Trnova i Konjica, vodila teške borbe protiv nadmoćnijeg neprijatelja, Nijemaca i kvislinga. Pošto je dezerterstvo u to vrijeme postalo problem, svestrano smo ga analizirali na sastancima štaba brigade, bataljona i komandi četa, partijskoj organizaciji, organizaciji Skoja, kao i na vodnim i četnim konferencijama. Analizom smo došli do jedinstvenog zaključka da su uzroci tim pojavama nastali uslijed teških borbi sa nadmoćnjim neprijateljem i čestih iznenadenja (što je bio slučaj sa 4. bataljonom u selu Lakat) pogotovo ako za takve situacije novomobilisani borci nijesu bili pripremljeni; uslijed pojedinaca koji su bili pod uticajem neprijateljeve propagande, jer im je takva situacija omogućila da stvaraju paniku i podstiču na dezerterstvo. Razlog je bio niska politička svijest jednog djela novomobilisanih boraca, teški vremenski uslovi, kao i nedovoljna umješnost pojedinih nižih starješina da u ovakvima situacijama održe kontrolu nad svojim jedinicama.

Te pojave su ocijenjene kao najštetnije po borbenu gotovost i moralno-političko stanje u brigadi. Oštro smo reagovali i primjenjivali oštare mjere prema pojedincima.

Poučeni tim iskustvom pojačali smo pripreme boraca za borbu, posebno ukazujući na moguća iznenadenja i njihovo ponašanje, na držanje

¹⁴> Arhiv NOR-a, VII, reg. br. 1/1-8, kutija 1153-1.

i rukovođenje starješina u takvima situacijama. Starijim borcima smo skrenuli pažnju da svojim primjerom, držanjem i riječju utiču na mlađe i da im pomognu u borbi kako bi lakše podnosili napore. Pojačali smo budnost i rad na moralno-političkom vaspitanju, posebno na ulozi članova Partije i Skoja.

O konkretnim mjerama koje su preduzimane protiv tih pojava najbolje ilustruje primjer koji iznosi politički komesar 4. bataljona Risto Rašević:

»U borbama koje je bataljon vodio 27. i 28. novembra 1944. kod sela Lakat, srez Nevesinje, zbog neprijateljeve nadmoćnosti i iznenađenja, dezertiralo je 30 boraca i dvojica starješina. Mislili smo da su izgubili vezu i da će se vratiti. Pošto se nijesu vratili, bataljon je to teško doživio i bilo nas je sramota. Međutim, oni su naišli na 13. brigadu koja ih je vratila u našu jedinicu.

Poslije njihovog dolaska u bataljon održali smo četne konferencije i postavili njihovo pitanje na dnevni red. Konferencijama sam i ja prisustvovao. Borci i starješine su oštrosudili njihove postupke govoreći da su namjerno pobegli, da su nas izdali kada nam je bilo najteže. Isticali smo kako bi, da ih nije spriječila 13. brigada, došli u naš kraj i pričali narodu da je bataljon uništen, da su se oni jedva spasili i sli.

Branili su se da su izgubili vezu, mada im borci nisu povjerovali, jer im je odbrana bila neistinita«.

Risto Rašević zatim kaže da je borcima dao za pravo što su ih tako oštrosudili, jer ih je i sam kritikovao, mada je rekao da se nada da će kritika na njih pozitivno djelovati »i da im omogućimo da na djelu kroz borbu isprave greške. To su borci prihvatali, pa smo se i dalje prema njima odnosili i drugarski jer i pored svega učinjenog bilo nam je dragoo kada su ostali živi«.

Takov oštar kurs u razobljičavanju panike i deserterstva, koji je sproveden u brigadi, snažno je djelovao. To je borce podsticalo na uspešno savladavanje straha. Od januara 1945. pa do kraja rata deserterstvo kao problem skinuto je sa dnevnog reda.

Iako su slučajevi zarobljavanja boraca iz brigade bili rijetka pojava, ipak su u toku 1944. godine bila zarobljena 23 borca. Komande i štabovi su nastojali da po svaku cijenu zarobljene neprijateljeve vojnike zamijene za svoje borce. U tome se nije uvijek uspijevalo. Pokušao je 2. bataljon i uspio. Evo šta o tome kaže politički komesar bataljona Mirko Skender: »Nijemci su iznenada napali 2. bataljon u selu Pridvorcima nedaleko od Nevesinja i tom prilikom zarobili 12 boraca. To je za bataljon predstavljalo veliki moralo-politički udarac. Postavili smo sebi zadatak da moramo zarobiti potreban broj Nijemaca radi zamjene za naše borce.

U januaru 1945. godine, poslije borbi za oslobođenje Trnova, bataljon se smjestio u selo Umčari, daleko od komunikacije Trnova - Sarajevo, pa su se Nijemci bez posebne opreznosti kretali tom komunikacijom. Štab bataljona je dao zadatak jednoj četi da prikupi konopce u selu i da u toku noći napravi zasjedu na cesti kod Kijeva, da zarobi Nijemce i da ih dovede u štab bataljona. Četa je vrlo često postavljala

zasjedu na samoj cesti i kada je naišla kolona od oko 30 Nijemaca, četa je iznenada i munjevito skočila na cestu među Nijemce i iznenadila ih. Nijemci nisu uspjeli ni da skinu oružje sa ramena, a već su bili zarobljeni. Njih 10 je pokušalo da pobegne, ali su poubijani, a 19 ih je dočterano u štab bataljona, odakle su sprovedeni u štab brigade za zamjenu zarobljenih drugova. U međuvremenu su zamijenjeni Nijemcima koje je zarobila 13. brigada. Da se nije radilo o zamjeni naših drugova do te akcije uopšte ne bi došlo, niti bi kome palo na pamet da upućuje četu među neprijatelje nadomak Sarajeva«.

U našoj brigadi strogo smo se pridržavali naredbe Vrhovnog vojnog rukovodstva o pravilnom odnosu prema zarobljenim neprijateljevim vojnicima. Na pravilan odnos prema zarobljenicima pažnju je skrenuo i politički komesar divizije u pismu od 1. marta 1945.¹⁶ O tome kako se postupalo sa zarobljenicima neka posluži slijedeći primjer o kome govori Milan Bakmaz:

»Sprovodio sam od štaba brigade zarobljenog četnika. Bio je krupan, snažan, visok preko 190 cm. Padala je strahovita kiša. Putovao sam dugo i moram priznati da mi nije bilo lako - osjećao sam strah od tako snažnog čovjeka. Mogao sam ga likvidirati pod izgovorom da je počeo bježati. Taj događaj je ostavio na mene dubok utisak, jer su me učili da se humano postupa sa zarobljenicima, jer je i na taj način ugled naše armije rastao u narodu«.

Gubici drugova i drugarica u borbi, a posebno kada bi se desilo da ranjeni ili poginuli borac ostane na bojnom polju negativno su uticali na jedinicu. Te pojave bi dovodile do osjećaja nesigurnosti među borcima, da se to i njemu može dogoditi. Samo teška situacija i ponovljene žrtve u pokušaju da izvuku ranjene i mrtve mogli su izuzetno opravdati postupak jedinice. U svakom slučaju, činjeno je sve da jedinica izvuče svoje ranjene i poginule drugove. Razvijena je bila ljubav prema ranjenom drugu koja se izražavala u žrtvovanju sopstvenog života da se izvuče ranjeni i poginuli iz borbe, kao i briga za ranjene drugove. Sa dužnim poštovanjem borci su odavali posljednju počast svom palom drugu, ispoljavajući svoju nepokolebljivu riješenost da ga osvete i nastave borbu. Tako je jačao borbeni duh jedinice.

O primjeru brige oko sahrane poginulih boraca govori politički komesar 4. bataljona Risto Rašević.

»U borbama kod sela Lakat u nevesinjskom srežu 27. i 28. novembra 1944. vodili smo borbu protiv nadmoćnijih njemačkih jedinica. U toj borbi poginulo je 7 drugova. Toga dana nijesmo ih mogli sahraniti, jer smo bili prinuđeni na povlačenje, pa smo sa grupom boraca iz bataljona došli 2. decembra da ih sahranimo. Navratili smo u selo Kljuna da ponesemo nešto alata da bismo mogli da iskopamo rake. Naišli smo na seljaka, mještanina, po imenu Osman i rekli zašto smo došli. Odmah je prikupio nekoliko krampova i lopata i pošao sa nama. Rekosmo mu da je poginuo i Ahmed Brkić, koga je on poznavao od ranije, kada je bataljon boravio u njihovom selu.

¹⁶> Arhiv NOR-a, VII, reg. br. 12-8, kutija 1152-11.

Na položaju iznad sela Lakat nađosmo poginule drugove i Nikolju Vuleševića, koji je poginuo nešto dalje od njih. Snijeli smo ga radi zajedničke sahrane.

Iskopali smo rake, položili poginule drugove u njih, odali im poštu. Tada sam u svoj blok zapisao imena i prezimena poginulih, i to slijeva nadesno, kako smo ih sahranjivali: Ahmed Brkić, Erem Bekić, Ismet Agbabić, Božo Ninković, Stevo Miljković, Nikola Vulešević, Doro Ožbolt. Istrgao sam list iz bloka i dao Osmanu da ga čuva - kada rodbina bude došla da prenese posmrtne ostatke da im pokaže gde su sahranjeni.

Sjećam se da sam bio prijatno iznenađen kada mi je porodica Boža Ninkovića rekla kako ih je Osman lijepo primio i pomogao da nađu gdje je Božo sahranjen. Još sam neke porodice upućivao na Osmana».

Zajedno sa borcima ginule su i starješine. Od formiranja brigade do kraja rata iz brigade su poginule, prema nepotpunim podacima, 23 starješine (komandant brigade, intendant, dva komandanta bataljona, politički komesar bataljona, tri komandira čete, zamjenik komandira čete, politički komesar čete, pomoćnik političkog komesara čete, omladinski rukovodilac čete, pet komandira vodova, četiri politička delegata voda i dva desetara). Te starješine su ginule kada je jedinica morala ići na juriš, a starješine morale stati na čelo svoje jedinice; kada se nije niti smjelo niti moglo odstupiti; kada je mladim borcima trebalo primjerom pokazati kako se bori protiv fašista i kvinslinga, za pravednu stvar i bolju budućnost. Ističemo neke od njih, mada su svi zaslužni da ih istaknemo.

U borbi sa četnicima na Žegulji poginuo je komandant bataljona Mirko Miletić; na jurišu na Nijemce pri oslobođenju Trebinja komandir čete 4. bataljona Mijak Kolak i omladinski rukovodilac 2. čete 4. bataljona Ljubo Kolak; u borbama 1. bataljona protiv Nijemaca na Vilenjaku kod Nevesinja njegov komandant Maksim Kujundžić, u borbama 3. bataljona na Kiseljaku politički komesar bataljona Ahmed Kebo; u Gašinom brdu kod Konjica komandir 1. čete 2. bataljona Slavko Šakota, politički komesar čete Ismet Hadžović i politički komesar 3. čete Gojko Subotić.

O tim i drugim poginulim drugovima i drugaricama, borcima i starješinama govorilo se o njihovoj borbenosti i hrabrosti i na taj način se podizao moral kod ostalih boraca i starješina. Iстicani su za primjer ne samo u okviru svojih jedinica već i pojedinci u okviru divizije.

Poslije oslobođenja Hercegovine i u vrijeme priprema za sarajevsku operaciju naša aktivnost je bila usmjerenna na tri zadatka - priprema za frontalni način ratovanja, podizanje discipline i napuštanje Hercegovine.¹⁶ Za te zadatke brigada je imala dovoljno vremena, jer se nalazila u divizijskoj rezervi u Konjicu. Iskustvo u frontalnom načinu ratovanja nijesmo imali, ali smo za to koristili iskustva jedinica NOVJ, kao i iskustva jedinica 29. divizije, koje su na taj način ratovale na Ivan-sedlu.

Političko-vaspitnim radom pojačali smo aktivnost na pripremanju boraca i starješina kako bi što bolje upoznali mjere koje se preduzimaju

¹⁶> Arhiv NOR-a, VII, reg. br. 12-8, kutija 1152-11.

na tom planu. I kao rezultat priprema brigada je sadejstvujući jedinicama 29. divizije i drugim jedinicama NOVJ u sarajevskoj operaciji napadajući na neprijatelja u Kiseljaku zadatak sa uspijehom izvršila. U podizanju discipline i spoljnog izgleda boraca i starješina borili smo se protiv familijarnosti i radili na dostojanstvenom držanju i ophođenju boraca i starješina i obratno.

Poslije napuštanja Hercegovine pojedini borci su govorili šta će u Bosnu kada su oslobodili Hercegovinu. Brzo se reagovalo uz objašnjenje da je to njihova dužnost i obaveza da se bore za oslobođenje Bosne, onako kako su se borili da oslobođe Hercegovinu. Objasnjavano im je da smo mi Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, koja treba da pomogne i ubrza uništenje okupatora i domaćih izdajnika u cijeloj zemlji, zajedno sa ostalim jedinicama NOVJ, do konačnog oslobođenja. Naše objašnjenje borci su pravilno shvatili tako da prilikom napuštanja Hercegovine nijesmo imali negativnih pojava, kojih smo imali dok smo se nalazili na teritoriji Hercegovine.

Poslije oslobođenja Sarajeva 29. divizija je dobila zadatak od Vrhovnog komandanta da krene za Sloveniju i Slovensko primorje i tu pomogne jedinicama NOVJ u oslobođenju tih dijelova Jugoslavije. Krenuli smo preko Travnika, Jajca, Mrkonjića-Grada, Ključa, Bosanskog Petrovca, Bihaća i Oglulina i stigli do Trsta i Slovenskog primorja, na jednoj, i austrijske granice, na drugoj strani. U tom maršu brigada je prešla 600 kilometara za 19 dana. Smatra se da je to najduži marš koji je za tako kratko vrijeme izvršila neka jedinica u toku NOR-a.

Prebacivanje do tog područja odvijalo se otežano. Brigada je, kao i ostale jedinice, bila skromno opremljena. Većina njenih boraca bila je u opancima. Trebalo se brzo kretati. Uz pomoć i zalaganje željezničkog osoblja 1. i 2. bataljon sa dijelom štaba brigade prebačeni su šumskom šipadovom željeznicom od željezničke stanice Han-kompanija preko Jajca, Mliništa i Šipova do Oštrelja, a 3. i 4. bataljon (bez jedne čete) i dijelovi štaba brigade iz Jajca prebačeni su do Oštrelja. Taj zadatak je uspješno izvršen zahvaljujući zalaganju boraca i starješina, njihovoj snalažljivosti i podršci koju im je davao narod i već organizovana i razvijena narodna vlast na teritoriji gdje je brigada prolazila. Topli susreti, puna pažnja, iskreni napor da se pomogne brigadi, osjećali su se u svakom mjestu. To je podstaklo borce na još veću izdržljivost. Ponašanje boraca i starješina prema narodu bilo je na visini. Staralo se o tome da budu informisani o vojno-političkim događajima. Za vrijeme od tri nedelje borci divizije u sastavu 4. armije pritekli su u pomoć slovenskim korpusima u završnim operacijama za oslobođenje zemlje.

U stvaranju i jačanju borbene gotovosti i moralno-političkog jedinstva brigade posebna uloga je pripadala članovima Partije i SKOJ-a. Oni su ličnim primjerom i metodom ubjedivanja i pojedinačnim uticajem na borce doprinosili rješavanju pojava koje su uticale na bezbjednost i moralno-političko jedinstvo. Na partijskim sastancima blagovremeno su sagledavane slabosti, donošeni pravilni stavovi, koji su kod boraca razvijali pravilne političke poglede i na taj način razbijali negativne pojave i uticaje. Otklanjajući postojeće slabosti radili su na izgrađivanju unutrašnjih odnosa među ljudima i na stvaranju vrlina hrabrosti, dis-

cipline, drugarstva, požrtvovanja, borbe protiv panike i kukavičluka, deserterstva, brige za ranjene i bolesne drugove i drugarice.

Organizovana su takmičenja u svim jedinicama ko će više nanijeti gubitaka neprijatelju, u rukovanju oružjem, disciplini, načinu pozdravljanja i oslovljavanja, odevanju i ponašanju, mobilizaciji novih boraca, 0 broju održanih kulturno-prosvjetnih predavanja, priredbi za borce i narod, opismenjavanju, pisanju članaka za listove, brizi za bolesne i ranjene drugove i drugarice, suzbijanju deserterstva, odnoso prema naruđu i dr.

U izvještaju političkog komesara brigade političkom komesaru divizije od 19. novembra 1944.¹⁷¹ o rezultatima takmičenja brigade od 28. oktobra do 18. novembra ističe se da je brigada ubila 54 neprijateljeva vojnika, zarobila 5 i ranila 100. Tada je zaplijenjeno 2 puškomitrailjeza, 28 pušaka, 2 parabeluma i 5.400 metaka, 20 sedala, troja kola i 10 konja. Sa rukovodiocima je održano 47 vojničkih časova, sa borcima 131, sa političkim rukovodiocima 44, sa vojnicima 149; mobilisano je 10 boraca 1 održano 5 konferencija na selu. Održano je 10 kulturno prosvjetnih predavanja i 7 priredbi. Devet boraca je naučilo da čita i piše.

Takmičenja su bila korisna radi jačanja borbenog i moralno-političkog stanja jedinica. U brigadi se odvijao intenzivan kulturno-prosvjetni i zabavni rad kao sastavni dio političkog rada. S obzirom na veliki priliv novih boraca sa skromnim opštim obrazovanjem neophodno je bilo što brže vojno-političko osposobljavanje u smislu shvatanja i usvajanja ciljeva narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Primjena moderne tehnike ratovanja zahtijevala je veće znanje iz matematike, fizike, hrenije i drugih opštih i stručnih znanja, kao preduslov za upotrebu moderne tehnike.

Aktivnost kulturno-zabavnog i prosvjetnog rada odvijala se preko kulturno-prosvjetnih odbora koji su formirani u četama i bataljonima^{17a)}, u okviru kojih su radile dramska, horska i recitatorska sekcija i analfabetski tečajevi. Pri štabu brigade postojala je kulturno-prosvjetna grupa¹⁸, mada nepotpunog sastava, čiji je zadatak bio da održava kulturno-prosvjetna predavanja i pomaže kulturno-prosvjetnu i zabavnu djelatnost u jedinicama brigade.

U kulturno-prosvjetni odbor birani su omladinci - po četama je bilo 3-5, a u bataljonima 5 - 7 članova. Postojala je podjela rada, tako da je pojedini član odbora bio zadužen za jednu sekciju, odnosno za kulturno-prosvjetna predavanja i analfabetski tečaj. Odborima su neposredno rukovodili politički komesari četa, odnosno bataljona. Jedan član bataljonskog partijskog biroa bio je zadužen za taj rad u bataljonu. Četni odbori delegirali su predsjednika kulturno-prosvjetnog odbora u bataljonski kulturno-prosvjetni odbor. Kulturno-prosvjetni odbori pravili su programe svoje aktivnosti. Paritijska organizacija i bataljonski partijski biro analizirali su i na taj način pomagali da programi budu kvalitetniji i sadržajniji. Značajno mjesto u programu rada zauzimale su teme iz istorije, zemljopisa, matematike, fizike, hrenije i dr. Ne raspo-

¹⁷> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 37-3, kutija 1153-1.

^{17a}> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 27-3 kutija 1153-1.

¹⁸> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 3-10, kutija 1153-1.

lažemo potpunim podacima o toj aktivnosti, ali ilustracije radi navodimo da je u vremenu od 15. septembra do 19. novembra održano 46 kulturno-prosvjetnih predavanja¹⁹ koja su se, uglavnom, održavala po četama. Održavali su ih borci i starješine, koji su dobro poznavali ove oblasti. U tom radu značajnu pomoć pružao je propagandni odjek divizije, koji je odborima slao jedan broj napisanih predavanja. Nastojalo se da predavanja budu dobro pripremljena i razumljiva za borce. Za njihovu pripremu korišćene su srednjoškolske knjige, koje su se nalazile u jedinicama, do kojih se dolazilo pri zauzimanju gradova. Interesovanje boraca za ova predavanja bilo je veliko. Naša je ocjena da je taj rad doprinio povećanju opštег obrazovanja boraca.

Za vrijeme priredbe u Konjicu, marta 1945. Borci brigade sa štabom brigade i političkim komesarom 29. divizije

Prema izještaju političkog komesara brigade političkom komesaru divizije od 19. novembra 1944. u vremenu od 15. septembra do 19. novembra 1944.²⁰ po bataljonima je održano po 11 priredbi za borce i starješine. Program pojedinih priredbi sastojao se, uglavnom, od uvodne riječi u kojoj je bio dat pregled trenutne vojno-političke situacije u zemlji i svijetu, posebno ukoliko je narod prisustvovao. Poslije uvodne riječi izведен je program sa horskim pjesmama, recitacijama i skečom. Poslije programa počinjalo je veselje. Pjevale su se pjesme i igrala kola. Pjesme su snažno uticale na borce i narod, jer su njima borci ispoljavali

¹⁹> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 31-3, kutija 1153-1.

²⁰) Arhiv NOR-a VII, reg. br. 31-3, kutija 1163-1.

vjeru u pobjedu narodnooslobodilačkog rata i revolucije. Njih je narod rado prihvatao i pjevalo. Posebna pažnja se poklanjala izboru programa - da po sadržaju bude u duhu linije narodnooslobodilačke borbe. U pjesmama je veličana naša borba, naši borci, raskrinkavani okupatori i domaći izdajnici. U pojedinim jedinicama našao se i poneki muzički instrument sa muzičarem, koji je na priredbi i u slobodnom vremenu veselio borce.

Opismenjavanje nepismenih boraca bio je jedan od glavnih zadataka kulturno-prosvjetnog odbora, jer je među borcima sa sela bio znatan broj nepismenih. Analfabetski tečajevi su se organizovali po vodovima i četama. U prvo vrijeme na opismenjavanju su bili angažovani borci sa srednjoškolskim obrazovanjem, dok nijesu pristigli drugovi koji su se za taj posao osposobljavali na kursu koji je bio organizovan pri štabu divizije.

Veselje poslije priredbe u Konjicu, marta 1945.

Na kurs su slati drugovi koji su imali nekoliko razreda gimnazije ili njoj odgovarajuću školu. Na njemu su se polaznici pripremali u vezi sa sadržajem i metodom rada kako bi u jedinicama mogli uspješno organizovati rad sa nepismenim borcima.

Pismeni borci su, takođe, bili angažovani da u slobodnom vremenu pomažu na opismenjavanju nepismenih. Da bi se uspješno mogao organizovati ovaj rad, prvenstveno je stvarana evidencija o nepismenim i polupismenim borcima i na osnovu tog pravljen je program rada. Nedostatak materijalnih sredstava u priličnoj mjeri je otežavao taj rad.

Kulturno-prosvjetni odbori po bataljonima, mjesečno su, ukoliko su to objektivne okolnosti dozvoljavale, dostavljali kulturno-prosvjetnoj grupi brigade izvještaj o broju nepismenih i polupismenih, koliko je

među novomobilisanim borcima nepismenih i koliko ih se u toku mjeseca opismenilo. Nakon opismenjavanja sa ovim borcima prelazilo se na čitanje tekstova po čitalačkim grupama. Kao što je već rečeno, da bi se rad na opismenjavanju podstakao, primjenjivan je metod takmičenja između jedinica, a i u okviru brigade. U takmičenju u periodu od 15. septembra do 18. oktobra opismenjeno je 24 borca.

U sadržaj političkog vaspitanja i obrazovanja u brigadi ubrajano je uređivanje i izdavanje usmenih, džepnih i zidnih novina, bataljonskog i brigadnog lista i radio-vesti.

Usmene novine su, uglavnom, bile sastavljene od aktuelnih članaka iz novina i listova koje smo dobijali (»Nova Jugoslavija« od broja 6 do 14, »Vjesnik«, »Oslobodenje«, »Pobjeda«, »Glasnik«)²¹ i knjiga koje su se nalazile u jedinicama. Rad čitalačkih grupa se odvijao po grupama u okviru čete. Tim grupama su rukovodili borci. Na njima su čitani materijali iz novina i listova, kao i odlomci iz pojedinih knjiga kojima su raspolagale jedinice. Kulturno-prosvjetna grupa pri štabu brigade je raspolagala jednim brojem knjiga vojnostručnog i političkog karaktera, kao i jednim brojem časopisa i listova.

Za čuvanje knjiga i listova bio je zadužen jedan drug iz grupe. On je brinuo o čuvanju i nabavci knjiga, kao i o načinu njihovog izdavanja. U četama su povremeno izlazile zidne i džepne novine, koje su na neposredan i otvoren način tretirale sva važnija pitanja iz života i rada čete. U njima se pisalo o hrabrosti boraca u borbi, o uspjesima jedinice, o aktivnosti u kulturno-prosvjetnom radu, o rezultatima takmičenja, o vojno-političkoj obuci, kritikovalo su se slabosti i propusti, pisalo se o zločinima okupatora i domaćih izdajnika, o mržnji prema njima...

U džepnim novinama sarađivali su borci i starješine. Prema izvještaju političkog komesara brigade, u vremenu od 15. septembra do 18. novembra izašlo je 15 džepnih novina²².

Brigadni list je izlazilo povremeno i u njemu su, također sarađivali borci i starješine. Imao je nekoliko oblasti: vojnu u kojoj se pisalo o uspjesima i slabostima brigade i pojedinih njenih jedinica u borbama 1 o vojnoj obuci; oblast o političko-vaspitnom radu i tekućim političkim događajima; o kulturno-prosvjetnoj aktivnosti, radu sa narodom i drugo.

Borački i starješinski sastav je informisan pomoću vijesti, i to redovno ukoliko su objektivne mogućnosti to dozvoljavale. Informisani su 0 stanju na frontovima i u našoj zemlji, o uspjesima jedinica JA, o uspjesima saveznika, kao i o tekućim političkim pitanjima iz naše zemlje 1 svijeta. Vijesti su bile osnovno sredstvo informisanja boračkog i starješinskog sastava brigade.

U štabu brigade postojao je tehnički odsjek koji je raspolagao radio-aparatom i gešteterom. Drugovi iz tog odsjeka hvatali su radio-vijesti, umnožavali ih i slali u jedinice. Značajnu pomoć pružao je propagandni odsjek divizije sa vijestima koje nam je slao.

2D Arhiv NOR-a reg. br. 37-3, kutija 1153-1.

22) Arhiv NOR-a VII, reg. br. 31-3, kutija 1153-1.

Rad sa narodom

Aktivnost boraca i starješina brigade ispoljavala se i u političkom radu sa narodom. Objavljanici su ciljevi narodnooslobodilačke borbe, razobličavana politika okupatora i domaćih izdajnika, govoreno o bratstvu i jedinstvu, o stvaranju nove narodne vlasti, o mobilizaciji za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika i objavljanica vojno-politička, unutrašnja i spoljna politika zemlje. Znanja koja su borići i starješine sticali u jedinicama političko-vaspitnim radom prenosili su na narod. Taj rad se odvijao u pojedinačnim neposrednim kontaktima i preko političkih konferencija, zborova i mitinga, sijela po selima, priredbi i drugo.

U periodu od 15. septembra od 19. novembra 1944. održano je 19 konferencija sa narodom i 17 sastanaka sa narodnooslobodilačkim odborima. U istom periodu dato je 65 radnih dana kao pomoć narodu i 5 konja na upotrebu²³.

Jedan od zadataka bio je pomoć u formiranju narodnooslobodilačkih odbora. Ilustracije radi navodimo jedan primjer sjećanja političkog komesara 4. bataljona Rista Raševića:

»Polovinom novembra 1944. godine 4. bataljon je po zadatku prešao iz sela Kula u selo Kljuna u nevesinjskom sredu. Selo je bilo naseljeno muslimanskim stanovništvom. Muškaraca sposobnih za vojsku u selu nijesmo našli, jer su bili u muslimanskoj miličiji. U selu nije postojao ni narodnooslobodilački odbor preko koga bismo mogli da organiziramo smještaj i ishranu vojske. Pozvao sam nekoliko seljaka i predložio im da izaberu 3 - 5 ljudi koji bi predstavljali narodnooslobodilački odbor. Odmah su se složili i predložili trojicu, a za predsjednika su izabrali Osmana. Tim našim postupkom bili su neobično zadovoljni.

Štab bataljona se smjestio u hodžinu kuću. On i njegova porodica bili su pažljivi prema nama kao i mi prema njima. Počastio nas je kafom i bijelim medom. U prizemlju hodžine kuće nalazila se trgovina mješovitom robom, a borići su željeli da ponešto kupe. Za intendanturu bataljona uzeto je 44 potkovice za konje, 300 čavala, 85 dkg čivija za opanke, 4 mosura konca, 10 kutija pisaćeg papira, 20 noževa, 6 litara gasa, 25 čata, 100 sapuna, 3 bočice mastila, 20 baterija, 10 žižaka, 15 kutija čaja, 24 olovke i 3 češlja. To smo sve platili 99.700 kuna. Bili su iznenadjeni takvim našim postupkom. Sa seljacima smo razgovarali i o vojno-političkoj situaciji i ciljevima NOP-a i ubjedivali ih da je jedino pravo mjesto njihovo djeci da stupe u redove narodnooslobodilačke vojske.

U svemu tome velika zasluga je pripadala Ahmedu Brkiću koji je za vrijeme našeg boravka u selu stalno kontaktirao sa seljacima i sa njima razgovarao, tako da su ga svi zavoljeli.

Bio sam prijatno iznenaden kada je Osman sa dvojicom svojih komšija u jesen 1945. godine došao da me posjeti u Mostar i po-

²³> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 31-3, kutija 1153-1.

častio hranom i medom koje je hodža poslao sa porukom da će i on doći da me posjeti. Kontakt sa tim ljudima sam prekinuo pošto sam bio premješten u Sarajevo«.

Ili drugi primjer o kome govori Branko Mandrapa, kurir, borac 3. bataljona:

»U oslobođenom Trebinju Tripko Bulut, koji je ilegalno radio na području Čapljine, rekao mi je da je moja majka čula da su me četnici uhvatili, mučili, pa zatim ubili.

Da bi uvjerio svoju majku da sam živ, uzeo sam u Trebinju jednu malu torbicu, napunio je čokoladom i bombonama, zašio je u namjeri da je, ako neko kreće prema Čapljinu, ponese majci da vidi da sam živ. Pored te torbice nosio sam i svoju u kojoj su bile kašike i porcija, lični pribor i par veša. Iz Trebinja se brigada oktobra 1944. prebacila u rejon Nevesinja. Treći bataljon se smjestio u selu Sabljača. Pored pojate u kojoj smo bili smješteni nalazila se jedna kuća u kojoj je živjela žena sa petoro male djece - sve jedno drugome do uva. Žena se zvala Ješa. Muža su joj ubile ustaše.

Kada sam video da je to velika sirotinja, žao mi je bilo djece, uzmem torbicu koja je bila namijenjena mojoj majci i dam je Ješi da podjeli djeci.

Jednog dana imali smo za ručak krompir sa mesom, ali neslan. Ješa izide iz kuće da unese drva, proba jelo i osjeti da je neslano, pozva me u kuću i dade mi dva zavežljaja, otprilike oko dva kilograma, soli i sira iz mjeha i reče mi: 'Biće dana kada nećete imati šta da jedete, pojedi malo sira, napij se vode i ubiće ti glad.' So sam dao kuvarima, a sir podijelio sa borcima«.

Ovakvih i sličnih primjera bilo je skoro svakodnevno. Tako se stvaralo povjerenje između boraca i naroda.

Na sastancima partijskih organizacija, organizacija SKOJ-a, vodnim i četnim sastancima, komandi i štabova često se raspravljalo o radu sa narodom i pravilnim odnosom prema njemu i njegovoj imovini. Bilo je pojedinih slučajeva nepravilnog odnosa prema narodnoj imovini, koji su na vrijeme uočavani i oštro kritikovani na četnim sastancima. Teži prestupi su kažnjavani. Na nepravilne odnose prema narodu i njegovoj imovini, kao i kako se treba odnositi ukazuje politički komesar 29. divizije pismom od 14. III. 1945.²⁴⁾

U teškim situacijama, kada nije bilo hrane i odjeće, nijesu se mogli opravdati postupci nepravilnog odnosa boraca prema narodu.

*> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 13-1-11, kutija 1145-II.

Treći dio

Pozadinsko snabdijevanje i sanitetsko zbrinjavanje u brigadi

Materijalno snabdijevanje brigade

Osnovni vid materijalog snabdijevanja brigade bio je pljen poduziman od neprijatelja, pomoć naroda sa terena na kome je brigada izvodila borbena dejstva i saveznička pomoć koja je počela da pristiže u brigadu nakon njenog formiranja.

Jedinice, koje su ušle u sastav brigade prilikom njenog formiranja bile su, uglavnom, naoružane pješadijskim naoružanjem - prosječno po 70 metaka na borca. Odjeća je bila zadovoljavajuća za te prilike, jer su borci do stupanja u brigadu ratovali na svorq terenu pa su na sebi ponijeli najbolju odjeću i obuću koju su imali kod svojih kuća.

U brigadi i bataljonima bili su formirani snabdjevački organi. Kako je to bilo tada predviđeno, u brigadi i bataljonima postojali su intendanti i njihovi zamjenici sa intendanturom. U svom sastavu intendance su imale potreban broj ljudstva i konja koji su činili komore. U četama i prištapskim jedinicama bili su ekonomi sa nekoliko kuvara i kuhinjom. Kuhinje su bile zajedničke za sve vojnike i starješine. Pored intendantskih organa, u brigadi je postojao i referent za naoružanje. On je vodio evidenciju naoružanja, vršio eventualnu raspodjelu, kontrolisao čuvanje i pravilnu upotrebu oružja i municije.

Snabdijevanje je bilo regulisano tadašnjim propisima koji su važili za sve jedinice Narodnooslobodilačke vojske. Snabdijevanje oružjem i municijom vršile su same jedinice u toku borbi. Pljen do koga su jedinice dolazile većinom su zadržavale za sebe. Višak plijena dostavljale su prepostavljenim štabovima radi raspodjele drugim jedinicama.

Za odjeću i obuću nije bilo nekog organizovanog snabdijevanja. Glavno je bilo to što su borci na sebi ponijeli od kuće. Samo u manjim količinama moglo je to da se dobije iz plijena i od savezničke pomoći. Najobimniji i najdelikatniji posao oko snabdijevanja bila je ishrana. Ona je bila organizovana preko narodnooslobodilačkih odbora. Tako gdje nije bilo narodnooslobodilačkih odbora ishrana je organizovana preko rekvizicije. Isključivo pravo za nabavku preko narodnooslobodilačkih odbora i rekvizicijom imali su intendanti i njihovi zamjenici. Niko drugi od starješina i vojnika nije smio zahtijevati ili samovoljno uzeti ni najmanju sitnicu. Svaka samovolja s tim u vezi suzbijana je još u početku rata žestokim kažnjavanjem. U teškim ekonomskim prilikama organizованo snabdijevanje, racionalizacija, red, disciplina omogućilo je i olakšalo snabdijevanje i održavalo ugled naše vojske.

U zapovijestima brigade za svaku jedinicu je određivan rejon sa koga se ona morala snabdijevati. Intendanti su na osnovu zapovijesti, svoga brojnog stanja i orijentirnih tablica ishrane proračunavali potrebe za svoje jedinice, povezivali se sa narodnooslobodilačkim odborom u dodeljenom rejonu i predavali mu svoja trebovanja. Odbori su zatim određivali po domaćinstvima ko, šta i koliko treba da preda. Prikupljeni materijal predavali su intendantima, koji su ga djelili ekonomima radi pripreme i podjele hrane borcima. Tamo gde nisu postojali odbori, snabdijevanje je vršeno rekvizicijom. Međutim, intendanti su praktikovali da uvijek ne vrše rekviziciju, već su sazivali mještane na sastanak i predlagali im da oni sami izaberu između sebe 3-5 ljudi, koji će pravično izvršiti razrez i prikupiti tražene potrebe za vojsku. Sa tim su se obično slagali, što je ostavljalo dobar utisak, a posao je uspješno obavljan. Rekvizicija je vršena u najvećoj mjeri od domaćinstava čiji su ukućani bili u neprijateljevoj vojsci ili su izbjegavali mobilizaciju za naše jedinice. Štab brigade i bataljon, posebno komesari, imali su stalni uvid i saradnju sa rukovodstvima na terenu, pa je vođen nadzor i primenjivana ravnopravna opterećenost kada se radilo o snabdijevanju. Za svaku nepravilnost krivci su uzimani na odgovornost i greške su na licu mesta ispravljane.

Snabdijevanje i snabdjevenost brigade materijalnim potrebama bilo je veoma različito. To je bilo uslovljeno, prije svega, terenom, zatim borbenom situacijom, količinom plijena do koga se dolazilo i mogućnošću snabdijevanja od prepostavljene komande - divizije.

U septembru i početkom oktobra 1944. brigada se nalazila na širem prostoru između Bileće, Stoca i Trebinja i borila se sa Lukačevićevim i domaćim četnicima, koji su tada konačno razbijeni. U tim borbama istrošene su znatne količine municije, a plijena je bilo vrlo malo. Istovremeno je došlo do znatnog priliva novomobilisanih boraca, pa je krajem septembra, u brigadi i njenim jedinicama nedostajalo oružja i municije. Kada se radi o ishrani, ti su krajevi bili veoma siromašni, a uz to još ratovanjem iscrpljeni, a jednim dijelom opljačkani i popaljeni, pa je snabdijevanje hranom bilo vrlo teško. No, svuda su postojali narodnooslobodilački odbori koji su činili sve napore da se udovolji zahtjevima intendantata. Bilo je dosta takozvanih škripara koji su se krili i izbjegavali mobilizaciju, pa je od njihovih domaćinstava vršena rekvizicija, te se na taj način, mada otežano, obezbjeđivala ishrana u brigadi. U vrijeme rekvizicijom su popunjene komore sa tovarnim konjima.

U oktobru 1944. brigada se nalazila na prostoru između Nevesinja, Stoca i Trebinja. Tada su vršeni veliki pokreti i manevri jedinica i oslobođeno više gradova. Sem Mostara, Nevesinja i Konjica, 29. divizija je oslobođila sve ostale gradove u Hercegovini, kao i Dubrovnik i Herceg Novi. Četrnaesta brigada je učestvovala u oslobođanju Trebinja, a njen 2. bataljon je oslobođio Stolac. Do polovine oktobra brigada je narasla na 850 boraca. U isto vrijeme snabdijevana je dovoljnim količinama oružja, municijom i drugim neophodnim potrebama. Tada su u brigadi i bataljonima formirane bojne komore, koje su se sastojale od po nekoliko tovarnih konja za prenošenje, prije svega, rezervi municije. Tada je ishrana bila zadovoljavajuća. Pored nešto hrane iz plijena, ti dani su

značili i preporod za narod tog kraja, koji je konačno dočekao slobodu, pa je izlazio u susret našoj vojsci i davao sve što je mogao.

Krajem oktobra brigada se, u celini, prebacila na sektor Nevesinja, od Bišine do Udrežnja, i tu ostala do kraja novembra. Narasla je na 1.060 boraca. Pored izvršene mobilizacije na tom terenu, u brigadu su stalno dolazili i novomobilisani borci iz južne Hercegovine.

U napadima brigade na Nevesinje i na komunikaciju Nevesinje - Mostar borbe su bile česte i teške sa obostranim žrtvama. Međutim, plijena je bilo vrlo malo. Neprijatelj je bio veoma jak i teško se dolazilo do plijena. Brigada je u borbama istrošila velike količine municije, te joj je zbog povećanja brojnog stanja nedostajalo oružje i municija. Ishrana je bila relativno dobra. Snabdijevanje odjećom i obućom, s obzirom na to da se približavala zima, predstavljali su veliki problem. Zato je od divizije zatraženo da dostavi brigadi potrebne količine oružja, municije, odjeće i obuće. Međutim, malo je od traženog dobijeno, jer su organi za snabdijevanje divizije bili udaljeni a i brigada se ubrzo prebacila na drugi teren, gdje joj divizija nije mogla pružiti pomoć.

U gornje Nevesinsko polje brigada se prebacila između 23. i 25. novembra, a zatim u pozadinu neprijatelja. Na tom terenu ostala je do polovine decembra. Dva dana nakon dolaska na taj teren Nijemci su jakim snagama i koncentričnim napadom riješili da unište brigadu i da je protjeraju iz svoje pozadine. U toku trodnevnih borbi nanijeli su brigadi velike gubitke i prisilili je da se povuče u gornje Nevesinje (Zaborane, Luka, Kljuni, Kruševljani). Zarobljena je komora 4. bataljona sa 10 - 15 konja, utrošena skoro sva municija, tako da je na pušku ostalo svega 10 - 15, a na puškomitrailjez 30 - 50 metaka. No, Nijemci su se brzo povukli i delom prenijeli dejstva na 11. brigadu, što je omogućilo da se 14. brigada sredi i ostane na tom terenu. Ni od četnika i muslimanske milicije, od kojih je brigada čistila tu teritoriju, nije bilo skoro nikakvog plijena.

Taj teren sa nadmorskom visinom preko 1.000 metara karakterišu oštре zime i visoki snijegovi, te je odjeća i obuća predstavljala veliki problem, zbog čega je bilo slučajeva promrzavanja boraca. Nastojalo se, kad god je to bilo moguće, da se jedinice smjeste po kućama. Prilikom rekvizicije intendanti su uzimali pojedine dijelove odjeće i obuće i delili borcima kojima je bila najpotrebnija.

Ishrana je bila dobra i insistiralo se da se borci dobro hrane, kako bi mogli da izdrže postojeće napore i hladnoću.

Polovinom decembra 1944. brigada se preko Uloga prebacila na sektor Kalinovika, kako bi sa 11. brigadom sprječila prodor četnika za Hercegovinu. Bataljonske komore kretale su se sa brigadnom komorom, jer su bataljoni išli usiljenim maršom, kako bi što prije stigli. Sa sobom su imali samo ekonomate i gotovu hranu. Već u prvom susretu sa neprijateljem, 16. decembra, dijelovi 14. brigade, zajedno sa 11. brigadom, razbili su četnike i tom prilikom je zarobljen dio četničke komore. Brigada je nastavila njihovo gonjenje prema Trnovu i oslobođila ga. Čišćenje terena uspješno je nastavljeno. Međutim, Nijemci su već 26. decembra ponovo zauzeli Trnovo, da bi ga konačno napustili 7. januara 1945.

Na tom terenu brigada je ostala do 24. januara. Snabdijevanje oružjem, municijom i odjećom znatno je poboljšano. Prilikom razbijanja četnika, čišćenja terena i ponovnim napadima na Nijemce u Trnovu došli smo do plijena. Tada je bilo mogućnosti dotura do divizije, tako da je brigada dobila određenu količinu automatskog oružja, municije i odjeće od savezničke pomoći. Prema tadašnjim izvještajima brigade, nedostajalo je samo jugoslovenske municije i znatna količina odjeće i obuće, jer je zima bila veoma oštra.

Na tom terenu ishrana je bila nešto slabija jer su ti krajevi bili rijetko naseljeni i siromašniji. Snabdijevanje je organizovano kao i u drugim mjestima - preko narodnooslobodilačkih odbora i rekvizicijom. U Kalinoviku je postojala komanda mjesta preko koje su rešavana neka pitanja snabdijevanja. Tu je štab brigade pismeno upozorio štabove bataljona na greške nekih intendantata koje su činili prilikom rekvizicije.

Dvadeset četvrtog januara 14. brigadu smijenila je 5. crnogorska brigada, pa smo se 25. januara prikupili kod Kalinovika. Zbog dubokog snijega jedinice su dugo putovale, tako da su komore i drugi dijelovi čitav dan išli od Krbina do Kalinovika.

Naša brigada dobila je zadatak da se ponovo preko Bjelimića prebaci u gornje Nevesinjsko polje i da uz put likvidira muslimansku miliciju. Zbog velikog snijega i hladnoće, koja je prožimala do kostiju, naređeno je da se oružje dobro umota, kako se ne bi zamrzio i da se mobilisu seljaci sa stokom da prave prtinu.

Taj težak put od 27. januara do 1. februara brigada je savladala i preko mosta kod Glavatičeva stigla na prostor Česim i Zaborani. Muslimanska milicija u Bjelimićima bila je našim dolaskom iznenadena i prestrašena, pa je bez otpora i sa stokom pobjegla za Konjic. Bježeći pravili su prtinu i za naše jedinice.

Bez većih teškoća od 1. do 12. februara likvidirani su ili protjerani ostaci demoralisanih četničkih grupa i muslimanske milicije i 14. februara oslobođeni su Nevesinje i Mostar. Pri povlačenju neprijatelja za samo dva dana, 14. i 15. februara, na sektoru Zijemlja i Bijelog polja brigada je nanijela neprijatelju velike gubitke i došla do velikog plijena. Takođe u gonjenju razbijenog neprijatelja na sektoru Česima, Čičeva i Kule, 17. 18. i 19. februara, zaplijenjene su znatne količine oružja i municije. Tih dana mobilisano je 250 novih boraca. Svi su naoružani i brigada popunjena dovoljnim količinama oružja i municije, posebno jugoslovenskom municijom koja je do tada najviše nedostajala.

Ishrana je bila vrlo dobra. Na tom terenu bilo je dosta hrane, kao i hrane zaplijenjene od neprijatelja. U Nevesinju je 10. brigada, pored ostalog, zaplijenila i čitave magacine hrane, odakle se mogla snabdijevati i naša brigada. Važno je bilo da je narod konačno uudio skri krah okupatora i njegovih slugu, da se treba opredijeliti za NOP i sve dati za našu vojsku, tako da poslije oslobođenja Nevesinja i Mostara nije više ni bilo potrebe za rekvizicijom.

Od 20. do 28. februara brigada je danonoćno napadala na komunikaciju Konjic - Ostrožac i na sam Konjic. Borbe su bile teške. Utrosene su velike količine municije, a plijena nije bilo, jer se neprijatelj organizovano povukao. Krajem februara brigada se morala povući nešto unazad radi sređivanja.

Zajedno sa ostalim brigadama 14. brigada je, 3. marta, oslobođila Konjic. Divizija je nastavila gonjenje, a mi smo ostali u Konjicu kao divizijska rezerva sve do 26. marta. Jedinice brigade su bile razmještene po naseljima u neposrednoj blizini grada, gdje su se odmarale i pripremale za predstojeće zadatke. Snabdijevanje je organizovano preko komande mjesta. Komanda mjesta je preuzeila i mobilizaciju. Tu se brigada snabdijela municijom, odjećom i obućom; izvršene su potrebne opravke i podešavanja. Poslije velikih napora i gubitaka za tih dvadesetak dana brigada se dobro odmorila.

Krajem marta brigada se iz rejona Konjica prebacila na sektor Kreševa, odakle je dejstvovala na pravcima Tarčina i Kiseljaka. Jedinice su upozorene da na tom terenu ima pjegavog i trbušnog tifusa, te da to valja imati u vidu prilikom kontaktiranja sa stanovništvom i snabdijevanja. Uzakano je da su ti predjeli siromašni i gladuju iscrpljeni, te da se zato intendant brigade obrati komandi mjesta u Fojnici.

S obzirom na to da su punktovi za snabdijevanje bili udaljeni za prenos su mobilisani seljaci sa tovarnom stokom. Od odsjeka za vezu divizije brigada se snabdijela kablovskom linijom i telefonima tako da je uspostavljena telefonska veza između štabova brigade i bataljona.

Do 8. aprila brigada je napadala prema Tarčinu i glavnim snagama na komunikacije desno i lijevo od Kiseljaka i na sam Kiseljak, koji je oslobođen 8. aprila. Borbe su bile teške sa obostranim žrtvama. Zaplijenjene su velike količine oružja, municije, vozila i raznog materijala i opreme.

Poslije oslobođenja Kiseljaka, pošto su brigadu prema Busovači smijenile jedinice 5. korpusa, brigada je bila dva dana na odmoru u rejonu sela Brestovsko i pripremala se za veliki usiljeni marš. Od 13. do 30. aprila brigada je u sastavu divizije preko Travnika, Jajca, Bosanskog Petrovca, Bihaća, Ougulina i Srpskih Moravica stigla u Sloveniju u rejon Svetog Petra. Tu je naša vojska dočekana sa velikom radošću.

Do Slovenije brigada je marševala teritorijom koja je duže vrijeme bila slobodna (Bosanska krajina) ili teritorijom koju su ispred nas oslobađale druge jedinice. Na tim teritorijama (oko Bihaća) razbijeni neprijatelj je nastojao da povrati izgubljene položaje, tako da je brigada vodila borbe sa njim. Radi što bržeg dolaska u Sloveniju, na jednoj deonici prema Bosanskom Petrovcu brigada je prevezena železnicom, dok je komora išla peške. Skoro na čitavom putu marša komore bataljona su išle zajedno sa brigadnom komorom glavnom komunikacijom, jer je pored tovarnih konja bilo i zaprežnih kola. Sa bataljonima su najčešće marševali samo ekonomati. Intendanture su išle u sastav bataljona, kada su bile razmještene i na odmoru.

U toku marša nekog značajnijeg plijena nije bilo, ali je snabdijevanje i snabdjevenost brigade bila dobra. Novih boraca nije pridolazilo, pa nije bilo ni potrebe za dodatnim naoružanjem. Utrošak municije nije bio velik, a u bojnoj komori bilo je dovoljno municije. Snabdijevanje ishranom organizovano je, uglavnom, preko komandi mjesta koje su bile vrlo organizovane i ekspeditivne. Kada su se jedinice nalazile na borbenim položajima, snabdijevale su se iz najbližih naselja preko narodnooslobodilačkih odbora. Ishrana na maršu bila je, uglavnom, dobra.

U maju 1945. brigada je bila snabdjevena u izobilju svim potrebama, jer je od 3. do 12. maja zajedno sa ostalim jedinicama oslobođila Logatec, Vrhniku, Ljubljano, Škofju Loku, Kranj, Tržič i druga manja mesta i tom prilikom došla do ogromnog plijena. Zaplijenjeno je toliko oružja, municije i opreme da bi se mogla naoružati i opremiti savremena divizija. Zaplijenjena je i čitava neprijateljeva komora, koja je zakrčila puteve od Tržiča do Ljubelja i nije se mogla prebrojati.

U brzom i neprekidnom gonjenju neprijatelja brigada je od plijena uzimala samo ono što joj je bilo potrebno, a ostali plijen preuzimali su i sredivali pozadinski organi divizije i narodne vlasti.

Intendanture brigade i bataljona sada su imale zaprežna kola i konje i bile su popunjene svim potrebama, odakle su se jedinice i snabdjevale. Nije više bilo potrebe da se nešto traži od organa narodne vlasti ili da se vrši rekvizicija kao ranije. Pored plijena, brigada se snabdjevala i iz pojedinih fabrika. Tako se čitava brigada snabdjela novom obućom iz fabrike »Peko« u Tržiču.

Od 12. do 16. maja brigada se zadržala u rejonu Tržiča a od 17. do 28. maja u sastavu divizije ponovo se vratila u Hercegovinu. Do Crikvenice dijelom je marševala, a dijelom prebačena vozom, a od Crikvenice do Metkovića brodom.

U postojećoj ratnoj arhivi brigade veoma je malo pisanih dokumenata u vezi sa snabdijevanjem, pa nisam bio u stanju da u dovoljnoj mjeri prikažem veliki značaj, teškoće i probleme oko snabdijevanja. Zato će ukratko istaći još neke, iako opšte stvari.

1. Naša vojska, za razliku od drugih armija, koje se još u miru pripremaju za rat, nije imala nikakvih materijalnih rezervi i magacine, niti je privreda zemlje u ratu radila za naše potrebe, te smo se mogli snabdjevati jedino od naroda i od plijena dobijenog od neprijatelja.

2. Neprijatelj je namjerno palio i pljačkao čitava sela, da bi stvorio još teže materijalne uslove i za narod i za našu vojsku.

3. Narodnooslobodilačka borba je trajala četiri godine i poznato je da dugotrajnost rata iscrpljujuće djeluje na životne uslove, što u velikoj mjeri utiče i na sam ishod rata.

4. Hercegovina, gdje se brigada nalazila skoro sve vrijeme rata, sem posljednji mjesec, bila je jako iscrpljena. Ona je inače jedan od najpasivnijih krajeva u zemlji, a u toku rata tu se nalazila velika i naša i neprijateljska vojska. Prema jednom izvještaju iz avgusta 1941. godine, u Hercegovini se tada nalazio 17.000 boraca. Do polovine 1943. godine preko Hercegovine (u toku treće, četvrte i pete neprijateljeve ofanzive) prešle su glavne grupacije NOVJ koje su brojale više destina hiljada boraca i neprijateljeve sa više stotina hiljada vojnika. I kasnije, sve do početka 1945. godine, tu su se nalazile velike i naše i neprijateljeve snage. U nekim mjestima Hercegovine bukvalno se umiralo od gladi.

Za prevazilaženje - savladavanje tih i drugih materijalnih teškoća presudnu ulogu imala je svijest boraca i naroda koji je bio na strani NOP-a, te pravilna politika Partije prema kojoj je naša vojska svoju sudbinu vezala za sudbinu naroda i kada se radi o snabdijevanju. U neobično složenim i teškim uslovima intendanti su veoma uspješno izvršili zadatke.

Organizacija i rad saniteta u brigadi

Organizovanje saniteta 14. hercegovačke (omladinske) brigade teklo je u nešto povoljnijim uslovima nego što je to bio slučaj sa ranije formiranim brigadama 29. divizije.

Razlog za to je što je u to vrijeme već postojao naš prihvatni aerodrom na Crnom Kuku gdje su saveznici, pored oružja i hrane, spuštali i sanitetski materijal i najneophodnije instrumente. Druga sretna okolnost je što je poslije kapitulacije Italije bilo znatno više ljekara, što Italijana što naših, te je brigada od samog svog formiranja imala uvek jednoga, a često i dva ljekara.

Dva mjeseca prije nego što je formirana 14. brigada stigao je u 29. diviziju veći broj omladinki, oko 30 (većinom skojevke), pa je štab divizije odlučio da one, prije rasporeda u jedinice, završe osnovni sanitetski kurs. Taj kurs je održavan pri divizijskoj bolnici na Crnom Kuku. Ja sam bila određena za rukovodioca i predavača na tome kursu.

Pošto po profesiji nisam bila sanitetski radnik, to ni moje znanje iz te oblasti nije bilo veliko. Pred rat sam završila kurs prve pomoći koji je organizirala »Ujedinjena omladina u odbrani zemlje«, a sa iskustvom »stare« partizanke nešto sam i znala.

Povremeno je na kurs dolazio upravnik divizijske bolnice dr Boško Korlajt (Ljubo) da kontroliše rad i da pomogne u pojedinim lekcijama, gdje se ja nisam najbolje snalazila.

Taj kurs je dao dobre rezultate. Bistre hercegovačke djevojke brzo su učile i na kraju znale sve ono što sam i ja sama znala. Veći dio tih drugarica raspoređen je u našu novoformiranu brigadu, pa je od prvog trenutka ostvarena dobra saradnja i uzajamno povjerenje.

Pošto u našim arhivama nismo pronašli ništa od dokumenata koji bi mogli pomoći pri pisanju ovog teksta, osim naredbe štaba 29. divizije o postavljenju sanitetskog osoblja u brigadi, tako sam pri pisanju bila prisiljena da se oslonim samo na sjećanja, koja će sigurno, poslije toliko godina, imati i svojih nedostataka.

Raspored sanitetskog osoblja

Raspored sanitetskog osoblja izgledao je ovako: svaki bataljon je imao referenta saniteta i njegovog zamjenika za slučaj da se prvi razboli, rani ili pogine, kako ne bi trpila sanitetska služba u bataljonu. Zamjenik referenta saniteta bila je istovremeno bolničarka jedne čete, koja je svoj posao bolničarke redovno obavljala.

U posao referenta saniteta bataljona spadala je briga o zdravlju boraca i njihovoj ličnoj higijeni. Organizovanje četnih previjališta i prihvatišta, pružanje pomoći i transport ranjenika do brigadnog previjališta ili bolnice zavisio je od onoga što se u uslovima borbe moglo pružiti na licu mjesta, a i od vrste povrede.

Dužnost referenta saniteta bataljona bila je da svako jutro obide sve čete, koje su najčešće bile raspoređene po obližnjim selima i zaseocima. Četne bolničarke su izvještavale o zdravstvenoj situaciji u četi. Ako ima bolesnih, morao je da kontrolise temperaturu i ocijeni da li je bolesnik za bolnicu ili ne. U upitu za bolnicu trebalo je da precizno naznači simptome koje je uočila bolničarka, kako bi se lakše uspostavila dijagnoza u bolnici. Ukoliko zaključi da slučaj nije za bolnicu, predlagao je poštedu i dogovarao se sa komesarom čete da se slučajno ne radi o simulantu, jer je komesar imao najbolji uvid u ličnost borca. Taj problem nije se pojavljivao dok smo imali isključivo dobrovoljački stav, ali kod masovnih mobilizacija i pred kraj rata bilo je i takvih.

Parenje odeće

U redovan posao referenta saniteta spadala je kontrola kuhinjskog osoblja, lične higijene, čistoća kazana i ostalog pribora za kuvanje.

U bezvodnim predjelima gdje su se koristili ne uvijek čisti bunari, referent saniteta je upozoravao, a često i organizirao, otkuvavanje vode za piće, ali to na žalost nije bila stalna praksa, a nije bilo uvijek ni mogućnosti, jer su veliki kazani bili redovno zauzeti zbog spremanja hrane.

Svaka četa imala je bar dvije bolničarke. Kako je narastala naša vojska, dolazilo je i više djevojaka, tako da ih je kasnije bilo i više od dvije, te je svaki vod imao bolničarku.

Kada se posmatra sa ove distance, taj broj izgleda suviše veliki i nepotreban, ali ako se zna da je bolničarka, osim ukazivanja prve pomoći, morala brinuti o zdravlju boraca i higijeni u četi, što u takvim

uslovima našeg života nije bilo ni malo lako, vidi se sva složenost njenog posla.

Jednom u 15 dana bilo je obavezno parenje cijelokupne odjeće, čebadi, kapa i si. protiv vašiju u partizanskom buretu. Organizacija toga posla bila je isključivo u nadležnosti bolničarke. Najgore od svega bilo je to što su mnogi borci pokazivali izraziti otpor jer je ta parena odjeća izlazila iz bureta vrlo pogužvana i vlažna. Najčešće nisu imali ništa rezervno da obuku, te je i to stvaralo neprijatnosti. Svaki put je tu bilo ponovnog ubjedivanja, moljakanja, a ponekad i suza.

Isto tako je morala da za vrijeme predaha u selima organizuje pranje rublja i čarapa, bez najosnovnijih pomagala (sode, sapuna, velikih kazana za otkuvavanje rublja), a samo sa cijedom i uz pomoć žena iz sela, a ako nije bila dovoljno snalažljiva i energična, najveći dio posla pадао је на bolničarku.

Previjanje nažuljanih i povrijeđenih nogu, kojih je uvijek bilo uslijed dugih marševa i neodgovarajuće obuće, prišivanje dugmadi, kao i krpljenje čarapa nije spadalo u izričitu dužnost bolničarki, ali su sve one to radile od svoje volje. U dužnost bolničarki naše brigade spadala je i kontrola pranja porcija, kao jedna od mjera preventive.

Često sam imala priliku da vidim kako poslije napornog marša, kada svi osim straža polijegnu kao mrtvi, četna bolničarka trči po selu i traži kazane i korita za iskuvavanje i pranje veša, iskuplja žene po selu, priprema drva, pravi cijed. Na svoj odmor te drugarice su malo mislile.

Za vrijeme borbe bile su u prvim borbenim redovima zajedno sa svojim drugovima, budno motreći da li je ko ranjen i ukazujući prvu pomoć često pod kišom kuršuma.

Mnoge su platile svojim životima svoj humani posao. Bilo ih je više poginulih i ranjenih, ali u sjećanju su mi ostale Dunja Tešanović, Gospava Janjić i Mara Andrić (koje su poginule) i Desa Pešić, koja je bila ranjena kod Kiseljaka. Mora se priznati da su borci poštovali i svesrdno pomagali svojim bolničarkama, ali ipak je moje uvjerenje da taj težak posao nije bio dovoljno cijenjen.

Brigadna bolnica bila je organizovana na slijedeći način;¹⁹ referent saniteta bila je Nevenka Miošić, dok je vršilac dužnosti zamjenika bio dr Alija Alikalfić, koji je tu ostao samo mjesec dana, a potom je premešten u komandu Prvog područja. Na tu dužnost je došla Angelina Lambić, do tada zamjenik referenta saniteta 13. brigade. Referenti saniteta po bataljonima bile su:²⁰ 1. bataljona - Ziba Selimhodžić; 2. bataljona Slavka Vukajlović; 3. bataljona Petrica Joković; 4. bataljona Milica Smiljanić.

Komesar bolnice je bio Ilfet (prezime nepoznato) maturant iz Sarajeva, dok je kasnije došao i bio do kraja rata Danilo Tarana.

Ljekar koji je bio od formiranja do rasformiranja bolnice zvao se dr Franko Peluki (Italijan). Pored njega bili su i dr Alija Alikalfić; jedno kratko vrijeme dr Đorđe Trebić a kasnije dr Sonc (Slovenac). Bolnica je imala ekonoma, kuvara Đirotija (Italijana), pomoćnog kuvara i dva starija čovjeka koji su brinuli o konjima, parenju odjeće i drvima, a pre-

¹⁹> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 31-3, kutija 1153-1.

²⁰) Arhiv NOR-a VII, reg. br. 31-3, kutija 1163-1.

ma potrebi su bili i pratioci ranjenika do hirurške ekipe ili divizijske bolnice. Bili su vrlo vrijedni i radili su svaki posao za koji bi se ukazala potreba. Bolnica je imala četiri stalna konja, na koje se pri pokretu tovario sanitetski materijal, kazani, hrana, bure za parenje, čebad i šator-ska krila koja su nam, pored slame, služila kao ležaj i za pokrivanje ranjenika.

Za transportovanje ranjenika odbornici u selima su određivali seljake sa konjima ili zaprežnim kolima, koji su uz bolničarke pratili ranjenike do odredišta, a zatim vraćali kola i konje svojim kućama.

Transport ranjenika

Broj bolničarki u brigadnoj bolnici nije bio uvijek isti. Često su nam drugovi iz štaba slali nove djevojke, koje su dolazile u partizane, da ostanu neko vrijeme, prilagode se našem načinu života, nešto pomognu i nauče, pa su poslije odlazile u bataljone. Ali, postojao je jedan stalni sastav od divnih i požrtvovanih bolničarki, koje su davale pečat životu u toj bolnici i unosile vedrinu među ranjenike. Najduže su se zadržale Mitra Brstina, Darinka Subotić, Begza i Tanja.

Sa, od svojih kuća, ponesenim smisлом za red i čistoću te drugarice se nisu mirile sa prljavštinom na koju smo nailazili u svakom novom bivaku. Odmah poslije dolaska uzimale su metle, četke i vrelu vodu, pa od skidanja paučine do pranja godinama neopranih prozora dovodile bi prostorije u red. Srce bi me zabolilo kada bi samo dan-dva poslije tolikog napora uslijedio pokret. Ipak me je tješila pomisao da će domaćica kuće uvidjeti koliko je prijatnije živjeti u čistoj kući. Kada je došlo proljeće, našla bi se i kita poljskog cvijeća u čaši ili tegli od ljekova, a pošto tada nismo oskudijevali u zavojnem materijalu, na nekom sa-

nduku bi se našao stolnjak od gaze, a na prozorima prikucana gaza da ne ulaze muve, a da ima dosta svježega vazduha. Naše drugarice su se iskreno trudile da stvore što prijatniji ambijent za naše ranjenike i da im time olakšaju boravak u bolnici. Dok pišem ove redove o pažnji, odgovornosti, požrtvovanju, nameće mi se jedan slučaj prave suprotnosti svega toga.

U jesen 1944. godine u našu brigadu je došla jedna grupa djevojaka iz Mostara. Bilo je vrlo mlađih od 16 do 17 godina. Većina je upućena u divizijsku bolnicu. Od te grupe kod nas u bolnici ostale su dvije gimnazijalke, koje su, ponesene nekim patriotizmom, pošle u partizane. Djevojke su bile razočarane onim što su zatekle, pa to baš nisu mnogo ni krile. Poslovi su za njih bili ponižavajući, te su najčešće ostajale posmatrači rada već uhodanog bolničkog tima. Bolničarke su se žalile kako ove ništa ne rade i kako se potcenjivački odnose prema njima. Molila sam ih za strpljenje, jer sam bila uvjerenja da će se one već nekako uklopiti u kolektiv. O samom radu oko bolesnika i ranjenih drugova nisu ništa ni mogle znati, a pranje zavoja, održavanje čistoće u prostorijama, rad oko nemoćnih drugova smatrali su poslom koji nije za njih »školovane osobe«.

U to vrijeme poslali su nam iz jednog bataljona dva slučaja dizenterije. Jedan je bio lakši, te je odgovarajućim lijekovima i strogom dijetom prilično brzo savladan. Drugi slučaj je dobio dramatičan tok, te smo ga prema ustaljenom običaju poslali u divizijsku bolnicu, jer su imali bogatiju apoteku, -veći broj ljekara i bili manje pokretni. Da bih nekako zaposlila stariju od ove dvije drugarice, odredila sam je za praktička tog bolesnika od dizenterije do divizijske bolnice. Bolnica je bila dosta udaljena od nas (u Berkovićima), ali je teritorija kroz koju je trebalo proći bila potpuno bezbjedna i pod kontrolom naših jedinica.

Mene su okupirali drugi poslovi, tako da se nisam ni raspitivala kako je zadatak izvršen. Poslije nekoliko dana pozove me komesar brigade u štab i veoma ljut mi reče da je u jednom selu na putu za divizijsku bolnicu umro, sam i napušten, drug koji je bolovao od dizenterije. Zapanjila sam se svjesna da to, pored nehumanog odnosa prema bolesniku, ima i političke posljedice. Znala sam da su partizani bili veoma ponosni svojom brigom i požrtvovanjem za bolesne i ranjene druge. To je stvaralo osjećaj sigurnosti kod boraca i narod je to znao. Do tada nikada nisam ni čula da je partizanska bolničarka ostavila bolesnog ili ranjenog druga. Zurila sam nijemo u komesara, koji je sipao vatru na mene, ali ja to gotovo da nisam osjećala prema onoj strašnoj griži savesti, koja me je mučila zato što sam dala čovjeka u nesavjesne ruke. Njezino objašnjenje je bilo da bolesnik nije htio maknuti iz kuće u kojoj su zanoćili, pa pošto je provela dio dana pokraj njega, a nije ga uspjela nagovoriti da krene, jednostavno ga je napustila i vratila se u bolnicu nikoga ne obavještavajući o događaju.

Njezina priča je vjerovatno bila istinita, ali da sam poslala neku iskusniju bolničarku, ona bi našla načina da toga nesretnika na bilo koji način dopremi do divizijske bolnice ili bi bar ostala pokraj njega do njezog zadnjeg časa.

Od tada je prošlo skoro četrdeset godina, a taj me slučaj još progoni. Često smo bili nemoćni pred smrću, ali pažnju i ljudsku toplinu naši drugovi su imali do posljednjeg daha.

U Kalinoviku smo imali vrlo teškog ranjenika. Hirurška ekipa još nije stigla do nas, a divizijska bolnica je bila daleko. Trebalo ga je prenijeti preko zloglasnog prevoja Morine. Kraj je nenastanjen, a stalno duvaju snažni vjetrovi, koji stvaraju snežne nanose. S obzirom na prirodu povrede, dva ljekara su izrazila mišljenje da bi transport samo ubrzao smrt i izložio ranjenika još većoj patnji. Od samog dolaska u bolnicu njegovala ga je Tanja. Ona je bila srednjoškolka iz Dubrovnika, čerka ruskih emigranata. Imala je prezime koje se teško pamti, a zbog nježne građe i izrazite mladosti svi smo je zvali mala Tanja. Pošto je ranjenik imao više prostrijela kroz pluća i veliku količinu krvi izlivenu na dijaphragmu, morao je biti u polusjedećem položaju. Uveče, dok smo ga namještali da provede noć, Tanja je naslonila ranjenika na svoje rame da bi mu bila oslonac za poluležeći položaj. Tiho mu je pričala o sunčanom Dubrovniku u kome se rodila i o dalekoj Rusiji iz koje su došli njezini roditelji o kojoj je znala samo iz priča. Učinilo joj se da je ranjenik u neko doba zaspao, pa, iako sva ukočena od težine njegovog tijela, nije htjela da se pomeri. Ujutru, kada smo se probudili, Tanja je sjedeći spavala, ali je imala obavijene ruke oko već mrtvog druga, koga je i u snu štitila da joj ne sklizne.

Bezbrojni su primjeri požrtvovanja, materinske nježnosti naših drugarica prema bolesnim i ranjenim drugovima.

Jela Svorcan, bolničarka 1. čete 3. bataljona, bila je pismeno pohvaljena od štaba 29. divizije zato što se, kada se bataljon pod pritiskom četnika povukao na nove položaje, sama vratila da izvuče ranjenika sa ničije zemlje. Na zaprepašćenje cijele čete, po brisanom prostoru i kroz kišu metaka, uspjela je da ga dovuče do čete u zaklon. Tek tada je primjetila da je mrtav, jer su neprijatelji, gađajući nju, dotukli već ranjenog borca.

Formiranje brigadnih prihvatišta i transport ranjenika

Prvi mjeseci rada u sanitetu 14. brigade donijeli su i neka nova iskustva. Odmah poslije ukazivanja prve pomoći ranjenik je transportovan u brigadnu bolnicu. Često su to bili slučajevi ozbiljnijih ranjavanja, gdje je bila potrebna intervencija hirurga, pa se samo gubilo dragocjeno vrijeme u nošenju ranjenika do brigadne bolnice, koja bi ga poslije nešto detaljnije obrade rane uputila dalje za divizijsku bolnicu. To je bilo opravdano i zato što je naša bolnica bila pokretnija i isturenija od divizijske, te se nije smjela opterećivati teškim i nepokretnim ranjenicima. Da ne bi bilo nepotrebnog šetanja ranjenika, formirali smo brigadna previjališta blizu mjesta borbi. Pošto je uz ta previjališta bila organizovana i služba transporta, hitno smo svaki ozbiljniji slučaj slali do hirurške ekipe. U tim brigadnim previjalištima nalazio se referent saniteta brigade ili njegov zamjenik sa jednim od ljekara, dok su drugi ostajali u bolnici i vodili računa o njenom uspješnom funkcionisanju.

Vremenom smo uočili da imamo dosta prostrijela kroz pluća. Pošto je u slučaju takvih povreda mnogo korisnije mirovanje od pregleda hirurga, to smo ove ranjenike zadržavali u našoj bolnici kako ne bi došlo do novog unutrašnjeg krvarenja, ako je to ikako vojna situacija dozvoljavala. Mnogi od njih su ozdravili u brigadnoj bolnici i vratili se u svoje jedinice. Imali smo dosta slučajeva ranjavanja u stomak kada je hitna hirurška intervencija mogla značiti spas, pa su ta brigadna previjališta blizu mjesta borbi i tu pokazala punu efikasnost, hitno ih transportujući u hirurške ekipe.

U to vrijeme, osim dvije hirurške ekipe koje su radile pri bolnici 29. divizije, radile su još dvije, koje su bile pokretnije i isturenije. One su se nalazile na sektorima gdje su se očekivale veće bitke i više ranjavanja. Štab divizije je vodio računa o tome da budu na takvom mjestu gdje mogu da opslužuju dvije brigade. Šef jedne ekipe bio je dr Bubanj iz Križevaca, a druge dr Murvar iz Dubrovnika. U to vrijeme je naša bolnica, osim dr Pelukija, uviјek imala još jednog ljekara. Pošto su svi bili vrlo savjesni i požrtvovani lječnici, nije se postavljalo pitanje ko će ostati u bolnici, a ko poći na položaj. Na licu mjesta ranjenik je primao antitetanus, a ukoliko je povreda bila teška, i sredstva za umirenje bolova. Ranjenici su se klasificirali na one koji se mogu liječiti u brigadnoj bolnici i na one kojima je potrebna stručnija pomoć. Interesantno je da su sami ranjenici često insistirali da ostanu u brigadnoj ili su se samo malo oporavljeni vraćali da ostali dio lečenja provedu u matičnoj bolnici. Naša bolnica je uživala ugled među borcima, a osoblje je bilo zbog toga ponosno.

Hirurške ekipe su bile dobro opremljene za ondašnje prilike. Sa veznicima su slali dosta zavojnog materijala, instrumenata i Ijekova. Jedan od problema u tim ekipama bio je srednji medicinski kadar. Za asistiranje pri operaciji bila je potrebna stručnost, a mi taj kadar nismo imali.

Bolnica se najčešće nalazila u blizini štaba brigade, mada se ponekad dešavalo da je zbog objektivnih razloga bila dosta udaljena. Tako se dogodilo da je krajem 1944. i početkom 1945. godine brigadna bolnica bila smještena u Kalinoviku, a štab brigade više od 20 km dalje u Trnovu. Dijelili su nas obronci Treskavice, uviјek zavejani i teško propodne »Krbine«. Pošto su bataljoni bili na položajima oko Trnova i vodili borbe, to se je nametala potreba da se u Trnovu formira jedna prihvatnica, jer je bolnica bila daleko od položaja jedinica, a transport na tu udaljenost i preko teškog terena trebalo je dobro organizovati i obezbijediti. U borbama oko Trnova imali smo 28 ranjenika i 17 promrzlih drugova i drugarica. Neke od promrzlina bile su vrlo ozbiljne. Tom prilikom teže je nastradala Petrica Joković, referent saniteta 3. bataljona, kojoj su promrzli prsti na obje noge. Ti podaci su mi ostali u sjećanju, jer sam bila organizator transporta, koji je dobio i pratnju od jedne desetine vojnika.

Prihvatnica je ostala prazna i u njoj ljekar za slučaj da naiđu novi pacijenti.

U dužnost referenta saniteta brigade spadalo je i povremeno obilaženje bataljona, zbog uvida u rad sanitetske službe i eventualne pomoći.

Tako sam iskoristila taj predah da obidem naš 4. bataljon. Dio dana sam provela u bataljonu, ali u svitanje drugoga dana napali su nas Nijemci u selu Ilovice, 18 km od Sarajeva. Tom prilikom ranjeno je pet drugova, a prilikom pružanja pomoći jednome od njih ranjena sam i ja.

Obezbjedivanje bolnice

Kao što je već rečeno, bolnica se nalazila uz štab brigade ili prisapske jedinice, te je i obezbjeđenje bilo jedno. Da se ne bi rasipale snage u ljudstvu, ako su dvije brigade dejstvovali na istom sektoru, obično su bolnice obe brigade bile u istome mjestu, te je i obezbjeđenje bilo jedno. Tako smo se nalazili, zajedno sa bolnicom 11. brigade, u Kifinom Selu, Ulogu i Kalinoviku, kada su naše jedinice sa položaja oko Trnova prebačene na položaje oko Nevesinja. Obe bolnice su ostale u Kalinoviku. Obezbjedjenje bolnicama davala je Omladinska četa 11. brigade. Toj četi bi bolje pristajalo ime »Dečija četa«, jer je sastav bio uzrasta od 12 do 16 godina. Bilo je tu djece naših živih i mrtvih drugova, koji su tu sklonjeni od ustaškog i četničkog noža. Oni su se osjećali pravi partizani i tako su se i ponašali. Bili su naoružani, najčešće, malim talijanskim puškama, a poneki je imao i bombu.

U samom Kalinoviku postojala je Komanda mjesta, sastavljena od starijih ljudi odanih NOB, ali nesposobnih za borbenu jedinicu. Neki su bili invalidi. Dugo vremena sve je teklo mirno, ali jedno jutro grupa četnika, koja se iz Srbije probijala prema Jadranu, udarila je na Kalinovik. Pretpostavljali smo da to nije bila velika grupa, ali da im se jako žurilo u susret »kraljuk«. Kada je pučnjava počela od Mirin Dola, omladinici su odmah izleteli na položaje, a sa njima i nešto ljudi iz Komande mjesta, te otvorili bjesomučnu vatru na neprijatelja. Ne znajući kolike su naše snage, četnici su zaobišli Kalinovik i sukobili se sa našim snagama kod Kifinog Sela. Svojom hrabrošću i odlučnošću da odbrane ranjenike ti dječaci napravili su pravi podvig i spasili obje bolnice.

U vezi sa tom omladinskom četom opisacu jedan događaj da se ne zaboravi.

Polazeći za Srbiju, jedna crnogorska jedinica je radi veće pokretljivosti ostavila u 29. diviziji neke svoje iscrpljene i ranjene drugove. Među njima se nalazio i mladić između 17 i 18 godina, vrlo iscrpljen. Da bi mu pružila mogućnost da se oporavi, komanda ga je rasporedila u četu. U toj četi se nalazio mladi skojevac, Musliman, srednjoškolac iz Gacka, Ismet Kurtović. Bio je visok, lijepo razvijen dječak, veoma omiljen među drugovima. Niko nije slutio da je mladić, koji se ko zna gdje priključio crnogorskoj jedinici, u stvari bio kamuflirani četnik. Njegove godine i slaba kondicija nisu izazivale nikakvu sumnju.

Jedne noći su njih dvojica zajedno određeni u patrolu. Četnik je zaklao mladog skojevca i pobegao odnijevši mu pušku. Posao je bio tako stručno obavljen da nije bilo sumnje da je to već i ranije radio.

Omladinskom četom zavladala je potištenost. Sve što su želeli i o čemu su govorili bilo je da im krvnik padne šaka. Ali, na žalost, nije. Postoji jedna verzija da je poslije oslobođenja zemlje pronađen i strijeđljan i, druga, da mu se sudilo u Mostaru, te da je zbog mladosti osuđen

na dugu vremensku kaznu. Nije mi poznato koja je verzija tačna, ali u vezi sa tim tužnim događajem imala sam jedan veoma težak susret.

Štab naše brigade nalazio se u Ulogu. Poslije nekoliko dana pozvao me je u štab brigade komesar Mirko Ignjatić. Tu su se nalazila još dvojica, meni nepoznata lica. Rekao mi je da je jedan od njih otac umorenog dječaka i da je došao da prenese sina u rodno mjesto. »Podi sa ljudima i riješi im to kako znaš« - reče mi komesar, mada je znao kao i ja da postoji instrukcija referenta saniteta divizije da se poginuli borci ne mogu prenositi sem u posebnim sanducima (limenim) koje mi u toku rata iz objektivnih razloga nijesmo mogli obezbijediti. Ubjedivala sam nesrećnog oca da bi mu mogla dati dozvolu treba da ima specijalni sanduk. Od bola pomućenom sviještu ništa nije shvatao i samo je tiho ponavljaо: »Molim te drugarice, kako da dođem svojima bez djeteta?«. Na kraju sam se slomila i napisala mu propusnicu uz molbu da izbjegavaju naseljena mjesta, ukoliko je to moguće, ili da kroz njih prolaze noću.

U ovom slučaju bol oca za poginulim sinom bio je jači od instrukcije.

Bilo je mnogo te prekinute mladosti koja još nije ni počela živjeti. Svaki slučaj je tragedija za sebe. Prolaze mi u sjećanju likovi drugova koji su mi na rukama umirali, a čijih se imena i ne sjećam. Koliko je tu neostvarenih nadanja. Uvijek su se nadali do posljednjeg svoga časa. Hrabro su trpjeli bolove i sa naporom razgovarali, kao da hoće na taj način da odlože smrt. Ali uvijek uz isto pitanje: »Hoću li ozdraviti drugarice?«.

Naša brigada je oko Kiseljaka vodila teške borbe sa Nijencima koji su se povlačili iz Grčke i htitali da se spoje sa svojim snagama u Sarajevu. Na tim položajima smo imali dosta mrtvih i ranjenih drugova. Jedan veoma mlad i izrazito lijep mladić ranjen je od dijelova granate koja mu je odnijela jedan dio grudnog koša. Tu zavoj nije mogao ništa učiniti, već sam mu prekrila ranu velikim komadom gaze. Dok sam to radila, jasno sam vidjela pluća kako dišu i vene kako pulsiraju. Čim sam vidjela povredu, bilo mi je jasno da tu nema spasa. Sjećam se da se zvao Zijo. Za divno čudo nije kukao i samo me je uplašeno gledao - da vidi moju reakciju na ranu. Stegla sam zube da ne vidi moju zabilutost. Sve što sam mogla učiniti bilo je da ostanem pored njega i da ga držim za ruku. S naporom, ali dosta razgovjetno pitao me je da li će umrijeti. Odgovorila sam da neće i istiskujući osmjeh iz sebe rekla mu da će mu jošigrati na svadbi. Tek tada kliznule su mu dvije suze niz obraze i on reče: »Ne bi trebalo da umrem drugarice, još nis^m živio, još nisam ni djevojku dotakao«. Grizući usne, zapitah ga, sasvim besmisleno, da li bi on htio da se operiše. »Bih, ako će mi pomoći« odgovori on, a ja otrčah do dr Murvara, koji se tada sa svojom hirurškom ekipom nalazio u sastavu naše bolnice. Dr Murvar, pošto ga je video, smatrao je da je operacija besmislena, ali sam ga ja plačući molila da bar umre pod narkozom, a ne ovako očajnički, svjestan da nestaje. Dr Murvar je slegao ramenima i pošao da izvrši pripreme za operaciju. Međutim, do operacije nije ni došlo jer je ranjenik ubrzo umro. Susrećući se svakodnevno sa ovakvim prizorima, čovjek se nekako u sebi zastidi

što je živ. Ali to traje kratko, pa se sa tugom ispreplete i radost što smo nekoga izvukli iz gotovo sigurne smrti ili kada borac izjavi da se vraća u jedinicu ranije nego što smo predvidjeli.

Pomoć narodu

Naše sanitetsko osoblje je pružalo zdravstvenu pomoć narodu na svim područjima, kojima smo se kretali, neovisno od toga da li je to bilo ustaško, četničko ili naše selo. Uvijek smo preko odbornika obaveštavali selo da bolesnici mogu doći kod ljekara na pregled. Osim toga, uvijek je u selima bilo šuge, krasa i ostalih oboljenja koja prate bijedu, rat i nehigijenu. Podijelili smo mnoge kutije cinkove i slične masti protiv krasta. Učili smo žene na selu kako od neke masnoće i sumpora može da se napravi krema protiv šuge, kao i to da šugu uzrokuje mala životinjica, nevidljiva golim okom, te da nije dovoljno mazati se, već da se mora sve što je dolazilo u dodir sa oboljelim iskuvati da bi se ubio uzročnik.

Bilo je dosta hroničnih bolesnika i onih kojima više нико nije mogao pomoći, ali dolazak ljekara bi ih uvijek obradovao i ulio im nove nade. Pošto su saveznici slali dosta ljekova, u selima, koja godinama nisu vidjela ni aspirin, sve što smo im dali imalo je posebnu vrijednost. Na seoskim sastancima smo ubjedivali ljudi da kopaju poljske klozete i objašnjavali kako bi oni trebalo da izgledaju i govorili o najčešćim putevima prenošenja zaraze. O pjegavom tifusu i kako se zaštititi od njega mnogo smo objašnjavali, jer je taj bauk stalno prijetio mogućnošću da ponovo bukne. I mi, kao i seljani, bili smo opsjednuti strahom od njega, jer su mnogi njihovi stanovnici bili očevici prolaska tifusara kroz Hercegovinu u četvrtoj ofanzivi. Nismo mogli, ni smjeli biti ravnodušni kada je bilo u pitanju zdravlje svoga naroda, te smo u granicama mogućnosti činili šta smo mogli.

Snabdijevanje bolnice

Naš narod, nenaviknut da išta dobije besplatno, pokušavao je da se nekako oduži za učinjenu uslugu. Žene bi donijele po neko jaje ili malo mlijeka za naše ranjenike. Dok smo boravili u južnom dijelu Hercegovine naš doktor Peluki nas je snabdijevao u jesen voćem koje je dobijao korpama od svojih pacijenata. Taj divni čovjek nije nikada za sebe zadržao ni jednu jabuku ili grozd, već je sve što bi dobio davao za ranjenike.

Mi, inače, nismo imali problema sa hranom za bolnicu. Pored onoga što smo sljedovali od brigadne intendanture, vrlo često smo iz naših bataljona primali poklone za bolnicu. Tu bi se našlo meda, kajmaka, masla, a jednom prilikom nam je na naše zaprepašćenje stigla pošiljka od jednog manjeg sanduka čokolade. To su naši borci našli u zarobljenoj nemačkoj komori i odmah sve poslali bolnici.

Nema sumnje da bi tu čokoladu i oni sami mogli slatko pojesti, ali je vladao takav duh da sve što je najbolje ide bolnici. Mislim da su

komesari stvarali taj duh, a svaki borac je pomicao da i on, već sutra, može dospjeti u bolnicu, pa zato otpora nije ni bilo.

Ekonom naše bolnice bio je veoma vješt. Od onoga što smo sledovali (geršla, sušeno povrće, riža), a što su saveznici slali, mijenjao je pomalo i vrlo uspješno za jaja, maslac, parčence suvog mesa - tek da zamišri u kazanu, a u Kalinoviku i za marmeladu. Ponekad bi Darinka Subotić napravila veliko veselje našim ranjenicima i osoblju bolnice, kada bi napravila krofne ili uštipke. Daleko iza nas je bila glad u bolnicama za vrijeme četvrte i pete ofanzive.

Jednom prilikom je u obilazak bolnice došao referent saniteta divizije major Tripo Vujičić, a sa njim i načelnik štaba divizije. Bili su iznenađeni standardom bolnice. Pri zauzimanju Stoca drugovi su u bolnicu, pored hrane, poslali i dvadesetak pari bolničkih pidžama, isto toliko jastučnica i plati. Bilo je to u Ulogu kada nismo bili pretrpani bolesnicima. Svi ranjenici i bolesnici bili su oprani i obučeni u čiste pidžame. Jastučnice su bile napunjene slamom, ali su služile kao jastuci. Što je sve to bilo čisto i uredno treba zahvaliti Mitri, Darinki, Angelini, Begzi, a kasnije i Mensuri, mladoj od one dvije djevojke iz Mostara, koja se vremenom uklopila u naš kolektiv i postala odlična bolničarka.

Novi borci - novi problemi

Ako se uzme u obzir da je naša brigada u septembru brojala oko 450 boraca, a već u novembru 1.063 borca i da je od toga veliki dio došao iz neprijateljevih redova, bilo dobrovoljno ili su zarobljeni, treba shvatiti sa koliko teškoća je od njih stvarana prava narodna vojska. Većina se prilagodila prihvatajući naše norme, a neki i naše ideale, ali bilo je i takvih koji nisu željeli poginuti kao partizani. Takvi su se svakodnevno javljali u bolnicu na ljekarske preglede, a bilo je i slučajeva samoranjanja.

Posao sanitetskog osoblja postao je mnogo delikatniji, a opreznost stalni pratilac našeg rada. Kako otkriti simulante, a ne ogriješiti se o istinski bolesnog čovjeka?

Ljekarima su date instrukcije da budu maksimalno oprezni. Pri pregledima uvjek bi pored ljekara bio još i referent saniteta ili njegov zamjenik ili komesar bolnice. Pošto naš ljekar nije dobro vladao našim jezikom, iako je sve razumio, tu smo bili mi da mu pomognemo da dođe do istine. Možda nam je neko posebno lukav i promakao, ali većinom smo ih demaskirali i vraćali u bataljon sa opaskom da je simulant.

Što se tiče onih koji su se sami ranjavali, imali su i oni da prođu svoju »golgоту«. Morali smo ih zadržati na liječenju, ali kao po nekom dogovoru niko sa njima nije razgovarao. Iz svake riječi, iz svake kretnje osoblja i ranjenika izbijao je duboki prezir. Čak su im i ljekari skoro gadljivo prilazili. Mada nikada takva instrukcija nije bila data, i kuvari

su ih zadnje služili i pakosno im zakidali na porciji. Navikli da se brinu, poštuju i vole ranjenike, svi su se našli u čudu kako da se odnose prema toj kategoriji ljudi. Opći bojkot bila bi prava riječ. Vjerujem da su mnogi od njih požalili što su sebe doveli u takvu situaciju. Čim bi se rana malo zamirila, otpuštali smo ih iz bolnice, pošto su samoranjava-nja išla isključivo u ruku ili nogu.

Tačan broj tih samoranjavanja ne bih mogla navesti. Izvještaji koji su svaki mjesec pisani za referenta saniteta divizije nisu pronađeni u arhivama. U tim izveštajima poimenice i detaljno opisan je svaki takav slučaj.

Kada bismo imali te izveštaje, ovaj prilog bi bio mnogo dokumentovaniji i potpuniji.

U svakom slučaju pojava nije bila masovna, ali je bila neuobičajena do tada u našim redovima, pa nas je tim više ogorčila.

Rad sa sanitetskim osobljem

U dužnosti referenta saniteta brigade, pored vođenja bolnice, spadao je i stalni kontakt sa referentima saniteta bataljona. Sa boljom snabdjevenošću bolnice pružila se prilika da se bolje snabdiju i bataljoni zalihamama ljekova, osnovnim instrumentima i zavojskim materijalom. Neka su se iskustva sticala i njih je trebalo primijeniti na ostali sanitetski kadar. U tu svrhu povremeno su se okupljali referenti saniteta bataljona u brigadnu bolnicu na sastanke. Prije svega, tada je svaki borac imao kod sebe »prvi zavoj«. Na bataljonskom skupu ili po četama referenti saniteta bataljona su obučavali sve borce prvoj pomoći i samopomoći. Demonstrirano je stavljanje zavoja na razne dijelove vlastitog tijela ili tijela ranjenog druga. Ljekove koje je dobijala bolničarka je morala znati kako da dozira i u kojima slučajevima (proljevi, zubobolja itd.). Pošto su ti sastanci bili u vidu kratkog seminara, referenti saniteta bataljona su na njima potpunije upoznavani sa preventivom od pojedinih bolesti, te je bilo nužno to prenijeti, u vidu predavanja, na borce, a ukoliko za to nije bilo prilike, na bolničarke koje će to prenijeti dalje. Tada su prenošeni iscrpni izvještaji o radu saniteta u njihovoj jedinici, o problemima sa kojima se sreću, o pomoći koja joj se i kako pruža i razmjenjivana su korisna iskustva.

Iz tih izvještaja su sakupljeni podaci za opširan mjesecni izvještaj referentu saniteta divizije. U taj izvještaj o broju ranjenika i bolesnika ulazio je i izvještaj o opštem zdravstvenom stanju jedinice, preventivi i eventualnim otporima kao što je šišanje, parenje odjeće, pranje porcija i sl. Na našu inicijativu stigao je jedan raspis, u vidu naređenja štaba 29. divizije, kako bi se te mjere što ozbiljnije shvatile. Rad sanitetske službe bio je podvrgnut kontroli komesara, ali je i njihova pomoć bila znatna. U slučajevima kada je trebalo vršiti kadrovske promjene sanitetskog osoblja uvijek je obavljena konsultacija sa komesarima, pa tek onda se davao predlog višem štabu.

Naša brigada je veoma mnogo stradala u borbama za Konjic u februaru 1945. godine. Bilo je mnogo mrtvih, a ranjenici su stalno pristizali da ih već nismo imali gdje smjestiti. U jednom trenutku rekla sam komesaru bolnice da ih prebroji, pošto sam imala pune ruke drugih poslova. Rekao je da ih ima 80, ali u zbornicima iz kojih su drugovi vadili brojeve za pisanje ove monografije piše, da je ranjeno 68 boraca. Onih 12 mora da se zateklo u bolnici iz ranijih borbi. U tim borbama poginula je i drugarica Mara Andrić, rodom iz okoline Čapljine, veoma omiljena. Svima je bilo žao zbog njenog nestanka.

Evo šta o zvijerskom odnosu neprijatelja prema ranjenicima i ranjenim borcima govori u svom sjećanju bolničarka Milka Gluhajić:

»Prilikom napada 2. bataljona na neprijatelja, u blizini sela Grošnja kod Konjica, sjećam se jednog drastičnog prizora. Ujutru rano, negdje oko 4 sata pred zorou, prilikom napada bio je ranjen u donje ekstremitete politički delegat voda u 1. četi 2. bataljona Drago Marković, rodom od Čapljine. Sa drugovima, usred jake neprijateljeve mitraljeske i minobacačke vatre izvukla sam Dragu sa položaja, smjestila ga u kuću meni nepoznatog domaćina i ostavila ga dok dođu borci da ga ponesu do bolnice. Poslije dvadesetak minuta Džemal Čampara se vratio po ranjenog Markovića. Kada je Džemal ušao u kuću naišao je na jeziv prizor. Drago je bio izmasakriran. Taj masakr je bio više nego zvijerski. Neprijatelj mu je na čelo po koži nožem izrezao zvijezdu petokraku, a po glavi je udaran nekim tupim predmetom.«

Ili drugi primjer:

»Iznad sela Grošnja u jurišu na brisanom prostoru pri napadu na Konjic ranjen je u desnu natkoljenicu Džemal Čampara rodom iz Gacka. Pomoćnik političkog komesara čete Risto Milošević i ja odmah smo mu pritekli u pomoć i izvukli sa položaja usred jake neprijateljske vatre. Prilikom izvlačenja bio je ponovo ranjen u desnu ruku. Zahvaljujući našem mitraljescu Smaji Vojnović, rodom iz Dubrava, i njegovoj prisebnosti, koji je osuo iz svog mitraljeza vatru na neprijatelja, izvukli smo ranjenog druga Džemala Čamparu i spasili sigurne smrti.

Ovom prilikom želela bih da napomenem da su se u mom bataljonu nalazili hrabri i neustrašivi borci, koji su svoje zadatke obavljali s ljubavlju, ne žaleći svoje mlade živote i jurišajući na neprijatelja. Mnogi od njih ostavili su svoje mlade živote na padinama iznad Konjica.«

Poslije te bitke bili smo toliko prorijeđeni da je brigada poslije oslobođenja Konjica morala ostati oko 15 dana u gradu da se popuni i odmori dok su ostale brigade 29. divizije vodile teške borbe na Ivan-sedlu.

U borbi mnogo drugova je poginulo i ranjeno na Kiseljaku. U sjećanju ostala mi je borba za Logatec pred kraj rata. Nijemci, da bi se lakše i organizovanije povukli prema austrijskoj granici, minirali su jedan veliki pojaz kojim je nastupala naša brigada. Bilo je dosta mrtvih,

a povrede ranjenika bile su vrlo teške (lakših povreda skoro da i nije bilo). Bile su to povrede sa kojima sam se inače rijetko sretala, uglavnom noge i donji dijelovi trbuha. Cijelu noć smo radili na zbrinjavanju tih povreda, jer su gotovo svi slučajevi bili za hiruršku ekipu. Sreća je, a vjerujem da je mnogima život spašen, da smo tada već imali ambulantna kola, te je transport bio brz i stručan. To je ujedno bila i posljednja veća borba naše brigade, te smo četiri dana kasnije ušli u tihu i od neprijatelja napuštenu Ljubljantu.

Kako je naša vojska ulazila otvarali su se prozori na kojima su se pojavljivale zastave sa petokrakom, tepisi i cvijeće. Naš narod nas je očekivao, to je bilo očigledno.

I pored toga što je Njemačka kapitulirala, još smo imali sporadičnih borbi sa neprijateljem i domaćim izdajnicima koji su žurili da se dokopaju austrijske granice i da se predaju Englezima.

Stvarni kraj rata dočekali smo u Tržiču 13. maja. Tada su svi naši ranjenici smješteni u prave gradske bolnice i o njima se brinulo pravo, školovano sanitetsko osoblje.

Mi im, možda, nismo mogli u stručnom smislu pružiti toliko, ali su van svake sumnje imali jednu veliku dragocjenost, našu ljubav, pažnju i nježnost.

Prilozi

Narodni heroji 14. hercegovačke (omladinske) brigade

Radovan Četka Šakotić

ŠAKOTIĆ Četka RADOVAN, rođen je 15. maja 1906. godine u selu Orahovcu, Lastva, Bosna i Hercegovina. Potiče iz srednje imućne seljačke porodice. Osnovnu školu je završio u Lastvi. Do rata bavi se zemljoradnjom. Rano je pristupio naprednom pokretu. Član KPJ je od 1939. godine, kao član partijske ćelije u Orahovcu radio je politički sa seljacima, širio ideje Partije i objašnjavao im ciljeve borbe komunista.

Kapitulacija zemlje teško ga je pogodila kao čovjeka i kao komunistu. Odmah je počeo da radi na priprema za oružanu borbu. Već 16. aprila 1941. godine organizovao je prikupljanje oružja. U maju i početkom juna radio je na organizovanju seljaka, svog i okolnih sela, radi pružanja otpora italijanskom okupatoru i ustašama, koji su oduzimali oružje i pljačkali sela.

Kada su ustaše 1. juna 1941. godine poklale Srbe u Trebinju, Radovan je u svom selu sazvao zbor na kome je odlučeno da se oružjem suprotstave ustašama. Organizovao je straže oko sela, a kasnije i zbjegove naroda. U velikom zbjegu u Bijeloj gori, u kome se nalazilo stanovništvo opština Zupci i Lastve, formiran je 12. juna 1941. godine štab zbjega kojim je rukovodio Radovan Šakotić.

U avgustu 1941. godine Radovan je u Orahovcu formirao prvi partizanski vod, a zatim u septembru i partizansku četu koja je vodila uspješne borbe protiv ustaško-domobranskih i italijanskih snaga, najprije samostalno a kasnije u sastavu bataljona »Luka Vukalović«. U ljeto 1942. godine u trećoj neprijateljskoj ofanzivi povukao se s grupom svojih boraca u sastav hercegovačkog NOP odreda na Zelengori, pa zatim u istočnu Bosnu. U sastavu Desete hercegovačke brigade učestvovao je u zapadnoj i centralnoj Bosni u drugoj polovini 1942. godine i početkom 1943. godine, od borbi na Kupresu, Vlašiću, oko Jajca, Turbeta i

Žepča do borbi na Neretvi. U ovoj brigadi je bio na raznim dužnostima - od komandira voda do komandanta bataljona. U četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi kao komandant 3. (mostarskog) bataljona učestvovao je u najtežim borbama Desete hercegovačke brigade - na Prozoru, Rami i istočnoj Hercegovini i u toku februara i marta 1943. godine u borbi protiv italijanskih i četničkih snaga na pravcu Mostara. U bici na Pоримu iznad Mostara Radovan je sa svojim borcima na juriš zauzimao italijanske utvrđene položaje i osvojio bogat ratni plijen: artiljeriju, veliki broj bacaća i drugog automatskog oružja i municije i ostalog ratnog materijala. Ispred njegovih boraca bježali su hercegovački i crnogorski četnici od Neretve do crnogorske granice, do Stoca i Mostara. Krajem maja 1943. godine deset dana je učestvovao u danonoćnim borbama s nadmoćnjim njemačkim snagama na Pivskom Javorku u petoj neprijateljskoj ofanzivi. U borbi na Sutjesci Mostarski bataljon nalazio se u sastavu snaga 3. divizije, koja je štitila ranjenike Centralne bolnice. Poslije krvavih borbi na Vučevu, Magliću, Dragoš-sjedlu i na Košuru probilo se oko 120 boraca ovog bataljona iz obruča preko strme i kamenite Suhe, Volujaka, Maglića i Trnovačkog jezera u istočnu Hercegovinu. Borci njegovog bataljona pokazali su besprimjerni heroizam na Sutjesci u odbrani bolesnih i ranjenih. Više od 80 njegovih boraca zauvijek je ostalo na Sutjesci.

Od marta do maja 1944. godine zamjenik je komandanta sjevernohercegovačkog partizanskog odreda. Zatim komandant 2. bataljona Dvanaeste hercegovačke brigade. Vodi borbe sa četnicima oko Bileće, sa Nijemcima i četnicima u gatačkom i nevesinjskom srezu i sredinom jula 1944. godine razbija jednu jaču neprijateljsku jedinicu.

Od 4. septembra 1944. godine postavljen je za komandanta 14. hercegovačke (omladinske) brigade 29. divizije. Kao komandant brigade učestvovao je u borbama za oslobođenje Hercegovine, sarajevskoj operaciji i u borbama za oslobođenje Slovenije, Istre i Slovensačkog primorja. Poginuo je nadomak slobode, 5. maja 1945. godine, kod Logateca - Slovenija.

Narodnim herojem proglašen je 28. VII 1945. godine.

Maksim Borda Kujundžić

KUJUNDŽIĆ Borda MAKSIM, rođen 1923. godine u selu Čelebići kod Konjica, Bosna i Hercegovina, u zemljoradničkoj porodici. Završio je osnovnu školu, a zatim poljoprivrednu školu u Mostaru. Rano je ostao bez oca i majke, pa je odrastao sa strinom koja je brinula o njemu i njegovo sestri. U NOB stupio je sa osamnaest godina - decembra 1941. godine. Dolaskom u konjički bataljon od prvih dana istakao se hrabrošću, postao puškomitrailjez a zatim bombaš. U SKOJ je primljen početkom 1942. godine, a u KPJ početkom 1943. godine. Ostao je među onima koji su poslije četničkog puča, poslije prve velike ocjene revolucije i ustanka bili protiv velikih deoba, između onih koji su bili spremni da ginu za slobodu, socijalno oslobođenje vlastite zemlje, što je značilo i buduće nacionalno i socijalno oslobođenje vlastite zemlje.

U avgustu 1942. godine njegov bataljon je ušao u sastav novoformirane Desete hercegovačke NOU brigade. Prošao je dužnost od desetara, komandira voda i komandanta bataljona. Kao komandir voda i čete u ovoj brigadi bio je primjer hrabrosti i snalažljivosti. U borbi na Ostrošcu prvi je upao u željezničku stanicu, bacio bombe i zarobio nekoliko neprijateljevih vojnika. Na Golešu je sa svojom desetinom ubio šest Nijemaca i zarobio puškomitrailjez. U borbi za oslobođenje Jajca sam je ubio sedam ustaša i tri živa uhvatio. Učestvuje u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi. U borbama za oslobođenje Prozora, Nevesinja i u napadima na neprijatelja istakao se velikim podvizima. U napadu na Prozor uništio je prve noći bunker isjekavši žicu i bacio na njega bombu. Druge noći je kao vođa bombaške grupe upao u grad i zauzeo utvrđenu zgradu, zarobivši sedam Italijana i teški mitraljez. U borbama na Porimu u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi njegovom zaslugom je uništena cijela neprijateljska baterija topova sa poslugom. Sutradan uveče poslije ponoći vod Maksima Kujundžića iznenadio je Nijemce na položaju, gdje je poginulo 15 nijemačkih vojnika i zaplijenjena dva šarca, deset pušaka, dvije mašinice i mnogo municije.

U borbama protiv Nijemaca na Ravnom kod Gacka, u petoj neprijateljskoj ofanzivi, njegovi smjeli podvizi uvrstili su ga među najbolje borce brigade. Tada je, kada mu je nestalo municije, u zaklonu sa praznom puškom sačekao na šumskoj stazi Nijemce. Posljednjega iz grupe od četvorice je udario kundakom po glavi, oteo mu pušku i odmah ubio ostalu trojicu i dobro se snabdio municijom.

U jesen 1943. godine postavljen je za zamjenika komandanta bataljona u 12. hercegovačkoj brigadi. U proljeće 1944. godine postavljen je za komandanta omladinskog bataljona 29. hercegovačke divizije, koji je poslužio za formiranje 14. hercegovačke (omladinske) NOU brigade.

Maksim sa 21 godinom nije bio mnogo stariji od novih boraca, sedamnaestogodišnjaka i osamnaestogodišnjaka u omladinskom bataljonu, ali je imao ogromno ratno iskustvo koje je prenosio na mlade borce.

Početkom novembra 1944. godine, na Vilenjaku kod Nevesinja, poginuo je braneći odstupnicu svom bataljonu u borbi s Nijemcima. Komandant bataljona Maksim Kujundžić, čije su bombe davno zamrle na Neretvi i Sutjesci, ostao je spomenik koji govori kakav je bio najbolji odred mladosti koji je iznjedrila Hercegovina u jednoj od najstrašnijih i najkrvavijih njenih ratnih epopeja.

Narodnim herojem proglašen 20. 12. 1951. godine.

U Ljubinju poslije 40 godina

Dimitrije VUKOSAV

Četvrtog septembra 1984. godine navršilo se četrdeset godina od formiranja 14. hercegovačke (omladinske) brigade, najmlađe brigade po starosti i jedine omladinske vojne jedinice ranga brigade u Bosni i Hercegovini. Zbog toga je obilježavanje njenog jubileja bilo svečanije od uobičajenih proslava jubileja ratnih brigada.

Na grob druga Tita cvijeće su položili Mirko Ignjatić, Mile Vukalović i komandant 14. brigade teritorijalne odbrane iz Konjica

Proslava jubileja počela je 4. septembra posjetom Memorijalnom centru »Josip Broz Tito« i polaganjem cvijeća na grob druga Tita. Na grob našeg vrhovnog komandanta druga Tita buket od 40 crvenih ruža položili su Mirko Ignjatić, ratni komesar brigade, Mile Vukalović, rat-

ni komandant brigade i Nedeljko Stojanović, komandant jedinice koja nastavlja tradicije 14. hercegovačke (omladinske) brigade.

U knjigu posjeta napisan je sljedeći tekst:

»Povodom 40-te godišnjice 14. hercegovačke (omladinske) brigade, borci brigade i pripadnici jedinice Teritorijalne odbrane koja nastavlja njene tradicije zavjetuju se nad Tvojim grobom voljeni naš Vrhovni komandante, da će sa punom odlučnošću čuvati tekovine narodnooslobodilačke borbe i posleratne socijalističke izgradnje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, braniti njenu slobodu i integritet i sa svim svojim snagama dalje razvijati djelo svog Vrhovnog komandanta, predsjednika Saveza komunista Jugoslavije i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

U 40 crvenih ruža, koje smo danas položili na Tvoj grob, utkana je naša tuga što više nijesi među nama, naša neizmjerna ljubav prema Tebi i ponos što smo sa Tobom na čelu dali naš doprinos pobjedi u ratu i očuvanju teško stečene slobode u vremenu koje je iza nas. Nossimo Te u našim srcima i ostajemo nepokolebljivi na Tvojem i našem putu.

Zavjetujemo Ti se da ćemo se sa svim našim snagama boriti za oživotvorene svih Tvojih poruka.

Počivaj u miru naš dragi Maršale!

4. 09. 1984.

Komandant brigade pukovnik
Mile Vukalović,

Politički komesar brigade,
pukovnik Mirko Ignjatić,

Komandant brigade Teritorijalne
odbrane, kapetan I klase
Nedeljko Stojanović

Proslava je nastavljena u Hercegovini, a centralna proslava održana je u Ljubinju 16. septembra 1984. godine.

Smotru postrojenih boraca brigade izvršio je ratni komandant brigade pukovnik Mile Vukalović. Postrojene borce, goste i građane pozdravio je domaćin proslave Žarko Krunić, predsjednik Skupštine opštine Ljubinje. Poslije pozdravne riječi predsjednika opštine brigadi je uručen »Orden zasluga za narod sa zlatnim vencem«, kojim je brigada odlikovana za ratne zasluge. Orden je zakačen na ratnu zastavu brigade Teritorijalne odbrane koja nastavlja tradiciju 14. omladinske brigade.

Poslije uručenja visokog odlikovanja prisutnima se obratio drug Vlado Šegrt, proslavljeni komandant 29. hercegovačke divizije.

O formiranju i borbenom putu brigade govorio je Asim Pervan, ratni pomoćnik političkog komesara brigade. U svom govoru istakao je doprinos brigade u oslobođenju Hercegovine, kao i konačnom oslobođenju naše zemlje do jugoslovensko-austrijske granice.

Ratni komandant brigade Mile Vukalović vrši smotru boraca brigade u Ljubinju, septembra 1984.

General Mujo Mujkić stavlja Orden zasluga za narod sa zlatnom zvezdom na zastavu jedinice koja nastavlja tradicije 14. brigade, koju je vrhovni komandant drugi Tito poslije rata odlikovao, a odlikovanje je dodijeljeno na dan proslave četrdesetogodišnjice brigade u Ljubinju, septembra 1984

Na kraju se prisutnim borcima i građanima obratio Rade Galeb, predsjednik konferencije SSRNBiH, delegat omladine Hercegovine na Drugom kongresu USAOJ u Drvaru, član omladinskog rukovodstva Hercegovine i jedan od inicijatora formiranja omladinske brigade.

U svom izlaganju govorio je o uspjesima koje su narodi i narodnosti postigli u poslijeratnoj izgradnji zemlje, kao i problemima u društvu i načinu njihovog rješavanja.

Poslije govora druga Galeba izveden je raznovrstan i uspjeo kulturno-umjetnički program.

Predgovor"

Nakon kraćeg vremena, iza izlaska našeg prvog broja, izdajemo i drugi broj bataljonskog lista, za koga smo nastojali, da nam bude uređeniji, radovi bolji i sadržina raznolikija. Shvativši važnost takvog rada, prijonuli smo i uvećali naš rad, trudili se da bude što efikasniji i uspješniji. Pravilnim ukazivanjem nužnosti i koristi od takvog rada, borci postajali aktivniji i dali su dosta od sebe.

Važnost prosvjete je postajala jasna svim drugovima, jer neprosvjjećenost to je naš najopasniji neprijatelj, podmukli protivnik, zbog koga smo uvijek mnogo ispaštali.

Zato drugovi, nastavimo sa još većim radom, naprijed iz tame u svijetlost!

UREDNIŠTVO

Slobodna Hercegovina

O lijepa, o slatka, o draga, slobodo

Poslije četvorogodišnjeg ropstva, ubijanja i uništavanja našeg slobodoljubivog naroda, sunce slobodnije ponovo zasjalo nad mučeničkom Hercegovinom. Teški lanci robovanja su slomljeni, protjerani i uništeni su svi oni koji su nam zadali toliko bola, toliko nevolje i patnje, koji su nam uništili sve milo i drago i popalili nam sela i gradove, uništili nam šume, pretvorili u zgarišta naše domove, obeščastili naše sestre i žene i koji su bili stvorili od naše divne zemlje, možemo reći samo ruševine i ruševine... Nestali su više tmurni dani strahovanja, mučenja i odvođenja u logore i drugih zlostavljanja, nestalo je doba užasa i zločinstva, svanula i obasjala nova zora, novo sunce, sunce pravde i jednakosti. Da, teški su to bili dani, i preživjeli smo strahotu i golgotu kao nikad do sada. Posmatrajmo našu dragu Hercegovinu, njene gole krše, njene gorštakе, obuzeće nas ponos da nismo dali i dozvolili da se ostvare prljave nakane neprijatelja. Ponosimo se time da smo zadali smrtni udarac okupatoru i reakciji, koji su pokušavali da nas uguše, i smrve i da nam zatru svaki trag, ali su se prevarili u računima, jer udarili su u čelični zid - zid neustrašivosti, spremnosti i rješenja su na sve, ali

Iz lista »Omladinac« od 31. marta 1945.

ne dozvoliti ropstvo. Narod se počeo dizati na odbranu od te aveti, najpre naoružan vrlo slabo, ali riješenost prije poginuti nego izgubiti slobodu, davali su našem narodu naročito radnim slojevima potstrelka i poleta. Okupator se prevario u svojim računima, i uvidio da mi nismo gamad koju treba uništiti, nego razlučeni lavovi, koje nije u stanju ništa uništiti. I posmatramo li borbu Hercegovine kroz ovaj period vremena, vidimo gigantsku borbu našeg naroda, a najviše radnih slojeva, čija su dela junaštva i žrtava u istoriji bili zapisana zlatnim slovima. Narod Hercegovine je dahnuo, sad slobodno diše, pjesma rada i bratske ljubavi ori se kršnom Hercegovinom.

H. Resulović.

DOLINOM NERETVE

Dolinom Neretve, kuda je do skora
Ponoć crna svoje prostirala platno-
Gle, sada eno blista naša sjajna zora
I sunce zlatno.

Tirani mrski posramljeni bježe
I okovi što su nevino pritezali roblje
Skrhani pod nogama proletera leže
Padaju u groblje.

Dolinom Neretve, kuda se do juče
Razlijegao jauk naše sirotinje bone
Sad akordi pjesme slobodarski zvuče
I veselo zvone.

O, i bruji pjesma zanosna i meka
Stapajući se sa šumom naleta leđne
Izgleda ko divna muzika neka
Slavi nedogledne.

Dolinom Neretve, nema robija sada,
Petokraka visoko treperi i blista,
I rumen njena na sve strane pada
Kao rosa čista.

I umjesto mrskih fašističkih hordi
Nastupaju brigade naše, jače od oluje
Dok radosne pjesme, veseli akordi
Vasionom bruje.

Sada preko golih Hercegovačkih krša,
Preko doline naših i litica strmih
Zastava se naša ponosno leprša
i pjesma grmi.

Stigla je naša vojska čelična i bojna
I radosno cijeli pozdravlja svjet,
Mašu ruke naroda, ko krila bezbrojna
Pred radosni let.

Dolinom Neretve, kuda je do skoro
Ponoć crna svoje prostirala platno
Gle, sada eno blista naša sjajna zora
I sunce zlatno.

G. Pištalo

»Sve što teklo koje kuda svrnu jednom u korito«

VLADIMIR NAZOR

Ovim kratkim stihom našeg poznatog pjesnika Vladimira Nazora, rečeno je mnogo i mnogo. Ako bacimo pogled na našu omladinu u prošlosti, vidjećemo jednu nezaštićenu omladinu, koja se hrvala sa bezbroj prepreka, tražeći istinsku slobodu i pravdu. U toj gigantskoj borbi ostavljena je sama sebi da se probija i traži sebi svoj put. Usپoredo toj gigantskoj borbi čuli su se hroptaji našeg radnog naroda, na čijim se ledima sagradiše bezbrojne vile i činiše silne gozbe. Svetlost i put ka istinskoj slobodi u toj nametnutoj tami tražaše omladina i tražaše naš napaćeni narod. I kao što sušna i ispucala zemlja očekuje i traži vode, tako i omladina i naš narod žudno očekivaše i tražaše sebi jedno pravo i narodnog vođu, koji bi je poveo pravim putem. Sve to herojsko hrvanje nekome nije išlo u račun, naravno, nije išlo u račun onoj gospodiji u vilama, koja se dobroćudno smješkaše, dok podmuklo bacaše lug u oči našoj omladini i našem narodu sa svojim praznim frazama i obećanjima. Iznenada kao oluja naišao je ovaj grozni rat, naletio i na našu zemlju i pokorio je. Neprijatelj je harao i pljačkao domove. Taj strašni val rata u svome krvoločnome naletu razbacao je svuda našu omladinu, kao i radnu snagu naših domova. I mnogi se nehtijući nađoše na pogrešnomy putu, mnogi ga još uvijek tražahu. U tim teškim časovima našla se je jedna čelična ruka, koja nam jasno pokaza put i koja uskoro svrsta u jedno jedino korito sve naše snage, čak i one koje su bile krenule stramputicom. A ta čelična ruka, jeste ruka našeg druga heroja maršala Tita. I sada putem možemo reći koritom koje nam pokaza njezina plemenita ruka jure silne snage narodne vojske i kao snažna rijeka zadaju posljednji udarac prokletom fašizmu.

S. Čučković

Politička svijest omladine

Za vrijeme predratne Jugoslavije i diktature reakcionarnih krugova, vaspitanje omladine bilo je na sve načine zatirano i sprečavano, tako da je omladina bila ogrezla u neznanje i koračala unazad. Taku omla-

dinu mogao je svatko iskorišćavati i izrabljivati, jer nije imala svoga pravoga cilja. Doduše bilo je nešto naprednih pokušaja, ali pod kundacima žandara i policije ugušivano je i ono omladine, koja je uvjek mislila na svoj narod. Tada su vladajuće klike doigrale i svoju poslednju ulogu, prodavši nas fašističkom okupatoru. Tada se očito vidjela izdaja svog vlastitog naroda, ali naša omladina pod rukovodstvom Komunističke Partije ustala je i otpočela borbu protiv okupatora i svih domaćih izroda. Mnogo omladinaca odazvalo se tom pozivu za spas naroda, ali i priličan broj ostao je po strani, koju je okupator upotrebio da mu služi. Zadatak one omladine koja je stupila prvih dana u odbranu narodnih prava, bila je ne samo oružana borba protiv okupatora, nego i političko ukazivanje onome dijelu omladine, koji je nastranački posmatrao. Borba je bila teška, dato je mnogo truda, žrtava, vođeni su nadčovječanski bojevi, dok nije ostvaren željeni cilj. Uspjeli smo pokrenuti i ono omladine, svrstatih u naše redove i dovesti ih na liniju narodne borbe. I danas kada posmatramo omladinu vidimo omladinu svjesnu, politički izgradenu, omladinu koja pozna svoje ideje i ciljeve i koja nikada više neće biti razjedinjena i zanemarena, i u budućoj našoj državi uživač plodove svoga rada.

D. Unković

Važnost prosvjetnog rada kod nas

Jedna stara poslovica lijepo kaže: »Na mladima svijet ostaje«. A ako pogledamo po našim borcima, vidjećemo da su to sve sami omladinci. Omladinci koji će da grade novu i srećniju državu, i na čijim će leđima stajati čvrsto nova demokratska federalna Jugoslavija. Da će što se kaže sjutra svijet da ostane na nama to mora da nam je jasno. Ali mi se moramo za tu dužnost dobro spremiti, moramo nastojati da se izgradimo prije no što stupimo kao mlada i nova generacija na svjetsku pozornicu. I kao što svaki majstor nastoji da u kuću koju zida udari što bolji i čvršći temelj, tako i mi moramo nastojati da udarimo čvrstu osnovicu našoj izgradnji, to jest da u najkraćem vremenu likvidiramo sa nepismenošću, i da među nama ne bude ni jednog jedinog nepismenog omladinca. Među nama nažalost ima još pogdjekoji nepismen drug, a sloboda je možemo reći pred nama. Treba da znamo da će u našoj budućoj Federativnoj i Demokratskoj Jugoslaviji biti potpuna sloboda štampe, zbora i dogovora i da će se na toj osnovici razvijati cijeli život. I u takvoj zajednici biti nepismen znači potpuno isto što i biti slijep kod svojih očiju. To ne smijemo nikako dozvoliti, jer značilo bi uzalud sav trud, krv i kosti koje dadoše drugovi u izgradnji naše nove Jugoslavije.

Imali bi stvarno novu i mladu državu, ali ne bi se pošlo ni koraka dalje, kada osnove svoje ne bi imali. Zato na noge drugovi omladinci, uništimo i dokrajčimo našeg vjekovnog i najvećeg neprijatelja.

S. Cučković

Spomen palom komandantu poručniku Maksimu Kujundžiću

Oprosti, svijetla i kao sunce čista sjeno, oprosti što se usuđujem, da kroz ove strofe potresem tvoje junačke kosti! Oprosti... i dopusti da kroz skromne stihove opjevam tvoju herojsku smrt, koja zapravo i nije smrt, nego jedan viteški podvig, kakvog je istorija rijetko zapamtila. Junači čija imena krase slična ili takva djela, kakva su bila u stvari tvoja rijetki su, vrlo rijetki i takve može samo vijek da rađa, i prema tome oprosti neumrli druže, što ova skromna pjesma neće biti dovoljan osvrt na tvoja herojska djela, ovo je pjesmica skromna i malena, a tvoja su djela kud i kamo veća. No, ovo i nije zapravo istorija tvoga junaštva i požrtvovanja, ovo je zapravo samo jedan znak sjećanja, a docnije iz tvoga junaštva, nicaće čitave zbirke - romani. O junačkoj tvojoj smrti vječito će pričati litice suroga Vilenjaka našim novim generacijama. Oprosti i neka ti je slava i laka majka zemlja, za koju si se divovski borio i najzad i život položio, rado i bez i jednog trenutka žaljenja, nego sa osmehom na usnama.

Zemljo naša Hercegovačka - zemljo gdje svaki kamen vapije.

SLOBODA

Vrh Vilenjaka u plamenu gori
Bacači mina zasipaju prostor cjeli
Pjevaju kroz vazduh topovska šrapnela
Bataljon se prvi junački bori.
Uzalud Švabe juriš za jurišem prave
Ko će gorske pokrenuti lave?

I dok grmi, tutnji, plamti, sjeva
Bataljona prvog, naše hrabre čete
Ko orlovi suri po bojištu lete
Dok pred njima Maksim, kliče i pjeva
Prenu Vilenjak, zadrhtaše Švabe, to
Krenu napred sa četom bombaša Maksa.

Grme plotuni pušaka, pjevaju rafali
A kad se Švabe primakoše bliže
Poručnik Maksim na noge se diže.
I drugovima komandova »Bombe pali«.
Zatrećiše bombe, krv pljusnu po travi
Vilenjak se u dim ekrazita zavi.

Najedanput sve se učuta i stiša,
Kad pod komandu umuknu bojna vreva
Top, bacač i bomba prestade da seva
I prestade gusta čelična kiša.
Sunce još jednom blesnu i zrake sasu
I za vrhove brda klonu u tom času.

Tišina... svršena je borba krvava i ljuta,
Posljednji zraci dana već lagano tonu
I noć nečujno spušta koprenu crnu,
I dok vazduhom struji miris krvi i baruta
I planinske kose, zapaljene već dime,
Mrtav leži KUJUNDŽIĆ MAKSIME!

G. Pištalo

Pogled, iza rešetaka u slobodu

Osvanuo je divan oktobarski dan. Sunce se bijaše tek pomolilo iza obronaka Gljive, i rasulo snop svojih srebrnih krakova po nebeskom svodu, koje bijaše tog jutra čisto kao morsko biserje.

U mračnoj hladnoj éeliji, koja imadaše samo jedan prozorčić na južnoj strani, pri kome su se rešetke čvrsto držale, kao u kakvom zvijerinjaku, nalazio sam se sa još desetoricom svojih drugova. Diskusija, a poslije i pjesma narušavali su tišinu ovog zatvoreničkog stana. Baš upravo bijahu nam na izstuu stihovi »MITROVČ ANKE«.

»A kad dođe dan slobode,

Čuj te robijaši... Čiji veličanstveni akordi ispunjavaju prostor, koji nas okružavaše. Najedenput nas iznenadiše hrapavi zvukovi, koji prodiraju u našu sobicu. Pritrčimo prozoru i spazimo avion, koji bijaše u tom momentu napravio nekoliko osmica, pa se zatim izgubio u beskrajnom nebeskom plavetnilu.

Uskoro potom dođe Švabo sa još šestoricom naoružanih vojnika i tumačem, koji nam prevede zapovijest tog mrskog Švabe, a koja je glasila da se odmah spremimo za polazak. Uskoro bijaše sve spremno i krenusmo pod oružanom pratnjom u pravcu južnog logora, gdje su Švabe vršile koncentrisanje svojih snaga iz Trebinja i vršile pokret u pravcu Dubrovnika. Tu nas zatvoriše u oveću sobu sa razbijenim prozorima i vratima, pred kojima stajaše Švabo i budno motraše pokret svakog pojedinca, tako da je svaki pokušaj razgovora propao. U ovakvom neizvjesnom stanju nalazili smo se sve dotle, dok se stražari ne smjeniše i na mjesto mrskog Švabe koji je imao grubo lice i oštar i prodoran pogled, dođe mladi Hrvat po imenu Ivan, koji nam objasni situaciju u kojoj se nalazimo, istovremeno obećavši nam da će sve učiniti za naš spas. Zahvaljujući stražaru koji nam odobri tihi razgovor, odmah počesmo razmrsivati snop problema koji nas mučiše skoro tri sata ali sve uzalud. Zaključak je bio čim nas povedu bježaćemo. U razgovoru se zadržasmo sve dotle, dok nas ne potrese nekoliko jakih detonacija, to su Švabe rušile pri povlačenju i gust dim koji je u mlazovima prodirao u našu sobu i zagušivao nas. To su takođe Švabe zapalile kasarnu u kojoj smo se mi nalazili. Plamen se već spustio do prozora, a mi još uvjek stojimo u njoj. Nastade uzinemirenost i panika, ali ništa ne pomagaše, tako nas zatekoreše i Švabe koji su došli da nas vode, "ali ovaj put može biti za uvjek. Dok izgovaraše zapovjed mrski Švabo, Ivan mi dobaci par riječi, da se prebacim u susjednu sobu, iz koje su takođe izlazili plameni jezici. Nepromišljajući ni časa povučem sa sobom još dvojicu drugova

i prebacivši se do namjeravajućeg cilja, dok ostale naše drugove povedoše i smjestiše u dvorište u blizinu svoje kolone, koja je već polagano kretala. Ne mogavši da održi u sobi pod ovakvim okolnostima, bijasmo prinuđeni iskakati kroz prozor, jer to bijaše još jedini izlaz koji nam je preostajao. Namjeravani cilj skoro nam uspije, ali nas opet iznenadi prokleti Švabo, koji je ili slučajno ili sa poslom tuda naišao. Krvnik uze mašinku namjeravajući da nas poubjija, ali ga spriječi hrabri proleter koji se neprimjetno dovukao u obližnji bunker i zapjevao sa mitraleskim rafalom...

»A iz mitraljeza metcima rumenim,«

Razgovara udarna... Zaista je u potpunosti opravdao te stihove. Švabo nepomično ostane ležeći, dok mi iskočisimo iz jarka i pohrlismo u zagrljaj svome osloboodiocu.

B. Vuković

Čime se sve služe četnici

Vršili smo napad na Zijemlje. Drugi dan u zoru uspjeli smo ući i razbiti četnike, u ovome najreakcionarnijem kraju, i protjerati ih prema Borcima i Bijelom Polju. Poslije oslobođenja Zijemlja, tu smo se zadržali nekoliko dana. Boraveći tu saznao sam da se u selu kriju škipari. Na temelju takvih podataka preduzeli smo mjere protiv roga. Počeli smo da vršimo pretres pojedinih kuća i štala da bi pronašli te izrode. Naši borci su pretresli cijeli teren, ali ih nijesu mogli pronaći. Kada nismo uspjeli da ih otkrijemo, počeli smo da pucamo iz mitraljeza kroz slamu znajući da se tu nalaze škipari. Kada smo došli do jedne štale, izade jedna žena pred nas i stane kukati: »Oj, zaboga, nemojte ga ubiti, tu mi je čovjek«. Govoreći to još naši borci su bili već na vratima od štale i povikali su: »Izlazi izdajniče, izvuci se iz slame da ne pucamo«. I tada se pojavi smiješan prizor, svi drugovi prasnuše u smijeh. Pred njima se pojavi čovjek u ženskim haljinama od glave do pete, a zatim se pojavljuje i drugo strašilo u istom odijelu koji je bio digao ruke i stao prestrašeno govoriti: »Ja se predajem neću više nikada pucati na partizane«. Obojica su izgledali jako kukavno sa tom smiješnom uniformom i kod svih boraca pobuđivali su smijeh i šalu. Osim toga bili su ulijepljeni od pljeve i slame, zamrljani i poderani kao da su ispod zemlje izašli. Svi su se drugovi opet uvjerili o kukavičluku četnika, i šta sve čine od sebe da bi se sakrili od narodne vojske. Njihovi su činovi zaista niski i samo njima odgovaraju.

D. Toinanović

Od sveske »svetska javnost«

Jednoga dana pom. politkoma II čete, sprema se nešto da radi sa četom i u tom momentu on je trebao svoju torbicu, ali nije našao onaj materijal, koji je mislio da radi. On se odmah sjeti da toga materijala

ima kod pom. politkoma bataljona. Zovne jednog borca i saopšti mu: »Podi odmah kod komesara bataljona, i kaži mu da mi pošalje onu svesku, a oni već znaju koja je«. Ovaj drug ozbiljno shvati stvar i požuri prema štabu. U glavi mu je stalno bila ona svjetska i već se bio primakao štabu. Nedaleko od štaba upade mu u oči jedan papirić i sagne se da ga pročita. Na listiću pisaće: »Sve što misliš ne zadržavaj za sebe nego iznesi na javnost«. Malo zastane i stane razmišljati i opet poteče, i već je došao do štaba, stalno misleći na one pročitane retke. Tako uđe u štab, pošto pozdravi poče da govori: »Druže komesare poslao me je pom. politkoma čete da mu pošalješ svjetsku javnost«. Ja ga pogledam začuđeno i upitam šta zapravo hoće. On opet ponovi isto. Ja mu kažem da nije što drugo rečeno pa da je zaboravio. Međutim on odgovori nije pa nije. Ja mu napisletku odgovaram da nema svjetske javnosti, niti znam šta je to i prema tome ne mogu ni poslati, nego mu rečem da ide natrag i da upita šta mu je zapravo rečeno. On pozdravi i ode, ali mu prethodno naglasim da ne bi opet zaboravio. Nije ni izišao kad se sjeti šta mu je rečeno, da nije svetska javnost nego samo sveska. Tada mi ispriča sve kako se to sve dogodilo kako je pročitao svetska javnost iz onoga listića, i kasnije eto šta se dogodilo.

K. Šegrt

Pismo jednog domobrana

Pre izvesnog vremena, sasvim slučajno došlo nam je u ruke pismo jednog domobrana, koje ovde da bi se upoznali sa njegovom sadržinom doslovno donosimo.

*Negdje u Hrvatskoj
7. VII 1944.*

Dragi tata,

Nakon duže vremena, evo da ti se javim da sam dobro kao niko moj do sada. Postao sam ti pravi i uniformisani gromobran pardon domobran. Nalazim se u trećoj satniji, odnosno četi, jer znam da ćeš ti misliti da je satnija neka radnja u kojoj se satovi popravljaju, pa strahujem da mi nebi u paketu poslao onaj naš stari kuhinjski sat u koliko ti ga četnici nijesu odnijeli. Šta ćeš tata takavtije taj naš moderni Hrvatski jezik da ni ti kao iz srca Hrvatske Hrvat ne možeš razumjeti. Samo da vidiš tata šta sam ti dobio od uniforme: domobranska kapa, talijanska bluza, jugoslovenski šinjel, njemačke čakšire a coluke Bog bi ih znao čijoj narodnosti pripadaju, mora da su djelo naše Hrvatske umjetnosti pošto su zinule na svaku stranu, pa se smiju svojoj neobičnoj ljepoti i bogatstvu. Veš usprkos zime i mečave neću da nosim. Hranu imamo savršenu: pasulj, repa, bundeva i obratno, da je kojom srećom proljeće razume se da bi i pored svega toga bilo još i selja. Meso dobivamo redovno svakim danom osim ponedeljka, utorka, srijede, četvrtka, petka i subote dok nedeljom ne dobivamo redovno. Da vidiš dragi tata, neki dan sam bio u borbi sa Partizanima, na koti 909, i da vidiš kako sam se hrabro držao sve dok nas ne napadoše. Kada jurnuše na nas, ja se brzo krenem nazad odnosno nalijevo kruk, pa snažno jurnem naprijed kao strijela. Ja zapravo neznam da li je to bilo na lijevo ili na desno

krug, ali znam to kad sam se osvijestio bio sam u kasarni svega 16 km. udaljenoj od mjesta gdje smo se hrabro borili. Sa sobom sam donio svu ratnu opremu, osim: puške, fišeklije, torbice, čebeta i šatorskog krila, samo što sam sasvim slučajno izgubio kapu. Jedino se našao gospodin satnik, koji je prije mene došao do kasarne, zapravo jà sam prvi ušao u kasarnu, pošto je gospodin imao slabu brezu te je nekoliko stotina metara projurio mimo mene. A šta sada. Sada očekujem na zlatnu kolajnu poglavnika Pavelića za hrabrost. Pa da kome će je dati? Ta neće valjda onim kukavicama, koji dopustiše da ih pohvataju žive ili ih pobiju ko zečeve. Odmah poslije toga, valjda zbog moje hrabrosti unaprijedjen sam u čin kuhara, i sada ti uživam ko jedan po jedan. Po čitavi božji dan sjedim skrštenih ruku, jer nije to ono terorističko jugoslovensko vrijeme, pa da se najadne kuvare navali posao da im prsne glava. Ne, dragi tata, naša nezavisna donijela je nama kuharima bar olakšicu. Dakle kao što vidiš, ako po kojoj sreći preživim ovaj rat, ovo će mi u buduće vrijediti, pošto će izučiti dosada najmoderniji kuharski kurs. A sada dragi tata, da završim ovo pismo, jer mislim da će ovo biti dovoljno tek toliko da te razgovori.

Tebe kao i sve naše na domu pozdravlja uvjek vaš

Ivica, kuhar iz rezerve.

Takmičenje za vrijeme nedelje »Svjetske omladine«

Kako u cijelom svijetu, tako i kod nas omladina proslavila ovu nedelju. Omladina je počela sa udarničkim takmičenjem: ko će brže sastaviti i rastaviti mitraljez, ko će dalje skočiti iz mjesta, a ko iz trka, ko će prije stići na sedamdeset metara. Takmičilo se je i po drugim tačkama, ali ja bi samo naveo o ovim tačkama. U rastavljanju mitraljeza, »breda«, Simo Šarenac uspio je da rastavi i sastavi za 55 sekundi. Komandir treće čete Bralo zastavio je i sastavio engleski mitraljez za 20 sekundi. U trci na 70 met. MOMČILO RUŽIĆ stigao je na cilj za 9 sek. U skoku udalj sa mjesta i iz trke najviše je skočio Momčilo Ružić s mjesta 2,70 metara, a iz trke 5,50 metara.

Za vrijeme ovog takmičenja omladina je bila zainteresovana i svak se trudio da što više postigne uspjeha.

D. Vukosav

NAPRIJED DRUGOVI!

Napred drugovi, svi rame uz rame
Krećimo dalje, kroz krvave klance
Kidajući fašističke okove i lance
Napred, neostupno u svetlost iz tame.

Napred drugovi mi ne smemo još stati
Čelične su grudi naše, gvozdeni mišići
I pobjedi potpunoj skoro ćemo stići.
Jer to će nam pravda drugovi dati.

O, samo napred drugovi odvažno i smjelo
Još ni sada nije potpuno čista
Domovina naša, od mrskih fašista
Napred da završimo naše sveto delo.

Napred, drugovi jer još naroda ima,
što trpi fašizma lance i okove,
I jeca, plače i svoje oslobođioce zove,
Zato napred, da slobodu donešemo svima.

Napred drugovi, dužnost nas zove sveta
Da krvavom oštricom svojih bajoneta
Izvojujemo slobodu i posljednjem robu.
Napred neostupno, sve dok ne zablista
Potpuna sloboda, i dok poslednji fašista
Ne bude zatrpan u vječitom grobu.

G. Pištalo

Hercegovina od okupacije do danas

Poznato nam je da su ljudi u staro doba živjeli poludivljačkim životom, i da su imali svoje robe koje su za najmanju grešku ubijali ili prodavali. Takvo stanje preživjela je i naša Hercegovina, možemo reći teže i još besomučnije. Na vlasti su bili zvjerovi u ljudskom obliku, koji su nam za ovo proteklo vreme rata uništili mnoge tekovine. Na hiljade nevinih žrtava, djece, žena, pa i omladine bačeno je u jame i ubijano na najzvierski način. Porušena sela, gradove, škole, crkve i džamije sve su to dokumenti koji govore o kulturnom nivou okupatora. Sve se to zarezalo duboko u dušu Hercegovaca, za zločinstva koja okupator počini nad našim narodom. Ali Hercegovina je imala dosta svojih vjernih sinova, koji su ustali u odbranu naroda, njegove časti i tradicija. Borba je bila teška, i pored svih nastojanja okupatora da uguši ove slobodoljubive ustanike, redovi Hercegovaca ostajali su sve veći i borbeniji, a to su postizavali vodeći pravilnu politiku bratstva i jedinstva, doveći su svoje oslobođenje. Ta sloboda koja je stečena krvlju i žrtvama najboljih sinova, zna će cijeniti i poštovati mnoge generacije. Zato svi kažu napred da konačno skršimo tu gadnu zvjer, napred do konačnog oslobođenja čitave naše napaćene domovine.

D. Unković

Devet juriša na jednu čuku

Prilikom prebacivanja naše brigade na sektor Konjica, naš bataljon došao je na položaj Turije i Zabrdja. Dotični položaj dominirao je prvim bunkerima iznad samoga grada Konjica, kao i jakim utvrđenjem Ponomolom i drugim utvrđenjima okolo njega. U isto vrijeme kada je naš ba-

taljon bio na ovim položajima, neprijateljski garnizon nalazio se je takođe i u Ostrošcu. Neprijatelju je bilo potrebno obezbijediti put Ostrožac-Konjic, koji je bio ugrožen od strane naših snaga, a ujedno u to vrijeme bio je izvršen i jak pritisak na Ostrožac od strane snaga X. brigade, te je neprijatelj u vezi ovakve situacije mogao pod cijenu života jurišati na naše položaje, da bi svoj opkoljeni garnizon u Ostrošcu izbavio iz opasnosti potpunog uništenja, koja mu je u tim momentima prijetila. Predviđajući opasnost tome garnizonu, neprijatelj je jedno jutro oko sedam sati napao na naše lijevo krilo, na kotu 564, sa tom namjerom da bi ga potisnuo s toga dominirajućeg položaja, a time i čitavi bataljon. Jačina neprijatelja bila je oko 200 vojnika, i to krvoloka ustaša Ljubušaka. U tom prvom naletu, koji je izvršen na naše lijevo krilo, naši borci su napuštali neprijatelja na 50 koraka, i u prvom okršaju umlatili nekoliko neprijateljskih vojnika pored većeg broja ranjenih. Pored svih žrtava, neprijatelj je malo uzmakao, ali se brzo snašao i jurnuo opet napred. Jurišali su pod zaštitom teških bacača, tromblona i frontalnih bacača, koji su bili u neposrednoj blizini, dejstvujući svi na jednu istu kotu, koju su podilazili i neprijateljski bombaši. Ovim jurišom, koga su ustaše napravile, poslije nekoliko minuta snažnog okršaja i naizmjeničnog bacanja bomba, ustaše su uspjеле da izadu na čuku. Dok su ustaše izlazile na čuku naši bombaši su ležali ispod samog vrha čuke, držeći razvijene bombe u rukama i čekali komandu. I na uzvik »NAPRIJED BOMBAŠI«, omladinci su poletili kao lavovi, i obasuli čuku bombama. Neprijatelj se smeо i počeo da baca bombe preko naših bombaša, ali to naše bombaše ne uskoleba, već još smjelije jurnuše napred s povikom »Čekajte ustaše«, i stanu još više da obasipaju bombama i uspjevaju da izadu na čuku. Nije prošlo dugo vremena ču se galama ustaša i povici: »Moramo sa ovom čukom ovladati, pa da ćemo svi izginuti«. Njihovi su glasovi sve jasniji, već i podilaze... U isto vrijeme naši im mitraljesci dovikuju: »Samo naprijed ustaše, čekaju vas proleteri i skojevci. Dok trajaše ovaj međusobni razgovor, opet nastala velika pucnjava frontalnih bacača i tromblona, a zatim i ručnih bombi. Opeta se čuju glasovi: »Napred ustaše«, dok im naši borci dovikuju: »Naprijed jamari čekaju vas narodni borci«. Odmah zatim razvija se jaka borba i ubrzo pada nekoliko ustaša pod samim vrhom čuke. Ali već je prevladala vatra neprijatelja, naši opet povlače u podnožju čuke i stanu očekivati glavno naređenje. Za momenat nastaje tišina... Prestalo je pucanje. Kroz dim koji se još vidi, mogu se jasno prepoznati ustaše, kako zauzimaju položaje a u isto vrijeme vuku svoje mrtve i ranjene. Još se ustaše nisu bile pribrale od prestale borbe, a naši mladi bombaši na uzvik komandanta pojure neustrašivo na čuku. Momentalno nastaje lom bomba u jednom momentu po deset. Cijela je čuka u plamenu, ustaše daju jak otpor, bacaju bombe i galame, ali naše bombaše ništa ne koleba, već jurišaju napred i bacaju bombe u same bunkere. »HURA«, naši su opet na čuki... U prvim bunkerima nalaze se dva mrtva ustaša, i čuju se povici: »Naprijed omladinci, evo mrtvih ustaša«.

Bunker je bio sav krvav, tu ih je dosta zaglavilo. Opeta poslije kraćeg vremena ustaše su poduzele juriš na istu čuku, tako da je ova čuka, za tri sata devet puta padala iz ruke u ruku. Na poslijetku u desetom

jurišu, naši mladi borci ovladali su sa čukom, zadavši neprijatelju mnogo gubitaka u mrtvima i ranjenim i uspjeli su održati čuku u svojim rukama. Mi smo imali tri mrtva i deset ranjenih, ali naše odvažne mitraljesce i bombaše nije ništa pokolebalo usprkos svih bacača i tromblona. Naši borci su opet posvedočili o svojoj sposobnosti i energičnosti, protiv krvavih jamara ustaša i Nijemaca. U ovim borbama omladinci su pokazali neustrašivost i herojstvo.

D. Tomanović

Oslobodenje Konjica

Unazad nekoliko dana naše jedinice 29. Hercegovačke divizije oslobodile su i poslednji grad Hercegovine Konjic. Oslobodenju Konjica doprinijela je i naša 14. Omladinska brigada, koja je vodila krvave i uporne borbe oko Konjica, stžeći i ugrožavajući ga, dok su naše brigade 10. i 13. vodile borbe sa švapskim garnizonom u Ostrošcu. Švabe i ustaše da bi što više zadržali Konjic nijesu ni časa mirovale, nego stalno napadali naše bataljone, koji su im se bili nadvili nad samim gradom. Naš bataljon koji je bio na čukama iznad Pomela glavnog neprijateljskog utvrđenja, vodio je svaki dan borbu sa neprijateljem, koji je napadao iz Konjica. Najžeće borbe vodile su se 26. februara na čukama ispod sela Zabrdja, gdje je neprijatelj pravio nekoliko juriša u namjeri da odbaci naše snage sa toga sektora. Te uzastopne juriše neprijatelj je skupo plaćao, jer naši borci čvrsto držahu mitraljeze i puške priljubljenih tijela na zemlji, hladnokrvno su očekivali svaki juriš neprijatelja, puštajući izmrcvarene i demoralisane švapske i ustaške gadove, da im se približe na blizinu od 10 metara, da bi ih što više potukli i izranjavali. Poklik naših boraca stalno je odlijegao po čukama iznad Konjica, veseli i raspoloženi za borbu, što je još više ledilo krv u žilama švapskih i ustaških bandita. U ovoj borbi najviše se istakla naša treća četa, koja je izdržala sve juriše toga dana. Kasnije sve većim stezanjem neprijatelja od naših snaga padom Ostrošca, neprijatelj je morao da napušta i Konjic. Napuštanjem Konjica neprijatelj je skupo platio, jer se uz velike gubitke panično bježeći povukao prema Ivan-Sedlu.

SLAVA PALIM BORCIMA, KOJI PADOŠE ZA OSLOBOĐENJE KONJICA!!!

K. Šegrt

Borbe za Konjic

Oslobođena Hercegovina, sem Ostrošca i Konjica. Još likvidirati ta dva grada i Hercegovina će biti slobodna. Naš bataljon, a i cijela brigada napadala je neprijateljska uporišta oko Konjica. Neprijatelj je grčevito branio te položaje, koji su mu bili od velike važnosti i ako bih pustio. Konjic pada u opasnost, kao i sve snage od Ostrošca do Konjica. Borba je bila jaka i trajala je 6 dana i 6 noći neprestano. Neprijatelj je

tukao artiljerijom i svim raspoloživim oružjem, ali ipak uz požrtvovanje i juriše naših boraca uspjeli smo zauzeti jedno važno uporište i protjerati neprijatelja do samog grada i sa svih položaja i počnemo neposredno tući grad. Sad neprijatelj podje sa jačim snagama na nas sa namjermom, da bi nas odbacio sa svih položaja. Naša treća četa branila je ove položaje i sa pjesmom i nestrpljenjem očekivala je početak ove borbe. U napad na nas pošlo je ovog puta preko 500 Švaba i ustaša. Otpočela je nadčovečanska borba, prolama se zemlja od treska bomba i mitraljесkih rafala, sav položaj bio je u dimu od bomba. Borba je trajala 5-6 sati i položaji su deset puta prelazili iz ruke u ruku. Na poslijetku našim jakim jurišem, uzeli smo iste položaje i zadržali ih. Neprijatelj je imao preko 30 mrtvih i ranjenih, a i mi smo našli nekoliko mrtvih, koje nisu mogli odnijeti. U ovoj borbi naročito se istakao Ljubo Ružić, kao bombaš jurišao je svaki put pred četom.

D. Vukosav

*Smrt domaćim izrođima, ustašama i četnicima!
Služi za primjer*

Od početka borbe koju vodi naša narodna vojska, bilo je bezbroj primjera gdje su se omladinci isticali svojom hrabrošću i neustrašivošću. Pokazali su svojim radom i poštovanjem kako treba davati svoje mlade živote za bolju i sretniju budućnost našega naroda.

Kao takav primjer mogli bi da istaknemo našeg neustrašivog omladinca Jova Jokanovića, koji je svjesno došao u našu vojsku. Od prvog dana kada je formiran naš bataljon, služio je za primjer svoj omladini u cijelom bataljonu. Kada je naš bataljon imao i najteže časove, kod njega se nije moglo primjetiti neraspoloženje, nego usprkos svih tih poteškoća zavodio je umjesne šale i pjesme, a zatim bi se čuo njegov glas: »Nagarite drugovi, naši su zadaci teški, ali su časni, što smo više u borbi sloboda će biti slada«. Za cijelo vrijeme nosio je mitraljez i nikad se nije odvojio od njega. Jedan slučaj u jednoj borbi. Pokvari se njegov mitraljez i naš Jovo osta bez mitraljeza. Bilo mu je jako teško, jer toliko se ponosio sa mitraljezom. Sam riješio da će bombama zarobiti mitraljez. Privezao je bombe oko sebe, pušku nije htio nositi, govorio je drugovima, žalim što nema borbe, riješio sam da bombama dobijem mitraljez od izmrcvarenog Švabe. Štab bataljona kada je uvidio pregnuće takvog borca, dodijeli mu »šarac«. Srećan se je osjećao kada je u svojim rukama opet nosio mitraljez. Za vrijeme akcija i kada je bilo u pitanju zauzet neku čuku, on bi bio prvi koji bi izletio na čuku. Takođe i u borbama koje smo imali oko Konjica, drug Jovo bio je među prvima u jurišanju. Njegova bi parola bila kad se goni Švabo »Švabo kučko, proleter te čeka«. Ako bi bio neki slučaj da se odstupi, on bi govorio »Drugovi mene je stid, ja bi ih čekao! Jedne mračne noći, dobili smo zadatak da napadnemo neprijateljske bunkere, u kojima su se nalazile ustaše, gdje su bili prilično zašančeni nadajući se našim napadima. Drugovi se javljaju za bombaše, a Jovo uzme mitraljez u jednu a bombu u drugu

ruku. Tišina je, čuje se glas Jokanovića: »Slobodno naprijed Jovo vas prati«. Bombe se već bacaju, geleri siplju na sve strane. Tada se čuje glas Jove: »Švabo kučko, živa te hvatamo«. Ali neprijateljsko zrno zgodи Jovu, ali rana koju je zadobio nije opasna i brzo će se zaliječiti. Iako ranjen on ne ostavlja šarac nego ga iznosi. Drug Jovo neka posluži kao primer svim ostalim borcima.

A. Soldo

POZORISTE

HVATANJE VEZE

Drama u 1 činu

Lica:

PUKOVNIK	Englez
KAPETAN	Englez
ORDONANS	Englez
KOMANDANT BILEĆKOG SREZA	Četnik
MAJOR LUKAČEVIĆ	Četnik
I PARTIZAN	
II PARTIZAN	

Dogada se u mjesecu decembru 1944. godine u blizini Bileće

Prva pojava

Lijepo namještena sa prekrivenim stolovima, na kojima se nalazi arhiva i veća količina drugih knjiga, zatim pisaća mašina i telefonski aparat. Za stolovima sjede, dva engleska oficira. - Puše cigarete i tiho razgovaraju.

KAPETAN: Zaista gosp. pukovniče jugoslovenski narod svrstan u redove N.O.V. sa obzirom na njihove junačke i herojske podvige u borbi sa krvoločnim fašističkim zverovima, sa punim pravom zasluzuјe svoje pravo i nezavisnost. Oni su jasno dokazali cijelom svijetu i to ne rečju nego i svojim delima, koja su se nizala kroz ove četiri godine. Dokazali su da je to jedan narod kome sa obzirom na njegov borbeni duh nema ravna na svih pet kontinenata svijeta. .. I nema, stvarno nema to mora i treba svaki pošteni čovjek da prizna.

PUKOVNIK: Stvarno je tako. Vi ste to potpuno tačno ocijenili, to jest rad i borbu junačkog i legendarnog vođe Maršala Tita i njegove hrabre i čelične vojske, koja se već tri i pol godine bori pod najtežim okolnostima čisteći svoju iskrvarenu zemlju od fašističkog zavojevača. Treba uzeti u obzir još i ovo, da je ta njihova borba u toliko bila otežanja, što se još morao boriti protiv domaćih izroda, to jest, sa četnicima Draže Mihajlovića i ustашama Pavelićevim. Ispočetka je mnogi računao, a takvi su izgledi zaista i bili, da je junački Maršal Tito sa svojim čeličnim borcima, najzad mora pokleknuti. Ali kao što već danas vidimo, svaki onaj ko je to računao bez svake sumnje gorko se prevario u svom predviđanju. Sve te

bande domaćih izroda i fašističkih slugu kao i sila mnogobrojno tehnički opremljena i za rat izvježbana, razbijaju se jednom zauvijek 0 čelične mišice N.O.P. JUGOSLAVIJE.

KAPETAN: Zbilja gospodine pukovniče, čovjek kada stane posmatrati energični razvoj akcije jugoslovenskih partizana od njenoga početka pa do danas, dobiva jednu rijetku sliku nad kojom lebde hiljade i hiljade raznih legendi, sliku koja bez sumnje izaziva divljenje i svaku pohvalu. Oni su se pre tri i pol godine goloruki uhvatili u koštač sa pobjesnim okupatorskim divizijama, koje su se kako to vi već naglasite, bile dovoljno snabdevene i moderno naoružane. Nikad do sada se tup nije iznio sa rogatim, ovoga puta tako je bilo sa jugoslovenskim partizanima. Goli, bosi, gladni i žedni i bez oružja Jugoslovenski partizani stukli su rogovima pobjesnim fašističkim hor-dama. Danas ti istinski rodoljubivi borci, koji nikada nisu imali ni pušaka, danas već obrazuju svoje motorizovane jedinice, dok njihove haubice gromko odjekuju na sve strane.

PUKOVNIK: (Uzima cigaretu i puši). Ja sam vjerovao za tako nešto sve dotle, dok nisam došao ovamo i lično se uvjerio. A sada kada sam se svojim očima uvjerio kako se bore i kako se bacaju sa ručnim bombama na njemačke tenkove, čisto u prvi mah nisam mogao vjerovati onome što se pred mojim očima odigrava. I kada sam već tačno utvrdio da se preda mnom odigrava tačna slika, vjerujte mi, nisam se mogao uzdržati a da ne kliknem na sav glas: »Ova vojska mora pobjediti«.

KAPETAN: Njih je istina ta borba vrlo skupo koštala, svaki pedalj, svaku stopu svoje mučeničke grude zalili su svojom vlastitom krvlju i zasijali kostima svojih najboljih sinova, ali zato bar danas nalaze se na pragu konačne i sigurne pobjede, koja će doći vrlo efikasno.

PUKOVNIK: Jasna stvar, da je njihova borba dovoljna garancija za njihovu pravu i relativnu slobodu, koja je zasnovana na temelju prave i istinske demokratije. Zar ne? (S polja se čuje kucanje i oba oficira u jedan glas) Slobodno.

ORDONANS: (Dolazi sa desne strane i zauzima stav mirno) Gospodin pukovniče, stigao je jedan četnički oficir, neki major Lukačević i moli da ga odmah primite u audienciju, pošto želi da što pre sa vama razgovara o nekim vrlo važnim stvarima.

PUKOVNIK: (Čudeći še) Četnički oficir, šta on hoće, zapravo otkuda on ovde? (Okrene se ordonansu) Dobro neka uđe.

ORDONANS: Razumem gosp. pukovniče. (Pozdravlja i hitno odlazi), a - zato vreme oficiri tiho razgovaraju.

LUKAČEVIĆ: (Ulazi sav raspoložen, pozdravlja i pruža ruku pukovniku). Čast mi je predstaviti, ja sam major Vojislav Lukačević, adutant njegovo veličanstvo Kralja Petra II, i komandant operacija na sektoru Bosne i Hercegovine, koju vodi Jugoslovenska vojska u otadžbini pod vodstvom Draže Mihajlovića. (Sjedajući) Možda ste već za mene čuli.

PUKOVNIK: Na žalost tek ovoga momenta, prvi put gosp. majore.

LUKAČEVIĆ: Čudi me da o meni niste ništa ranije doznali, jer baš pre izvesnog vremena sam vodio krvavu i ogorčenu borbu protiv Nijemaca.

PUKOVNIK: Ne. Kada sam došao ovde našao sam jedino trupe Maršala Tita. Pardon, jeste li vi četnički komandant?

LUKAČEVIĆ: Da četnički, zapravo jednoga dijela jugoslovenske vojske pod komandom legendarnog Draže Mihajlovića.

PUKOVNIK: (Sa potsmjehom) Legendarni? To mi je donekle potpuno nerazumljivo, legendarnim junakom ja bih nazvao samo Maršala Tita, koji se rame uz rame bori sa nama i pretresa kosti njemačkog rajha, a ni u kom slučaju Dražu Mihajlovića i njegovu šaku bandita.

LUKAČEVIĆ: Gospodine pukovniče, ja vjerujem da su vas krivo obavjestili o našem radu i borbi, a da mi i ne kažete ja znam da je to partizansko maslo. Oni su nas kod vas okarakterisali, kao vjerne sluge fašizma. Međutim, to je stvar sasvim drugačija. Naša se borba takođe svodi u borbu protiv okupatora i ostalih fašističkih nemani. Naša borba...

KAPETAN: (Upada mu u riječ) Čekajte gospodine Lukačeviću i molim vas izvinite što vas prekidam. Ali ja sam se već uvjerio po stvarnim dokazima koji postoje, šta ste vi sve radili. Mislim da se ne varam ukoliko mi je to poznato, i ja isto tvrdim da ste pravilno okarakterisani. Vi ste gospodine majore do jučer ispijali likere sa najvećim neprijateljima svoga naroda, i uzajamno ih pomagajući u borbi protiv svoga naroda.

LUKAČEVIĆ: Ali gospodine, dozvolite da vam ...

KAPETAN: (Opet upadajući u riječ) Izvinite gospodine majore što vas opet prekidam u vašem izlaganju a imaćeće vremena da se i docnije izjasnite. U prvom redu ja bih htio da saznam čemu znači da vaša posjeta, ali unaprijed vas molim da to iznesete u što kraćim potezima, jer pred nama stoji još stotine i stotine kraju neprivedenih stvari, koje su malo većega značaja.

LUKAČEVIĆ: Dakle gospodo oficiri, u ime vrhovnog štaba jugoslovenske vojske u otadžbini, sa namjerom da bi uspostavili prijateljske odnose, i da bi nam ukazali pomoć u oružju i drugom ratnom materijalu, jer inače u pogledu toga strašno oskudjevamo i da nam pomognete u našoj borbi, koja se ne odnosi samo protiv okupatora, nego i protiv Maršala Tita i njegove Partije. Jer ne treba zaboraviti da je to naš zakleti neprijatelj i da je.

PUKOVNIK: Pardon gospodine majore, već unaprijed znam šta ste htjeli reći. Vi biste htjeli da prekinemo prijateljske odnose sa Maršalom Titom i da obustavimo svako daljne potpomaganje narodnog pokreta - zar nije tako?

LUKAČEVIĆ: Da tako je. U potpunosti ste prozreli naše namjere.

PUKOVNIK: Dobro, ali ruku na srce gospodine majore, pa iskreno kažite da li ste zaslужili?

LUKAČEVIĆ: (Ćuti mijenjajući se u licu i oborivši glavu).

PUKOVNIK: Govorite, govorite gospodine majore, ta to je vrlo prosto i jednostavno pitanje. Vi još čutite? Možda i ne znate, pa će vam ja prema tome objasniti, (jačim glasom) Ne, nezaslužujete gospodine majore. Vi ste do juče pomagali u svakom pogledu faštiste a dok smo mi pomagali partizane, koji su nepokolebljivo vodili borbu protiv takvih. Vi ste do juče u svakom pogledu dakle primali oružje i municiju iz okupatorskih magacina, pa ja vam preporučujem da do kraja doigrate svoju prljavu ulogu. Zaista se nisam nadao vašoj posjeti, jer sam računao da ćete se stidjeti svojih prljavih djela.

LUKAČEVIĆ: Gospodine pukovniče, mi smo bili primorani da se borimo protiv Tita i njegovih partizana, jer je to zahtjevala narodna volja. Partizani da komuniziraju narod i da stvore komunističku Jugoslaviju. A naš narod želi predratnu Jugoslaviju i Kralja Petra II.

PUKOVNIK: Pardon g. majore, ali gdje se nalazi sada vaša vojska?

LUKAČEVIĆ: Vojska koja je bila pod mojom komandom razbijena je od strane partizana i nalazi se raspršena na sve strane.

PUKOVNIK: Izvinite gospodine majore, ali vi ste dakle komandant bez vojske, kako ja primjećujem vaša vojska u poslednje vrijeme stalno prilazi u redove N.O.V. Da li je tako ili ne?

LUKAČEVIĆ: Pa znate ovaj... onaj... kako bi kazao... istina ja vam moram priznati da ih izvjestan broj ima u partizanima, ali to su ljudi koji su prisilno mobilisani.

PUKOVNIK: Svi su izgledi da po sredi nema nikakve prisilne mobilizacije, pošto vaši četnici svojevoljno napuštaju vaše redove i dobrovoljno pristaju pod komandu Maršala Tita. A kad ste već prava narodna vojska i kada u narodu imate apsolutnu većinu, zašto onda dakle masovno napuštaju. Onaj kome narod da svoje potpuno povjeruje i onaj koji je nosioc narodne misli, taj ni u kom slučaju ne može doživjeti poraz. A taj se slučaj odigrao sa vama. Taj nosioc kod vas je Maršal Tito, a to i slijepac vidi da ga sav narod simpatiše, proslavlja i uzdiže kao svog pravog vođu. Prema tome dragi gospod. Lukačeviću, to naše hvatanje veze u potpunosti odgovara onoj vašoj staroj poslovici »TRLA BABA LAN DA JOJ PROĐE DAN!«

LUKAČEVIĆ: Gosp. pukovniče, kad već od hvatanja veze nema ništa i kad vi niste mjerodavni za vođenje pregovora, onda vas molim da mi bar izadete u susret jednoj sopstvenoj želji, a to možete. A to je da me po mogućnosti prebacite u Englesku, kako ne bih padnuo u ruke partizanima. Nadajući se da ćete mi udovoljiti mojoj želji unaprijed se zahvaljujem.

PUKOVNIK: Puno mi je žao gosp. majore, što vam ne mogu pomoći, to ne bih ni u kom slučaju smio učiniti, jer takav bi mi postupak nanio posledice. Vi ste čovjek iz ove zemlje, vi ste nikli iz ovoga naroda i dakle ja vas moram predati vašem narodnom sudu, pa ako budete pravi narodni čovjek i borac, kako to vi tvrdite, narod će vas nagraditi i uzdignuti na odgovarajuće mjesto, ako se pak budete ogriješili o narodne interese, narod će vas osuditi. (Kapetanu) Izvještite odmah komandanta mjesta da se ovdje nalazi major Lukačević te da odmah pošalje ljude, radi uručenja istoga.

KAPETAN: (Prilazi telefonu, uzima slušalicu i zove) Halo, halo. Ovde štab, ko je tamo?... A, vi ste to druže komandante. Slušajte molim vas, ovde kod nas u štabu se nalazi neki četnički oficir major Lukačević, pa prema tome molim vas da pošaljete automobil i nekoliciko vojnika radi uručenja istoga, ili slušajte, dođite vi lično, molim vas... da... da (spušta slušalicu) - (mala pauza), oficiri se za to vrijeme tiho razgovaraju, dok Lukačević sav utučen stoji nepomično, gledajući pred se.

ORDONANS: (Ulazi) Gospodine pukovniče stigao je komandant mjesta.
PUKOVNIK I KAPETAN: (U jedan glas) Neka uđe.

ORDONANS: Razumijem (Pozdravi i odlazi).

KOMANDANT: (Dolazi u pratinji sa dva partizana, prilazi svojim oficirima, koji na njegov dolazak skaču i pružaju mu ruke).

PUKOVNIK: (Rukujući se), Dobro došli, kako se osjećate?

KOMANDANT: Hvala na pitanju, kako ste vi gosp. pukovniče (Zatim pošto se upitao i sa kapetanom, okreće se i Lukačeviću pruža ruku), a vi kako ste gospodine majore? Izvinite što se usuđujem da vam prvi pružim ruku, znate kako je, ja sam jedan običan i prost čovjek, koji je slučajno došao za komandanta jednog malog Hercegovačkog sreza, dok ste vi jedan predratni viši oficir, koji se u istom vremenu nalazi na položaju kao Kraljev ađutant. (Okreće se partizanima), na posao drugovi.

PARTIZANI: (Podižu puške na gotovs prema Lukačeviću, koji jednako stoji nepomično kao kip).

KOMANDANT: Gospodine Lukačeviću vi ste uhapšeni u ime narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Ja vas pozivam da odložite oružje, u isto vrijeme ja bih vam preporučio da se ni najmanje ne protivite, jer kao što vidite vi ste već u našim rukama.

LUKAČEVIC: (Predajući komandantu revolver) Oružje polažem... ali molim vas nemojte me ubiti, jer ja... .

KOMANDANT: (Smešeci se) Nebojte se. Ne bojte se... kad vam je tako milo živjeti nećemo vas ubiti... poštodićemo vas (Ozbiljno) Gospodine majore vi treba da znate, da mi ne ubijamo nikoga, mi samo predajemo narodnom суду - a narod će pravilno podijeliti nagrade za svačija djela. A sada žurimo da ne gubimo vrijeme uzaludno.

(Srdačno se pozdravlja sa oficirima i odlazi).

ZAVJESA

DA LI ZNATE?

Da se najveće jezero svijeta, Kaspijsko jezero, nalazi u Rusiji.
Da je Finska, zemљa sa najviše jezera na svijetu.
Da u Americi postoji takvo jezero, koje ima hladnu vodu, a u srednjega se nalazi malo uzvišenje, široko oko 1 metar, iz koga izbjiga vrela voda, tako da ribolovac u momentu kada izvadi ribu može da je ispeče.
Da je pritisak vazduha na čovjeka 760 kilograma.

Da ima mjesta na zemlji gdje kiše ne padaju, ni jednom u 10 godina.

Da je najviši planinski vrh Mont Everest na visini od 8.888 metara.

Da se najveća rijeka Misisipi nalazi u Americi.

Da se najveća električna centrala Dnjeprostroj nalazi u Rusiji.

Da je komandant najbrži u bataljonu

Da je komesar visok 1.90 m!

Da je komesar Drago banavio kožnu kabanicu od platna

Da je Spremo protiv tablice

Da Hida vrši dvije dužnosti

Da je komesar Luka obrkatio

Da je Huso nabavio dvoje cvikera.

VRABAC

Evo mene opet letim
Da pozdravim i posjetim,
Drugarice i drugove
Donoseći vesti nove.

Sarajevo ovih dana
Steže obruč partizana,
Drhte Švabe i ustaše
Sarajevo biće naše.

Videćete kako Švabe
Kožečevi Brodu grabe
I dalje bi preko Save
Al ne mogu prenjet glave.

Jer je i tu već prepreka
Naša vojska svuda čeka.
I na Savi drži stražu
Fašistima spremila plažu.

Kod Brčkoga opet sada
Fašistički plan propada,

Padaju ko gnjile kruške
Razmrskane svoje njuške.

A da znate kod Bihaća
Kako Švabu dug se plača.
Nema broja ni računa
Koliko ih nosi Una.

Dobro dušni tu su bili
Oružje nam poklonili.
I svojega komandanta
Ostavili za garanta.

Ostali su svi gdje treba
Samo kurir do Zagreba.
Odnio je Anti vijesti
da s'u mišju rupu smjesti.

A sad zdravo pošto želim
Vesti svuda da podelim.
Dok frontove sve okružim
S izvještajem doću dužim.

Prilog 4

**Komandni sastav
14. hercegovačke (omladinske)
brigade»**

Štab brigade

Komandanti	Obavještajni oficir (šef Obavještajnog centra)
Radovan Saković (5. 9. 44—7. 5. 45)	Savo Čolović (5. 9. 44-1. 10. 44)
Mile Vukalović (7. 5. 45-15. 5. 45)	Jovo Komnenović (1. 10. 44-15. 5. 45)
Politički komesar	Intendanti
Mirko Ignjatić (5. 9. 44-23. 4. 45)	Ilija Kukić (5. 9. 44)
Zamjenici komandanta	Veljko Marković
Mile Vukalović (5. 9. 44-7. 5. 45)	Danilo Ivković (5. 5.-15. 45)
Krsto Dabović (7. 5. 45-15. 5. 45)	Načelnik veze
Pomoćnici političkih komesara	Frane Perić (14. 10. 44-15. 5. 45)
Milan - Miljo Milatović (5. 9. 44-27. 3. 45)	Načelnik saniteta
Asim Pervan (27. 3. 45-15. 5. 45)	Nevenka Miočić (20. 11. 44-15. 5. 45)
Načelnici Štaba	Omladinski rukovodilac
Huso Halikafić (5. 9. 44-22. 3. 45)	Sava Ivković (5. 9. 44-1. 1. 45)
Zvonimir Pavošević (22. 3. 45-15. 5. 45)	Ilija Perišić (1. 1. 45-15. 5. 45)
Operativni oficir	Opunomoćenik OZNE
Milan Glogovac (28. 9. 44)	Sveto Gagović (10. 44-15. 5. 45)
Šef naoružanja	
	Fadil Ristanović (27. 12. 44)

¹ Arhiv NOR-a, VII, reg. brojevi 26-5, 14-5, 11-5, 19-5, 9-7, 39-6, kutija 1153-1 i reg. br. 1-8, kutija 1144-11 i na osnovu sjećanja preživjelih starješina i boraca Brigade.

Štab 1. bataljona

Komandant	Pomoćnik komesara
Maksim Kujundžić (5. 9.-13. 11. 44)	Blagoje Šarenac
Milosav Kundačina (22. 11. 44-15. 5. 45)	Omladinski rukovodilac
Politički komesar	Miloš Bjeletić
Danilo Tomanović (5. 9. 44-15. 5. 45)	Bolničarke
Zamjenik komandanta	Gospava Stevanović
Milan Knežević (5. 9-22. 10. 44)	Gospava Janjić
Milan Denda (januar 45-15. 5. 45)	Ekonom
Pomoćnik političkog komesara	Đoko Milidragović
Krsto Šegrt (15. 9. 44-15. 5. 45)	<i>Komanda 2. čete 1. bataljona</i>
Intendanti	Komandir
Jovo Pudar	Vojo Ivković
Milan Dobranić	Komesari
Zamjenik intendantata	Maksim Vukosav
Mladen Semiz	Luka Dučić (11. 44-12. 44)
Obavještajni oficiri	Zamjenik komandira
Lazar Kljajić	Drago Kljakić
Milovan Bajat	Pomoćnik političkog komesara
Omladinski rukovodilac	Arsen Soldo
Dimitrije Vukosav	Omladinski rukovodilac
Referenti saniteta	Risto Milićević
Ziba Halilhodžić Monika	Bolničarke
Danica Aleksić	Bosa Vujović
Dara Subotić	Dika Ališić
Zamjenik referenta saniteta	Zivana B. Vukoje
Zora Ilić	Ekonom
<i>Komanda 1. čete 1. bataljona</i>	Cerovina
Komandir	<i>Komanda 3. čete 1. bataljona</i>
Rajko Salatić	Komandir
Komesar	Filip Brale
Fuad Musić	Komesari
Zamjenik komandira	Gojko Subotić
Milorad Babić	(4. 9-11. 44)
	Luka Dučić
	(12. 44-15. 5. 45)
	Zamjenik komandira
	Čedo Kurilić
	Radovan Milošević

Pomoćnici političkog komesara Jovanka Ekmečić Drago Unković	Radovan Kovačević, 2. vod 1. četa Đorđe Fržović, 3. vod 2. četa Lazar Aleksić, 1. vod 3. četa Ljuban Žarković, 2. vod 1. četa Bačko Bošković, 2. vod 3. četa Osman Šoša, 3. vod 3. četa Danilo Grk
Omladinski rukovodioci Slavko Nadaždin Ljubo Ružić	Boško Sudžum, 1. vod 1. četa Dragutin Kljajić Danilo Bokun, 2. vod 1. četa Zdravko Bjelica, 2. četa
Bolničarke Desanka Gluhajić Fimija Mihić	
Ekonom Danilo Aleksić	
<i>Prateći vod 1. bataljona</i>	<i>Politički delegati vodova 1. bataljona</i>
Komandir Jovan Vuković	Mirko Simić, 3. vod 1. četa Svetozar Vučijak, 1 vod 1. četa Milan Radmilović, 1. vod 2. četa Salko Rahimić, 2. vod 2. četa Avdo Đulić, 1. vod 3. četa Mara Andrić, 2. vod 3. četa Slavko Nadaždin 3. četa Spasoje Radmilović, 1. četa Drago Unković, 2. četa Ljubo Ružić 3. četa Vuko Jugović
Politički delegati Luka Dučić (4. 9. 44-11. 44) Rade Masleša	Mišo Kukić Milivoje Bjeletić Drago Kljajić Milićević Risto
<i>Komandiri vodova 1. bataljona</i>	
Radovan Milošević, 2. vod 1. četa Pero Baćina, 1. vod 2. četa Dušan Gatalo, 2. vod 2. četa Nikola Pašajlić, 2. vod 2. četa	

Štab 2. bataljona

Komandant Mirko Miletić (5. 9. 44-15. 9. 44) Šćepo Šarić (16. 9. 44-15. 5. 45)	Pomoćnici političkog komesara Hamid Kebo (5. 9. 44-22. 3. 45) Vukašin Senić (22. 3. 45-15. 5. 45)
Politički komesari Jovo Komnenović (5. 9. 44-1. 10. 44) Mirko Skender (1. 10. 44-15. 5. 45)	Intendant Vasika Vukosav (5. 9. 44-15. 5. 45)
Zamjenici komandanta Hamid Drljević (5. 9. 44-18. 9. 44) Vojko Bulut (18. 9. 44-15. 5. 45)	Zamjenik intendantu Savo Dragović (5. 9. 44-15. 5. 45)
	Obavještajni oficir Hamid Drljević (18. 9. 44-15. 5. 45)

Omladinski rukovodioci	Omladinski rukovodilac
Vaso Mihić	Branko Mandrapa
Danilo Dobranić	
Referenti saniteta	Bolničar
Slavka Vukalović	Ismet Hajrović
(5. 9. 44)	
Olga Vukojević	Ekonom
Dara Subotić	Ibro Zaklan
Radojka Bošković	
Zamjenici referenta saniteta	<i>Komanda 2. čete</i>
Stana Vukojević	Komandiri
(5. 9. 44)	Milan Milošević
Olga Vukojević	(5. 9. 44-18. 9. 44)
Ramiz Ramusović	Salko Čerimagić
	(od 18. 9. 44)"
<i>Komanda 1. čete</i>	Komesari
Komandiri	Jovo Miletić
Vojko Bulut	(5. 9. 44-2. 45)
(5. 9. 44-18. 9. 44)	Ibro Gurina
Slavko Šakota	(od februara 45-15. 5. 45)
(18. 9. 44-26. 2. 45)	Zamjenici komandira
Habid Kapić	Salko Čerimagić
Pašo Šuta	(5. 9. 44-18. 9. 44)
Politički komesari	Salko Đulić
Vlado Kolak	Habib Kapić
(5. 9. 44)	Tahir Beća
Ismet Hajrović	(od 18. 9. 44)
(do 26. 2. 45)	Pomoćnici političkog komesara
Ibrulj Abdulrahman	Hasan Šunje
(1. 3. 45-15. 5. 45)	(5. 9. 44)
	Mile Pušković
Zamjenici komandira	Omladinski rukovodilac
Slavko Šakota	Milka Gluhajić
(5. 9. 44-18. 9. 44)	
Ljubo Ijačić	Bolničar
Marko Samardžić	Milka Gluhajić
(18. 9. 44-26. 2. 45)	
Pašo Suta	<i>Komanda 3. čete</i>
Pomoćnici političkog komesara	Komandiri
Božo Čučković	Džemo Hasić
(5. 9. 44-2. 45)	Šaban Đulić
Jovo Miletić	Ljubo Ijačić
(od februara - 15. 5. 45)	Milan Nadaždin
	Jovo Toholj

Politički komesari
 Vukan Ružić
(5. 9. 44-28. 10. 44)
 Džemo Repeša
 Vaso Mihić

Zamjenik komandira
 Milan Nadaždin
 Jovo Toholj
 Hasan Kebo

Pomoćnici političkog komesara
 Refik Šuko
 Risto Milošević

Omladinski rukovodilac
 Smajo Vujnović

Bolničarke
 Slavica Čorluka
 Zivana Vukoje

Prateći vod

Komandir
 Mujo Hairlić
 (od 5. 9. 44)

Politički delegat
 Refik Šuko
 (od 5. 9. 44)

Komandiri vodova u 2. bataljona
 Pašo Šuta, 1. vod 1. četa
 Azis Kapetanović, 3. vod 1. čete
 Smajo Vujnović, 1. četa
 Vlado Pržulj, 1. četa
 Vaso Zdralić, 1. četa
 Ahmet Bašić, 1. četa
 Spaso Ijačić, 1. četa
 Ibrahim Veledar, 2. vod 2. četa
 Maho Šuta, 2. četa
 Velimir Novčić
 Jovo Toholj, 2. vod 1. četa
 Ivan Ivanković
 Branko Mrkić
 Pero Baćina

Politički delegati vodova 2. bataljona
 Ibrulj Abdulrahman, 1. vod 1. četa
 Savo Bošković, 1. četa
 Branko Mandrapa, 1. četa
 Džemal Behram, 1. četa
 Drago Mrkić, 2. četa
 Nusret Šaban
 Stevo Bojanic
 Janko Bojanic
 Dušan Radišić, 2. vod 2. četa
 Ivan Tarle, 3. vod 1. čete
 Nikola Rupar, 1. četa
 Džemal Repeša, 1. četa

Štab 3. bataljona

Komandanti
 Jovan Marković
 (5. 9. 44-24. 9. 44)
 Veljko Gerun
 (24. 9. 44-15. 5. 45)

Politički komesari
 Ratko Krunić
 (5. 9. 44-1. 45)
 Hamid Kebo
 (22. 3. 45-6. 4. 45)
 Jovo Vuletić
 (6. 4. 44-15. 5. 45)

Zamjenik komandanta
 Mirko Papić
 (1. 10. 44-15. 5. 45)

Pomoćnik političkog komesara
 Savo Cice
 (5. 9. 44-15. 5. 45)

Intendant
 Milan Vukasović
 (6. 9. 44-15. 5. 45)

Zamjenik intendanta
 Pašo Bulić

Obavještajni oficiri	Ekonomi
Nedо Radić (5. 9. 44-1. 4. 45)	Josip Bošković
Ljubo Ijačić (4. 9. 44-15. 5. 45)	Risto Ninković
	Danilo Vukasović
Omladinski rukovodilac	<i>Komanda 2. čete 3. bataljona</i>
Milan Setenčić (5. 9. 44-15. 5. 45)	Komandiri
	Risto Šošo
	Sava Munišić
Referenti saniteta	Politički komesari
Petrica Joković (5. 9. 44-12. 12. 44)	Branko Pribišić
Olga Vukojević (1. 3. 45-15. 5. 45)	Sava Delić
Zamjenik referenta saniteta	Zamjenici komandira
Šimun Ivanović (20. 11. 44-15. 5. 45)	Sava Munišić (19. 10. 44-25. 11. 44)
	Rade Gredo (od 25. 11. 44)
<i>Komanda 1. čete 3. bataljona</i>	Pomoćnik političkog komesara
Komandir	Uroš Perišić
Risto Marković (5. 9. 44-15. 5. 45)	(5. 9. 44-15. 5. 45)
Politički komesari	Bolničari
Antun Nodilo (od 25. 11. 44)	Bogdan Masleša
Branko Pribišić	Obrenija Ilić
Milovan Kralj	Drago Marković
Zamjenici komandira	Ekonomi
Gojko Kovač (5. 9. 44-10. 10. 44)	Lazo Biskup
Mladen Milić (od 10. 10. 44)	Josip Bošković
Danilo Masleša (10. 5. 45-15. 5. 45)	<i>Komanda 3. čete 3. bataljona</i>
Pomoćnici komesara	Komandiri
Andelko Popović (5. 9. 44-10. 4. 45)	Gojko Kovač (10. 10. 44-9. 4. 45)
Mišo Kukić (od 10. 4. 45)	Risto Šošo (9. 4. 45-15. 5. 45)
Bolničarke	Politički komesari
Jela Svorcan	Antun Nodilo
Milena Saić	(10. 10. 44)
Desanka Gordić	Dušan Radišić
	Zamjenici komandira
	Sava Munišić
	Mladen Milić
	Vaso Kolak

Pomoćnici komesara	Nedо Bošnjak, 1. četa
Aco Prizmić (10. 10. 44-9. 4. 45)	Jefto Tasovac, 3. četa
Anđelko Popović (od 10. 4. 45)	Branko Mandrapa, 1. četa
Bolničarke	Andelko Ekmečić, 1. četa
Desanka Gordić	Salko Korać, 1. četa
Desa Pešić	Danilo Vukasović, 1. četa
Nataša Nada (Ruskinja)	Đorđe Brković
Ekonom	Lazo Biskup
Ninković	Omer Hubana
<i>Prateći vod 3. bataljona</i>	Ćetko Marić, 3. četa
Komandir	Dimitrije Mitrović, 3. četa
Marko Sardelić	Nikola Mađar
(od 10. 10. 44)	Rade Gredo, 3. četa
Politički delegati	Novica Suhić, 2. četa
Salko Korać	Danilo Masleša, 2. četa
Ante Marinović	Marko Sardelić, 2. četa
Danilo Vukasović	Mladen Milić, 1. četa
<i>Komandiri vodova u 3. bataljonu</i>	<i>Politički delegati 3. bataljona</i>
Vaso Kolak, 1. četa	Dušan Radišić, 1. četa
Simo Bošković, 1. četa	Milovan Kralj, 1. četa
	Boro Glavaš, 2. četa
	Slavko Marušić, 2. četa
	Aco Prizmić, 2. četa
	Ante Kaštropil, 2. četa
	Ante Marinović, 2. četa
	Borislav Rikalj

Štab 4. bataljona

Komandant	Zamjenici intendanta
Obren Milojević (5. 9. 44—15. 5. 45)	Luka Tarana
Politički komesar	Novica Ivanković
Risto Rašević (5. 9. 44-15. 5. 45)	Obavještajni oficir
Zamjenici komandanta	Nikola Pravica
Veljko Gerun (5. 9. 44-23. 9. 44)	(1. 10. 44-15. 5. 45)
Simo Marković (od januara 45-15. 5. 45)	Omladinski rukovodilac
Pomoćnik političkog komesara	Božo Adžović
Uroš Šćepanović (5. 9. 44-15. 5. 45)	(5. 9. 44-11. 5. 45)
Intendanti	Referent saniteta
Sava Delić	Milica Smiljanić
Luka Tarana	(20. 11. 44-15. 5. 45)
	Zamjenik referenta saniteta
	Vidosava -Popadić
	(od 20. 11. 44)
	Radojka Ivanišević

<i>Komanda 1. čete 4. bataljona</i>	Omladinski rukovodioci Ljubo Kolak (5. 9. 44-4. 10. 44)
Komandiri Gojko Stanković (5. 9. 44) Lazar Grče (14. 11. 44-15. 5. 45)	Božidar Ninković (15. 10. 44-15. 5. 45)
Politički komesar Marko Savović (5. 9. 44 i od 15. 5. do 11. 5. 45)	Bolničarka Vidosava Popadić
Zamjenici komandira Gojko Tanasijević (od 5. 9. 44) Lazar Grče Jovo Bubalo (od 14. 11. 44)	Ekonom Mijo Grče (5. 9. 44—15. 5. 45)
Pomoćnik političkog komesara Jovo Vuletić (od 5. 9. 44)	<i>Komanda 3. čete 4. bataljona</i>
Bolničarka Alka Guzina	Komandir Gojko Tanasijević (19. 10. 44-15. 5. 45)
Ekonom Novica Ivanković	Politički komesari Danilo Tarana (od 19. 10. 44) Ahmet Hamzić
<i>Komanda 2. čete 4. bataljona</i>	Zamjenici komandira Šćepo Lončar Jovo Ćuk
Komandiri Mijat Kolak (5. 9. 44-4. io. 44) Lazar Ljubibratić (19. 10. 44-15. 5. 45)	Pomoćnici političkog komesara Jovan Sigud Lazar Milošević
Politički komesari Savo Čičković (od 5. 9. 44) Nikola Pravica	<i>Prateći vod 4. bataljona</i>
Zamjenici komandira Lazar Ljubibratić (5. 9. 44-19. 10. 44) Mirko Kovač (19. 10. 44-15. 5. 45)	Komandir Jovo Ćuk (5. 9. 44-19. 10. 44)
Pomoćnik političkog komesara Grujo Sorajić (od 5. 9. 44)	Politički delegat Jovan Sigud (5. 9. 44-19. 10. 44)
<i>Komandiri vodova u 4. bataljonu</i>	<i>Komandiri vodova u 4. bataljonu</i>
Nikola Kovač, 2. vod 2. četa	Nikola Kovač, 2. vod 2. četa
Vlado Klimović	Vlado Klimović
Mihajlo Kolak	Mihajlo Kolak
Gojko Milaković	Gojko Milaković
Veljko Kolak, 2. vod 2. četa	Veljko Kolak, 2. vod 2. četa
Ćetko Marić, 1. vod 3. četa	Ćetko Marić, 1. vod 3. četa
Pero Mrkonja, 2. vod 3. četa	Pero Mrkonja, 2. vod 3. četa
Milan Ninković, 3. vod 3. četa	Milan Ninković, 3. vod 3. četa
Vlado Stijačić	Vlado Stijačić

Lazar Grče, 2. četa	<i>Politički delegati 4. bataljona</i>
Mirko Kovač, 2. vod 2. čete	Hilmo Begović
Jovo Bubalo, 1. vod 2. čete	Husnija Resulović
Milorad Ninković	Jovan Šigud
Jovo Galeb	Mirko Pravica
	Lazar Milošević
	Danilo Tarana
	Vukašin Kurilić
	Dušan Petrović

Prištapske jedinice brigade

<i>Omladinski vod</i>	<i>Izviđački vod</i>
Komandir	Komandiri
Jovo Marković	Danilo Ekmečić
Politički delegat	Tomo Marković
Jovo Minić	
	<i>Vod za vezu</i>
	Komandir
	Savo Bošković

**Spisak"
boraca koji su prošli kroz
14. hercegovačku (omladinsku)
brigadu**

A

AVDALOVIĆ V. Ljubo, rođen 1925. Drežanj (Nevesinje)
AGBABIĆ M. Ismet, rođen 1925. u Lastvi (Trebinje)
AKŠAM Đ. Ilija, rođen 1917. Ćivaljina (Trebinje)
ALAGIĆ O. Zulfo, rođen 1906. Počitelj (Stolac)
AJANOVIĆ I. Tarik, rođen 1928. Čapljina (Stolac)
AJBEGOVIĆ Hakija
ALEKSIĆ Danilo, Bileća
ALEKSIĆ V. Danica, rođena 1921. Trebinje
ALIKAFIĆ H. Husein, rođen 1915. Mostar
ALIČIĆ H. Alija, rođen 1924. Kljuna (Nevesinje)
ALIČIĆ A. Ibro, rođen 1928. Kljuna (Nevesinje)
ALISIĆ Duka, rođena 1927. Stolac
ANDRIĆ R. Mara, rođena 1924. Pijesci (Mostar)
ANDRIĆ Mirko, rođen 1919, Pijesci (Mostar)
ANDRIĆ P. Todor, rođen 1928. Aladinići (Stolac)
ANĐELIĆ T. Gojko, rođen 1920. Dubočani (Trebinje)
ANĐELIĆ R. Janko, Vrbno (Trebinje)
ANĐUŠIĆ Đ. Đorđe, rođen 1920, Požarno (Trebinje)
ANTELJ P. Stevan, rođen 1919. Vrapčići (Mostar)
ANTELJ M. Nikola, rođen 1926. Potoci (Mostar)
ARSLANAGIĆ H. Ragib, Arslanagića Most (Trebinje)
ATELJEVIĆ O. Vlado, rođen 1910. Zasad (Trebinje)
AĆIMOVIĆ S. Gojko, rođen 1923. Potoci (Mostar)
AĆIMOVIĆ D. Risto, rođen 1926. Humulišani (Mostar)
AČKAR S. Alija, rođen 1910. Rabina (Nevesinje)

Spisak boraca brigade, sačinjen je na osnovu originalnih dokumenata brigade koja se nalaze u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu; spiskova i upitnika koji su nam dostavili opštinski odbori SUBNOR-a u Hercegovini, upitnika koje je popunilo preko 500 boraca i na osnovu sjećanja boraca koji žive u Beogradu i Sarajevu.
I pored najbolje želje i velikog angažovanja da u spisak unesemo sve borce, sigurni smo da u tome nijesmo uspjeli u potpunosti, te se zato unapred izvinjavamo svima onima koji nijesu uneseni ili za koje su dati nepotpuni podaci.

AČKAR I. Huso, rođen 1911. Rabina (Nevesinje)
ADŽOVIĆ M. Božo, rođen 1925. Petrovići (Trebinje)
ADŽOVIĆ L. Nenađ, rođen 1929. Petrovići (Trebinje)
ADŽOVIĆ V. Stevo, rođen 1910. Petrovići (Trebinje)

B

BABIĆ Veljko, rođen u Trnovici (Bileća)
BABIĆ Tomo, rođen u Humljanima (Nevesinje)
BABIĆ O. Ljubiša, rođen 1927. Hodžići (Bileća)
BABIĆ J. Milorad, rođen 1923. Meka Gruda (Bileća)
BABIĆ Mićo, rođen u selu Trnovica (Bileća)
BABIĆ M. Obrad, rođen 1927. Hodžići (Bileća)
BABIĆ N. Rade, rođen 1926. Hodžići (Bileća)
BABIĆ B. Rajko, rođen u selu Trnovica (Bileća)
BADJAK S. Mustafa, rođen 1925. Malo Polje (Mostar)
BAJAT Milovan, rođen u selu Žrvanj (Ljubinje)
BEJAT N. Ratko, rođen 1928. Poplat (Stolac)
BAJAT Stana, rođena 1927. Dabrica (Stolac)
BOJBAŠA Milan, rođen u selu Glušci (Metković)
BAJGORIĆ S. Ahmet, rođen 1907. Dabrica (Stolac)
BAJIĆ S. Huso
BAKMAZ Milan, rođen 1926. Sedlari (Trebinje)
BAKŠIĆ M. Ahmed, rođen 1926. u Trebinju
BAKŠIĆ Šuvalija - Hida, rođena u Trebinju
BALJIĆ H. Meho, rođen 1929. Kruševo (Stolac)
BALJIĆ S. Mujo, rođen 1914. Kruševo (Stolac)
BALJIĆ S. Halil, rođen 1909. Kruševo (Stolac)
BALJIĆ S. Hasan, rođen 1910. Kruševo (Stolac)
BARALIJA B. Avdo, rođen 1924. Luka (Nevesinje)
BARALIJA M. Osman, rođen 1914. Luka (Nevesinje)
BARALIJA S. Hajdar, rođen 1911. Luka (Nevesinje)
BATINA I. Marko, rođen u selu Trebimlja, Ravno (Trebinje)
BAĆEVIĆ P. Blagoje, rođen 1905. Atelji (Stolac)
BAĆINA Petar, rođen 1922. Udrežnje (Nevesinje)
BAHRAM Franjo
BAŠIĆ A. Vojin, rođen 1928. Lug (Trebinje)
BAŠIĆ DŽ. Ibrahim, rođen 1922. u Bašići (Gacko)
BAŠIĆ B. Hadžo, rođen 1924. u Bašići (Gacko)
BAŠIĆ M. Hadžo, rođen 1925. u Bašići (Gacko)
BEBANIĆ I. Mujo, rođen 1916. Humilišani (Mostar)
BEGENIŠIĆ P. Gojko, rođen 1906. Budoši (Trebinje)
BEGENIŠIĆ R. Đuro, rođen 1895. Orahovac (Trebinje)
BEGOVIĆ I. Alija, rođen 1916. Begović Kula (Trebinje)

BEGOVIĆ Ismet, rođen 1927. Stolac
BEGOVIĆ A. Hilmo, rođen 1924. Begović Kula (Trebinje)
BEGOVIĆ M. Šaćir, rođen u selu Bašnjevo, Šipovo (Jajce)
BEKAVAC A. Ljubo, rođen 1918. Mostar
BEKIĆ M. Ekrem, rođen 1925. Trebinje
BELOVIĆ D. Žarko, rođen 1927. Hrgud (Stolac)
BENDER M. Vido
BERBEROVIĆ Gojko, rođen u selu Ortiješ (Mostar)
BEĆA A. Tahir, rođen 1918. Bitunja (Stolac)
BEĆIROVIĆ O. Arif
BEHRAM S. Džemal, rođen 1919. Rotimlja (Stolac)
BIBERDŽIĆ R. Petar, rođen 1928. Vranjska (Bileća)
BIBERDŽIĆ N. Savo, rođen 1926. Vranjska (Bileća)
BIJEDIĆ J. Sabit, rođen 1926. Gornje Gračarevo (Trebinje)
BIJELIĆ A. Pero, rođen 1922. Dubočica (Ljubinje)
BISKUP J. Lazo, rođen 1913. Dračevo (Trebinje)
BJELAVAC A. Alija, rođen 1918. Rabina (Nevesinje)
BJELETIĆ A. Milivoje, rođen 1928. Kapavica (Nikšić)
BJELETIĆ Uroš, rođen u selu Golobrđe
BJELICA L. Mitar, rođen 1925. Česim, Glavatićevo (Konjic)
BJELICA N. Zdravko, rođen 1928. Meča, Berkovići (Stolac)
BJELICA S. Momčilo, rođen 1928. Česim, Glavatićevo (Konjic)
BJELICA L. Pavle, rođen 1927. Česim, Glavatićevo (Konjic)
BJELICA Rajko, rođen u selu Vrbica (Bileća)
BOBAN R. Savo, rođen 1914. Ćićev (Konjic)
BOGDANOVIĆ P. Nikola, rođen u selu Hutovo (Stolac)
BOGDANOVIĆ I. Pero, rođen 1910. Hutovo (Stolac)
BOGOJE Đ. Vido, rođen u selu Mašević, Hutovo (Stolac)
BOGOJE I. Mato, rođen 1925. Hutovo (Stolac)
BODIROGA J. Andelko, rođen 1903. Poplat (Stolac)
BODIROGA B. Dušan, rođen 1926. Poplat (Stolac)
BODIROGA Dušan, rođen u selu Bodiroge (Trebinje)
BODIROGA Jovo, rođen 1924. Poplat (Stolac)
BODIROGA Rajko, rođen 1923. Poplat (Stolac)
BOJANIĆ Stevo
BOJANIĆ T. Drago, rođen 1925. Željuša (Mostar)
BOJANIĆ Janko
BOJANIĆ S. Rade, rođen u selu Baljci (Bileća)
BOJANIĆ R. Zora, rođena 1924. Fatnica (Bileća)
BOJBASA Miloš, Trnovo
BOJOVIĆ S. Rade, rođen 1925. Poljice (Bileća)
BOJĆIĆ Hamza, rođen u Stocu
BOKAVAC A. Ljubo, rođen u Mostaru
BOKIĆ Božo, rođen u selu Krtinje (Ljubinje)
BEKIĆ M. Ekrem, rođen u Trebinju

BOKONJIĆ M. Ilija, rođen 1913. Pridvorci (Trebinje)
BOKUN R. Danilo, rođen 1920. Rapti, Bobani (Trebinje)
BOKUN D. Lazo, rođen 1929. Rapti, Bobani (Trebinje)
BOKUN Milorad, rođen u selu Rapti, Bobani (Trebinje)
BALAVAC S. Ibrahim, rođen 1912. Aladinići (Stolac)
BALAVAC M. Mujo, rođen 1904. Aladinići (Stolac)
BOTINA I. Marijan, rođen 1927. Trebimlja (Trebinje)
BOHIĆ D. Nazif, rođen 1912. Orahovica (Konjic)
BOŠKOVIĆ Baćko
BOŠKOVIĆ S. Boško, rođen 1925. Hodbine (Mostar)
BOŠKOVIĆ V. Veljko, rođen 1922. Mrkonjići (Trebinje)
BOŠKOVIĆ T. Veljko, rođen 1922. Volujac (Trebinje)
BOŠKOVIĆ Đoko, rođen u selu Mrkonjići (Trebinje)
BOŠKOVIĆ Jovo, rođen u selu Mrkonjići (Trebinje)
BOŠKOVIĆ L. Jozo, rođen 1928. Crnica (Stolac)
BOŠKOVIĆ N. Josip, rođen 1921. Mrkonjići (Trebinje)
BOŠKOVIĆ T. Njegoslav, rođen 1926. Mrkonjići (Trebinje)
BOŠKOVIĆ N. Radojka, rođena 1926. Mrkonjići (Trebinje)
BOŠKOVIĆ T. Savo, rođen 1927. Volujac (Trebinje)
BOŠKOVIĆ T. Simo, rođen 1912. Mrkonjići (Trebinje)
BOŠKOVIĆ O. Todor, rođen 1926. Mrkonjići (Trebinje)
BOŠNJAK Nedо, rođen u selu Podosoje (Bileća)
BRAJEVIĆ O. Ahmet, rođen 1927. Mostar
BRALO M. Filip, rođen 1922. Zabrišće (Livno)
BRATIĆ O. Hasan, rođen 1907. Lokve, Aladinići (Stolac)
BRAĆKOVIĆ M. Azim, rođen 1923. Pridvorci (Trebinje)
BRAĆKOVIĆ Asan, rođen 1923. Pridvorci (Trebinje)
BRAĆKOVIĆ I. Mahmut, rođen 1922. Pridvorci (Trebinje)
BREGOVIĆ I. Martin, rođen u Ivanjecu
BRENJO P. Marko, rođen 1926. Odžak (Nevesinje)
BRKIĆ Ahmet »Lebro«, rođen 1923. Mostar
BRKOVIĆ I. Đorđe, rođen 1925. Necvijeće (Trebinje)
BRKOVIĆ I. Marko, rođen 1922. Necvijeće (Trebinje)
BUBALO A. Damo, rođen 1915. Orahovica (Konjic)
BUBALO O. Ibrahim, rođen 1924. Potoci (Mostar)
BUBALO M. Jovo, rođen 1924. Mijonići (Trebinje)
BUBALO A. Mujo, rođen 1926. Potoci (Mostar)
BUBALO S. Todor, rođen 1910. Mijonići (Trebinje)
BUDEN P. Danilo, rođen 1927. Žakovo (Trebinje)
BUDEN Đ. Todor, rođen 1927. Žakovo (Trebinje)
BUKVIĆ Danica, rođena u selu Bračići (Stolac)
BUKVIĆ J. Stana, rođena 1928. Dabrica (Stolac)
BULAJIĆ S. Milan, rođen 1924. Bojište (Nevesinje)
BULAJIĆ N. Milorad, rođen 1925. Ljudi Do (Stolac)
BULIĆ O. Alija, rođen 1922. Luka (Nevesinje)

BULIĆ Dušan, rođen u selu Gnojnice (Mostar)
BULIĆ Pašo
BULIĆ L. Mitar, rođen 1924. Dračevica (Mostar)
BULUT Vojko, rođen u selu Prebilovci (Čapljina)
BULUT S. Novica, rođen 1926. Prebilovci (Čapljina)
BULUT Čedo, rođen u selu Prebilovci (Čapljina)
BULJKO H. Muhamed, rođen 1923. Jasenica (Mostar)
BURIĆ Rašo, rođen u selu Ladinići (Stolac)
BURIĆ A. Sabrija
BURIĆ M. Tomo, rođen 1917. Prenj, Ladinići (Stolac)
BURLICA K. Rade, rođen 1922. Lastva (Trebinje)
BUTIGAN I. Andrija, rođen u selu Dubrave, Hutovo (Stolac)
BEGOVIĆ Saćir, rođen u selu Bašnjevo (Šipovo)

V

VEŽIĆ Ibrahim, rođen 1911. Gnojnice (Mostar)
VELAGIĆ A. Omer, rođen 1922. Blagaj (Mostar)
VELENDAR H. Ibro, rođen 1925. Počitelj
VIDAČIĆ P. Rajko, rođen 1915. Pridvorci (Nevesinje)
VIĐEN S. Jusuf, rođen 1922. Gomiljani (Trebinje)
VILA S. Abje, rođen 1921. Mostar
VILIĆ M. Veljko, rođen 1920. Žiljevo (Nevesinje)
VITLAČIĆ J. Zdenko, rođen 1928. Stolac
VICO P. Mato, rođen 1908. Ograde (Trebinje)
VLATKOVIĆ I. Jovo, rođen 1923. Kočela (Trebinje)
VLATKOVIĆ J. Mirko, rođen 1923. Kočela (Trebinje)
VLATKOVIĆ Todor, rođen 1927. Duži (Trebinje)
VOJĆIĆ Milan, rođen u selu Kuti (Bileća)
VOLODER S. Mumin, rođen 1915. Rabina (Nevesinje)
VREĆA V. Stevo, rođen 1927. Krnjevići (Trebinje)
VRHOVAC O. Ivan, rođen u Gradacu
VUJADINOVIĆ S. Radovan, rođen 1926. Udrežnje (Nevesinje)
VUJINOVIC J. Luka, rođen 1927. Sopilja (Nevesinje)
VUJINOVIC M. Luka
VUJINOVIC A. Osman, rođen u selu Dubrave (Stolac)
VUJINOVIC J. Pero, rođen 1912. Sopilja (Nevesinje)
VUJNOVIĆ Smajo
VUJOVIĆ M. Aleksa, Davidovići (Bileća)
VUJOVIĆ Žarko, Bileća
VUJOVIĆ Živko, rođen u selu Meka Gruda (Bileća)
VUJOVIĆ Milan Krnje, rođen u selu Zasade (Bileća)
VUJOVIĆ G. Pavle, rođen 1923. Zasade (Bileća)
VUJOVIĆ Š. Simo, rođen u selu Vranjska (Bileća)
VUKALOVIĆ Slavko

VUKALOVIĆ K. Božo, rođen 1926. Pridvorci (Trebinje)
VUKALOVIĆ D. Milo, rođen 1919. Bogojević Selo (Trebinje)
VUKAS Petar, rođen na Pelješcu (Dubrovnik)
VUKASOVIĆ Branko, rođen u selu Žakovo (Trebinje)
VUKASOVIĆ P. Veljko, rođen 1925. Žakovo (Trebinje)
VUKASOVIĆ Danilo, rođen u selu Žakovo (Trebinje)
VUKASOVIĆ M. Milan, rođen 1914. Žakovo (Trebinje)
VUKAŠINOVIĆ T. Gospava, rođena 1929. Potkraj, Zupci (Trebinje)
VUKIĆEVIĆ M. Simo, rođen 1925. Pridvorci (Trebinje)
VUKIĆEVIĆ K. Vuko, rođen u selu Zasad (Trebinje)
VUKOVIĆ P. Aleksa, rođen 1922. Hodžići (Bileća)
VUKOVIĆ A. Anđelko, rođen 1928. Meka Gruda (Bileća)
VUKOVIĆ B. Boro, rođen u Trebinju
VUKOVIĆ Vukašin, rođen u selu Meka Gruda (Bileća)
VUKOVIĆ M. Janko, rođen 1927. Biograd (Nevesinje)
VUKOVIĆ D. Jovan, rođen 1921. Biograd (Nevesinje)
VUKOVIĆ M. Luka, rođen 1925. Gorica (Trebinje)
VUKOVIĆ A. Petko, rođen 1927. Meka Gruda (Bileća)
VUKOVIĆ Savo, rođen u selu Glušci (Metković)
VUKOJE B. Zivana, rođena 1926. Pađeni (Bileća)
VUKOJEVIĆ Jovo, rođen u selu Sedlari (Trebinje)
VUKOJEVIĆ-MARKOVIĆ M. Olga, rođena 1926. Sedlari (Trebinje)
VUKOJEVIĆ D. Stana, rođena 1928 Sedlari (Trebinje)
VUKOSAV T. Branko, rođen 1930. Stepanovićevo (Novi Sad)
VUKOSAV Vasika, rođena u selu Poplat (Stolac)
VUKOSAV M. Dimitrije, rođen 1926. Poplat (Stolac)
VULETIĆ D. Jovo, rođen 1924. Mionići (Trebinje)
VULETIĆ S. Jovo, rođen 1924. Trebinje
VULETIĆ R. Obren, rođen 1911. Gomiljani (Trebinje) •
VULEŠEVIĆ D. Dušan, rođen 1927. Jušići (Trebinje)
VULEŠEVIĆ J. Nikola, rođen 1922. Jušići (Trebinje)
VULEŠEVIĆ V. Čedo, rođen 1926. Jušići (Trebinje)
VULIĆ L. Danilo, rođen 1919. Strujići (Trebinje)
VUČETIĆ I. Petar, rođen 1923. Dobro Polje (Kalinovik)
VUČIJAK D. Svetozar, rođen 1923. Mostar
VUČKOVIĆ Jovan, rođen u selu Bogdašići (Bileća)
VUČKOVIĆ I. Luka, rođen u Opuzenu (Metković)
VUČKOVIĆ J. Rade, rođen 1912. Aladinići (Stolac)
VUČUR R. Vaso, rođen 1924. Orah (Trebinje)
VUČUR B. Jovo, rođen 1924. Orah (Trebinje)
VUČUR R. Milan, rođen 1921. Orah (Trebinje)
VUČUREVIĆ Jovo, rođen u selu Aleksina Međa (Trebinje)
VUČUREVIĆ G. Nikola, rođen 1928. Bogojevo Selo (Trebinje)

G

GAVRILOVIĆ Risto, rođen u selu Sedlari (Trebinje)
GAGOVIĆ J. Svetozar, rođen 1910. Foča
GABELA M. Derviš, rođen u selu Ostrožac (Konjic)
GADARA M. Ibro, rođen 1910. Rabina (Nevesinje)
GADARA B. Salko, rođen 1919. Rabina (Nevesinje)
GADARA S. Hajdar, rođen 1920. Rabina (Nevesinje)
GALEB T. Jovo, rođen 1923. Cerovac (Trebinje)
GATALO U. Dušan, rođen 1915. Potoci (Mostar)
GATALO M. Miloš, rođen 1920. Potoci (Mostar)
GATAČKIĆ H. Meho, rođen 1913. Trebinje
GAČANIN Hamdija
GAČIĆ P. Marica, rođena 1928. Žitomislići (Mostar)
GAŠTAN O. Arif, rođen 1912. Rabina (Nevesinje)
GAŠTAN M. Duran, rođen 1920. Rabina (Nevesinje)
GAŠTAN M. Ibro, rođen 1915. Rabina (Nevesinje)
GERIN I. Avdo, rođen 1918. Burmazi (Stolac)
GERUN M. Veljko, rođen 1920. Taleža (Trebinje)
GLAVAŠ J. Boro Borislav, rođen 1925. Buna (Mostar)
GLAVINIĆ M. Jozo, rođen 1927. Babin Do, Hutovo (Stolac)
GLIBO Momčilo, rođen u selu Tasovčići (Čapljina)
GLOGOVAC Milan, rođen u selu Gračanica (Gacko)
GLOGOVAC K. Božidar, rođen u selu Dramišćevo (Nevesinje)
GLOGOVAC J. Zoran, rođen 1925. Volujac (Trebinje)
GLOGOVAC D. Šćepo, rođen 1925. Volujac (Trebinje)
GLUHAJIĆ M. Milanka, rođena 1928. u Drijenjani (Trebinje)
GLUHAJIĆ Miroslav, rođen u Drijenjani (Trebinje)
GLUHAJIĆ-ĐURICA N. Desa, rođena 1929. Drijenjani (Trebinje)
GLUHAJIĆ B. Radovan, rođen 1926. Drijenjani (Trebinje)
GOLAŠ Mustafa, rođen 1922. Blagaj (Mostar)
GOLIJANIN B. Milan, rođen u Mostaru
GOLIJANIN Radovan, rođen 1912. Nevesinje
GOLIĆ O. Meho, rođen 1914. Kruševljani (Nevesinje)
GOLOŠ Ranko, rođen 1929. Dubrave (Stolac)
GOLOŠ A. Omer, rođen 1912. Lakat (Nevesinje)
GOLOŠ A. Huso, rođen 1924. Lakat (Nevesinje)
GORĐIĆ D. Desanka, rođena 1926. Dabrica (Stolac)
GORĐIĆ S. Sekul, rođen 1923. Dabrica (Stolac)
GRABIĆ M. Ismet, rođen 1925. Lastva (Trebinje)
GRANULO H. Bećir, rođen 1913. Gradeljina (Konjic)
GRBO S. Novica, rođen 1927. Kubaš (Stolac)
GREDA N. Ljubomir, rođen u selu Vrapići (Mostar)
GREDO Rade, rođen u selu Galičići (Trebinje)
GREBAVIĆ A. Bećko, rođen 1914. Bahori (Gacko)

GREBAVIĆ H. Bećir, rođen 1922. Bahori (Gacko)
GREBOVIĆ Bećko, Stolac
GRK L. Danilo, rođen 1914. Atelji (Stolac)
GRK Pero, rođen 1927. Atelji (Stolac)
GRČE T. Lazar, rođen 1921. Grbići, Žakovo (Trebinje)
GRČE L. Mijo, rođen 1910. Grbići, Žakovo (Trebinje)
GUZINA I. Muharem, rođen 1921. Mostar
GUZINA S. (Beba) Alka, rođena 1924. Mostar
GUZINA Ibro
GRBIĆ-GUTIĆ V. Ljubica, rođena 1925. Muminovača (Čapljina)

D

DABOVIĆ L. Krsto, rođen 1921. Ljubomir (Trebinje)
DABIĆ P. Simo, rođen 1926. Mostar
DABIĆ D. Stojan, rođen 1926. Poplat (Stolac)
DABIĆ Tomo, rođen 1909. Humišljani (Mostar)
DAKOVIĆ J. Borisa, rođen 1920. Lukavac (Nevesinje)
DAKOVIĆ J. Jagoš, rođen 1922. Lukavac (Nevesinje)
DAKOVIĆ Ž. Miško, rođen 1920. Lukavac (Nevesinje)
DANGUBUĆ J. Branko, rođen u selu Dola (Bileća)
DANGUBIĆ Peko, rođen u selu Žrvanj (Ljubinje)
DANILOVIĆ J. Blagoje
DANČIĆ P. Pero, rođen u selu Radetići, Hutovo (Stolac)
DEDOVIĆ A. Adem, rođen 1927. Bijenja (Nevesinje)
DELIJA I. Simun, rođen u Opuzenu (Metković)
DEDIĆ B. Đafa
DELIĆ J. Savo, rođen 1914. Grmljani (Trebinje)
DELIĆ B. Fejzo, rođen 1912. Žulje (Nevesinje)
DEMIROVIĆ M. Đevad, rođen 1927. Mostar
DEMIĆ I. Ahmet, rođen 1919. Lakat (Nevesinje)
DEMIĆ O. Alija, rođen 1921. Lakat (Nevesinje)
DEMIĆ A. Osman, rođen 1922. Podgorani (Mostar)
DEMIĆ O. Saban, rođen 1912. Lakat (Nevesinje)
DENDA Milan, rođen u selu Mirilovići (Bileća)
DENDA Muharem, Mostar
DERETIĆ T. Savo, rođen 1927. Orahovac (Trebinje)
DERETIĆ J. Uroš, rođen 1927. Orahovac (Trebinje)
DIPO A. Hamid, rođen u selu Polije (Ulog)
DIZDAR H. Ragib, rođen 1922. Stolac
DOBRANIĆ Danilo, rođen u selu Meča (Stolac)
DOBRANIĆ Milan, rođen u selu Meča (Stolac)
DOBRANIĆ S. Mila, rođena 1927. Meča (Stolac)
DOBRANIĆ T. Nikola, rođen 1930. Meča (Stolac)

DOMAZET Milenko, rođen u selu Vlahovići (Ljubinje)
DOMAZET M. Omer, rođen 1920. Podgorani (Mostar)
DOMAZET A. Osman, rođen 1924 Podgorani (Mostar)
DOMINIK Anton, Hrvatska
DRAGIĆ Š. Branko, rođen 1921. Zeljuša (Mostar)
DRAGIĆ L. Vlado, rođen 1925. Željuša (Mostar)
DRAGIĆ J. Stojan, rođen 1912. Zeljuša (Mostar)
DRAGOVIĆ Miloš, rođen u selu Okolišta (Trnovo)
DRAGOVIĆ D. Radoslav, rođen u selu Udrežnje, Biograd (Nevesinje)
DRAGOVIĆ A. Savo, rođen 1917. Hrgud (Stolac)
DRAGOLJEVIĆ Đ. Savo, rođen 1924. Gomiljani (Trebinje)
DRAŽIĆ V. Jovo, rođen 1928. Gabela (Čapljina)
DRAPIĆ J. Milan, rođen u selu Dobromani (Trebinje)
DRAŠKO S. Milenko, rođen 1925. Tasovčići (Stolac)
DREKALOVIĆ Drago, rođen 1923. Kočela (Trebinje)
DRLJEVIĆ Hamid, rođen u Blagaju (Mostar)
DROCE D. Meho, rođen 1911. Sopilja (Nevesinje)
DUKA M. Stojan, rođen 1915. Hatelji (Stolac)
DURAKOVIĆ S. Avdo, rođen 1924. Gornje Grnčarevo (Trebinje)
DURAKOVIĆ A. Derviš, rođen 1924. Gornje Grnčarevo (Trebinje)
DURAKOVIĆ J. Mustafa, rođen u Zasadu (Trebinju)
DURAKOVIĆ N. Junuz, rođen 1909. Ćićevo (Trebinje)
DURAKOVIĆ O. Juso, rođen 1914. Kruševljani (Nevesinje)
DURAKOVIĆ Šaban
DUČIĆ Zorka, rođena u selu Fatnica (Bileća)
DUČIĆ Luka, rođen u selu Fatnici (Bileća)
DUČIĆ M. Risto, rođen 1923. Lug (Trebinje)

Đ

ĐAJIĆ Bećo
ĐAJIĆ R. Blagoje, rođen 1926. Orahovac (Trebinje)
DEKO B. Halil, rođen 1922. Luka (Nevesinje)
DELMEZ Zivko
ĐIPA A. Hamid, rođen 1919. Prolja (Ulog)
DOGO V. Danica, rođena u selu Hrasno (Čapljina)
DONKO S. Mehmed, rođen u selu Bivolje Brdo (Stolac)
DORDAN Milan, rođen u selu Dvrstnica (Trebinje)
ĐULIĆ Avdo
ĐULIĆ A. Omer, rođen 1909. Pješivac (Stolac)
ĐULIĆ Šaban
ĐULIĆ J. Osman, rođen 1910. Pješivac (Stolac)
ĐULIĆ Salko
ĐULMEZ H. Tahir, rođen 1907. Pješivac (Stolac)

ĐURASOVIĆ M. Božidar, rođen 1924. Bukorići (Nevesinje)
ĐURASOVIĆ Danilo, rođen u selu Raštani (Mostar)
ĐURICA S. Dušan, rođen 1923. Klečak (Stolac)
ĐURIČIĆ Mara, rođena u selu Rapti, Bobani (Trebinje)
ĐURICA R. Milutin, rođen 1926. Hatelji (Stolac)

E

EKMEČIĆ S. Andelko, rođen 1914. Pribilovci (Stolac)
EKMEČIĆ-BRKIĆ I. Jovanka, rođena 1926. Čapljina
EKMEČIĆ Danilo, rođen 1923. Pridvorci (Čapljina)
EKMEČIĆ Dušan, rođen 1928. Pridvorci (Čapljina)
ELEZ Petar, rođen u selu Boljanovićima (Trnovo)
ELEZOVIĆ I. Mujo, rođen u selu Bivolje Brdo (Mostar)
ERKOČEVIĆ Rašid, rođen u Trebinju

Ž

ŽALE O. Alija, rođen 1902. Dabrica (Stolac)
ZARKOVIĆ-KUKOLJ Zeljka, rođena 1927. Gornje Hrasno (Neum)
ŽARKOVIĆ O. Ljuban, rođen u selu Gornje Hrasno (Neum)
ŽARKOVIĆ Spasoje, rođen u selu Hrasno (Stolac)
ŽARKUŠIĆ Z. Ahmed, rođen 1906. Prenj (Stolac)
ŽARKUŠIĆ Zulfikar, rođen u selu Opličići (Stolac)
ŽDRALIĆ Vaso
ŽERAJIĆ V. Jelka, rođena 1922. Luka (Nevesinje)
ŽERAJIĆ D. Nedо, rođen 1927. Kljuna (Nevesinje)
ŽUGOR A. Salko, rođen 1914. Kljuna (Nevesinje)
ŽNUKİĆ Rade, rođen u Dobrom Polju (Kalinovik)

Z

ZAKLAN Ibro
ZVONIĆ I. Arif, rođen 1921. Željuša (Mostar)
ZELIHIĆ I. Ramadan, rođen 1912. Trebinje
ZLOLJA M. Halil, rođen 1914. Borovčići (Nevesinje)
ZOLJ Huso, rođen 1925. Bijenja (Nevesinje)
ZUBAC Ado, rođen u selu Pribilovci (Čapljina)
ZUBAC P. Gojko, rođen 1924. Ukšići Ljubomir (Trebinje)
ZUBČEVIĆ Junuz, rođen u Trebinju
ZUBČEVIĆ Nazif, rođen u Trebinju

ZUKANOVIĆ M. Meho, rođen 1925. Krekovi (Nevesinje)
ZUKANOVIĆ Omer, rođen 1907. Dabrica (Stolac)
ZUKOVIĆ I. Mujo, rođen 1924. Rabina (Nevesinje)
ZULIĆ B. Safet, rođen 1914. Stolac
ZUROVAC D. Aleksa, rođen 1927. Grabovina (Čapljina)

I

IVANKOVIĆ Vido
IVANKOVIĆ M. Novica, rođen 1913. Vrpolje (Trebinje)
IVANKOVIĆ Ivan
IVANKOVIĆ N. Pero, rođen 1925. Srijetež
IVANKOVIĆ Tomo, rođen u selu Vrpolje (Trebinje)
IVANOVIC Luka, rođen u selu Šipan (Dalmacija)
IVANKOVIĆ Simun, rođen u selu Blato (Korčula)
IVANIŠEVIĆ Radojka
IVELJA Marko, rođen u Ljubinju
IVKOVIĆ T. Vojin, rođen 1919. Bijela rudina (Bileća)
IVKOVIĆ Danilo, rođen u selu Drežanj (Nevesinje)
IVKOVIĆ-ŠARIĆ Sava, rođen u selu Drežanj (Nevesinje)
IGNJATIĆ I. Mirko, rođen 1920. Volujac (Trebinje)
IBRISIMOVIC A. Derviš, Bijeljina
IBRISIMOVIC Husein, Bijeljina
IBRULJ Abdurahman, rođen u selu Počitelj (Čapljina)
IJAČIĆ Ljubo, rođen u selu Tasovčići (Čapljina)
ILIĆ B. Branko, rođen 1927. Davidovići (Bileća)
ILIĆ M. Branko, rođen u selu Dola (Bileća)
ILIĆ D. Danilo, rođen u selu Davidovići, Divin (Bileća)
ILIĆ Milan, rođen u selu Zvijerina (Bileća)
ILIĆ Milovan, rođen u selu Bijeljani (Bileća)
ILIĆ Obrenija, rođena u selu Bijeljani (Bileća)
ILIĆ G. Petar, rođen 1926. u selu Gornja dola, Divin (Bileća)
IMAMOVIĆ-PLAVČIĆ M. Raza, rođena 1908. Doljani (Konjic)

J

JAGANJAC A. Huso, rođen 1926. Bileća
JAMINA M. Simo, rođen u selu Bojište (Nevesinje)
JANKOVIĆ S. Peko
JANOŠ D. Branko, rođen u selu Pdokom (Stolac)
JANJIĆ S. Gospava, rođena 1926. u selu Slato (Nevesinje)
JANJOŠ M. Petar, rođen 1928. Ljuti Do (Stolac)
JELAČIĆ S. Đoko, rođen 1926. Dabrica (Stolac)

JELAČIĆ S. Mitar, rođen 1924. Dabrica (Stolac)
JOVIĆ Nikola
JOKANOVIĆ Jovo
JOKANOVIĆ Pero, rođen u Bileći
JOKOVIĆ Petrica, rođen 1926. u selu Blato (Korčula)
JOŠOVIĆ Risto
JUGOVIĆ Vuko

K

KAŽA Ivan, rođen u selu Studenac (Ljubuški)
KAZAZIĆ I. Mustafa, rođen 1921. Mostar
KAZAZIĆ I. Sule, rođen 1919. Mostar
KAJAN N. Alija, rođen 1912. Lakat (Nevesinje)
KAJINA Dane, Mostar
KAJIĆ Halil
KATA Ivan, rođen u Studenici (Ljubuški)
KALĐIĆ V. Veljko
KALEM J. Blagoje, rođen 1920. Lakat (Nevesinje)
KALEM P. Lazar, rođen 1919. Humilišani (Mostar)
KALEM D. Nemanja, rođen 1926. Lišani (Mostar)
KALEM O. Risto, rođen 1920. Humilišani (Mostar)
KANKLIJA M. Mujo, rođen u Olovu
KAPETANOVIĆ M. Šefkija, rođen 1915. Skočigrm (Trebinje)
KAPETANOVIĆ Azis
KAPOR Milan, rođen u selu Mirilivići (Bileća)
KARDUM Mile, rođen u selu Rapti, Bobani (Trebinje)
KASUMOVIĆ S. Ibro, rođen 1928. Kljuna (Nevesinje)
KASUMOVIĆ N. Hamid, rođen 1928. Kljuna (Nevesinje)
KASUMOVIĆ I. Hasan, rođen 1922. Kljuna (Nevesinje)
KAŠIKOVIĆ Kosto, rođen u selu Vranjska (Bileća)
KAŠTROPIL Ante, rođen u selu Blato (Korčula)
KEBO Hamid, rođen 1923. Bivolje Brdo (Stolac)
KEBO Hasan
KEŠELJ Gojko, rođen u selu Vranjska (Bileća)
KIJAC M. Milorad, rođen u selu Domaševo (Trebinje)
KILIBARDA R. Nikola, rođen 1928. u selu Dramiševo (Nevesinje)
KISIN B. Milan, rođen u selu Zubci (Trebinje)
KISIĆ P. Jovo
KISIĆ Milan, rođen u selu Zvijerina (Bileća)
KISIĆ Mihajlo, rođen u Bileći
KISIĆ Petko, rođen u selu Zvijerina (Bileća)
KISIĆ Filip, rođen u selu Zvijerina (Bileća)
KITIĆ M. Ahmet, rođen 1900. Prenj (Stolac)

KLEPO S. Alija, rođen 1921. Počitelj (Čapljina)
KLEPO O. Hasan, rođen 1925. Počitelj (Stolac)
KLIMOVIĆ V. Vlado - Vladimir, rođen 1924. Lastva (Trebinje)
KNEŽIĆ R. Žarko, rođen 1923. Hodbina (Mostar)
KNEŽEVIĆ S. Andelko, rođen 1925. Bijenja (Nevesinje)
KNEŽEVIĆ Vojo, rođen u selu Bijenja (Nevesinje)
KNEŽEVIĆ J. Danilo, rođen 1928. Tulje (Trebinje)
KNEŽEVIĆ J. Milan, rođen 1923. Tulje (Trebinje)
KLJAJIĆ A. Lazar, rođen 1921. Žalom (Nevesinje)
KLJAKIĆ P. Božo, rođen 1922. Udrežnje (Nevesinje)
KLJAKIĆ V. Drago, rođen 1921. Udrežnje (Nevesinje)
KLJAKIĆ Milovan, rođen u Biogradu (Nevesinje)
KOVAČ Gojko, rođen 1921. Janjač, Zagora (Trebinje)
KOVAČ S. Mirko, rođen u selu Janjač (Trebinje)
KOVAČ M. Nikola, rođen 1921. Zagora (Trebinje)
KOVAČ S. Uroš, rođen 1921. Podstrašivica (Trebinje)
KOVAČEVIĆ V. Vojin, rođen 1926. Bijenja (Nevesinje)
KOVAČEVIĆ B. Drago, rođen 1927. Biograd (Nevesinje)
KOVAČEVIĆ J. Mirko, rođen 1925. Koleško (Nevesinje)
KOVAČEVIĆ M. Pero, rođen 1926. Pridvorci (Nevesinje)
KOVAČEVIĆ N. Radoslav, rođen 1925. Biograd (Nevesinje)
KOVAČEVIĆ G. Uglješa, rođen 1927. Zasad (Trebinje)
KOVAĆINA S. Stojan, rođen 1928. Sedlari (Trebinje)
KOZIĆ B. Andelko, rođen 1922. Krajpolje (Ljubinje)
KOJOVIĆ Jovo iz Trebinja
KOJOVIĆ T. Milan, rođen 1922. Hatelji (Stolac)
KOKOTOVIĆ K. Boško, rođen 1925. Biograd (Nevesinje)
KOKOTOVIĆ O. Drago, rođen 1920. Biograd (Nevesinje)
KOLAK D. Vaso, rođen 1922. u selu Tulje (Trebinje)
KOLAK J. Vlado, rođen 1908. Podglivlje (Trebinje)
KOLAK S. Veljko, rođen 1927. Hum (Trebinje)
KOLAK S. Gojko, rođen 1919. Hum (Trebinje)
KOLAK L. Jovo, rođen 1927. Tulje (Trebinje)
KOLAK S. Ljubo, rođen 1923. Hum (Trebinje)
KOLAK S. Mijat, rođen 1921. Hum (Trebinje)
KOLAK T. Mihajlo, rođen 1926. Hum (Trebinje)
KOLAK R. Olga, rođena 1926. Tulje (Trebinje)
KOMAR Žarko, rođen u Bileći
KOMNENOVICIĆ Đ. Dušan, rođen 1927. Galičići (Trebinje)
KOMNENOVICIĆ T. Jovo, rođen 1910. Poplat (Stolac)
KOMNENOVICIĆ L. Nikola, rođen 1900. Poplat (Stolac)
KOMNENOVICIĆ G. Ranko, rođen 1929. Poplat (Stolac)
KONZUL P. Vido, rođen u selu Hutovo (Stolac)
KOPRIVICA Božidar, rođen u selu Meka Gruda (Bileća)
KOPRIVICA Nedeljko, rođen u selu Meka Gruda (Bileća)

KOPRIVICA Cedo, rođen u selu Meka Gruda (Bileća)
KORAĆ S. Ismet, rođen 1929. Bivolje Brdo (Stolac)
KORAĆ S. Salko, rođen 1923. Bivolje Brdo (Stolac)
KOSERESKI Gavrilo, rođen u Andrejevskom SSSR
KOSO Z. Abas, rođen 1924. Dubrava (Stolac)
KOSOVIĆ Mara, rođena 1924. Požarno (Trebinje)
KOSOVIĆ B. Rade, rođen u selu Korita (Bileća)
KOĆO Ilijaz, rođen 1911. Gomiljani (Trebinje)
KOČO K. Ismet, rođen 1910. Gomiljani (Trebinje)
KRALJ D. Danilo, rođen u selu Ravno (Trebinje)
KRALJ Milovan, rođen u selu Ravno (Trebinje)
KRALJEVIĆ V. Branko, rođen 1922. Cicina (Trebinje)
KRALJEVIĆ Lazar, rođen u selu Žakovo (Trebinje)
KREŠIĆ Š. Vide, rođen 1903. Tješivac (Stolac)
KRIO O. Omer, rođen 1923. Račića (Stolac)
KRISTE P. Marko, rođen 1927. Ravno (Trebinje)
KRISTIĆ Đ. Jure, rođen 1922. Orahov Do (Trebinje)
KRISTO Jozo, rođen u Busovači
KRPO O. Omer, rođen 1924. Aladinići (Stolac)
KRUJIĆ F. Junuz, rođen 1917. Nikšić
KRUNIĆ S. Ratko, rođen 1919. u SAD
KRUNIĆ S. Nada, rođena 1925. Zasad (Trebinje)
KRUNIĆ S. Slavka, rođena 1927. Zasad (Trebinje)
KRUŠEVAC T. Branko
KSOLJIĆ O. Ibro
KUZMAN Ljubo, rođen u selu Pijesci (Mostar)
KUJUNDŽIĆ M. Aleksa, rođen u selu Kula (Konjic)
KUJUNDŽIĆ Đ. Maksim, rođen 1923. Čelebići (Konjic)
KUJUNDŽIĆ L. Radoslav, rođen u selu Kula (Konjic)
KUKAVIĆIĆ Đ. Jovo, rođen 1926. Orah (Trebinje)
KUKIĆ S. Ilija, rođen 1902. Borci (Konjic)
KUKUĆ Milovan, rođen u selu Baljci (Bileća)
KUKO M. Sule, rođen 1926. Kuti, Bijelo Polje (Mostar)
KULJAK M. Milan, rođen 1915. Pridvorci (Trebinje)
KULJIĆ Jošo, rođen u selu Simijovi (Bileća)
KULJIĆ M. Lazo, rođen 1922. Biograd (Nevesinje)
KULJIĆ M. Spasoje, rođen 1925. Biograd (Nevesinje)
KULJIĆ Todor, Bileća
KUNDAČINA Jovo, rođen u selu Dabar (Stolac)
KUNDAČINA Milosav, rođen 1926. Narat (Bileća)
KUNIĆ Neđo, rođen u selu Grmljani (Trebinje)
KURDULIJA S. Nedо, rođen 1928. Korita (Bileća)
KUREŠ Bogdan, rođen u selu Orah (Bileća)
KUREŠ Đuro, rođen u Bileći
KURILIĆ Jovo, rođen 1920. Dračevo (Trebinje)

KURILIĆ Miroslav, rođen u selu Dračeve (Trebinje)
KURILIĆ M. Risto, rođen 1895. Dračeve (Trebinje)
KURILIĆ M. Risto, rođen 1927. Grmljani (Trebinje)
KURILIĆ Čedo, rođen u selu Dračeve (Trebinje)
KURILIĆ Vukašin
KURTOVIĆ Arif, rođen u Fazlagića Kula (Gacko)
KURTOVIĆ N. Jovo Mali, rođen 1923. Začula (Trebinje)
KURTOVIĆ A. Jusuf, rođen 1917. Mostar

L

LAŽETIĆ S. Petar, rođen 1919. Biograd (Nevesinje)
LAKIĆ Božo, rođen u selu Grmljani (Trebinje)
LAKIĆ Mijo, rođen u selu Grmljani (Trebinje)
LALOVIĆ Mirko, rođen u Ulogu
LASOVAN Savo, rođen u selu Potkom (Stolac)
LEVO R. Ramo, rođen 1920. Podgorani (Mostar)
LEČIĆ Lazar, rođen u selu Pribilovci (Čapljina)
LEČIĆ Ljubica, rođena u selu Tasovčići (Čapljina)
LEČIĆ M. Špiro, rodom iz Bileće
LOZO J. Dušan, rođen 1928. Glavatičevo (Konjic)
LOZO Lazar, rođen u selu Kupilovu (Mostar)
LOZO Krsto, rođen u selu Bijelo Polje (Mostar)
LOZO Ranko, Mostar
LOJO S. Džemil, rođen u selu Pridvorci (Trebinje)
LOJPUR T. Nikola, rođen 1925. Dračeve (Stolac)
LONČAR K. Đordđe, rođen u selu Klikovići (Trebinje)
LONČAR N. Jovan, rođen 1925. Čićevo (Trebinje)
LONČAR V. Mihajlo, rođen 1923. Klikovići (Trebinje)
LONČAR K. Šćepo, rođen 1919. Klikovići (Trebinje)
LUGONJA Milan, rođen u selu Ivica (Ljubinje)
LUČIĆ D. Jovan, rođen 1927. Mrkonjići (Trebinje)

LJ

LJEVO A. Osman, rođen u Podgorani (Mostar)
LJEVO O. Salko, rođen 1918. Podgorani (Mostar)
LJEVO S. Salko, rođen 1907. Podgorani (Mostar)
LJUBIBRATIĆ V. Lazar, rođen 1922. Ljubovo (Trebinje)

M

MAVRAK M. Savo, rođen 1919. Zijemlje (Mostar)
MAKAN S. Edmil, rođen 1927. Orahovica (Konjic)
MANDRAPA P. Branko, rođen u selu Klepc (Čapljina)
MANDRAPA J. Gojko, rođen 1927. Klepc (Čapljina)
MANDARIĆ Ivan, rođen u selu Višnica (Čitluk)
MANJAK L. Gojko, rođen 1907. Nevesinje
MARINOVIC Ante, rođen u selu Blato (Korčula)
MARIĆ Alija, rođen u selu Dabrica (Stolac)
MARIĆ S. Mitar, rođen 1925. Bratač (Nevesinje)
MARIĆ Pero, Ljubinje
MARIĆ L. Četko, rođen 1922. Strujići (Trebinje)
MARKOVIĆ M. Andelko, rođen 1923. Drijenjani (Trebinje)
MARKOVIĆ Jovo
MARKOVIĆ B. Veljko, rođen 1915. Nadinići (Gacko)
MARKOVIĆ D. Drago, rođen 1924. Humčani (Nevesinje)
MARKOVIĆ M. Jovan, rođen 1921. Drijenjani (Trebinje)
MARKOVIĆ D. Ljubica, rođena 1925. Mrkonjići (Trebinje)
MARKOVIĆ M. Nedо, rođen 1927. Drijenjani (Trebinje)
MARKOVIĆ T. Risto, rođen 1919. Mrkonjići (Trebinje)
MARKOVIĆ Simo, rođen 1920. Nadinići (Gacko)
MARKOVIĆ R. Stevo, rođen 1920. Kalađurđevići (Trebinje)
MARKOVIĆ I. Stojan, rođen 1906. Prenj (Stolac)
MARKOVIĆ J. Tomo, rođen 1924. Grbići (Trebinje)
MARKOVIĆ-BUTULIJA Cvijeta, rođena 1920. Mosko (Trebinje)
MARKON A. Hasan, rođen 1912. Orahovica (Konjic)
MATRAK S. Atanasije, rođen 1927. Gnojnice (Mostar)
MATRAK S. Branko, rođen 1928. Mostar
MATRAK I. Danilo, rođen 1911. Rabina (Nevesinje)
MATRAK J. Risto, rođen 1920. Gnojnice (Mostar)
MARUŠIĆ S. Slavko, rođen 1929. Klepc (Čapljina)
MASLEŠA Bogdan, rođen 1915. Tulje (Trebinje)
MASLEŠA V. Branko, rođen 1927. Tulje (Trebinje)
MASLEŠA B. Danilo, rođen 1921. Tulje (Trebinje)
MASLEŠA V. Rade, rođen 1924. Tulje (Trebinje)
MATIĆEVIĆ Nikola, rođen u selu Ćubura (Dubrovnik)
MATKOVIĆ Nedо
MATULJAK P. Ivan, rođen u selu Hutovo (Stolac)
MACIĆ-LEŠO H. Munta, rođen 1904. Svijenča (Konjic)
MAČIĆ A. Fata, rođena 1904. Zabrdani (Konjic)
MAČIĆ Hasan, rođen u selu Prigrade (Mostar)
MAĐAR N. Đuro, rođen 1921. Postoljani (Nevesinje)
MADŽAR S. Branko, rođen 1927. Pridvorci (Trebinje)
MADŽAR B. Milorad, rođen 1925. Pridvorci (Trebinje)

MADŽAR B. Nikola, rođen 1923. Pridvorci (Trebinje)
MEDAN S. Milenko, rođen 1922. Ubosko (Ljubinje)
MEDAN Rajko, rođen u selu Bračići (Stolac)
MEDAN S. Simo, rođen 1924. Poljice (Stolac)
MEZIT H. Saban, rođen 1925. Orahovica (Konjic)
MERZIĆ S. Ibro, rođen 1926. Hrušta (Nevesinje)
MERZIĆ A. Osman, rođen 1929. Hrušta (Nevesinje)
MESIHOVIĆ-MEĆIRONI M. Tihota, rođena 1925. Ljubuški
MEHAKOVIĆ H. Salko, rođen 1914. Trebinje
MEHIĆ I. Alija, rođen 1927. Prigradani (Mostar)
MEHOVIĆ A. Hasan, rođen 1924. Lastvo (Trebinje)
MEHREMIĆ-MEBIBOVIĆ A. Mejra, rođena 1910. Zabrdani (Konjic)
MEHREMIĆ-BRKAN M. Fata, rođena 1895. Luka (Konjic)
MIJOVIĆ K. Nikola, rođen 1912. Konjsko (Trebinje)
MILAVIĆ M. Salko, rođen 1922. Mostar
MILADINOVİĆ J. Joko, rođen 1907. Zubci (Trebinje)
MILAKOVIĆ Gojko, rođen 1926. Arbanaška (Trebinje)
MILAKOVIĆ Živko, rođen u selu Arbanaška (Trebinje)
MILANIĆ T. Rako, rođen u selu Orah (Bileća)
MILATOVIĆ Miljo, rođen 1923. Nikšić
MILENIĆ J. Jagoš, rođen u selu Orah (Bileća)
MILETIĆ P. Jovo, rođen 1919. Vlaka (Trebinje)
MILETIĆ V. Mirko, rođen 1926. Krajkovići (Trebinje)
MILETIĆ R. Mirko, rođen 1917. Vlaka (Trebinje)
MILIVOJEVIĆ J. Branko, rođen 1926. Kubatovina (Stolac)
MILIVOJEVIĆ Milovan, Ljubinje
MILIDRAGOVIĆ J. Vaso, rođen u selu Vranjska (Bileća)
MILIDRAGOVIĆ Đoko, rođen u selu Vranjska (Bileća)
MILINIĆ Đ. Ilija, rođen 1913. Zovi Do (Nevesinje)
MILINIĆ Rako, rođen u selu Orah (Bileća)
MILIĆ Mladen, rođen u selu Veličani (Trebinje)
MILIĆEVIĆ Risto, s. Nanuvići, Trebinje
MILIĆEVIĆ Gligor, Bileća
MILIĆEVIĆ T. Gojko, rođen 1922. Hrgud (Stolac)
MILIĆEVIĆ M. Danilo, rođen 1925. Lakat (Nevesinje)
MILIĆEVIĆ M. Dušan, rođen 1917. Dolovi (Stolac)
MILIĆEVIĆ (Šukić) M. Dušan, rođen 1910. Dolovi (Stolac)
MILIĆEVIĆ Jovo, rođen 1925. Ladinice (Trebinje)
MILIĆEVIĆ Lazo, rođen 1922. Nenovići (Trebinje)
MILIĆEVIĆ G. Mihajlo, rođen u selu Zvijerina (Bileća)
MILIĆEVIĆ Đ. Milan, Bileća
MILIĆEVIĆ S. Rajko, rođen 1921. Lakat (Nevesinje)
MILIĆEVIĆ P. Čedo, rođen 1922. Lakat (Nevesinje)
MILOJEVIĆ R. Jole, rođen 1900. Kunja Glavica

MILOJEVIĆ-SMILJANIĆ S. Milica, rođena 1925. Šuljan (Sremska Mitrovica)
MILOJEVIĆ N. Obren, rođen 1914. Kunja Glavica (Trebinje)
MILOSEVIC Milan
MILOSEVIC Anto
MILOSEVIC Vlado, rođen u selu Bresticama (Bileća)
MILOSEVIC Gojko, rođen u selu Meka Gruda (Bileća)
MILOSEVIC J. Jelisaveta, rođena 1925. Ubosko (Ljubinje)
MILOSEVIC R. Lazar, rođen 1923. Turani (Trebinje)
MILOSEVIC S. Marko, rođen 1920. Nevesinje
MILOSEVIC R. Obrad, rođen 1920. Turani (Trebinje)
MILOSEVIC K. Radovan, rođen 1920. Rioca (Bileća)
MILOSEVIC Radoslav, rođen u selu Njeganovići (Bileća)
MILOSEVIC Š. Ratko, rođen 1920. Drežanj (Nevesinje)
MILOSEVIC Risto
MINIĆ Jovo
MILJANOVIĆ D. Rade, rođen 1924. Vrpolje (Trebinje)
MILJKOVIĆ P. Damjan, rođen 1914. Gomiljani (Trebinje)
MILJKOVIĆ L. Petar, rođen 1921. Gomiljani (Trebinje)
MILJKOVIĆ R. Stevo, rođen u selu Gomiljani (Trebinje)
MIOČIĆ-KUNDAČINA Nevenka, rođena u Metkoviću
MIRKOVIĆ Vuko
MISKIN J. Milan, rođen 1927. Volujac (Trebinje)
MITRINOVIĆ S. Jovo, rođen 1885. Poplat (Stolac)
MITRINOVIĆ N. Milan, rođen 1912. Poplat (Stolac)
MITRINOVIĆ N. Spasoje, rođen 1915. Poplat (Stolac)
MITROVIĆ L. Dimitrije, rođen 1924. Pridvorci (Trebinje)
MITROVIĆ L. Šćepo, rođen 1922. Lužnica (Trebinje)
MITRUŠIĆ Blagoje, rođen u selu Zvijerina (Bileća)
MITRUŠIĆ Dušan
MITRUŠIĆ Tošan, rođen u selu Zvijerini (Bileća)
MITRUŠIĆ Tripo, rođen u Zvijerini (Bileća)
MIČIJEVIĆ S. Salko, rođen 1926. Rabina (Nevesinje)
MICIJEVIĆ S. Huso, rođen 1911. Rabina (Nevesinje)
MIHIĆ Vaso
MIHIĆ S. Jovo, rođen 1914. Ortiješi (Mostar)
MIHIĆ S. Stojan, rođen 1928. Ljuti Do (Stolac)
MIHIĆ (Samardžić) R. Fimija, rođena 1928. Dabrica (Stolac)
MIHOITOVIĆ I. Šaćir, rođen u selu Mihoitovići (Trebinje)
MIŠELJIĆ L. Ljuban, rođen 1919. Kovačići (Nevesinje)
MIŠKOVIĆ Pero, rođen u selu Dražin Do (Trebinje)
MIŠKOVIĆ Radovan
MIŠKOVIĆ Špiro
MORIĆ A. Ibro, rođen 1910. Rotimlje (Stolac)
MORIĆ M. Alija, rođen 1922. Dobruča (Mostar)

MORO M. Marijan, rođen 1910. Aladinići (Stolac)
MRDIĆ I. Rade, rođen 1923. Arandelovo (Trebinje)
MRKIĆ T. Drago, rođen 1924. Rečica (Čapljina)
MRKIĆ Branko
MRKOVIĆ M. Lazo, rođen u selu Kruševljani (Nevesinje)
MRKOVIĆ D. Drago, rođen u selu Humćani (Nevesinje)
MRKOVIĆ D. Nikola, rođen u selu Kruševljani (Nevesinje)
MRKONJA R. Pero, rođen 1912. u selu Kovačina (Trebinje)
MULINA L. Nikola
MUNIŠIĆ J. Nedeljko, rođen 1929. Dračevo (Trebinje)
MUNIŠIĆ Sava, rođen 1919. Dračevo (Trebinje)
MUNTA, Stolac
MUČIBABIĆ Rako, rođen u selu Biogradu (Nevesinje)
MUCIĆ Andrija
MUŠAN S. Ivo, rođen u selu Podgrad (Metković)
MUŠINOVIC O. Mujo, rođen 1922. u Glavatičevu (Konjic)
MUŠANOVIC O. Huso
MUŠIĆ Fuad, rodom od Livna

N

NADAŽDIN I. Milan, rođen 1920. Bjelovjevići (Stolac)
NADAŽDIN M. Slavko, rođen 1926. Bjelovjevići (Stolac)
NADAŽDIN J. Šćepo, rođen 1929. Bjelovjevići (Stolac)
NAJERICA D. Maksim, rođen 1926. Volujac (Trebinje)
NATALI - Italijan
NEZIROVIĆ M. Ibro, rođen 1928. Mostar
NIKŠIĆ S. Džemal, rođen 1927. Stolac
NINKOVIĆ D. Božo, rođen 1925. Necvijeće (Trebinje)
NINKOVIĆ T. Vlado, rođen 1921. Gorica (Trebinje)
NINKOVIĆ S. Milan, rođen 1921. Jasen (Trebinje)
NINKOVIĆ D. Milorad, rođen 1921. Necvijeće (Trebinje)
NINKOVIĆ Pavle, rođen 1914. Necvijeće (Trebinje)
NINKOVIĆ V. Petar, rođen 1925. Necvijeće (Trebinje)
NINKOVIĆ J. Rajko, rođen 1915. Necvijeće (Trebinje)
NINKOVIĆ T. Rako, rođen 1923. Gorica (Trebinje)
NINKOVIĆ Risto, rođen 1919. Necvijeće (Trebinje)
NOVAKOVIĆ J. Miroslav, rođen 1924. Kubatovina (Stolac)
NOVAKOVIĆ I. Nikola, rođen 1924. Kubatovina (Stolac)
NOVOKMET I. Jovo, rođen 1916. Dubočica (Ljubinje)
NOVOKMET Đ. Milorad, rođen 1925. Dubočica (Ljubinje)
NOVOKMET Ć. Pero, rođen 1920. Dubočica (Ljubinje)
NOVČIĆ Velimir
NODILO P. Antun, rođen 1917. otok Mljet (Dubrovnik)
NOSOVIĆ Rade, Bileća
NIJAVIĆ Milena, rođena 1927. Tasovčići (Čapljina)

O

OBRADOVIĆ Đ. Milosav, rođen 1927. Mostar
OBRADOVIĆ A. Salko, rođen 1913. Borojevći
ODA VIĆ Risto, rođen 1917. Lug (Trebinje)
ODA VIĆ L. Petar, rođen u selu Lug (Trebinje)
OŽBOLT Š. Đuro, rođen u selu Đurđevac, Gabrilovci (Našice)
OKUKA K. Milan, rođen 1922. Humčani (Nevesinje)
OMANIĆ Zulfikar, rođen u selu Plana (Bileća)
OMANOVIC Mehmed, rođen u selu Kupilovo (Mostar)
OMANOVIC M. Osman, rođen 1925. Dabrica (Stolac)
OMANOVIC M. Halil, rođen 1927. Mostar
OMERIKA A. Juso, rođen 1929. Kljuna (Nevesinje)
OMERIKA O. Meho, rođen 1919. Kljuna (Nevesinje)
OMERIKA I. Huso, rođen 1914. Kljuna (Nevesinje)
OMEROVIĆ A. Fuad, Trebinje
ONDILJ N. Pero, rođen 1918. Mostar
OROZ J. Danilo, rođen 1914. Žiljevo (Nevesinje)
ORUČ Salko, rođen u Dubravi (Stolac)
OSMANOVIC L. Osman, rođen u Vitezu (Travnik)

P

PAVLOVIĆ Miloš, rođen u selu Mrkonjići (Trebinje)
PAVLOVIĆ Nikola, rođen u Lopudu (Dubrovnik)
PAVLOVIĆ Pero, rođen u selu Mrkonjići (Trebinje)
PAVOŠEVIĆ Zvonimir
PAZIN R. Rade, rođen 1902. Podkraj, Zubci (Trebinje)
PAJEVIĆ H. Aziz, rođen 1927. Dramištevo (Nevesinje)
PAJEVIĆ M. Alija, rođen 1925. Bijenja (Nevesinje)
PAJEVIĆ H. Ahmet, rođen 1920. Dramištevo (Nevesinje)
PAJEVIĆ I. Meho, rođen 1919. Dramištevo (Nevesinje)
PAJEV H. Šerif, rođen 1914. Dramištevo (Nevesinje)
PAJIĆ O. Ahmet
PAJIĆ M. Salko, rođen 1927. Humilišani (Mostar)
PAJO J. Ćamil, rođen 1906. Poplat (Stolac)
PALUNČIĆ Nikola, rođen na Mljetu (Dubrovnik)
PAMUČINA M. Dušan, rođen 1927. Pridvorci (Trebinje)
PAPIĆ Ivo
PAPIĆ S. Mirko, rođen 1919. Domaševo, Ljubomir (Trebinje)
PAREŽANIN Božo, rođen u selu Panik (Bileća)
PAROVIĆ N. Novica, rođen 1919. Biograd (Nevesinje)
PAŠAJLIĆ D. Nikola, rođen 1927. Lukavac (Nevesinje)
PEJAK L. Risto, rođen 1916. Humilišani (Mostar)
PERVAN M. Asim, rođen 1922. Fatnica (Bileća)

PERVIZ Nazif, rođen u selu Mutnik (Cazin)
PERIĆ V. Nikola, rođen 1904. Pješivac (Stolac)
PERIĆ Frane
PERISIĆ S. Ilija, rođen 1926. Dobromani (Trebinje)
PERIŠIĆ J. Nikola, rođen 1911. Bitunja (Stolac)
PERISIC J. Risto, rođen 1928. Drijenjani (Trebinje)
PERIŠIĆ Uroš, rođen u selu Grmljani (Trebinje)
PETIJEVIĆ J. Krsto, rođen 1912. Donje Grnčarevo (Trebinje)
PETIJEVIĆ S. Nedо, rođen 1921. Donje Grnčarevo (Trebinje)
PETIJEVIĆ K. Spiro, rođen 1922. Arslanagića Most (Trebinje)
PETROVIĆ V. Đoko, rođen 1924. Trebinje
PETROVIĆ B. Dušan, rođen 1912. Janjač, Zagora (Trebinje)
PEHLIĆ H. Omer, rođen 1924. Rotimlja (Stolac)
PEHILJ O. Osman, rođen 1914. Postoljani (Nevesinje)
PECELJ P. Rajko, rođen 1927. Dubočica (Ljubinje)
PECO M. Hivzija, rođen 1927. Oritijež (Mostar)
PEŠIĆ O. Desa, rođena 1922. Grmljani (Trebinje)
PIVAC Vlado, rođen u selu Kubaš (Ljubinje)
PILIĆ M. Janko, rođen u selu Biograd (Nevesinje)
PILJEVIĆ L. Marko, rođen u selu Zovi do (Nevesinje)
PILJEVIĆ A. Mirko, rođen 1925. Donji Drežanj (Nevesinje)
PIRIĆ M. Sule, rođen 1904. Bjelojevići (Stolac)
PITIĆ R. Alija, rođen 1914. Kruševljani (Nevesinje)
PITIĆ O. Ibro, rođen 1911. Kruševljani (Nevesinje)
PINTARIĆ M. Ignjac, rođen u selu Trkoševac (Bjelovar)
PIDŽULA T. Risto, rođen 1925. Dražin Do (Trebinje)
PIDŽULA Đ. Nikola, rođen 1913. Gomiljani (Trebinje)
PIŠTIGNJAT P. Đordđo, rođen 1923. Sopilja (Nevesinje)
PJANIĆ Sava, rođen u selu Grmljani (Trebinje)
PLAVŠIĆ T. Lazar, rođen 1919, Berkasovo (Šid)
POVERAT P. Ilija, rođen 1923, Budoši (Trebinje)
POPADIĆ O. Vidosava, rođena 1926. Milavići (Bileća)
POPADIĆ J. Dušan, rođen 1926. Milavići (Bileća)
POPARA D. Svetozar, rođen u selu Plana (Bileća)
POPOVIĆ Andelko, rođen u selu Drijenjani (Trebinje)
PAVIĆ Desa, rođena u Vlahovićima (Ljubinje)
POPOVIĆ Obrad
POROBIĆ R. Jovo, rođen u selu Bobani (Trebinje)
POTREBICA Đ. Filip, rođen 1924. Trebimlje, Ravno (Trebinje)
PRAVICA S. Mirko, rođen 1923. Bijelač (Trebinje)
PRAVICA S. Nikola, rođen 1916. Bijelač (Trebinje)
PRAVICA Tošo, rođen 1924. Bijelač (Trebinje)
PRELO Mićo, rođen u selu Prebilovci (Čapljina)
PRZULJ K. Vladimir, rođen 1926. Dobro Polje (Kalinovik)
PRŽULJ Milan, rođen u selu Boljanovići (Trnovo)

PRIBIŠIĆ D. Branko, rođen 1920. Dračevo (Trebinje)
PRIBIŠIĆ L. Jovo, rođen 1912, Dračevo (Trebinje)
PRIBIŠIĆ J. Petar, rođen 1926, Dračevo (Trebinje)
PRIZMIĆ Aco, rođen u selu Blato (Korčula)
PRKAČIN Đ. Boško, rođen 1928. Trebimlja (Trebinje)
PRKAČIN I. Nikola, rođen 1926. Brštanik (Stolac)
PRNJAT Mirko, rođen u selu Kutina (Trebinje)
PUDAR Dara, rođena u selu Rabina (Nevesinje)
PUDAR Jovo, Čapljina
PUDAR P. Mileva, rođena 1923. Rabin (Nevesinje)
PUDAR Mirko, rođen u selu Pijesci (Mostar)
PUŽIĆ M. Safet, rođen 1923. Mostar
PUJIĆ J. Nikola, rođen 1923. Pridvorci (Trebinje)
PUJO L. Risto, rođen 1925. Gomiljani (Trebinje)
PURJIĆ A. Ibro, rođen 1904. Crnići (Stolac)
PUTIĆA I. Jovo, rođen 1919. Volujac (Trebinje)
PUTIĆA K. Lazar, rođen 1907. Orah (Trebinje)
PUTIĆA L. Lazar - Cedo, rođen 1927, Volujac (Trebinje)
PUTIĆA D. Tošo, rođen 1926. Orah (Trebinje)
PUCAR Veljko
PUHALO Vaso, rođen u selu Dubrave (Stolac)
PUHALO M. Danilo, rođen 1928. Žitomislić (Mostar)
PUHALO-VOJINOVIĆ Risto, Čapljina
PUHALO Slavko, rođen u selu Rabina (Nevesinje)
PUŠKOVIĆ S. Milan, rođen 1922. Pridvorci (Nevesinje)

R

RAGUŽA M. Boško, rođen 1908. Pješivac (Stolac)
RAGUŽA B. Niko, rođen 1904. Pješivac (Stolac)
RAGUŽA Đ. Stojan, rođen 1905. Kruševo (Stolac)
RAGUŽA M. Tomo, rođen 1898. Pješivac (Stolac)
RADAN M. Jovo, rođen 1918. Berkovići (Stolac)
RADAN Milovan, rođen u selu Dabar (Stolac)
RADIĆ M. Veljko, rođen 1917. Pridvorci (Nevesinje)
RADIĆ S. Gojko, rođen 1927. Pridvorci (Nevesinje)
RADIĆ P. Ilija, rođen 1927. Pridvorci (Nevesinje)
RADIĆ P. Milan, rođen 1923. Pridvorci (Nevesinje)
RADIĆ S. Milorad, rođen 1927. Pridvorci (Nevesinje)
RADIĆ R. Mladen, rođen 1925. Trebinje
RADIĆ A. Nedо, rođen 1916. Žrvanj (Ljubinje)
RADIĆ Đ. Rajko, rođen 1928. Žrvanj (Ljubinje)
RADIŠIĆ T. Andelko, rođen u selu Dabrića (Stolac)
RADIŠIĆ Dušan, Ljubinje

RADMILOVIĆ Žarko
RADMILOVIĆ Spasoje
RADMILOVIĆ Milan
RADOVANOVIĆ V. Vukašin, rođen u selu Davidovići (Bileća)
RADOVANOVIĆ Jovo, Nevesinje
RADOVIĆ Đ. Boško, rođen 1921. Bijenja (Nevesinje)
RADOVIĆ Dušan, Nevesinje
RADOVIĆ S. Mirko, rođen 1923. Zeljuša (Mostar)
RADOJIČIĆ Đ. Jovo, rođen 1925. Orah (Trebinje)
RADOŠ Božo
RADULOVIĆ Vule
RADULOVIĆ P. Vučko-Lazo, rođen 1915. Šćenica, Bobani (Trebinje)
RADULOVIĆ Spaso, rođen 1926. Krajkovići (Trebinje)
RADULOVIĆ S. Spasoje, rođen 1926. Bogdašići (Bileća)
RADULOVIĆ-KOVACHEVIĆ B. Ljubica, rođena 1927. Tulje (Trebinje)
RAZIĆ H. Omer, rođen 1919. Aladinići (Stolac)
RAZIĆ H. Salko, rođen 1903. Lokve (Stolac)
RAJKOVIĆ D. Dobro, rođen 1920. Volujac (Trebinje)
RAMIĆ T. Ahmet, rođen 1908. Turani (Trebinje)
RAMUSOVIĆ Ramiz, Trebinje
RATKOVIĆ M. Gašo, rođen 1922. Željevo (Trebinje)
RATKOVIĆ A. Žarko, rođen 1927. Arslanagića Most (Trebinje)
RATKOVIĆ A. Pavle, rođen 1925. Arslanagića Most (Trebinje)
RAHIMIĆ H. Mujo, rođen 1929. Lokve (Stolac)
RAHIMIĆ A. Salko, rođen 1928. Lokve (Čapljinac)
RAHIĆ M. Ibro, rođen u selu Bivolje Brdo (Stolac)
RAHIĆ H. Salko
RAČIĆ S. Obrad, rođen 1922. Zijemlje (Mostar) '
RAŠEVIĆ L. Jovo, rođen 1925. Cicina (Trebinje)
RASEVIĆ Š. Risto, rođen 1908. Cicina (Trebinje)
RELETA Jozo, rođen u Busovači
REMETIĆ Dušan, Nevesinje
REMETIĆ Ć. Ljubo, rođen 1927. u Biogradu (Nevesinje)
REPEŠA Đemal
RESULOVIĆ Ibro, Trebinje
RESULOVIĆ O. Husnija, rođen 1924. Trebinje
REDŽIĆ H. Ismet, rođen 1926. Stolac
RIDEŠIĆ D. Mićo, rođen 1911. Tuli (Trebinje)
RIKALO J. Borislav, rođen 1922. Dodanovići (Ljubinje)
RIKALO Mladen, rođen u selu Dodanovići (Ljubinje)
RISTANOVIC Fadil
ROGAN Veselin, rođen u Dabru (Stolac)
ROGAN J. Ilija, rođen 1914. Strupići (Stolac)
ROGAN Radovan, rođen u selu Dabar (Stolac)
ROGAČ Žarko

ROGAČ Petar

ROMANOVIĆ A. Pepo Josip, rođen 1919. Dubrovnik

ROSIĆ Jovo, rođen u selu Dvrsnica (Trebinje)

ROSIĆ Maksim

RUDAN A. HUSO, rođen 1907. Burmazi (Stolac)

RUŽIĆ V. Vukan, rođen 1925. Poplat (Stolac)

RUŽIĆ B. Đorđo, rođen 1927. Tvrdoši (Trebinje)

RUŽIĆ J. Đordjo, rođen u selu Poplat (Stolac)

RUŽIĆ V. Ljubomir, rođen 1928. Poplat (Stolac)

RUŽIĆ B. Milan, rođen 1925. Tvrdoši (Trebinje)

RUŽIĆ J. Momčilo, rođen 1925. Poplat (Stolac)

RUNDIĆ Mirko, rođen u selu Dračevo (Trebinje)

RÜPER G. Milorad, rođen 1925. Trusina (Nevesinje)

RUPAR T. Nikola, rođen 1925. Poplat (Stolac)

RUPIĆ Rizo, rođen u selu Vitina (Ljubuški)

S

SABLJIĆ B. Alija, rođen 1919. u selu Lokve (Stolac)

SABLJIĆ Jusuf, rođen u selu Lokve (Stolac)

SABLJIĆ S. Omer, rođen 1904. Aladinići (Stolac)

SABLJIĆ O. Halil, rođen 1915. Lokve (Stolac)

SABLJIĆ D. Šerif, rođen 1919. Lokve (Stolac)

SAVIĆ D. Omer, rođen 1919. Dudle, Glavatičevo (Konjic)

SAVIĆ S. Ramo, rođen 1923. Dudle, Glavatičevo (Konjic)

SAVIĆ H. Salko, rođen 1927. Dudle, Glavatičevo (Konjic)

SAVIĆ M. Huso, rođen 1927. Dudle, Glavatičevo (Konjic)

SAVOVIĆ Đ. Vaso, rođen 1926. Turica (Trebinje)

SAVOVIĆ M. Marko, rođen 1921. Zagora (Trebinje)

SADOVIĆ Esad, Trebinje

SAKOĆ S. Alija, rođen 1907. Dabrica (Stolac)

SALATIĆ Veljko, rođen u selu Bijela Rudina (Bileća)

SALATIĆ Đorđo, rođen u selu Baljci (Bileća)

SALATIĆ Miloš, rođen u selu Bogdašići (Bileća)

SALATIĆ Mirko, rođen u selu Bijela Rudina (Bileća)

SALATIĆ A. Rajko, rođen u selu Baljci (Bileća)

SAMARDŽIĆ S. Branko, rođen 1922. Ratkovići (Nevesinje)

SAMARDŽIĆ R. Dragoljub-Drago, rođen u selu Hodžići (Bileća)

SAMARDŽIĆ Marko, rođen u selu Trusina (Stolac)

SAMARDŽIĆ M. Milan, rođen 1928. Ljuti Do (Stolac)

SAMARDŽIĆ J. Radoslav, rođen 1927. Nevesinje

SAMARDŽIĆ P. Svetko, rođen 1916. u Slato (Nevesinje)

SAMARDŽIĆ Stevanija, rođena u selu Kratače (Bileća)

SARDELIĆ Marko, rođen u selu Blato (Korčula)

SARIĆ A. Halil, rođen 1920. Fazlagić Kula (Gacko)
SAŠIĆ Omer, rođen u selu Prenj (Stolac)
SVORCAN F. Branko, rođen 1927. Korita (Bileća)
SVORCAN P. Vukašin, rođen 1928. Korita (Bileća)
SVORCAN Jela, rođena u selu Korita (Bileća)
SVORCAN Luka, rođen u selu Korita (Bileća)
SVORCAN P. Manojlo, rođen 1928. Korita (Bileća)
SVORCAN O. Milorad, rođen 1921. Korita (Bileća)
SVORCAN N. Mirko, rođen 1920. Korita (Bileća)
SVORCAN S. Slavko, rođen 1926. Korita (Bileća)
SVRDLIN T. Milan, rođen u selu Žitomislić (Stolac)
SEKULIĆ J. Pero, rođen 1909. Cićevo (Trebinje)
SEKULOVIĆ N. Boško, rođen 1924. Trebinje
SEKULOVIĆ Đ. Simo, rođen 1928. Orah (Trebinje)
SEKULOVIĆ J. Todor, rođen 1907. Orah (Trebinje)
SEKULOVIĆ R. Todor, rođen 1927. Orah (Trebinje)
SELIMIĆ H. Ibro, rođen 1905. Pješivac (Stolac)
SELIMIĆ H. Meho, rođen 1908. Pješivac (Stolac)
SELIMIĆ M. Mujo, rođen 1910. Crnići (Stolac)
SELIMIĆ A. Hasan, rođen 1911. Pješivac (Stolac)
SELIMIĆ R. Hasan, rođen 1901. Prenj (Stolac)
SELIMOVIĆ S. Zulfo, rođen 1925. Trebinje
SELIMOVIĆ Mustafa, Bileća
SELIMOVIĆ M. Hasan, rođen 1915. Trebinje
SEMANIĆ Hasan, rođen u selu Prenj, Aladinići (Stolac)
SEMIZ N. Gojko, rođen 1920. Galičići (Trebinje)
SEMIZ Mladen, rođen u selu Galičići (Trebinje)
SENIĆ N. Vukašin, rođen 1924. Dulići (Gacko)
SETENCIĆ J. Milan, rođen 1926. Dračevo (Trebinje)
SIKIMIĆ S. Đuro, rođen 1914. Predojani (Stolac)
SIMIĆ N. Mirko »Miha«, rođen 1928. Žitomislić (Mostar)
SIMOVIĆ Radovan, rođen u selu Todorići (Bileća)
SINANOVIĆ I. Alija, rođen 1908. Trebinje
SKENDER I. Mirko, rođen 1922. Ukšići (Trebinje)
SLUGA Nikola, Srem
SMAILOVIĆ O. Meho, rođen 1907. Dabrica (Stolac)
SMAJOVIĆ H. Ešref, rođen 1923. Rudo
SMILJANIĆ Milica
SOKO Đuro
SOKOLOVIĆ Đ. Simo, rođen u selu Orah (Trebinje)
SOLDO S. Arsen, rođen 1921. Berkovići (Stolac)
SOLDO Mile
SOLUMANJE H. Mustafa, rođen 1926. Trebinje
SORAJIĆ S. Grujica, rođen 1910. Ljubomir (Trebinje)
SPAĆIĆ L. Savo, rođen 1907. Grab, Zubci (Trebinje)

SPAHIĆ S. Milena, rođena 1927. Tasovčići (Čapljina)
SPAHIĆ M. Slavko, rođen 1903. Tasovčići (Čapljina)
SPREMO L. Bogdan, rođen 1927. Biograd (Nevesinje)
STANKOVIĆ R. Gojko, rođen 1921. Slavogostići (Trebinje)
STANKOVIĆ J. Dušan, rođen 1928. Sopilja (Nevesinje)
STANKOVIĆ P. Lako-Lazo, rođen u selu Poljice (Trebinje)
STANIĆ S. Ilija, rođen 1915. Hum (Trebinje)
STEVANOVIĆ J. Branko, rođen 1925. Lukavac (Nevesinje)
STEVOVIĆ S. Todor, rođen 1912. Todorići (Bileća)
STIJAČIĆ J. Vlado, rođen 1920. Klobuk (Trebinje)
STIJAČIĆ R. Vukota, rođen 1906. Jazina (Trebinje)
STOJANOVIĆ Milan, rođen u selu Drijenjani (Trebinje)
STRNJAK M. Ibro, rođen 1924. Rabina (Nevesinje)
STRNJAKOVIĆ M. Alija, rođen 1922. Rabina (Nevesinje)
SUBOTIĆ R. Gojko, rođen u selu Čemerno (Gacko)
SUBOTIĆ-PAŽIN Dara, rođena u selu Čemerno (Gacko)
SUDAR Milan, Bileća
SUDŽUM Boško
SUHIĆ Novica, rođen 1922. u Prebilovci (Čapljina)

T

TABAKOVIĆ M. Bogdan, rođen u selu Podosoje (Bileća)
TABAKOVIĆ Dušan, rođen u selu Torić (Bileća)
TABAKOVIĆ Ignjat, rođen u selu Mrežica (Bileća)
TABAKOVIĆ Milan, rođen u selu Torić (Bileća)
TADIĆ P. Pero, rođen 1925. Gomiljani (Trebinje)
TANASIJEVIĆ Gojko, rođen u selu Zagora (Trebinje)
TANOVIĆ A. Aziz, rođen 1922, Medulići (Gacko)
TARLE Ivan
TARANA V. Danilo, rođen 1922, Hum (Trebinje)
TARANA T. Luka, rođen 1910. Hum (Trebinje)
TARANA T. Pero, rođen 1921. Hum (Trebinje)
TASOVAC B. Jefto, rođen 1924. Trebijovi (Trebinje)
TASOVAC J. Božo, rođen u Trebjivoj (Trebinje)
TERKO A. Mehmed, rođen 1910. Pješivac (Stolac)
TERKO M. Tahir, rođen 1912. Pješivac (Stolac)
TESANOVIĆ Dunja-Mileva, rođena u selu Meka Gruda (Bileća)
TESANOVIĆ J. Rade-Radoslav, rođen 1923, Trebinje
TINJAK DŽ. Smajo, rođen 1912. Borovčić (Nevesinje)
TINJAK M. Huso, rođen 1910. Borovčići (Nevesinje)
TIPURA D. Ahmed, rođen 1926. Podgorani (Mostar)
TIPURA M. Jusuf, rođen 1914. Podgorani (Mostar)
TIPURA M. Salko, rođen 1915. Podgorani (Mostar)
TIPURA D. Halil, rođen 1922. Podgorani (Mostar)

TIČIĆ Meho, rođen 1918. Trebinje
TIČIĆ Ramadan, rođen u Trebinju
TIČIĆ A. Husein, rođen 1912. Trebinje
TOVARIŠIĆ J. Milan, rođen 1926. Žitomislić (Mostar)
TOMANOVIC M. Danilo, rođen 1922. Podosoje (Bileća)
TOMIĆ R. Ivan, rođen u selu Mostarsko Blato (Ljubuški)
TOMOVIĆ Žarko, rođen u selu Dobromani (Trebinje)
TOPALOVIĆ P. Obren, rođen 1905. Turmeti (Bileća)
TOHOLJ Jovo
TRAJKOVIĆ Anton
TREŠNO A. Emin, rođen 1929. Čunovići (Konjic)
TRIPIĆ S. Jovo, rođen 1924. Bobani (Trebinje)
TRKLJA Radovan, rođen u selu Korita (Bileća)
TRKLJA P. Vaso, Bileća
TRKLJA Milan, rođen u selu Podosoje (Bileća)
TULEK S. Ibro, rođen 1911. Borovčići (Nevesinje)
TUPANJAC L. Trifko, rođen 1927. Podgorje (Bileća)
TURAJLIĆ A. Osman, rođen 1910. u Aladinići (Stolac)
TURAJLIĆ A. Safet, rođen 1926. Stolac
TURKOLJ Pero, Bihać

ć

ĆATIĆ I. Duran, rođen 1922. Žulji (Nevesinje)
ĆATIĆ A. Juso, rođen 1919. Žulji (Nevesinje)
ĆATIĆ R. Juso, rođen 1921. Žulji (Nevesinje)
ĆATIĆ I. Osman, rođen 1914. Žulji (Nevesinje)
ĆATOVIĆ Mustafa, rođen u Trebinju
ĆATOVIĆ T. Bajro, rođen u selu Dec (Bileća)
ĆENIĆ H. Osman, rođen 1910. Pridvorci (Nevesinje)
ĆERIZ A. Mujo, rođen 1914. Razići (Konjic)
ĆERIMEGIĆ Juso-Jusuf, rođen 1913. Lastva (Trebinje)
ĆERIMAGIĆ M. Salko, rođen 1922. Lastva (Trebinje)
ĆESIR I. Hasan, rođen 1923. Ražići (Konjic)
ĆIŠIĆ »Brko« Enver, rođen u Mostaru
ĆIŠIĆ A. Omer, rođen u selu Prenj, Aladinići (Stolac)
ĆORIĆ M. Milan, rođen 1925. Dračevo (Stolac)
ĆORIĆ R. Nikola, rođen 1920. Prigradači (Mostar)
ĆORIĆ S. Omer, rođen 1922. Hrušta (Nevesinje)
ĆORIĆ S. Šaban, rođen 1927. Hrušta (Nevesinje)
ĆORLUKA M. Slavica, rođena 1926. Dobrinci (Ruma)
ĆORLUKA R. Slavko, rođen 1926. Pijesci (Mostar)
ĆUK P. Alekса, rođen 1926. Gornje Hrasno
ĆUK S. Alekса, rođen 1919. Veličani (Trebinje)
ĆUK M. Gojko, rođen 1906. Veličani (Trebinje)
ĆUK T. Jovo, rođen 1912. Ugarci, Ljubomir (Trebinje)

ĆUKAS M. Avdo, rođen 1918. Čuhovići (Konjic)
ĆUKILO S. Risto, rođen 1925. Volujac (Trebinje)
ĆUPINA V. Ljubo, rođen u selu Berković (Stolac)
ĆURIĆ S. Arif, rođen 1919. Humilišani (Mostar)
ĆURIĆ L. Đorđo, rođen 1898. Konjsko (Trebinje)
ĆURIĆ V. Nerkez, rođen 1929. Humilićani (Mostar)
ĆURIĆ J. Rade, rođen 1903. Konjsko (Trebinje)
ĆURIĆ M. Sakib, rođen 1926. Humilišani (Mostar)
ĆURIĆ A. Salko, rođen 1928. Potoci (Mostar)

U

ULAKOVIĆ I. Meho, rođen 1911. Bivolje Brdo (Stolac)
ULJAREVIĆ M. Gojko
ULJAREVIĆ Krsto, rođen u selu Trnovica (Bileća)
UMEK Andrija, rođen u Novoj Gorici (Slovenija)
UNKOVIĆ Drago, rođen u selu Odžak (Nevesinje)
UNKOVIĆ Š. Risto, rođen 1904. Orah (Trebinje)
UNKOVIĆ J. Savo, rođen 1908. Orah (Trebinje)

F

FERIŽIĆ O. Huso, rođen 1922. Sopilja (Nevesinje)
FETAHAGIĆ A. Husnija, rođen 1924. Mostači (Trebinje)
FILENDRA O. Salko, rođen 1904. Crnići (Stolac)
FRŽOVIĆ Đorđe, rođen u selu Milošev Do (Nevesinje)
FRŽOVIĆ Jovo, rođen u selu Milošev Do (Nevesinje)
FRŽOVIĆ P. Spiro, rođen 1926. Biograd (Nevesinje)

H

HABIB M. Katica
HAIRLIĆ Mujo
HAJZAR Vesil, rođen u selu Seljani (Ostrožac)
HAJDAR M. Ragib, rođen 1923. Grahovica (Konjic)
HAJDAROVIĆ O. Dervo, rođen 1914. Rabina (Nevesinje)
HAJDIN Milan, Vrbosko
HAJROVIĆ Ismet, rođen u selu Rečica (Stolac)
HAJROVIĆ M. Memet, rođen u selu Rečice (Čapljina)
HAJVADŽIJA M. Adem, rođen 1911, Kruševljani (Nevesinje)
HAJVADŽIJA A. Salko, rođen 1910, Kruševljani (Nevesinje)
HAJVADŽIJA M. Hajdar, rođen 1914. Kruševljani (Nevesinje)
HAMZIĆ S. Ahmed, rođen 1926. Mostar

HAMZIĆ H. Ibro, rođen 1907. Pješivac (Stolac)
HAMZIĆ T. Omer, rođen 1913. Stanojevići (Stolac)
HADŽALIĆ Salko, Mostar
HADŽIMAHOVIĆ O. Salko, rođen 1917. Gornje Grnčarevo (Trebinje)
HADŽIAHMETOVIĆ Ć. Fadil, rođen 1926. Mostaći (Trebinje)
HADŽIOMEROVIĆ Husnija, Stolac
HASIĆ Demo
HALILHODŽIĆ Ziba Monika, rođena u Mostaru
HEJLIĆ O. Ibro, rođen 1901. u selu Lokve (Stolac)
HODZIĆ Vejsil, Travnik
HODZIĆ A. HUSO, rođen 1910. Stolac
HRG Gašpar, Ivanec
HUBANA A. Omer, rođen 1920. Humilišani (Mostar)
HUBANA I. Omer, rođen 1928. Humilišani (Mostar)
HUMAČKIĆ H. Ahmed, rođen 1927. Pješivac (Stolac)
HUMAČKIĆ M. Šaban, rođen 1907. Pješivac (Stolac)
HUSIĆ S. Duran, rođen 1922. Glavatičevo (Konjic)
HUSKOVIĆ S. Meho, rođen 1912. Rotimlja (Stolac)
HUSKOVIĆ B. Halil, rođen 1926. Drugovići, Fazlagić Kula (Gacko)

C

CICE M. Savo, rođen 1921. Tulje (Trebinje)
CEROVINA

C

CABRILO E. Slavko, rođen u selu Jasen (Nevesinje)
ČAMO H. Ibro, rođen 1928. Sopilja (Nevesinje)
ČAMO D. Omer, rođen 1923. Sopilja (Nevesinje)
ČAMOR O. Selver, rođen 1928. Lukomir (Konjic)
ČAMPARA V. Vlado, rođen 1922. Biograd (Nevesinje)
ČAMPARA V. Mirko, rođen 1919. Biograd (Nevesinje)
ČAMPARA M. Džemil, rođen 1926. Brailovići (Gacko)
ČATOVIĆ T. Bajro, rođen 1919. Deč (Bileća)
ČAUŠEVIĆ Risto, rođen u selu Klikovići (Trebinje)
ČEVRO S. Salko, rođen 1915. Bivolje Brdo (Stolac)
ČEROVIĆ Rajko, rođen 1924. Trebinje
ČEHIC O. Huso, rođen 1915. Pridvorci (Nevesinje)
ČIHORIĆ M. Vukosav, rođen 1921. Cvaljina (Trebinje)
ČIHORIĆ V. Milan, rođen u selu Cvaljina, Popovo polje (Trebinje)
ČIČKOVIĆ Đ. Savo, rođen 1924. Šćenica (Trebinje)
ČOLAKOVIĆ S. Amed, rođen 1914. Podgorani (Mostar)

ČOLAKOVIĆ B. Bećir, rođen 1915. Podgorani (Mostar)
ČOLAKOVIĆ I. Osman, rođen 1915. Podgorani (Mostar)
ČOLAKOVIĆ Š. Osman, rođen 1919. Podgorani (Mostar)
ČOLAKOVIĆ R. Ramo, rođen 1921. Podgorani (Mostar)
ČOLAKOVIĆ S. Huso, rođen u selu Grnčarevo, Lastva (Trebinje)
ČOLIĆ H. Ahmed
ČOLIĆ Čedo, rođen u selu Vlahovići (Ljubinje)
ČOLOVIĆ V. Savo, rođen 1911. Krekavica (Nevesinje)
ČOHODAREVIĆ M. Emin, rođen u Stocu
ČOMIĆ Rade, rođen u selu Vranjska (Bileća)
ČOPELJ S. Osman, rođen 1923. Kljuna (Nevesinje)
ČORLIJA Vukašin, rođen u selu Kočanj (Bileća)
ČUBRILLO Milosav, rođen u selu Žuberin (Nevesinje)
ČUBRILLO Spasoje, rođen u selu Žuberin (Nevesinje)
ČUPKOVIĆ Dušan, rođen u selu Udrežnje (Nevesinje)
ČUČKOVIĆ Božo, rođen 1924. Trebinje
ČUČKOVIĆ Stevo, rođen 1927. Trebinje

DŽ

DŽANKO I. Mehо, rođen 1910. Bivolje Brdo (Stolac)
DŽANKO M. Halil, rođen 1914. Bivolje Brdo (Stolac)
DŽELETOVIĆ Jovo
DŽOMBA Božo, rođen u selu Ukšići (Trebinje)
DŽODŽO R. Obren, rođen 1922. Dražin Do (Trebinje)
DŽEKO B. Halil, rođen 1922. Drugovići (Gacko)

Š

ŠABAN Nusret
ŠABIĆ Hazim, Konjic
ŠABOVIĆ Ajdar, rođen 1905. Bar
ŠAKOTA-ĐOZLUKA M. Draginja, rođena 1918. Kozice (Stolac)
ŠAKOTA S. Ljuban, rođen 1926. Kozica (Stolac)
ŠAKOTA S. Slavko, rođen 1920. Trebijani (Stolac)
ŠAKOTIĆ O. Bogdan, rođen 1927. Orahovac (Trebinje)
ŠAKOTIĆ Ilija
ŠAKOTIĆ Č. Radovan, rođen 1906. Orahovac (Trebinje)
ŠAKOTIĆ Rajko, rođen u selu Davidovići (Bileća)
ŠANETA Slavko, Trijebani (Stolac)
ŠARAN Š. Omer, rođen 1922, Šarani (Trebinje)
ŠARENAC Danilo
ŠARENAC-ILIĆ M. Zora, rođena 1923. Davidovići (Bileća)
ŠARENAC Jovan

ŠARENAC Malina
ŠARENAC Milovan
ŠARENAC Blagoje
ŠARENAC Simo, rođen u selu Drežanj (Nevesinje)
ŠARIĆ Veljko, rođen u selu Grmljani (Trebinje)
ŠARIĆ D. Šćepo, rođen 1922. Prebilovci (Čapljina)
ŠATOR Ahmet, rođen u selu Opličići (Stolac)
ŠATOR Dervo, rođen u selu Stanojevići (Stolac)
ŠAFRO M. Ibro, rođen 1919. Rotimlja (Stolac)
ŠAFRO A. Osman, rođen 1927. Rotimlja Stolac)
ŠAFRO H. Ibro, rođen 1927. Rotimlja (Stolac)
ŠAŠIĆ Omer, rođen u selu Prenj (Stolac)
ŠEGRT S. Krsto, rođen 1924. Lastva (Trebinje)
ŠEGRT J. Miladin, rođen 1924. Aranđelovo (Trebinje)
ŠEMIĆ Omer
ŠENDRO H. Dervo, rođen 1926. Hrušta (Nevesinje)
ŠENDRO H. Mujo, rođen 1915. Hrušta (Nevesinje)
ŠENDRO M. Osman, rođen 1923. Hrušta (Nevesinje)
ŠENDRO M. Smajo, rođen 1924. Hrušta (Nevesinje)
ŠENDRO A. Šaban, rođen 1915. Hrušta (Nevesinje)
ŠEPAREVIĆ Ante
ŠETKA M. Đorđe, rođen 1910, Hatelji (Stolac)
ŠEHOVIĆ R. Sabit, rođen 1927. Župa (Trebinje)
ŠEHOVIĆ Hasan, Bileća
ŠEŠPANIĆ H. Mujo, rođen 1913. Aladinići (Stolac)
ŠIGUD V. Jovan, rođen 1921. Srnjak (Trebinje)
ŠIKIĆ Anton, Šibenik
ŠILJKUT Š. Božo, rođen 1919. Volujac (Trebinje)
ŠIMIĆ P. Jozo
ŠINIKOVIĆ V. Košta, rođen 1928. Borci (Konjic)
ŠIPKOVIĆ Alija
ŠIPOVAC N. Andro, rođen 1911. Trebimlje (Trebinje)
ŠIŠIĆ A. Omer, rođen 1917. Stolac
ŠKORO D. Miloš, rođen 1925. Bačevići (Mostar)
ŠOGOVNOVIĆ L. Đorđe, rođen 1920. Željuša (Mostar)
ŠOGOVNOVIĆ D. Miloš, rođen 1923. Željuša (Mostar)
ŠOT U. Dervo, rođen u selu Stanojevići (Stolac)
ŠOTRA A. Stana, rođena 1920. Kozice (Stolac)
ŠOŠA A. Osman, rođen 1928. Bivolje Brdo (Čapljina)
ŠOŠO Danilo, rođen 1923. Dračevo (Trebinje)
ŠOŠO P. Joko, rođen 1930. Baljivac (Trebinje)
ŠOŠO J. Milan, rođen 1926. Baljivac (Trebinje)
ŠOŠO Risto, rođen u selu Dračevo (Trebinje)
ŠPEHAR Pavle, rođen u selu Praška

SPIRTO Đ. Marko, rođen u selu Poljice (Trebinje)
SĆEPANOVIĆ S. Uroš, rođen 1920. Kovačina (Trebinje)
ŠUBALIJA Alil, rođen u selu Begovići (Pale)
ŠUBORIJA M. Adem, rođen u Palama kod Sarajeva
ŠUVALIJA M. Adii, rođen u selu Begovići, Pale (Sarajevo)
ŠUKO Refik
ŠUNJE A. Meho, rođen 1920. Podgorani (Mostar)
ŠUNJE O. Omer, rođen 1925. Podgrđani (Mostar)
ŠUNJE O. Smajo, rođen 1912. Podgorani (Mostar)
ŠUNJE H. Hasan, rođen 1922. Lokve (Čapljina)
ŠUNJE O. Šaban, rođen 1926. Podgorani (Mostar)
ŠUPA Ramo, rođen u selu Dubrava (Stolac)
ŠUPLJEGLAV Milan, rođen u selu Ortiješi (Mostar)
ŠUPLJEGLAV Trajko, rođen u selu Ortiješi (Mostar)
ŠUTA M. Dervo, rođen 1915. Aladinići (Stolac)
ŠUTA A. Zulfo, rođen 1913. Aladinići (Stolac)
ŠUTA Meho
ŠUTA A. Salko, rođen 1917. Aladinići (Stolac)
ŠUTA H. Salko, rođen 1924. Aladinići (Stolac)
ŠUTA I. Smajo, rođen 1922. Aladinići (Stolac)
ŠUTA Pašo, rođen u selu Dubrava (Stolac)

Prilog br. 6

**SPISAK"
poginulih boraca
14. hercegovačke omladinske
NOU brigade**

A

ANDRIĆ R. Mara, rođena 1924. u selu Pijescima (Mostar), politički de-
legat voda u 1. bataljonu. Poginula u borbi za oslobođenje Konjica,
marta 1945.

ANDRIĆ V. Mirko, rođen 1919. u selu Pijesci (Mostar). Borac u 1. ba-
taljonu. Poginuo u borbi protiv nemačkih jedinica na Kiseljaku 7.
aprila 1945.

AGBABIĆ M. Ismet, rođen 1925. u Lastvi trebinjskoj (Trebinje). Borac
4. bataljona. Poginuo u borbi kod sela Lakat (Nevesinje), 28. no-
vembra 1944.

AKŠAM Đ. Ilija, rođen u selu Cvaljina, Ljubinje (Popovo polje). Borac
1. čete 2. bataljona. Poginuo u borbi protiv nemačkih i domobran-
skih jedinica u selu Zaslavlju, iznad Konjica 17. februara 1945.

ARSLANAGIĆ H. Ragib, rođen u selu Arslanagića Most (Trebinje). Bo-
rac 3. bataljona. Ranjen 31. novembra 1944. u borbi protiv nemač-
kih jedinica na Vilenjaku (Nevesinje). Podlegao ranama u bolnici.

ATALJEVIĆ Vlado, rođen 1910. u selu Zasad (Trebinje). Borac 2. čete
3. bataljona. Poginuo u borbi kod sela Udrežnja (Nevesinje), 26. ja-
nuara 1945.

B

BABIĆ N. Rade, rođen 1926. u selu Hodžići (Bileća). Borac 1. bataljona.
Poginuo na Busku kod Nevesinja, novembra 1944.

BAKŠIĆ M. Ahmed, rođen 1926. u Trebinju. Borac 2. čete 3. bataljona.
Umro od posledica ranjavanja 31. decembra 1944. u Vojnoj bolnici
u Mostaru. *

BALJIĆ S. Hasan, rođen 1912. u selu Bjelojevići (Stolac). Borac 2. ba-
taljona. Poginuo 15. novembra 1944. u borbi protiv Nemaca na Ud-
režnju (Nevesinje).

Spisak poginulih boraca sačinjen je na osnovu originalnih dokumenata koja se nalaze
u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu reg. br. 4-3-8, 2-3-8, 4-5-8, kutija 1153-1 i ku-
tija pov. br. 175/44 spiskova palih boraca koje su objavili pojedini opštinski odbori Sa-
veza boraca narodnooslobodilačkog rata u Hercegovini, kao i sjećanja živih boraca bri-
gade. U spisku je navedeno 189 imena.

- BATINA I. Marko, rođen u Trebimlju (Ljubinje). Borac 1. bataljona. Poginuo kod Trnova, januara 1945.
- BAĆINA Petar, rođen 1922. u selu Udrežnju (Nevesinje). Komandir voda u 2. bataljonu. Poginuo kod Vrhnikе (Slovenija) 5. maja 1945.
- BAŠIĆ M. Hadžo, rođen 1925. u selu Bašić (Avtovac) Gacko. Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi kod Stoca, 26. oktobra 1944.
- BEGOVIĆ Šaćir, rođen u selu Bašnjevo (Šipovo). Borac 3. bataljona. Poginuo u borbi kod Logateca u Sloveniji.
- BELOVIĆ D. Žarko, rođen 1927. u selu Hrgudu (Stolac). Borac 1. bataljona. Poginuo u borbi na Vilenjaku, 31. oktobra 1944.
- BEKA VAC A. Ljubo, rođen 1918. u Mostaru. Borac 4. bataljona. Poginuo u borbi protiv nemačkih jedinica kod sela Kula (Nevesinje), 12. decembra 1944.
- BEKIĆ M. Ekrem, rođen 1925. u Trebinju. Borac 4. bataljona. Poginuo kod Nevesinja, 28. novembra 1944.
- BEHIRAM S. Džemal, rođen 1919. u selu Rotimlja, kod Stoca. Vodnik u 2. bataljonu. Ranjen kod sela Hrušta, podlegao je ranama 28. novembra 1944.
- BIBERDŽIĆ R. Petar, rođen 1928. u selu Vranjska kod Bileće. Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi kod Trnova, 24. januara 1945.
- BOJBAŠA Milan, rođen u selu Glušci kod Metkovića. Borac 3. bataljona. Poginuo u borbi kod Trnova, januara 1945.
- BOGDANOVIĆ I. Pero, rođen 1910. u selu Zelenikovac, (Hutovo) kod Stoca. Borac 3. bataljona. Poginuo na Babinoj Glavi kod Nevesinja, 12. novembra 1944.
- BODIROGA B. Dušan, rođen 1926. u selu Poplat kod Stoca. Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi protiv četnika kod sela Pridvoraca (Nevesinje), 27. novembra 1944.
- BOJOVIĆ S. Rade, rođen u selu Baljci (Bileća). Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo u borbi protiv nemačkih jedinica kod Kiseljaka, aprila 1945.
- BOKUN R. Danilo, rođen 1920. u selu Rapti, (Bobani) kod Trebinja. Komandir voda u 2. četi 1. bataljona. Poginuo u borbi na Vilenjaku iznad sela Udrežnja (Nevesinje), 6. novembra 1944.
- BULAJIĆ Milan, rođen u selu Bojište (Nevesinje). Borac 2. bataljona. Poginuo na Gašinom brdu kod Konjica, 24. februara 1945.
- BREGOVIĆ I. Martin, rođen u Ivanjecu. Borac 3. bataljona. Poginuo u borbi protiv nemačkih jedinica kod Nevesinja, 30. oktobra 1944.
- BRKIĆ M. Ahmed »Lebro«, rođen 1923. u Mostaru. Borac 4. bataljona. Poginuo u borbi kod sela Lakat (Nevesinje), 28. novembra 1944.
- BUBALO O. Ibrahim, rođen 1924. u Potoci (Mostar). Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi kod Kiseljaka, aprila 1945.

BUĐEN Đ. Todor, rođen 1927. u selu Žakovo (Trebinje). Borac 1. bataljona. Poginuo u borbi kod Drežnja (Nevesinje), 6. novembra 1944.

V

VEŽIĆ Ibrahim, rođen u selu Gnojnicama (Mostar). Borac 3. bataljona. Poginuo u borbi kod Kiseljaka, 5. aprila 1945.

VELEGIĆ A. Omer, rođen 1922. u selu Blagaj (Mostar). Poginuo u borbi kod sela Prekalj kod Bihaća, aprila 1945.

VELEDER H. Ibro, rođen u Počitelju (Čapljina). Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi za oslobođenje Konjica, marta 1945.

VLATKOVIĆ Todor, rođen u selu Duži (Trebinje). Borac 4. bataljona. Poginuo u borbi kod Bišine (Nevesinje), novembra 1944.

VREĆA V. Stevo, rođen 1927. u selu Krnjevići, Šuma trebinjska (Trebinje). Borac 2. čete 4. bataljona. Ranjen u selu Solakovići kod Nevesinja. Umro od posledica ranjavanja 30. decembra 1944.

VRHOVEC O. Ivan, rođen u selu Svilaj, Odžak (Gradac). Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi protiv četnika kod sela Pridvorci (Nevesinje), 27. novembra 1944.

VUKASOVIĆ P. Veljko, rođen 1925. u selu Žakovo (Trebinje). Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo u borbi protiv četnika na Žegulji 15. novembra 1944. kod Stoca.

VUKAŠINOVICI T. Gospava, rođena 1929. u selu Podkraj, Zubci, (Trebinje). Borac 1. bataljona. Poginula u borbi protiv nemačkih i ustaških jedinica u selu Gaj kod Kiseljaka, 6. aprila 1945.

VUKOVIĆ M. Janko, rođen 1927. u selu Biograd (Nevesinje). Borac 1. bataljona. Poginuo u borbi protiv nemačkih jedinica kod Udrežnja (Nevesinje), 6. novembra 1944.

VUKIĆEVIĆ M. Simo, rođen 1925. u selu Pridvorci (Trebinje). Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo u borbi kod sela Ilovica, Trnovo, 12. januara 1945.

VUJOVIĆ Š. Simo, rođen u selu Vranjska (Bileća). Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi protiv nemačkih jedinica na Bišini kod Nevesinja, 29. oktobra 1944.

VUKOJE B. Živana, rođena 1926. u selu Pađeni (Bileća). Bolničarka u 2. četi 1. bataljona. Poginula je u borbi kod Gornjeg Logateca, Slovenija, 4. maja 1945.

VULETIĆ S. Jovo, rođen 1924. u Trebinju. Borac 2. čete 4. bataljona. Teško ranjen u borbi protiv nemačkih jedinica kod Boračkog jezera (Konjic) 9. decembra 1944. Podlegao ranama u Vojnoj bolnici 29. divizije u Trebinju 31. januara 1945.

VULEŠEVIĆ J. Nikola, rođen 1922. u selu Jušići, Šuma trebinjska (Trebinje). Borac 4. bataljona. Poginuo u borbi protiv nemačkih jedinica u selu Lakat (Nevesinje), 28. novembra 1944.

G

GABELA M. Derviš, rođen u selu Ostrožac (Konjic). Borac 3. bataljona.
Umro 9. decembra 1944. u selu Umčani.

GATAČKIĆ H. Meho, rođen 1913. u Trebinju. Borac 2. čete 3. bataljona.
Teško je ranjen na položajima kod Nevesinja, decembra 1944.
Umro u Vojnoj bolnici 29. divizije u Trebinju 30. januara 1945.

GAŠTAN O. Arif, rođen 1912. u selu Rabina (Nevesinje). Borac 3. bataljona.
Poginuo u borbi protiv nemačkih i ustaških jedinica na Kiseljaku, 6. aprila 1945.

GLAVINIĆ M. Jozo, rođen 1917. u selu Babin Do (Čapljina). Borac 1.
bataljona. Poginuo u borbi protiv nemačkih, ustaških i domobran-
skih jedinica u Zabranju, kod Konjica, krajem februara 1945.

GOLAŠ M. Mustafa, rođen 1922. u Blagaju (Mostar). Borac 3. bataljona.
Poginuo u borbi za oslobođenje Konjica, marta 1945.

GREBOVIĆ A. Bečko, rođen u selu Bahari (Gacko). Borac 2. bataljona.
Poginuo u borbi kod Stoca, 26. oktobra 1944.

D

DABIĆ Tomo, rođen 1909, u selu Humišljani (Mostar). Borac 2. bata-
ljona. Poginuo u borbi za oslobođenje Konjica, 24. februara 1945.

DEMIROVIĆ M. Dževad, rođen 1927. u Mostaru. Borac 1. bataljona. Po-
ginuo u borbi za Logatec u Sloveniji, maja 1945.

DERETIĆ J. Uroš, rođen 1927. u selu Orahovcu, Zastor (Trebinje). Borac
3. bataljona. Poginuo u borbi prilikom napada na Nevesinje kod
Bakračuša, 13. februara 1945.

DIPO A. Hamid, rođen 1919. u selu Porije (Ulog). Poginuo u borbi pro-
тив nemačkih jedinica na Vilenjaku kod Nevesinja, novembra 1944.

DRAGOVIĆ Miloš, rođen u selu Okolišta, Trnovo. Poginuo u borbi pro-
тив nemačkih i četničkih jedinica kod Trnova, 24. januara 1945.

DUKA M. Stojan, rođen 1915. u selu Hatelji (Stolac). Borac 4. bataljona.
Poginuo u borbi oko Trnova, 31. januara 1945.

DURAKOVIĆ A. Derviš, rođen 1924. u selu Gornje Grnčarevo, Lastva
(Trebinje). Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo u borbi protiv ne-
mačkih i ustaških jedinica u mestu Jezero, Zaborani (Nevesinje), 5.
decembra 1944.

DURAKOVIĆ J. Mustafa, rođen u selu Zasad kod Trebinja. Borac 2. čete
4. bataljona. Poginuo 25. decembra 1944. u borbama protiv nemač-
kih jedinica kod Trnova.

Đ

ĐURASOVIĆ Danilo, rođen u Raštanima (Mostar). Borac 1. bataljona.
Poginuo u borbi za oslobođenje Konjica, krajem februara 1945.

ŽARKUŠIĆ Zulfikar, rođen u Opličićima (Stolac). Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi za oslobođenje Konjica, krajem februara 1945.

ŽARKOVIĆ M. Spasoje, rođen u selu Hrasno (Stolac). Borac 1. bataljona. Poginuo u borbi protiv nemačkih jedinica kod Drežnja (Nevesinje), 6. novembra 1944.

ŽMUKIĆ Rade, rođen u Dobrom Polju (Kalinovik). Borac 1. bataljona. Poginuo u borbi za oslobođenje Konjica, krajem februara 1945.

Z

ZELINIĆ R. Ramadan, rođen 1912. u Trebinju. Borac, šofer pri Štabu 14. brigade. Teško je ranjen, vozeći automobil, kod Postojne, 5. maja 1945. Prenešen u Zagrebačku bolnicu gde je ubrzo umro.

ZOLJ O. Huso, rođen 1925. u selu Bijenja (Nevesinje). Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi kod Bihaća, 23. aprila 1945.

ZUBČEVIĆ Junuz, rođen u Trebinju. Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi za oslobođenje Nevesinja, 10. februara 1945.

ZUBČEVIĆ Nazif, rođen u Trebinju. Borac 4. bataljona. Poginuo u borbi za Nevesinje, 10. februara 1945.

ZUKANOVIĆ M. Mešan Meho, rođen 1925. u selu Krekovi (Nevesinje). Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi kod Čabra u Sloveniji, 28. aprila 1945.

ZUKANOVIĆ Omer, rođen 1907. u selu Dabrica (Stolac). Borac 3. bataljona. Poginuo u borbi protiv nemačkih jedinica u selu Grabu, kod Trnova, 28. decembra 1944.

ZUROVAC D. Aleksa, rođen 1927. u selu Grabovica (Čapljina). Borac 1. bataljona. Poginuo u borbi u Logatecu u Sloveniji, maja 1945.

I

IBRIŠIMOVIĆ A. Husein, rođen u Bijeljini. Borac 4. bataljona. Poginuo u borbi protiv nemačkih jedinica u Bukorićima (Nevesinje), 6. novembra 1944.

IVANKOVIĆ N. Pero, rođen 1925. u selu Srijetež (Čapljina). Borac 1. bataljona. Poginuo kod Trnova, januara 1945.

IVKOVIĆ N. Danilo, rođen 1916. u selu Drežanj (Nevesinje). Intendant 14. brigade. Poginuo od engleske avijacije između Planine i Logateca u Sloveniji, 5. maja 1945.

ILIĆ G. Petar, rođen 1926. u selu Gornja Dola, Divin (Bileća). Borac 3. bataljona. Teško ranjen u borbi za Nevesinje, 30. oktobra 1944. Umro od zadobijenih rana na putu za bolnicu.

J

JANJOŠ D. Branko, rođen 1920. u selu Berkovići (Stolac). Borac 1. bataljona. Poginuo 5. maja 1945. kod mjesta Vrh u Sloveniji.

K

KAPETANOVIĆ M. Šefkija, rođen 1915. u selu Skočigrm (Trebinje). Borac 3. bataljona. Poginuo kod Trnova, januara 1945.

KATA Ivan, rođen u Studenici (Ljubuški). Poginuo kod Logateca u Sloveniji, maja 1945.

KEBO Hamid, rođen 1923. u Bivoljem Brdu (Stolac). Politički komesar 3. bataljona. Poginuo kod Kiseljaka 5. aprila 1944.

KLJAKIĆ V. Dragutin Drago, rođen 1921. u Udrežnju (Nevesinje). Komandir voda u 1. bataljonu. Poginuo kod Tržiča (Radovljica) u Sloveniji, 11. maja 1945.

KLJAJIĆ A. Lazar, rođen 1921. u Žalom (Nevesinje). Politički delegat voda u 1. bataljonu. Poginuo u borbi na Vilenjaku kod Nevesinja, 9. novembra 1944.

KNEŽEVIĆ S. Andelko, rođen 1925. u Bijenja (Nevesinje). Borac 1. bataljona. Poginuo u borbi za oslobođenje Mostara, 14. februara 1945.

KEŠA Ivan, rođen u Studenici (Ljubuški). Poginuo 4. maja 1945. kod Vrhnike u Sloveniji.

KOVAČEVIĆ J. Mirko, rođen 1925. u Kolešku (Nevesinje). Borac 3. bataljona. Poginuo u borbi protiv nemačkih jedinica u Bišini kod Butkorića (Nevesinje), 31. oktobra 1944.

KOVAČEVIĆ M. Pero, rođen 1925. u Sopilju (Nevesinje). Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo kod Konjica, 18. februara 1945.

KOLAK S. Ljubo, rođen 1923. u Humu, Šuma trebinjska (Trebinje). Omladinski rukovodilac 2. čete 4. bataljona. Poginuo u selu Zasad kod Trebinja u borbi za oslobođenje Trebinja, 4. oktobra 1944.

KOLAK S. Mijat, rođen 1921. u Humu, Šuma trebinjska (Trebinje). Poročnik, komandir čete u 4. bataljonu. Poginuo u borbi za oslobođenje Trebinja u selu Zasad, 4. oktobra 1944.

KORAĆ S. Ismet, rođen 1929. u Bivoljem Brdu (Čapljina). Borac 2. bataljona. Poginuo u selu Biogradu kod Nevesinja, novembra 1944.

KISERSKI Gavrilo, rođen u Andrejevskom, SSSR. Borac 4. bataljona. Poginuo kod Trnova, 31. januara 1945.

KRISTIĆ Đ. Jure, rođen 1922. u Orahovom Dolu, Popovo polje (Ljubinje). Borac 1. čete 2. bataljona. Vršeći dužnost razboleo se na položaju kod Trnova i umro na putu Trebinje - Dubrovnik, 25. maja 1945.

KRPO O. Omer, rođen 1924. u Rečicama (Čapljina). Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi u Ilovici kod Trnova, januara 1945.

KUJUNDŽIĆ Đ. Maksim, rođen 1923. u Čelebićima (Konjic). Komandant 1. bataljona. Poginuo na Vilenjaku kod Nevesinja, 13. novembra 1944.

L

LALOVIĆ Mirko, rođen u Ulogu. Borac 2. bataljona. Poginuo kod Trnova, januara 1945.

LOZO Krsto, rođen u Bijelom Polju (Mostar). Borac 1. bataljona. Poginuo u borbi za oslobođenje Konjica, krajem februara 1945.

LOZO Lazar, rođen u Kupinovu (Mostar). Borac 3. bataljona. Poginuo u borbama za Bihać, 20. aprila 1945.

LOZO Ranko, rođen u Mostaru. Borac 1. bataljona. Poginuo na Vilenjaku (Nevesinje), 3. novembra 1944.

LOJO S. Džemal, rođen u Pridvorcima (Trebinje). Borac 1. bataljona. Poginuo u Grabu kod Trnova, 24. decembra 1944.

M

MANDARIĆ Ivan, rođen u Višnjicima (Čitluk) kod Ljubuškog. Poginuo u borbama za oslobođenje Ljubljane, 9. maja 1945.

MARIĆ M. Alija, rođen 1922. u Dobručama (Mostar). Borac 3. bataljona. Poginuo u borbama za oslobođenje Konjica, marta 1945.

MARKOVIĆ I. Stojan, rođen 1910. u Prenju (Stolac). Borac 2. bataljona. Poginuo 7. januara 1944. kod Trnova.

MATIČEVIĆ Nikola, rođen u Čibaču (Dubrovnik). Borac 3. bataljona. Poginuo u borbi na Kiseljaku, 5. aprila 1945.

MATRAK J. Risto, rođen 1919. u Gnojnici (Mostar). Politički delegat voda u 4. bataljonu. Poginuo kod sela Ilivica (Trnovo), 25. decembra 1944.

MAČIĆ Hasan, rođen u Prigrađanima (Mostar). Borac 3. bataljona. Poginuo u borbi na Kiseljaku, 5. maja 1945.

MEHIĆ J. Alija, rođen 1927. u Prigrađanima kod Mostara. Poginuo 11. maja 1945. kod Tržiča u Sloveniji.

MEDAN S. Simo, rođen 1924. u Poljicama (Stolac). Borac 2. bataljona. Poginuo 8. maja 1945. u Loku (Slovenija).

MEHAKOVIĆ H. Salko, rođen 1914. u Trebinju. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo na položajima kod Trnova, 25. decembra 1944.

MILAKOVIĆ Gojko, rođen 1926. u Arbanaškoj (Trebinje). Politički delegat voda u 4. bataljonu. Poginuo u Zijemlju, 28. februara 1945.

MILETIĆ R. Mirko, rođen 1917. u selu Vlaka, Bobani (Trebinje). Komandant 2. bataljona. Teško ranjen u borbi na Žegulji kod Stoca 15. septembra 1944. Ranama podlegao 16. septembra 1944.

MILIDRAGOVIĆ J. Vaso, rođen u Vranjskoj (Bileća). Borac 3. bataljona. Poginuo u borbi na Suzukovoj Gomili, 5. novembra 1944.

MILIĆEVIĆ Lazo, rođen 1922. u Nenovićima, Šuma trebinjska, Trebinje. Borac 3. čete 2. bataljona. Poginuo kod Nevesinja, 6. novembra 1944.

MILJKOVIĆ R. Stevo, rođen u Gomiljanima (Trebinje). Borac 4. bataljona. Poginuo u borbama kod sela Lakat (Nevesinje), 28. novembra 1944.

MRKIĆ T. Drago, rođen u Rečicama (Čapljina). Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi za oslobođenje Konjica, marta 1945.

MRKOVIĆ D. Drago, rođen 1924. u Humčanima (Nevesinje). Bolničar u 3. bataljonu. Poginuo u Đepi kod Konjica, 19. februara 1945.

N

NADAŽDIN M. Slavko, rođen 1926. u Bjelojevićima (Stolac). Politički delegat voda u 1. bataljonu. Poginuo kod Kiseljaka, 5. aprila 1945.

NINKOVIĆ D. Božo, rođen u Necvijeću (Trebinje). Borac 1. čete 4. bataljona. Poginuo u selu Lakat (Nevesinje), 28. novembra 1944.

NINKOVIĆ S. Milan, rođen 1921. godine u Jasenu (Trebinje). Komandir voda u 2. četi 4. bataljona. Poginuo u borbi protiv nemačkih i četničkih jedinica 15. decembra 1944.

O

OBRADOVIĆ A. Salko, rođen 1913. u Borojevićima (Stolac). Borac 3. bataljona. Poginuo u borbi protiv nemačkih jedinica u Grabu kod Trnova, 24. decembra 1944.

OMANIĆ Zulfikar, rođen u Dubravi (Stolac). Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi za oslobođenje Konjica, krajem februara 1945.

OMANOVİĆ Mehmed, rođen u Bijelom brdu (Mostar). Borac 3. bataljona. Poginuo u borbama za oslobođenje Bihaća, 18. aprila 1945.

OŽBOLT Š. Đuro, rođen u Đurđevcu (Našice). Borac 4. bataljona. Poginuo u borbi kod sela Lakat (Nevesinje), 28. novembra 1944.

OSMANOVIĆ L. Osman, rođen u Vitezu (Travnik). Desetar u 3. bataljonu. Poginuo u borbi protiv nemačkih jedinica, 3. oktobra 1944.

P

PAŠAJLIĆ D. Nikola, rođen 1927. u Lukavu (Nevesinje). Komandir 2. voda 2. čete 1. bataljona. Poginuo u borbi za oslobođenje Kiseljaka, 5. aprila 1945.

- PERVIZ Nazif, rođen u Mutniku (Cazin). Borac 2. bataljona. Poginuo kod Trnova, januara 1945.
- PETROVIĆ B. Dušan, rođen 1912, u Janjaču, Zagora (Trebinje). Komandir voda u 4. bataljonu. Poginuo kod Glavatićeva (Konjic), decembar 1944.
- PILIĆ M. Janko, rođen u Biogradu (Nevesinje). Borac 2. bataljona. Poginuo u selu Dubrava kod Kiseljaka, 7. aprila 1945.
- PILJEVIĆ Mirko, rođen u Drežanju (Nevesinje). Borac 1. bataljona. Poginuo u selu Zaklopac (Nevesinje), 6. novembra 1944.
- PINTARIĆ M. Ignjac, rođen u Frkaševcu (Bjelovar). Borac 3. bataljona. Poginuo u borbi na Vilenjaku, 31. oktobra 1944.
- PITIĆ R. Alija, rođen 1914. u Kruševljanim (Nevesinje). Poginuo u borbi za oslobođenje Kiseljaka, 7. aprila 1945.
- POPARA D. Svetozar, rođen u Plani (Bileća). Borac 1. bataljona. Poginuo u borbi protiv četnika kod mesta Česim (Konjic), 12. decembar 1944.
- POTREBICA Đ. Filip, rođen u Trebimlja, Popovo polje. Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo u borbi protiv nemačkih jedinica kod Kreševa, 25. marta 1945.
- PRKAČIN Đ. Boško, rođen 1928. u Trebimlja, Popovo polje. Borac 2. čete 4. bataljona. Teško ranjen u borbi protiv Nijemaca kod Nevesinja - 26. novembra 1944, umro u Kalinovačkoj bolnici 5. januara 1945.

R

- RADULOVIĆ P. Vučko Lazo, rođen 1915. u Šćenici, Bobani (Trebinje). Borac 1. bataljona. Teže ranjen, lečen je u bolnici. Podlegao je ranama juna 1945.
- RAMIĆ T. Ahmed, rođen 1908. u Turanima, Brda trebinjska (Trebinje). Borac 2. čete 2. bataljona. Poginuo u borbi protiv nemačkih i usataških jedinica kod Trnova, decembra 1944.
- RELETA Jozo, rođen u Busovači. Borac 3. bataljona. Poginuo kod Trnova, januara 1945.
- RIKALO J. Borislav, rođen 1922. u Dodanovići, Popovo polje. Borac 3. bataljona. Ranjen 23. novembra 1944. u borbi protiv četnika u Pri-dvorcima (Nevesinje) podlegao je ranama.
- RUDAN A. Huso, rođen 1907. u Burmazima (Stolac). Borac 2. bataljona. Poginuo 27. novembra 1944. u Kruševljanim (Nevesinje).
- RUŽIĆ V. Vukan, rođen 1925. u Poplatu (Stolac). Pomoćnik političkog komesara čete u 2. bataljonu. Poginuo u borbi 29. oktobra 1944. kod Bakračuše (Nevesinje).
- RUPIĆ Rizo, rođen u Vitini (Ljubuški). Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi za oslobođenje Konjica krajem februara 1945.

S

SAVOVIĆ D. Vaso, rođen 1926. u zaseoku Vjetri, Zagora (Trebinje). Borac 2. čete 4. bataljona. Poginuo kod Glavatićeva (Konjic), 5. decembra 1945.

SAMARDŽIĆ D. Dragoljub Drago, rođen u Hodžićima (Bileća). Borac 1. čete 1. bataljona. Poginuo u borbi za oslobođenje Ostrošca, 24. februara 1945.

SVORCAN N. Mirko, rođen 1920. u Koritima (Bileća). Borac 2. čete 1. bataljona. Poginuo u borbi protiv nemačkih jedinica na Kiseljaku 2. aprila 1945.

SVORCAN S. Slavko, rođen 1926. godine u Koritima (Bileća). Borac 1. čete 1. bataljona. Teže ranjen u borbi protiv nemačkih jedinica na Vilenjaku kod Nevesinja 18. novembra 1944. Lečen u Vojnoj bolnici u Trebinju gdje je umro 5. decembra 1944.

SELIMOVIĆ M. Hasan, rođen 1915. u Trebinju. Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi za oslobođenje Nevesinja, 13. februara 1945.

SELIMIĆ R. Hasan, rođen u Prenju, (Stolac). Borac 2. bataljona. Ranjen u borbi protiv četnika u Donjoj Bijenji 27. novembra 1944. Podlegao ranama.

SIKIMIĆ S. Đuro, rođen 1914. u Predolju (Stolac). Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi za oslobođenje Konjica, 27. februara 1945.

SINANOVIĆ I. Alija, rođen 1908. u Trebinju. Borac 3. čete 3. bataljona. Poginuo kod sela Ilovica (Trnovo), 12. januara 1945.

SEKULOVIĆ Đ. Simo, rođen 1928. u Orahu, Šuma trebinjska (Trebinje). Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo kod Blažuja, 4. aprila 1945.

SPAHIĆ M. Slavko, rođen 1903. u Tasovčićima (Čapljina). Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi kod Nevesinja, novembra 1944.

STANKOVIĆ R. Gojko, rođen 1921. u Slavgostićima, Šuma trebinjska (Trebinje). Komandir 1. čete 4. bataljona. Poginuo u borbi protiv nemačkih jedinica pri oslobođenju Kiseljaka 5. aprila 1945.

STANKOVIĆ P. Lako Lazo, rođen u Poljicu, Popovo polje. Desetar u 2. četi 2. bataljona. Poginuo u borbi protiv nemačkih jedinica kod Vrhnike u Sloveniji 5. maja 1945.

STIJAČIĆ J. Vlado, rođen 1920. u Klobuku, Lastva (Trebinje). Komandir čete u 4. bataljonu. Poginuo kod Čabra u Gorskem Kotaru 28. aprila 1945.

SUBOTIĆ R. Gojko, rođen u selu Čemerno, Vrba (Gacko). Politički komesar 3. čete 1. bataljona. Poginuo u borbi na Vilenjaku (Nevesinje), 3. novembra 1944.

T

TABAKOVIĆ M. Bogdan, rođen u Podosoju (Bileća). Borac 1. bataljona. Poginuo u borbi kod Nevesinja, novembra 1944.

TASOVAC J. Božo, rođen u Trebijovima, Brda trebinjska (Trebinje). Komandir voda u 3. četi 3. bataljona. Poginuo u selu Ilovica kod Trnova.

TEŠANOVIC Mileva Dunja, rođena u Mekoj Grudi (Bileća). Bolničarka u 1. bataljonu. Sredinom februara 1945. obolela je od upale pluća i umrla na planini Velež.

TIĆIĆ Meho, rođen 1918. u Trebinju. Borac 2. bataljona. Teško ranjen u borbi protiv nemačkih jedinica kod Nevesinja, umro je u Vojnoj bolnici u Trebinju januara 1945.

TIĆIĆ Ramadan, rođen u Trebinju. Poginuo 4. maja 1945. kod Vrhnikе u Sloveniji.

TOMIĆ R. Ivan, rođen u Mostarskom blatu kod Ljubuškog. Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo u borbi protiv četnika na Žegulji 15. septembra 1944.

TRIPIĆ S. Jovo, rođen 1924. u Šćenici, Bobani (Trebinje). Borac u 2. četi 4. bataljona. Teško ranjen kod Nevesinja 8. novembra 1944. umro je od posledica ranjavanja.

TURAJLIĆ A. Safet, rođen 1926. u Stocu. Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi za oslobođenje Konjica, početkom marta 1945.

TURKOLJ Pero, rođen u Bihaću. Borac 3. bataljona. Poginuo u borbi kod Vrhnikе u Sloveniji, 5. maja 1945.

ć

ĆATOVIĆ T. Bajro, rođen u Deču, ispod Rogova (Bileća). Borac 2. čete 3. bataljona. Poginuo u Jabukovcu kod Konjica, 25. februara 1945.

ĆERIMAGIĆ M. Salko, rođen u Lastvi (Trebinje). Poginuo 3. maja 1945. kod Logateca u Sloveniji.

ĆERIĆ Nikola, rođen u Podgrađanima (Mostar). Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi za oslobođenje Konjica, krajem februara 1945.

ĆIŠIĆ A. Omer, rođen u Prenju, (Stolac). Borac 3. bataljona. Poginuo 5. novembra 1944.

ĆORIĆ R. Nikola, rođen 1920. u Prigradjanima (Mostar). Borac 2. bataljona. Poginuo marta 1945. godine pri oslobođenju Konjica.

ĆUK P. Aleksa, rođen 1926. u Gornjem Hrasnom (Stolac). Borac 2. bataljona. Poginuo kod Rabine (Nevesinje) novembra 1944.

ĆUPINA V. Ljubo, rođen u Berkovićima (Stolac). Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi za oslobođenje Konjica krajem februara 1945.

ĆURIĆ J. Rade, rođen 1903. u Konjskom, Zubci (Trebinje). Borac 3. čete 4. bataljona. Poginuo kod Humčana (Nevesinje), 3. januara 1945.

č

ČAMPARA V. Vlado, rođen 1922. u Biogradu (Nevesinje). Borac 1. bataljona. Poginuo u borbi protiv četnika kod Zaborana 13. decembra 1944.

ČEVRO S. Salko, rođen 1915. u Bivoljem Brdu (Čapljina). Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi za oslobođenje Konjica, marta 1945.

ČOHODAREVIĆ M. Emin, rođen 1925. u Stocu. Borac 4. bataljona. Poginuo 24. novembra 1944. kod Nevesinja.

ČIHORIĆ M. Vukosav, rođen u Ćvaljini, Popovo polje. Borac 2. bataljona. Ranjen u borbi kod Kalinovika 15. decembra 1944.

ULAKOVIĆ I. Meho, rođen 1911. u Bivoljem Brdu (Čapljina). Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi za oslobođenje Konjica, marta 1945.

H

HAJZAR Vesil, rođen u Seljanima (Ostrožac). Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi za oslobođenje Konjica krajem februara 1945.

HAJDIN Milan, rođen u Vrboskom. Borac 2. bataljona. Poginuo na položajima oko Konjica, 20. februara 1945.

HARJOVIĆ Ismet, rođen u Rečici (Stolac). Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi za oslobođenje Konjica, krajem februara 1945.

HAMZIĆ I. Omer, rođen 1913. u Pješivcu (Stolac). Borac 2. bataljona. Poginuo kod Trnova, februara 1945.

HODIĆ A. Huso, rođen 1910. u Stocu. Borac 2. bataljona. Poginuo 8. maja 1945. kod Ljubljane.

HRG Gašpar, rođen u Ivanjecu (Ivanjec). Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo na Zegulji kod Stoca 15. septembra 1944.

š

ŠABIĆ Hasan, rođen u Konjicu. Poginuo u borbi za oslobođenje Konjica, marta 1945.

ŠAKOTA S. Slavko, rođen 1920. u Trijebnju (Stolac). Komandir čete u 2. bataljonu. Poginuo krajem februara 1945. pri oslobođenju Konjica.

ŠAKOTIĆ Ć. Radovan, rođen 1906. u Orahovcu, Lastva (Trebinje). Komandant 14. brigade. Poginuo od engleske avijacije kod Logateca u Sloveniji 5. maja 1945.

ŠARAN Š. Omer, rođen 1922. u Šaranim, Brda trebinjska (Trebinje). Borac 1. čete 3. bataljona. Poginuo kod Konjica 1. marta 1945.

ŠATOR Ahmed, rođen u Lokvama (Stolac). Borac 3. bataljona. Umro u bolnici u Trebinju 1945. godine od posledica ranjavanja.

ŠOT J. Dervo, rođen u Stanojevićima (Stolac). Desetar u 1. četi 1. bataljona. Teško ranjen u borbi protiv četnika na Žegulji podlegao je ranama 15. septembra 1944.

ŠPAHER Pavle, rođen u Praškom. Borac 2. bataljona. Poginuo u borbi za oslobođenje Konjica, marta 1945.

ŠPIRTO Đ. Marko, rođen u Policama (Trebinje). Borac 4. bataljona. Poginuo u borbi protiv nemačkih jedinica u Bukoriću (Nevesinje) 6. novembra 1944.

ŠUNJE O. Omer, rođen 1925. u Podgrađanima kod Mostara. Borac 3. bataljona. Poginuo februara 1945. godine u selu Turije kod Konjica.

ŠUVALIJA M. Adii, rođen u Bogovići, Pale kod Sarajeva. Borac 3. bataljona. Umro od posledica ranjavanja u divizijskoj bolnici 11. decembra 1944.

ŠIŠIĆ A. Omer, rođen u Prenju (Stolac). Borac 3. bataljona. Teže je ranjen i lečen u bolnici 29. divizije. Podlegao ranama juna 1945.

DŽ

DŽEKO B. Halil, rođen u Drugovićima (Gacko). Borac 1. bataljona. Poginuo u borbi protiv nemačkih i četničkih jedinica kod Trnova januara 1945.

DŽODŽO R. Obren, rođen 1922. u Dražin Dolu, Šuma trebinjska (Trebinje). Borac 3. bataljona. Poginuo 1. novembra 1944. u borbi protiv nemačkih jedinica na Grebku (Nevesinje)

SADRŽAJ

Rade GALEB: PREDGOVOR 5

PRVI DIO

BORBENA DEJSTVA I DRUGE AKTIVNOSTI 14. HERCEGOVAČKE (OMLADINSKE) BRIGADE (4. septembar 1944 - 13. maj 1945)

Ilija PERIŠIĆ

PRVA OMLADINSKA BRIGADA NOVJ U HERCEGOVINI I AKTIVNOSTI SKOJEVSKIE ORGANIZACIJE	15
Formiranje 14. hercegovačke (omladinske) brigade	18
Organizaciona struktura organizacije i njen uticaj na položaj i ulogu bataljonskih i brigadnog komiteta	24
Značaj i uloga sastanaka i savjetovanja u radu organizacije i njihov uticaj na aktivnost skojevaca	26
O liku člana Saveza komunističke omladine Jugoslavije	28
Prijem mladih u organizaciju SKOJ-a	31
Osnovna obilježja rada po sektorima	32
Kulturno-prosvjetni rad	34
Rad na terenu	36

Vukašin SENIĆ, Mile VUKALOVIĆ, Veljko GERUN, Milosav KUNDAĆINA

BORBENA DEJSTVA BRIGADE	37
Formiranje brigade	37
Borbena dejstva brigade u septembru 1944. oko Stoca i Ljubinja	41
Oslobodenje Bileće i Trebinja i prodror četnika Vojislava Lukačevića ..	45
Dolazak brigade (u oktobru 1944) u rejon Stoca i Nevesinja	52
Oslobodenje Stoca	59
Borbena dejstva oko Nevesinja u novembru 1944	64
Borbe na prostoru gornjeg Nevesinjskog polja u novembru i početkom decembra 1944	75
Borbe na prostoru Kalinovik-Dobro Polje-Trnovo u decembru 1944 ..	94
Borbena dejstva brigade u januaru 1945. godine	104
Brigada u mostarskoj operaciji i oslobođenje Nevesinja i Mostara ..	108
Učešće brigade u oslobođenju Konjica	117
Učešće brigade u sarajevskoj operaciji	124
Marš brigade iz rejona Busovače do Bihaća	127
Borbe oko Bihaća	132
Marš brigade od Bihaća do Pivke	133
Borba na prilazima Ljubljani i oslobođenje Logateca i Vrhnikе ..	139
Oslobodenje Ljubljane	142
Oslobodenje Gorenjske	148
Povratak brigade u Hercegovinu	151

DRUGI DIO

PARTIJSKO-POLITIČKI RAD U BRIGADI

<i>Asim PERVAN</i>	
RAD I AKTIVNOST ORGANIZACIJE KOMUNISTA U BRIGADI159
<i>Mirko IGNJATIĆ:</i>	
POLITICKO-VASPITNI RAD U BRIGADI165
Rad sa narodom180

TRECI DIO

POZADINSKO SNABDIJEVANJE I SANITETSKO ZBRINJAVANJE U BRIGADI

<i>Mirko SKENDER</i>	
MATERIJALNO SNABDIJEVANJE BRIGADE185
<i>Nevenka MIOCIC-KUNDACINA</i>	
ORGANIZACIJA I RAD SANITETA U BRIGADI191
Raspored sanitetskog osoblja191
Formiranje brigadnih prihvatilišta i transport ranjenika196
Obezbjedivanje bolnice198
Pomoć narodu200
Snabdijevanje bolnice200
Novi borci - novi problemi201
Rad sa sanitetskim osobljem202
PRILOZI	
NARODNI HEROJI 14. HERCEGOVAČKE (OMLADINSKE) BRIGADE	207
Dimitrije VUKOSAV: U LJUBINJU POSLIJE 40 GODINA	211
PRILOZI BORACA OBJAVLJENI U LISTU »OMLADINAC«	215
KOMANDNI SASTAV 14. HERCEGOVAČKE (OMLADINSKE) BRIGADE	234
SPISAK BORACA KOJI SU PROŠLI KROZ 14. HERCEGOVAČKU (OMLADINSKU) BRIGADU	243
SPISAK POGINULIH BORACA 14. HERCEGOVAČKE (OMLADINSKE) NOU BRIGADE	275